เกิดวังปารุสก์

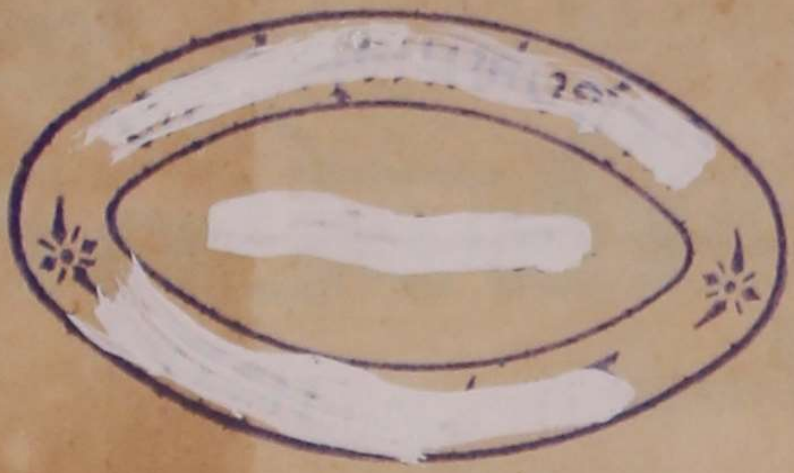
เล่ม ๑

สมัยประชาธิปไตย

923.2593
ก 658 อ

มหาสังวาศ์โช มหาสงศ์สังวุล สังวงษ์

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

หนังสือเล่มนี้ได้รับบริจาค
เพื่อใช้ในหอสมุดแห่งชาติ "รัชมังคลาภิเษก" จันทบุรี
โดย ดร. ชาติ กอเจริญ มนูสุข

หอสมุดแห่งชาติ
2 5 เม.ย. 2533
กรมศิลปากร

อัตชีวประวัติ

เกิดวังปารุสก์

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

เล่ม ๒

สมัยประชาธิปไตย

พระนิพนธ์ของ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ

พระองค์เจ้าอุลอักรพจน์

สำนักพิมพ์จำหน่าย
อุดม

ลำดับที่ ๒๗๗ ๖ เม.ย. ๒๔๖๔

ราคา **28.00** บาท

เลขห้อง

เลขหมู่ 923.2593
ว658ว

เลขทะเบียน ๑๓๓ ๒๖๓๐๙ (๑)

หนังสือภาคนี้

ผู้แต่งขออุทิศแก่เพื่อนนักเรียนอังกฤษทั้งหมด

เฉพาะอย่างยิ่ง

บานเย็น สายัณหวิกสิต

วรรณกรรมนี้

ห้ามมิให้ผู้ใดพิมพ์หรือโฆษณา หรือกระทำซ้ำ
ด้วยประการใด ๆ ไม่ว่าทั้งหมด หรือ แม้แต่
บางส่วน เว้นแต่โดยอนุญาตของ

บริษัท ไทยนิธิ จำกัด

ผู้รับโอนลิขสิทธิ์จาก

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์

คำนำภาคที่สอง

เมื่อหนังสือนี้ภาคที่หนึ่งออกพิมพ์จำหน่าย และมีข่าวว่า ขายได้หมด อย่าง รวดเร็ว และปรากฏว่า ประสบการ ต้อนรับของ ผู้อ่าน อย่างดี ข้าพเจ้าก็ย่อมชื่นอกชื่นใจ และยินดีเป็นอย่างยอดเยี่ยม.

ต่อมาอีกหน่อย มีข่าวมาว่า มีผู้ถก กันมาก ว่าข้าพเจ้าแต่งขึ้นเพราะเหตุใด บ้างก็ว่าเย็น การทวงวังปารุสก์ นี่เห็น จะเย็น เพราะใช้ชื่อเรื่องว่า "เกิดวังปารุสก์" ที่จริงที่ใช้เช่นนั้น เพราะนึกว่าวังปารุสก์อันเป็นศูนย์กลางอันสำคัญ ของ รัฐบาล ในสมัย เปลี่ยนแปลง การ ปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ และต่อมา น่าจะมีคนรู้จักมาก กว่ารู้จักข้าพเจ้า เมื่อได้เห็นคำว่าวังปารุสก์จะสะดุดใจคน จนอยากจะอ่านให้ทราบเรื่องว่าใคร เป็นผู้เกิดที่นั่น ก็เลยต้องซื้อหนังสือ บ้างก็ว่า

เขียนขึ้นเพื่อเผยแผ่ความแค้นใจที่ไม่ได้รับตำแหน่งสำคัญบางอย่าง.

ท่านจะเชื่อหรือไม่ก็ตาม แต่ขอแถลงอีกอย่างแน่ชัดว่า ในหัวใจข้าพเจ้าไม่มีความแค้นเคืองหรือการทวงอย่างใดเลย.

เหตุผลที่ทำให้แต่งหนังสือเรื่องนี้ขึ้นนั้นมีอยู่แต่ในแนวศิลปกรรมเท่านั้น ศิลปินที่วาดรูปคนอื่น ปั้นรูปคนอื่น แต่งชีวประวัติของคนอื่น ดังข้าพเจ้าได้ทำมาแล้วหลายเรื่อง วันหนึ่งก็มักจะต้องอยากวาดรูปตนเอง ประวัติของศิลปะของโลกเป็นข้อพิสูจน์อยู่อย่างแน่ชัด ข้าพเจ้าก็เช่นเดียวกัน อดไม่ได้ที่จะอยากลองวาดรูปของตนเอง ถ้าข้าพเจ้าทำได้สำเร็จมีผลดี งานชิ้นนี้ก็เป็นศิลปกรรม ถ้าไม่ดีก็เป็นของเหลวแหลกไร้สาระ ที่ว่าจะดีหรือไม่ ท่านผู้อ่านในสมัยนี้และที่อาจจะมีต่อไปภายหน้าเท่านั้นที่จะเป็นผู้ตัดสิน.

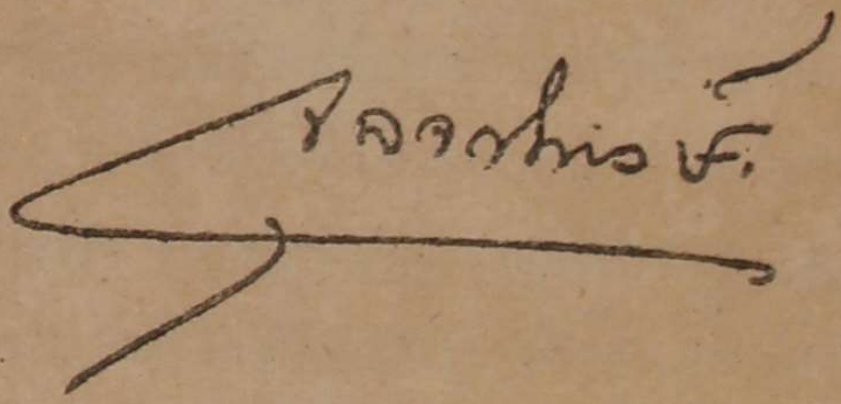
ภาคที่สองนี้ก็เช่นเดียวกับภาคที่หนึ่ง

พยายามจะเล่าแต่เรื่องจริง ถ้าผิดพลาดพลั้งไปบ้างก็จะเป็นเพราะหลงลืม เรื่องบางอย่างที่อาจจะกระทบกระเทือนผู้อื่น เมื่อไม่จำเป็นจริง ๆ และไม่เกี่ยวข้องโดยตรงแก่ชีวิตข้าพเจ้า ก็ไม่นำเอามากล่าว แต่เรื่องราวหรือข้อความหรือถ้อยคำที่มีส่วนสำคัญจริงๆ ที่มีอิทธิพลดัดแปลงและเปลี่ยนแนวชีวิตของข้าพเจ้า เป็นของจำเป็นที่จะต้องนำมากล่าว และถ้ายังเอิญไปกระทบกระเทือนแก่ผู้ใด ขอวิงวอนให้ผู้นั้นกรุณาอ่านอีกหลาย ๆ หน ถ้าข้าพเจ้านำถ้อยคำของผู้ใดมากล่าวอธิบายว่า ได้ทำให้ ข้าพเจ้าเปลี่ยนแนวชีวิต ไปอย่างใดบ้าง แล้ว ไม่เฉลว่า ข้าพเจ้าติเตียนหรือปรักปรำท่านเหล่านั้นอย่างใดเลย ตรงกันข้าม ข้าพเจ้าย่อมเห็นว่าท่านเหล่านั้นมีสิทธิและมีเสรีภาพอย่างเต็มที่ ๆ จะกล่าวเช่นนั้น มิหนำซ้ำผู้อ่านจะได้เห็นว่ามีหลายตอนที่ข้าพเจ้าเองเห็นด้วยกับถ้อยคำเหล่านั้น.

ฉะนั้น ถ้าผู้ใดโกรธหาว่า ข้าพเจ้าพูดกระทบกระเทือนแก่ผู้ที่ท่านรักและนับถือ ขอได้สังวน

ใจอดความโกรธไว้สักครู่และกลับไปอ่านทบทวนดูอีกทีเถิด และถ้าท่านมีใจยุติธรรม ก็คงจะต้องเห็นใจข้าพเจ้าเป็นแน่ ว่ามิได้ปรักปรำติเตียนท่านผู้ใดเลย.

ข้าพเจ้ากำลังกระหายที่จะทราบว่าจะมีผู้เอาใจใส่ในเรื่องราวที่มีอยู่ในภาคที่สองนี้หรือไม่ และการที่จะคิดแต่งภาคที่สามต่อไปซึ่งก็มีเรื่องมากอยู่ ก็ต้องแล้วแต่การต้อนรับที่ภาคนี้จะประสบ.

วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

Tredelthy,
Nr. Bodmin,
Cornwall,
England.

สารบาญเรื่อง

		หน้า
บทที่ ๑๓	ภายหลังกลับบ้านครั้งแรก	๑—๖๘
บทที่ ๑๔	ลอนดอน	๖๙—๑๕๒
บทที่ ๑๕	กรุงปารีส	๑๕๓—๑๘๑
บทที่ ๑๖	พระราชวงศ์อังกฤษ	๑๘๒—๒๖๒
บทที่ ๑๗	แทนพระองค์	๒๖๓—๓๓๕
บทที่ ๑๘	จัดการแข่งรถ	๓๓๖—๔๔๒
บทที่ ๑๙	กลับบ้านครั้งที่สอง	๔๔๓—๔๘๘
บทที่ ๒๐	แต่งงาน	๔๘๙—๕๖๗

สารบาญภาพ

ระหว่างหน้า

ผู้แต่งกับพระองค์เจ้าพีระพงศ์
ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
อังกฤษในงานอุทยานสโมสร ๒๔๐—๒๔๑

ผู้แต่งตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๗ ไปในการแข่งม้าหลวง
แอสคอต ๒๕๖—๒๕๗

ภายหลังชัยชนะในการแข่งรถครั้ง
หนึ่ง ๓๕๒—๓๕๓

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘
ในการแข่งรถที่กรุงเบอร์น ๓๘๔—๓๘๕

ผู้แต่งกับมกุฎราชกุมารอิตาลี ๔๓๒—๔๓๓

นางสาวเอลิสะเบธ ฮันเตอร์ ๕๒๐—๕๒๑

ผู้แต่งกับหม่อมเอลิสะเบธ จักรพงษ์ ๕๒๘—๕๒๙

ลิสบา ที่หัวหิน ๕๔๔—๕๔๕

เกิดวังปารุสก์

เล่ม ๒ สมัยประชาธิปไตย

หม่อมเจ้าวงศ์เธอ หม่อมราชวงศ์จิรายุ

บทที่ ๑๓

ภายหลังกลับบ้านครั้งแรก

บุคคลผู้หนึ่งที่ผู้อ่านจะประสบนามบ่อย ๆ ในหนังสือภาคที่ ๒ นี้ก็คือ ญาติของข้าพเจ้าซึ่งคนไทยจำนวนมากรู้จักโดยนามว่า พีระ และชาวต่างประเทศรู้จักว่า Bira การที่จะเล่าถึงการติดต่อระหว่างพีระกับข้าพเจ้าให้เป็นเรื่องเป็นราวที่ท่านจะเข้าใจได้ดีนี้ ต้องขออภัยที่จะย้อนเรื่องกลับไปบ้าง.

ญาติของข้าพเจ้าผู้นี้มีพระนามเต็มว่า พีระพงศ์

ภาณุเดช เป็นโอรสของ ทูลหม่อมปู่น้อย ซึ่งในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระราชบิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทั้งนี้เพราะท่านทรงเป็นอาแท้ ๆ (ร่วมพระชนนีเดียวกันกับทูลหม่อมปู่) ของทูลหม่อมอาเอียดน้อย ผู้ทรงเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ มารดาของพระคือ หม่อมเล็ก ทูลหม่อมปู่น้อยทรงมีหม่อมคนอื่น ๆ มาก่อนแล้ว พระชายาแรกคือ คุณแม้น ตระกูล บุนนาค ถึงแก่กรรมเสียแต่ก่อนข้าพเจ้าเกิด โอรสธิดาของคุณแม้นยังมีเหลืออยู่ในชีวิตข้าพเจ้าแต่เพียงสององค์คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านิพันธ์ภาณุพงศ์ (ได้ทรงเป็นกรมหมื่นภาณุพงศ์พิริยเดช) กับ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงเฉลิมเขตรมงคล ซึ่งเป็นพระชายาของสมเด็จอาชาย โอรสธิดาของหม่อมอื่น ๆ ได้สิ้นชีพไปเสียหมดแล้ว องค์ที่มีข้อสำคัญเกี่ยวข้องอยู่กับหนังสือเรื่องนี้ก็คือ ท่านหญิงทิพย์ฯ พระมารดาของ พระองค์อาทิตย์ฯ ซึ่งได้กล่าวถึงมาแล้วในภาคที่ ๑ และยังจะมีอีกในภาคนี้.

ทูลหม่อมปู่น้อย กับหม่อมเล็กมิโอรสธิดาด้วยกัน รวม ๕ องค์ ขณะประสูติเป็นหม่อมเจ้าทุกองค์ องค์ใหญ่เป็นหญิงมีพระนามว่า *รำไพประภา* ประสูติปีเดียวกับข้าพเจ้า แต่แก่เดือนกว่า เพราะข้าพเจ้าเกิดเอาเสียปลายปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ องค์รองเป็นชายมีพระนามว่า *อาภัสสรวงศ์* ประสูติปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒ ข้าพเจ้าเรียกไว้ในภาคที่ ๑ ว่า *อาภัส* ทั้งบรรยายมาแล้วว่าเป็นเพื่อนสนิทของข้าพเจ้าเป็นเวลาหลายปี เมื่ออยู่ด้วยกันที่โรงเรียนแฮร์โรว์และมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ทั้งต่อมาภายหลัง องค์ที่สามก็คือ พิระ ประสูติปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ฉะนั้นจึงอ่อนกว่าอาภัสถึง ๕ ปี เมื่อพิระประสูติทูลหม่อมปู่น้อยทรงพระชนม์ ๕๕ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ก็มีพระโอรสอีกองค์หนึ่งคือ *นรเศรษฐสุริยลักษณ์* ซึ่งเป็นองค์ที่น่าสงสารยิ่ง เพราะทุพพลภาพมาแต่กำเนิด ทรงดำเนินไม่ได้ ตรัสอะไรก็ไม่เป็นเรื่องเป็นราว ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ ก็ยังมีพระโอรสอีกองค์หนึ่ง กับหม่อมเล็ก มีพระนามว่า *จิรศักดิ์สุประภาต* ครั้นถึงวันที่ ๖ กันยายน พ.ศ.

๒๔๖๑ ก็บังเกิดเหตุร้ายกาจอันนำพระวิปโยคอย่างใหญ่ยิ่งมาสู่ทูลหม่อมปู่น้อย คือหม่อมเล็กป่วยเป็นโรคไตพิการอย่างรุนแรงในขณะที่มีครรภ์อยู่ แพทย์จำต้องเอาเด็กออกแม้มีครรภ์อยู่เพียง ๖ เดือน เป็นธิดา เกิดมามีชนม์อยู่ แต่หม่อมเล็กทนความเจ็บมิได้ก็ถึงแก่กรรมเพราะโรคนั้น ปรากฏว่าป่วยอยู่เพียง ๒๐ ชั่วโมงเท่านั้น เมื่อตายมีอายุ ๓๖ ปี และพระธิดาองค์น้อยนั้นก็สิ้นพระชนม์ภายหลังไม่กี่วัน.

การที่หม่อมเล็กซึ่งเป็นชายาที่ทรงรักอย่างยิ่งได้มาตายลงในเมื่ออายุยังน้อย ทำให้ทูลหม่อมปู่น้อยทรงโศกเศร้าอย่างเหลือที่จะบรรยายได้ จนถึงกับล้มประชวร เมื่อค่อยยังชั่วได้เสด็จไปพักผ่อนที่หัวหิน พ่อเชิญเสด็จไปประทับอยู่ที่บ้านของเราที่ตำบลนั้น ทั้งแม่ก็ไปอยู่ประจำเกือบตลอดเวลา เพื่อพยาบาลท่านและช่วยทำให้ร่าเริงขึ้นบ้าง แม่และทูลหม่อมปู่น้อยกับลูก ๆ ของท่านจึงคุ้นเคยสนิทสนมกันขึ้นเป็นพิเศษ เมื่อใดแม่มีความจำเป็นที่จะต้องทูลลากลับกรุงเทพ ฯ ชั่วคราว ความที่ท่านโปรดแม่มาก ทรงมีลายพระหัตถ์หรือไปรษณีย์-

ยัตรมาประทานเกือบทุก ๆ วัน ไปรษณียัตรมักจะมีพระรูปของพระองค์หรือลูก ๆ ถ่ายที่หาดทราย ข้าพเจ้าจำได้ว่าโปรดระบายสีด้วยดินสอ ทั้งที่แนวทะเลกับท้องฟ้าจรดกันก็โปรดทรงเขียนรูปพระอาทิตย์ขึ้นโดยใช้ดินสอแดง ทั้งนี้เพราะตราพระอาทิตย์ขึ้นจากทะเลเป็นตราประจำพระองค์ท่าน ท่านทรงหวนระลึกถึงหม่อมเล็กตลอดเวลา ปรากฏว่ามีรูปถ่ายหม่อมเล็กติดไว้กับฝาทุก ๆ ห้องที่ตำหนักของพ่อ แม้แต่ในห้องสรง การที่ทรงเศร้าโศกเพราะคิดถึงหม่อมเล็ก ทำให้ท่านเสวยน้ำจัณฑ์มากผิดปรกติอยู่พักหนึ่ง จนแพทย์เกรงจะเป็นอันตรายแก่พระสุขภาพ การที่แม่ไปอยู่ด้วยจึงเป็นประโยชน์ เพราะท่านทรงเกรงใจแม่ จึงหยุดเสวยได้โดยเร็ว แต่กระนั้นบางทีแม่ก็จับมหาดเล็กบางคนแอบถวายน้ำจัณฑ์โดยทางลับ เช่นแสร้งเอาใส่ขวดอันมีตราน้ำอบโอเดอโคโลญเป็นต้น แม่ได้กลิ่นก็เอาไปเทเสียหมด ทูลหม่อมปู่น้อยแม้จะทรงทรายก็ไม่กริ้วแม่ ท่านทรงมีมานะและวิริยภาพอย่างแรงกล้า ในไม่ช้าก็สามารถเอาชนะแก่การดื่มเหล้าได้ และทรงเลิกอย่าง

เด็ดขาด ที่ข้าพเจ้ายังอาจเอาเรื่องนี้มาเล่า มิใช่เพราะอยากจะทำให้คนดูหมิ่นท่าน ตรงกันข้ามเห็นว่าผู้อ่านควรจะนับถือท่านยิ่งขึ้น การที่จะดีไปเสียหมด เพราะไม่เคยคิดอ่านจะเสียคนก็ไม่เย็นของยากของวิเศษเท่าใดนัก แต่ผู้ที่ได้รับความทุกข์อันใหญ่หลวงชวนจะทำให้เสีย กลับยังคัยใจได้ทันท่วงที ผู้นั้นสิคือบุรุษอันประเสริฐ เพราะทูลหม่อมปู่น้อย ท่านทรงรักแม่เย็นอันมาก เมื่อพ่อและแม่จะได้หย่าขาดจากกัน ท่านจึงเสียพระทัยเย็นอันมาก.

ในการทำศพหม่อมเล็ก มีการกระทำอย่างใหม่ในเมืองไทยหลายอย่าง อันน่าจะนำมาเล่าไว้สู่กันฟังบ้าง เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับผู้อ่านที่อยู่ในระดับคนรุ่นใหม่ ในการทำบุญร้อยวันศพ ทูลหม่อมปู่น้อยทรงประกาศว่าจะไม่รับเครื่องของช่วยบังสุกุล ขอให้ผู้ที่ยินดีจะช่วยนำเงินไปบำรุงสภากาชาดสยาม รวมเงินช่วยเย็นทุนสะสมเอาดอกเบี้ยมาใช้บำรุงนางพยาบาลของสภากาชาด ปรากฏว่ามีผู้ที่จงรักภักดีในพระองค์ท่านเรี่ยไรเงินกันเย็นทุนเกินกว่าสองหมื่นบาท อนึ่งในการแห่ศพจากวังบูรพา

ไปยังเมรุวัดเทพศิรินทร์ฯ ก็จัดเป็นกระบวนรถยนต์ทั้งหมด พ่อของข้าพเจ้าทรงช่วยเป็นผู้อำนวยการ มีรถม้าก็แต่รถของครูมุขที่เชิญศพ นอกจากนั้นเป็นรถยนต์ทั้งสิ้น มีรถแตรวงทหารนำหน้ารถประดับดอกไม้บรรทุกพวงมาลาที่มีผู้ส่งมาช่วยมากมาย ก็เดินกันเป็นคู่ๆ หลายคู่ มีรถกลองชนะ รถฉัตร เบญจารถละคันเดินคู่กันอีกด้วย เมื่อเสร็จการเผาศพ ซึ่งทูลหม่อมลุงเสด็จร่วมงานโดยพระองค์เอง ทูลหม่อมปู่น้อยเสด็จโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ประทานเงินสร้างสะพานข้ามคลอง ภายในบริเวณโรงพยาบาล เรียกว่า "*สะพานหม่อมเล็ก ภาณุพันธ์ ณ กรุงเทพฯ*" อันตัวสะพานน่าจะยังมีอยู่จนบัดนี้.

ฉะนั้นเมื่อหม่อมเล็กผู้เป็นมารดาถึงแก่กรรม พี่ระมีชันษาเพียง ๔ ปี จึงเกือบจะจำมารดาของตนเองมิได้เลย ผู้ที่ได้ดูแลเลี้ยงดูพี่ระตั้งแต่เล็กๆ และต่อมาจนจะไปเมืองนอกก็คือ นางสิน ยงใจยุทธ์ เรียกกันว่า "ยายสิน" ทั้งนี้เพราะได้เป็นภรรยาของบิดาหม่อมเล็ก พี่ระนั้นก็เช่นเดียวกับอาภัสและเจ้านายเล็กๆ องค์อื่นๆ

อีกมาก ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ในรัชกาลที่ ๖ น่าจะเป็นเพราะทูลหม่อมปู่น้อยทรงรับยศเป็นนายกองเอกพิเศษในกรมเสือป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ ซึ่งมีหน่วยยุวชนประจำอยู่ด้วย พระจึงได้รับพระบรมราชานุญาตให้แต่งเครื่องนักเรียนเสือป่าพรานหลวง อันกรมเสือป่าพรานหลวงนั้นแต่งเครื่องแบบเป็นสีเขียวแก่ล้วน ผู้ที่อยู่ในกรมนั้นมักจะเป็นข้าราชการซึ่งประจำอยู่ในกรมโขนหลวง มีผู้เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อเวลาซ้อมรบเสือป่าที่นครปฐม อันเป็นเวลาที่ทูลหม่อมลุงท่านทรงพระสำราญมาก มีพระราชประสงค์จะให้เสือพรานทำหน้าที่อย่างเต็มที่ เช่นทหารพรานของอิตาลีอันมีชื่อเสียงยิ่ง ไปไหนก็จะต้องวิ่งอยู่ตลอดเวลา และมีของพิเศษอีกคือ เมื่อเสือม้าเข้าประจันบาน เสือพรานก็จะต้องเกาะโกลนม้าและวิ่งเข้าประจันบานพร้อมกัน เสือพรานเป็นโขน ในสมัยซ้อมรบเวลากลางคืนก็ต้องเต้นโขน หรือรำละครถวายและให้เสือป่าอื่น ๆ ดูจนดึกดื่น ฉะนั้นสุขภาพจึงไม่สู้จะสมบูรณ์นัก ตามที่ข้าพเจ้าได้

พังเล่ามานั้น ปรากฏว่าพอวิ่งติดตามม้าไปได้หน่อย ส่วนมากก็ล้มสลบลงไปตามกัน.

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๗ กองเสือป่าได้ถูกล้มเลิกหมด ทูลหม่อมอาเธียดน้อย โปรดให้พระแต่งเครื่องนักเรียนนายร้อย แต่ก็หาได้ไปเข้าโรงเรียนนายร้อยไม่ ยังคงไปเรียนที่วัดเทพศิรินทร์อยู่อย่างเดิม ทูลหม่อมอาโปรดและทรงเอ็นดูพระเข็นอันมาก ทรงรับเข้าไปอยู่ด้วยในพระราชสำนัก โปรดให้เข็นมหาดเล็กรับใช้ ทูลหม่อมอาท่านโปรดหนังสืออ่านเล่นภาษาอังกฤษอย่างชอบขันอันมี พี. จี. วูดเฮ้าส์ (P. G. Wodehouse) เป็นผู้แต่ง พระเมื่ออยู่วัดเทพศิรินทร์ก็เป็นลูกเสือด้วย คือลูกเสือมิได้ถูกล้มเลิก ในหนังสือของวูดเฮ้าส์เรื่องหนึ่งมีเด็กชื่อเอ็ดวิน (Edwin) ผู้เป็นเด็กที่ออกจะซุกซนแต่ก็น่าเอ็นดู ทั้งเป็นลูกเสือด้วย ทูลหม่อมอาเลยทรงเรียกพระว่าเอ็ดวิน บรรดาพวกพระราชสำนักรัชกาลที่ ๗ ก็เลยเรียกพระว่า เอ็ดวิน กันทั้งนั้น การให้นามอังกฤษอันชอบขันนี้เป็นของที่ทูลหม่อมอาโปรด เช่น พระองค์อาทิตย์ฯ เป็นต้น ท่านว่าเหมือนนักละครอังกฤษชื่อ

ยอร์ช โกรส์สมิธ (George Grossmith) พระองค์อาทิตย์ฯ ก็เลยถูกเรียกว่า *ยอร์ช* ดังนี้เป็นต้น.

เมื่อถึงขณะที่พระมีอายุสมควรจะมาเรียนเมืองนอก ทูลหม่อมอาก็ทรงรับภาระที่จะทรงเสียค่าเล่าเรียน จัดส่งมาเมืองอังกฤษ โดยมีพระราชประสงค์ที่จะให้เรียนอย่างพระองค์ท่านทุกประการ คือให้ไปเข้าโรงเรียนอีตันก่อน แล้วภายหลังก็ให้ไปเข้าโรงเรียนนายร้อยวูลิช และเป็นนายทหารปืนใหญ่ต่อไป ในการมาเมืองนอกคราวนั้น พระตามเสด็จ *เสด็จอาวุฒิไชย* (*กรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร* พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๕) ซึ่งต้องเสด็จมารักษาพระองค์ และท่านทรงพานักเรียนมาด้วยอีกหลายคน เมื่อเสด็จอาวุฒิไชยเสด็จมาถึงกรุงปารีสในเดือนเมษายน พ. ศ. ๒๔๗๐ ข้าพเจ้าพักอยู่กับแม่ที่เนยยิในเวลาหยุดเรียน อาภัสก็มาอยู่ด้วย เป็นการหยุดเรียนภายหลังจากที่ข้าพเจ้าได้ออกจากโรงเรียนแฮร์โรว์ อาภัสกับข้าพเจ้าไปรับเสด็จเสด็จอาวุฒิไชยที่สถานีรถไฟ ในบรรดาคนที่ตามเสด็จมา อาภัสได้พาเด็กชายที่ผอมและร่างเล็ก

ธันมิหน้าค่ำคล้ำมาแนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จักว่าเป็นน้องชาย
ของเธอ เด็กชายผู้นั้นคือ พิระ ถึงแม้อายุจะอ่อนกว่า
๑๓ ปีแล้วก็จริง แต่ร่างเล็กกลมและเตี้ยมาก อาภัส
ยอกว่าพิระนั้นในหมู่ญาติสนิทเรียกกันว่า มุ้ย ข้าพเจ้า
จึงเรียกว่า น้อย ตั้งแต่นั้นมา ความจริงนามธรรมดา
ของพิระนั้นคือ น้อย และคนทั่วไปเคยเรียกกันว่าท่าม
น้อย แต่ในพระราชสำนักรัชกาลที่๗เรียกกันว่า เอ็กวิน
ดังได้ยรรยายมาแล้ว วันนั้นเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าพบ
พิระ เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในเมืองไทย เธอยังเล็กอยู่ยังมิ
ได้ไปไหน ระหว่างอยู่ด้วยกันนั้นข้าพเจ้าปล่อยให้
อาภัสพานองไปเที่ยวตามลำพัง เพราะเธอทั้งสองย่อมมี
เรื่องราวเกี่ยวกับครอบครัวที่จะคุยกันมาก.

ข้าพเจ้ามิได้พบพิระอีกเป็นเวลานาน ทราบว่า
เช่นเดียวกับนักเรียนไทยโดยมาก พิระก็ได้ถูกส่งไป
อยู่กับพระอังกฤษ ยังบ้านในชนบทเพื่อเรียนภาษาอังกฤษ
แล้วไปเข้าโรงเรียนเตรียม การมาอยู่กับอังกฤษทำให้
ลำสันแข็งแรงขึ้นมาก แสดงความสามารถในทางกีฬา
ทั้งคริกเกต ฟุตบอล และวิ่งแข่งกับระโดดไกล เมื่อ

อยู่ที่โรงเรียนเตรียมนั้น พระสอบไล่การผ่านเข้าทั่วไปในภาคฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๗๒ จึงได้รับเข้าโรงเรียนบัลลิคสกูลอีตัน สมพระราชประสงค์.

ในต้นเดือนสิงหาคมปีเดียวกันนั้น ระหว่างที่อาภัสและข้าพเจ้าอยู่ที่ฮาร์เพ็นเดนในการประชุมนักเรียนไทยหรือพักอยู่ที่สถานทูต พระก็ได้มาอยู่ติดต่อกับพี่ชายอย่างใกล้ชิด ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสรู้จักพระอย่างคิดสนิทสนมขึ้นเป็นครั้งแรก เวลานั้นพระอายุ ๑๕ ปี ในไม่ช้าก็สังเกตได้ว่าดูชอบพอในตัวข้าพเจ้า ชอบฟังข้าพเจ้าคุย และเธอเองแสดงความไหวพริบ ชอบถามโน่นถามนี่เพื่อแสวงหาความรู้ใส่ตัว ข้าพเจ้าเห็นว่าพระเป็นเด็กที่ฉลาดและน่าเอ็นดู การมีเพื่อนซึ่งเป็นเด็กมีอายุน้อยกว่าหลายปีเป็นของใหม่ ข้าพเจ้าเคยติดต่อใกล้ชิดแต่กับญาติที่แก่กว่าข้าพเจ้า เช่น เจ้าพี่จุมภฏฯ และพระองค์อาทิตย์ฯ หรือที่อ่อนกว่าก็เพียงเล็กน้อย เช่นอาภัส.

เมื่อการประชุมประจำปีของนักเรียนจบลงแล้ว เราทั้งสามอยู่ด้วยกันที่สถานทูตลอนดอนไม่กี่วัน ต่างก็

แยกกันไปอยู่ที่อื่นในยามหยุดเรียน อาภัสกับข้าพเจ้าไปอยู่กับแม่ที่เมืองเบียริตซ์ ชายทะเลฝรั่งเศส เวลานั้นข้าพเจ้าอยู่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์มาได้ ๒ ปีแล้ว อาภัสเพิ่งออกจากแฮร์โรว์กำลังจะไปเข้าเคมบริดจ์ ส่วนพิระกำลังจะไปเข้าอีตัน หยุดฤดูร้อนปีนั้นพิระไปพักอยู่บ้านที่รับนักเรียนไทยแห่งหนึ่ง ณ เมืองอิสต์บอร์น (Eastbourne) ชายทะเลอังกฤษ ข้าพเจ้าตั้งใจว่าจะไม่ปล่อยให้พิระเหินห่างไปจากข้าพเจ้าจนอาจจะลืม เวลาอยู่แยกจากกันจึงมิจดหมายไปติดต่อ ครั้นอาภัสและข้าพเจ้ากลับอังกฤษขึ้นไปอยู่เคมบริดจ์ในเดือนตุลาคม พอถึงวันอาทิตย์แรกก็ขึ้นรถยนต์ไปเยี่ยมพิระที่อีตัน เวลานั้นมีนักเรียนไทยอยู่ที่อีตันอีกคนหนึ่งคือ *องค์ชายกลาง (พระองค์เจ้าเฉลิมพล ฯ)* เราได้พาเธอทั้งสองไปกินอาหารกลางวันที่ภัตตาคารในเมืองวินด์เซอร์ และหาโอกาสไปเยี่ยมอีกบ่อย ๆ แต่ในไม่ช้าองค์ชายกลางออกไปเสียจากอีตัน จึงมิได้พบกันบ่อย ๆ และไม่สนิทสนมเท่ากับพิระ.

เมื่อถึงเวลาหยุดเรียนประจำตรุษคริสต์มาส อาภัส

และข้าพเจ้าไปพักที่บ้านแม่ใกล้กรุงปารีสตามเคย พระได้รับอนุญาตให้ไป อยู่กับ เจ้าคุณวิชิต ฯ ผู้เป็นราชทูตที่สถานทูตปารีส เราทั้งสามจึงได้พบกัน และไปเที่ยวด้วย กันบ่อย ๆ ความคุ้นเคย รักใคร่ ระหว่างพระกับข้าพเจ้า ก็เจริญขึ้นตามลำดับเป็นธรรมดา.

เมื่อกลับไปเคมบริดจ์อีกในภาคต่อมา อาภัสกับข้าพเจ้าก็ไปเยี่ยมพระที่อีตันราวทุก ๆ สามสัปดาห์ เราไปวันอาทิตย์เสมอเพราะเป็นวันว่างทั้งสองฝ่าย แต่ในไม่ช้าก็เกิดเหตุคือ ทูลหม่อมอาเอียดน้อยทรงทราบว่าพระได้รับอนุญาตให้ไปอยู่ปารีส จนได้พบปะกับข้าพเจ้าบ่อย ๆ ก็เลยไม่พอพระราชหฤทัย เวลาที่จะไปอยู่ปารีส ราชทูตที่ลอนดอนคือ*ท่านไวฯ (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวรรณไวทยากร)* เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ชั่วคราว ผู้ที่ให้อนุญาตคือ *พระพหิทธานุกร* อุปทูต ให้อนุญาตโดยบริสุทธิใจ เพราะมิได้เห็นว่าจะผิดอย่างไร แต่เมื่อได้ข่าวว่ากริ้วเช่นนั้น คุณพระก็ตระหนกตกใจอย่างน่าสงสาร ข้าพเจ้าเองได้รับพระราชโทรเลขทรงขอมิให้ติดต่อเกี่ยวข้องกับพระอีกต่อไป.

การที่เราถูกกริ้วครั้งนั้น มีเรื่องราวต่อเนื่องมาก่อนดังจะขออธิบายพอเป็นสังเขป เมื่อยังเป็นนักเรียนหนุ่มแน่นอยู่ พระองค์อาทิตย์ฯ กับข้าพเจ้าชอบการแต่งกายอย่างโก้เก๋ ไม่เหมือนเจ้าพี่จุมภฏฯ ซึ่งไม่เอาพระทัยใส่ในเรื่องนี้ เราทั้งสองจึงออกจะใช้เงินมากกว่าธรรมดา จนอาจจะนับได้ว่าสุรุ่ยสุร่าย ทำให้ทางบ้านต้องส่งเงินมาช่วยชำระค่าซื้อของ เราทั้งสองถูกเอ็ดแล้วเรื่องก็ควรจะจบลงตอนนั้น เพราะพระองค์อาทิตย์ฯ ก็เสด็จกลับกรุงเทพฯ ส่วนข้าพเจ้าผู้อยู่ต่อไปก็เข็ดหลาบมิได้ยังอาจใช้เงินเกินกว่าที่ได้รับอีกเลย แต่เป็นคราวเคราะห์ของข้าพเจ้า ท่านผู้ใหญ่ทางกรุงเทพฯ มีพระเจ้าอยู่หัว และทูลหม่อมปู่น้อย ผู้ทรงเป็นตาของพระองค์อาทิตย์ฯ รวมด้วย ต่างพากันว่าการสุรุ่ยสุร่ายคราวนั้นเป็นความผิดของข้าพเจ้า คนเดียว เพราะข้าพเจ้าเป็นหัวโจกชักจูงพระองค์อาทิตย์ฯ ไปในทางที่เสีย แต่ความจริงท่านแก่กว่าข้าพเจ้าถึง ๔ ปีเศษ ทั้งเสด็จอยู่มหาวิทยาลัยแล้ว เมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเพียงเด็กนักเรียน ข้าพเจ้าจะไปพาท่านเสียได้อย่างไรก็ไม่ทราบ แต่ความ

คิดเช่นนั้นมิจริง ๆ ดังพิสูจน์ได้จากลายพระราชหัตถ์ที่ข้าพเจ้าได้รับ อาภัสก์ได้รับลายพระหัตถ์จากทูลหม่อมปู่น้อย แนะนำมิให้เป็นเพื่อนของข้าพเจ้าเพราะจะพาเสียข้าพเจ้าต้องมิจดหมายไปถวายทูลอธิบายอย่างยืดยาว ท่านจึงได้เปลี่ยนพระทัย ทรงยินดีที่เราจะเป็นเพื่อนกัน ทั้งยังทรงขอให้ข้าพเจ้าช่วยดูแลพระ เมื่อพระจะมาถึงเมืองนอกต่อไปอีกด้วย ดังจะเห็นได้ในลายพระหัตถ์ของทูลหม่อมปู่น้อย ที่จะขอลอกมาดังนี้

"ถึงตาหนู—จุลจักรพงษ์—หลานรัก.

ความนับถือ และเชื่อถือรักใคร่ต่อหลานยังมีอยู่คงที่ไม่แปรผัน เพราะหลานเป็นโอรสองค์เดียวของทูลกระหม่อมเล็ก dear lamented ใคร ๆ ถึงหลานก็ดีย่อมรู้กันอยู่ดีแล้ว ว่าเป็นผู้ที่ปู่ได้มีความรักใคร่ยอดยิ่ง นับถือว่าเป็นหลานหรือเพื่อนคู่ชีวิตร์ และได้เคยมีคณูปการกิจต่อกันเป็นอันมาก, ได้เคยบ่งอับบ่งราด้วยกันมาหนักหนา สิ่งซึ่งสำหรับจะได้ชม

เชยแทนก็ต้องเป็น "ตาหนู" ขออย่าได้มีความวิตกวิจารณ์ว่าปู่จะรังเกียจโกรธเคืองอย่างใด กลับจะดีใจเสียอีกที่หลานคิดอย่างไรก็พูดตรงไปตรงมาไม่เกรงใจกัน ดังนี้ มีภาสิตอยู่บทหนึ่งว่า "ความรักไม่อาจรั้งความเกรงใจเสียได้".....การที่ปู่ได้มีหนังสือไปถึงอาภัสสรที่แล้วมา, ทำให้ทั้งลูกและหลานโทมนัสตกอกตกใจไปนั้น ปู่ก็มีความเสียใจเหมือนกัน จริงอยู่ถ้อยคำที่ปู่พูดไปอยู่ข้างเรี่ยวแรงและตัดสินใจเร็วเกินไป แท้จริงเรื่องการเสียหายเหล่านั้น ปู่ได้ทราบอยู่ก่อนแล้วบ้างเนือง ๆ มาช้านานแล้ว ได้สู้อดกลั้นไว้พังดูการต่อไปก่อน แต่หมู่นั้นได้พังเสียงหนาหูเข้าจนบ่รากฏถึงพระราชา ถ้าไม่พูดไปเสียบ้างแม้ว่าความจริงมีอยู่บ้างสักเล็กน้อย ก็ย่อมเป็นทางหายนะ พูดไปจะได้รู้สึกตัวและคิดแก้ไขความเสียหาย.....แท้จริงปู่ก็รู้ดีอยู่

แล้ว ว่าหลานและอาภัสสรมีความนิยมรักใคร่กันมาก.....ปู่ก็มีความชื่นชมยินดี เพราะสมใจว่า–พ่อต่อพ่อรักกันมาก ลูกต่อลูกก็รักกันเช่นพ่อ.....ตามข้อความในหนังสือของหลานที่ส่งแจงมานั้น ปู่เข้าใจและเชื่อหลานดีแล้วทุกประการ, กลับต้องขอขอบใจหลานมาในที่นี้เสียอีก. การที่รักใคร่เมตตาปราณีอาภัสสร.....เป็นที่พอใจของปู่อย่างยิ่ง ทำให้ปู่รู้สึกคิดถึงทูลกระหม่อมเล็กจริง ๆ อีกอย่างหนึ่งได้ทราบถึงการที่แม่คัทรินมีความเมตตาปราณีแก่ชายอาภัสสร ได้อุปการะด้วยความเอ็นดูโดยคิดถึงการเก่าก่อน ทำให้รู้สึกถึงบุญคุณของแม่คัทรินยิ่งนัก.

แต่ปู่ที่รักอันสุจริต

(ลงพระนาม) ภาณุรังษี[1]

และในอีกฉบับหนึ่งทรงเขียนมาว่า

---

1 ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘

"หนังสือฉบับนี้ขอแนะนำตาหนูให้รู้จักตาน้อย–พิรพงศ์–นั้น. หวังใจว่าคงจะมีเวลาได้พบปะกันอีกในไม่ช้า และขอช่วยบอกข่าวนี้และแนะนำแก่แม่คัทรินให้รู้จักด้วย เชื่อใจว่าตาหนูก็ดี. แม่คัทรินก็ดี, คงจะมีความเอ็นดูรักใคร่เป็นอันดี เพราะเป็นลูกของปู่และหม่อมเล็ก และเป็นน้องอาภัสสรผู้ซึ่งตาหนูและแม่คัทรินได้รักใคร่ยิ่งอยู่บัดนี้"[2]

ทูลหม่อมอาเอียดน้อยก็ทรงขอมิให้ข้าพเจ้าเป็นเพื่อนกับอาภัส แนะนำให้หาเพื่อนที่อายุรุ่นราวคราวเดียวกัน ข้าพเจ้าจำต้องมิจดหมายไปทูลถามว่าถ้าไม่โปรดให้เป็นเพื่อนกับอาภัสแล้ว จะให้ไปหาเด็กอายุรุ่นราวคราวเดียวกันที่ไหน เพราะอาภัสก็อ่อนกว่าข้าพเจ้าเพียง ๑๕ เดือนเท่านั้น ทรงตอบมาว่าเข้าพระทัยผิด คิดว่าข้าพเจ้าแก่กว่าตั้งหลายปี แต่นั้นมาก็ไม่ทรงเย็นกังวลเรื่องอาภัสอีก ครั้นทรงทรายเรื่องพระ

2 ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

จึงกริ้ว การที่ข้าพเจ้ามีชื่อว่าพาเด็กเสียนั้นเป็นเรื่องเก่าอันติดต่อกันมาแต่สมัยที่มีผู้อิจฉาพระยาภะรตฯ เจาะจงใช้ข้าพเจ้าเป็นข้อพิสูจน์ว่าพระยาภะรตฯ เลี้ยงเด็กไม่ดี ฉะนั้นถ้าข้าพเจ้าผิดพลาดอะไรไปเล็กน้อย ก็เข้าให้เป็นเรื่องใหญ่ ข้าพเจ้ากำพร้าพ่อจึงเป็นเป้าที่ดี ยิงข้าพเจ้าได้โดยผู้ยิงไม่มีอันตรายอะไรเลย ไม่เหมือนเจ้านายเล็กๆ ที่ยังมีพ่อของท่านอยู่ ซึ่งบังเอิญทรงเป็นเจ้านายใหญ่โตด้วย.

เมื่อได้รับพระราชโทรเลขใหม่ๆ นั้น ข้าพเจ้าบังเอิญล้มเจ็บลงโดยเป็นไข้หัดอีกเป็นครั้งที่สาม ต้องไปอยู่โรงพยาบาลเสียถึงสามสัปดาห์ เมื่อหายแล้วจึงรีบไปหาพี่ที่ตันเพื่อปรึกษากันถึงเรื่องถูกกริ้ว การที่ทูลหม่อมอาไม่โปรดที่จะให้ติดต่อกับพระ ก็เพราะทรงเกรงกลัวว่าจะพาเสียหรืออย่างน้อยก็จะชวนทำให้พระแก่เกินอายุ เพราะคราวนี้ข้อที่ว่า ข้าพเจ้าแก่กว่าหลายปีเป็นความจริง ข้าพเจ้าแก่กว่าพระ ๖ ปีกับ ๓ เดือนครึ่ง ถ้าข้าพเจ้าจะทำให้แก่เกินอายุหรือจะพาให้เสีย ความไม่พอพระราชหฤทัยก็จะถูกต้อง แต่

ข้าพเจ้ามีความมั่นใจว่า จะไม่เย็นเช่นนั้น การที่เราจะพรากจากกัน จึงจะไม่เย็น ประโยชน์แก่ใครเลย มีแต่เราทั้งสองจะไร้โอกาสได้เย็นเพื่อนกันเท่านั้น ข้าพเจ้าทราบดีว่า นักเรียนไทยผู้มาเรียนที่อังกฤษ ตั้งแต่เด็ก ๆ นั้นมักจะเคยเย็นผู้ใหญ่เร็วเกินไป ทั้งนี้เพราะได้แก่ตนเองแล้ว คือเรามักจะพบและติดต่อกับนักเรียนรุ่นใหญ่มากเกินไป ข้าพเจ้าจึงได้ตั้งใจไว้ว่าในการติดต่อกับพี่ระ จะพยายามทำให้พี่ระยังคงเย็นเด็กอยู่เสมอ เด็ก ๆ โดยมากขาดครอบครัวที่เมืองนอก ในการมาติดต่อกับข้าพเจ้า พี่ระสามารถจะได้เข้าในครอบครัวของแม่ที่ฝรั่งเศส ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงคิดว่าการติดต่อกับข้าพเจ้ากลับจะเย็นของดีสำหรับพี่ระ ทูลหม่อมอาท่านอยู่ไกลเกินไปที่จะทรงเล็งเห็นความจริงได้ ข้าพเจ้าจึงถามพี่ระว่า อยากจะพยายามช่วยกันยัดเข่าแก้ไขการเข้าพระทัยผิดหรือไม่ หรือเราจะยอมแพ้และพรากจากกันเลยทันที ถ้าพี่ระอยากจะยอมแพ้ ข้าพเจ้าก็จะยินดีทำตามโดยไม่โต้เถียงอย่างใด แต่ถ้าอยากจะเย็นเพื่อนกันต่อไป ข้าพเจ้าก็จะพยายามกราบบังคมทูลอธิบาย

แต่อาจจะต้องคอยอีกนานกว่าทูลหม่อมอาท่านจะทรงเห็นด้วยและยินยอม พระยอกว่าอยากจะเป็นเพื่อนกับข้าพเจ้าต่อไปอย่างไม่มีปัญหา ความจริงยิ่งทูลหม่อมอาทรงขัดขวางเท่าใด ก็ดูทำให้เราทั้งสองกลับรักกันมากขึ้นอีก.

เมื่อท่านไว ฯ เสด็จกลับมาประจำสถานทูตลอนดอนอีก เชิญพระบรมราชโองการมาอย่างแน่วแน่ว่าพระกับข้าพเจ้าจะต้องพรากจากกัน โดยพระจะต้องถูกส่งไปอยู่ไกลจากข้าพเจ้าในเวลาหยุดเรียน แต่เมื่อผ่านสถานทูตพร้อม ๆ กัน เราก็ยังได้พบกัน เพราะท่านไว ฯ ไม่ยินยอมที่จะจัดการห้ามปรามจนถึงจะมิให้เราพบปะพูดจากันเสียเลย ดูเย็นคำสั่งที่ท่านทำไม่ลง ท่านจึงว่าท่านไม่ทรงทราบว่าเราพบปะกันหรือเปล่า แต่คำสั่งที่ว่าต้องส่งไปอยู่ไกลข้าพเจ้าในเวลาหยุดเรียน ท่านต้องทำตาม ฉะนั้นเวลาหยุดเรียนเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๓ ข้าพเจ้าอยู่กับแม่ที่ปารีส พระจึงถูกส่งไปเมืองโลซานน์ในประเทศสวิสส์ ครั้นถึงฤดูร้อนก็ถูกส่งไปเมืองตูร์ในประเทศฝรั่งเศส แต่ก็ได้พบติดต่อกับข้าพเจ้าทุกปีประชุมนักเรียนไทยประจำปีเสียก่อน โดยท่านไว ฯ ยิน

ยอมส่งไป เพราะท่านว่ามิได้เคยรับคำสั่งมิให้พระไปในการประชุม ข้อที่ข้าพเจ้าก็ไปด้วย ณ ที่นั้น ท่านว่าไม่ใช่ความผิดของท่าน สรุปความว่าในพระทัยของท่านท่านไว ๆ แสดงว่าไม่ทรงเห็นด้วยในการพรากพระกับข้าพเจ้า น่าจะเย็นเพราะท่านได้พยุงกับข้าพเจ้าอย่างใกล้ชิด จึงทรงเชื่อว่าข้าพเจ้ารักพระอย่างน้องแท้ ๆ แทนที่จะพาเสีย ข้าพเจ้ากลับมีแต่ความหวังดี แต่ทูลหม่อมอาประทับอยู่ใกล ไม่ทรงทรายความจริง จึงทรงวาดภาพข้าพเจ้าขึ้นเย็นคนละอย่าง เพื่อที่ผู้อ่านจะไม่สงสัยว่าข้าพเจ้าคบแต่งขึ้นเรื่องขึ้นถึงความรู้สึกของพระเจ้าอยู่หัว จึงขอนำความในลายพระราชหัตถ์ฉบับหนึ่งมาให้ท่านอ่านเอาเอง ลายพระราชหัตถ์ทรงอธิบายถึงการที่ไม่โปรดให้ข้าพเจ้าเย็นเพื่อนกันกับอาภัส ทรงเย็นภาษาอังกฤษ แต่จะพยายามแปลมาเย็นไทยให้ใกล้ชิดที่สุดที่จะทำได้.

"ไม่ว่าใครเขาพากันเห็นว่าแกนั้นอวดดีเสียเหลือเกิน จนกระทั่งคนไทยในยุโรปส่วนมากเขาเกลียดชังแก แกคงจะเถียงว่าแกทำ

อะไรไม่ได้ แกไม่ได้ตั้งใจจะทำตัวอวดดี แต่แกมีท่าทางบางอย่างของแกที่แกแก้ไขไม่ได้ ถ้าคนอื่นเขาเข้าใจผิดเห็นไปว่าอวดดี แกก็ช่วยไม่ได้ ฉันยอมรับว่าแกมีท่าทางและวิธีพูดบางอย่าง ที่คนอื่นอาจจะเข้าใจผิดว่าเป็นเพราะอวดดี.

แต่ฉันเสียใจที่ต้องบอกแกว่าฉันได้ยินแต่คนเขามาเล่าถึงสิ่งที่ไม่ดีเกี่ยวกับตัวแกทั้งนั้น"[3]

ลายพระราชหัตถ์โดยทำนองนี้ข้าพเจ้าได้รับอีกหลายฉบับ.

ของที่ทำให้ข้าพเจ้าอดนึกขันไม่ได้ก็คือ การที่พิระถูกส่งไปเมืองโลซานน์ และเมืองตูรส์แทนที่จะมาอยู่กับข้าพเจ้าในครอบครัวแม่ ซึ่งก็เพื่อจะให้ไกลจากข้าพเจ้าผู้จะพาเสียคน หรือทำให้เย็นผู้ใหญ่เร็วเกินไป แต่ครั้นส่งไปอยู่กับฝรั่งจริง ๆ แล้ว ก็หามีการป้องกันอย่างใดไม่ ที่จะไม่ให้คนอื่นกระทำของกลัวกันว่าข้าพเจ้าจะทำ ที่เมืองโลซานน์มีครูฝรั่งหนุ่มมาสอนภาษาฝรั่งเศส เจ้าของบ้านยินยอมให้ครูผู้นั้นพาไปเที่ยว

3 ลายพระราชหัตถ์ลงวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

พระเองเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ครูหนุ่มผู้นั้นพาไปยังโรงละครอย่างชั้นต่ำ แนะนำให้พระเดินรำกับหญิงหากิน แม้พระเวลานั้นอายุเพียง ๑๖ ถ้าพระจะคิดต่อกับหญิงหากินจนสนิทสนมเกินไปกว่านั้น ก็จะไม่มีผู้ใดห้ามปราม ที่มิได้ทำก็เพราะยังจำคำสั่งสอนของข้าพเจ้าได้ว่ายังไม่สมควรแก่เด็กนักเรียน บ้านที่เมืองตูร์มีเด็กหญิงอเมริกันอายุราว ๑๘ – ๑๙ หลายคนมาอยู่ที่นั่นเพื่อเรียนภาษาฝรั่งเศส พระเป็นเด็กหนุ่มคนเดียวในบ้านนั้น ก็ย่อมเป็นที่พอใจของแม่สาว ๆ เหล่านั้น พระเล่าว่าตาแก่ยายแก่เจ้าของบ้านไปนอนแต่หัวค่ำ เธอเองอยู่เล่นหัวกับแม่สาว ๆ นั้นได้จนดึกดื่น แม้จะเข้าไปนอนคุยด้วยในห้องของเขาก็ไม่มีใครว่า ลวนเย็นของซึ่งถ้ามาอยู่กับข้าพเจ้าที่บ้านแม่ย่อมจะทำไม่ได้ นี่แหละคือผลของการพรากไปจากข้าพเจ้าเพราะกลัวข้าพเจ้าจะพาเสีย.

ข้อเสียของข้าพเจ้าอีกข้อหนึ่งก็คือข้าพเจ้ามีชื่อว่าเกลียดทหาร ทั้งนี้เพราะได้ขอเลิกเรียนเป็นทหาร ทั้งอาภัสเมื่อมาอยู่กับข้าพเจ้าก็ขอเลิกการเรียนเป็นทหารด้วย เพราะเหตุใดข้าพเจ้าจึงขอเลิกเรียนเป็นทหารได้

บรรยายไว้ในภาคหนึ่งแล้ว ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวซ้ำอีก เพียงขอย้ำว่าเป็นความจริงดังนั้นแท้ๆ แต่เมื่ออาภัสเกิดเลิกเป็นทหารด้วย ก็ย่อมทำให้ท่านผู้ใหญ่ท่านคิดว่าเป็นเพราะข้าพเจ้ายุเป็นธรรมดา ทูลหม่อมอาท่านทรงมีพระราชประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะให้พระเป็นทหาร ท่านทรงเห็นว่าเจ้านายควรจะต้องเป็นทหาร เพราะเป็นของสำคัญที่จะป้องกันพระราชวงศ์ ทั้งนี้เพราะท่านทรงคิดอยู่แล้วว่าอาจจะมีคณะใดคิดโค่นอำนาจพระราชวงศ์ ฉะนั้นถ้าเจ้านายเป็นทหาร ทหารก็อาจจะป้องกันพระราชวงศ์ได้ อันเป็นความคิดที่ตรงกันข้ามกับข้าพเจ้า ทั้งนี้เพราะทหารไทยเราเป็นทหารเกณฑ์ นายทหารก็ได้เงินเดือนน้อย ตามที่ข้าพเจ้าได้เล่าเรียนมาในประวัติศาสตร์ ทหารที่จะอุ้มชูพระราชวงศ์ต้องเป็นทหารอาชีพ ทั้งนายและพลได้เงินมาก ได้กินอยู่อย่างพ่อเพียง ทหารเกณฑ์อันมีนายทหารได้เงินเดือนน้อยนั้น มีปฏิวัติกันเมื่อใดก็ดูเข้ากับฝ่ายปฏิวัติเสมอ ไม่ว่าในประเทศใดสมัยใด ความจริงข้าพเจ้ามิได้เป็นผู้ยุอาภัสมิให้อยากเป็นทหาร ที่แท้เป็นความรู้สึกของคนหนุ่มอังกฤษทั่วไป

ในสมัยนั้น มหาสงครามโลกได้ยุติลงไปแล้วราว ๗–๘ ปี ภัยมหาสงครามใหม่ก็ยังไม่มี คนอังกฤษทั่วไปจึงกำลังเบื่อการทหารกันทั่วไป อาภัสก็เลยพลอยคิดนิสัยไปด้วย.

ได้แถลงแล้วว่าคำสั่งให้พรากพิระจากข้าพเจ้ากลับยิ่งทำให้เรารักกันมากขึ้น เมื่ออยู่ด้วยกันในเวลาหยุดเรียนไม่ได้ ข้าพเจ้าก็ไปหาที่อื่นบ้างขึ้น ถึงเวลาหยุดเรียนเราก็คอยหาโอกาสพบกัน แม้บางทีเพียงไม่กี่ชั่วโมง คือเมื่อพิระต้องผ่านกรุงลอนดอนหรือกรุงปารีสเพราะเราอยู่ไกลจากกันเราก็มีจดหมายติดต่อถึงกันเสมอ จึงกลับสนิทสนมกันยิ่งขึ้น เพราะพิระก็อยากจะให้ทูลหม่อมอาเปลี่ยนพระทัย ข้าพเจ้าจึงเผามิจดหมายไปกราบบังคมทูลอธิบาย ท่านก็ทรงโต้เถียงชี้แจงมา ข้าพเจ้าก็ตอบถวายไปอีก การโต้เถียงกันนั้นทางพระองค์ท่านบางเวลาออกจะทรงรุนแรงไม่น้อย อนึ่งสถานทูตได้รับคำสั่งให้สืบถามความเห็นของครูที่อื่นว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ที่พิระสมควรจะพบหรือไม่ ครูเขาก็ตอบมาว่า เขาเห็นว่าข้าพเจ้าแนะนำชักชวนพิระไปแต่ในทาง

ทางทิศ ในที่สุดทูลหม่อมอาถึงกับทรงแนะมาว่า ถ้าข้าพเจ้าขืนไม่เลิกติดต่อกับพิระ ท่านอาจจะเอาพิระออกจากอิตันและส่งไปเรียนที่อเมริกา.

การโต้เถียงกันเรื่องพิระนี้ พระบิดาของเธอคือทูลหม่อมปู่น้อยไม่มีส่วนเกี่ยวข้องด้วย ทั้งนี้เพราะได้เสด็จทิวงคตเสียแล้วแต่เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ส่วนข้าพเจ้ามิได้เริ่มสนิทสนมกับพิระจน พ.ศ. ๒๔๗๒ ทูลหม่อมปู่น้อยนั้นทรงขยันขันแข็ง ทรงรักชาติศาสนาพระมหากษัตริย์อย่างแรงกล้า แม้ทรงพระชราแล้ว พระชนมายุเกือบ ๗๐ ก็ยังทรงรับราชการอย่างเข้มแข็งตลอดมา เมื่อจวนจะทิวงคตนั้นยังทรงเย็นจเรทหารทั่วไป เย็นอภิรัฐมนตรี เสด็จตรวจทหารทุกเหล่า ทรงสอดส่องอย่างใกล้ชิดอยู่เสมอ ได้เริ่มประชวรหนักเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงเย็นโรคเอกซิมาคือพุพองตามที่ต่าง ๆ มีพระยาทเย็นอาทิ และแผลที่พระยาทนั้นกำเริบถึงกับบวม ทรงถุงและฉลองพระยาทไม่ได้ แต่ถึงกระนั้นเมื่อมีเรือบรรทุกอากาศยานอังกฤษมาเยี่ยมน่านน้ำไทย ก็ทรงยืนโดยต้องยันพระองค์เสด็จไปต้อน-

รับขนได้ ทรงเครื่องทหารและฉลองพระบาทอยู่ตลอดเวลา ทำให้แผลที่พระบาทกำเริบขึ้นมาก.

เมื่อก่อนจะมาเมืองนอก พิระได้นำน้องชายองค์เล็ก จิรศักดิ์สุประภาต ไปเฝ้าทูลหม่อมอา ๆ ก็โปรดทูลหม่อมปู่น้อยก็เลยถวาย ทูลหม่อมอาก็โปรดมากขึ้นเย็นลำดับ จนถึงวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้ทรงจัดการพิธีโสกันต์อย่างมโหฬาร ทูลหม่อมปู่น้อยใคร่จะเสด็จเข้าประกอบงาน แต่ก็ทรงฉลองพระบาทไม่ได้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จเข้าร่วมพิธีโดยทรงพระ-ภูษาปราศจากฉลองพระบาท ต่อจากนั้นมาจนเริ่มขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระอาการก็มีแต่ทรุดลง จนเสด็จทิวงคตที่วังบูรพาเมื่อวันที่ ๑๓ มิถุนายน อันเย็นวันเดียวกันกับวันทิวงคตของพ่อข้าพเจ้า ทูลหม่อมปู่น้อยนั้น ทั้งพระราชวงศ์ ข้าราชการทหารพลเรือนสมณชีพราหมณ์และประชาชนทั่วไปนับถือรักใคร่เย็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าได้เห็นภาพถ่ายหน้าวังบูรพาเมื่อจวนจะเสด็จทิวงคต มีประชาชนมารุมกันแน่นคอยฟังข่าว ปรากฏว่าเมื่อเสด็จทิวงคต มีผู้คนเสียอกเสียใจเสียดายพระองค์ท่านทั่วไป

พระองค์เป็นที่รักใคร่นับถือของประชาชนจนถึงกับเขาเรียกท่านกันทั่วไปว่า "*หลักเมือง*" เมื่อเสด็จทิวงคตไปแล้วได้หน่อย ทูลหม่อมอาทรงสถาปนาโอรสธิดาของทูลหม่อมปู่น้อยทุกองค์ที่ยังเป็นหม่อมเจ้าอยู่ ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าตั้งแต่บัดนั้น ในโอกาสเดียวกันพระโอรสธิดาของทูลหม่อมอาแดงก็ได้รับสถาปนาเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า *คือ พระองค์เจ้ากัลยาณีวัฒนา พระองค์เจ้าอานันทมหิดล พระองค์เจ้าภูมิพลอดุลเดช* ในคราวเดียวกันพระโอรสธิดาทูลหม่อมอาติ่ว พระโอรสธิดาทูลหม่อมลุงบริพัตร พระโอรสธิดาทูลหม่อมปู่กลาง (*สมเด็จเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์*) ที่ยังเป็นหม่อมเจ้าอยู่ ก็ได้เลื่อนเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เป็นอันว่านับแต่วันนั้นเจ้านายที่ยังมิพระชนม์อยู่ ซึ่งเป็นโอรสหรือธิดาของเจ้าฟ้าชั้นทูลกระหม่อมก็เป็นพระองค์เจ้ากันหมด เป็นอันว่าตามพระราชประสงค์ของทูลหม่อมอาเอียดน้อย ลูกเจ้าฟ้าที่แม่เป็นเจ้าก็ควรเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ แต่ลูกเจ้าฟ้าที่แม่มิได้เป็นเจ้าควรเป็นพระวรวงศ์เธอ ข้าพเจ้าก็เลย

โดดเดี่ยวเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอไม่สมประกอบอยู่คนเดียว การที่เป็นเช่นนั้นไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย ดังจะเห็นได้ในลายพระราชหัตถ์ที่มีพระราชทานมาเป็นภาษาอังกฤษ อันจะขอแปลมาเป็นไทยดังนี้.

"แกอาจจะอยากทราบว่าความรู้สึกของฉันที่มีต่อแกนั้นเป็นอย่างไร ฉันบอกแกได้ทันทีว่าความรู้สึกของฉันต่อแกในฐานญาติในฐานเป็นอา ย่อมมีแต่ความรัก และฉันจะพยายามทุกวิธีที่จะให้แกได้รับความเจริญ แต่ยังมีความรู้สึกอีกด้านหนึ่ง คือความรู้สึกที่ฉันมีต่อแกในฐานที่ฉันเป็นพระเจ้าแผ่นดินและแกเป็นพระราชวงศ์ ฉันจะพูดกับแกตรง ๆ และหวังว่าแกจะพยายามเข้าใจความคิดของฉัน ฉันรู้สึกสะอิดสะเอียนอย่างยิ่งที่ต้องเอามาพูด แต่เป็นการจำเป็นและแกก็รู้ตัวอยู่ดี คือแกเป็นครึ่งชาติ และเพราะเหตุนั้นจึงถูกยกเว้นจากการสืบราชสมบัติ

คนบางคนเขาว่าการถือเลือดต่างชาติกันนั้น เป็นของเหลวไหลไม่เป็นสาระ แต่ที่จริงความรู้สึกมันก็ยังมีอยู่ ฉันจึงต้องขอบอกแก ว่าฉันเห็นด้วยสนับสนุนอย่างเต็มที่ในการที่แกถูกยกเว้น จนถึงกับมีคนเขารู้กันอยู่แล้ว ว่าฉันเคยพูดอย่างเปิดเผยว่าถ้าแกพยายามคบคิดที่จะขึ้นราชบัลลังก์ไทย ฉันจะยิงแกด้วยมือของฉันเอง เอาสิ ฉันขอบอกย้ำอีกแก่ตัวแกเอง เพราะฉันเห็นว่า (การคบคิดกระทำเช่นนั้น–จ.จ.) จะเป็นของที่ทนไม่ได้ ฉันรู้ดีว่าแกไม่เคยทำผิดอะไร มันเป็นเรื่องความผิดของพ่อมาตกแก่ลูก พ่อแกทำความผิดอย่างใหญ่หลวง และฉันมีความอับอายที่สุด แกอาจจะว่าฉันยกย่อง พระเจ้าวรวงศ์เธออื่น ๆ อย่างดีบดีกว่าแก ฉันรับว่าฉันทำเช่นนั้นเพราะแกถูกยกเว้นจากการสืบราชสมบัติ และฉันจะทำอย่างเดียวกันกับ.....

ฉันไม่ต้องการให้แกได้เข้าเฝ้าพระเจ้ายอร์ช (แห่งอังกฤษ—จ.จ.) เพราะแกไม่อยู่ในขอบเขตสืบสันตติวงศ์ ฐานะของแกในเมืองไทยคือเป็นเจ้านายและเป็นหลานแท้ ๆ ของฉัน แต่ต้องถูกยกเว้นจากได้ขึ้นราชบัลลังก์โดยไม่มีปัญหา เดี๋ยวนี้เราต่างคนต่างรู้ใจกันดีแล้ว ถ้าแกกลืนถ้อยคำของฉันได้ก็จะดีไป.

ฉันเองเห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวองค์ก่อน (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว—จ.จ.) ท่านทำผิดในการที่ทรงตั้งแกเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ เพราะท่านได้ตั้งพระทัยจะยกเว้นแกมาแต่แรก การเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอมีแต่จะทำให้ฐานะของแกครึ่ง ๆ กลาง ๆ แต่เดี๋ยวนี้แก้ไขไม่ได้เสียแล้ว"[4]

ข้าพเจ้าขอปฏิญาณต่อพระศรีรัตนตรัยที่ข้าพเจ้าเคารพนับถือได้ว่า เมื่อได้อ่านลายพระราชหัตถ์ฉบับนั้นมิได้มีความรู้สึกโทมนัสน้อยใจหรือโกรธเคืองอย่างใด

4 ลายพระราชหัตถ์ลงวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๑.

เลย เพราะท่านทรงอธิบายถึงข้อความที่ข้าพเจ้าทราบซึ้งและเข้าใจมานานแล้ว มิรู้สึกแปลกใจอยู่นิดหนึ่งก็แต่ในข้อที่ท่านทรงเห็นว่า การที่ข้าพเจ้าจะคบคิดเย็นกบฏนั้นเย็นสิ่งที่อาจจะเย็นได้ ที่ข้าพเจ้านำมาลอกลงหนังสือนั้นเพราะเย็นของจำเย็น หนังสือเรื่องนี้เย็นเรื่องชีวิตของข้าพเจ้า มีแต่ความจริงทั้งสิ้น มิได้ต่อเติมอะไรเลย ถ้ามีอะไรพลาดพลั้งไปบ้างก็จะเย็นเพราะความหลงลืมโง่เขลา แต่ความจริงที่ข้าพเจ้าสงวนไว้ไม่นำมากล่าวก็มีอยู่บ้าง เพราะไม่อยากจะกระทบกระเทือนผู้ใด แต่ถ้าท่านผู้อ่านไม่ทราบว่า ข้าพเจ้าเย็น ผู้ที่เคยได้รับลายพระราชหัตถ์ดังที่ลอกมาลงข้างบนนั้น ท่านก็จะเข้าใจไม่ได้ถึงการเลือกดำเนินชีวิตของข้าพเจ้าดังได้ดำเนินมา ซึ่งถ้าเย็นเช่นนั้นหนังสือเล่มนี้ก็ไม่เย็นเรื่องชีวิตจริงๆ ย่อมจะเลยไม่มีประโยชน์ อนึ่งเมื่อผู้อ่านได้อ่านลายพระราชหัตถ์นี้แล้ว ก็อาจจะเข้าใจได้ว่าเหตุใดข้าพเจ้าจึงแถลงไว้ในภาคที่หนึ่งหน้า ๒๗ ว่าเมื่อพ่อทูลทูลหม่อมปู่ว่าถ้ามีลูก "ไม่ต้องเย็นอะไรเลย ให้มันเย็นมิสเตอร์ก็ได้" ข้าพเจ้าจึงได้แถมว่า "ถ้าได้ทำกันเช่นนั้นจริงๆ

แล้ว กลับจะสะดวกสำหรับข้าพเจ้าอย่างยิ่ง" โดยเหตุเดียวกันข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในหน้า ๔๙๗ ว่ากฎมนเทียรบาลได้นำความรำคาญใจมาสู่ข้าพเจ้ามาก เมื่อก่อนนั้นไม่เคยมีใครนึกถึงข้าพเจ้าเลย นับตั้งแต่กฎมนเทียรบาลมีออกมา และทูลหม่อมลุงสวรรคต ก็มีแต่คนคอยระแวง และสงสัยต่าง ๆ รวมทั้งอาแท้ ๆ พระองค์เดียวของข้าพเจ้า ดังพิสูจน์ได้ในลายพระราชหัตถ์ ซึ่งจะยังมีข้อความโดยทำนองเดียวกันอีกหลายฉบับ คนอื่น ๆ ก็ย่อมสงสัยด้วย ความรำคาญใจรบกวนใจเช่นนี้คงมีต่อไป และไม่สงบจนในที่สุดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติโดยความเห็นชอบของรัฐสภาเป็นเอกฉันท์ จึงได้ค่อยสงบลง.

บัดนี้ขอย้อนกลับมาถึงเรื่องพิระต่อไป แม้ทูลหม่อมปู่น้อยจะหาพระชนม์ไม่แล้วก็ดี พระนามของท่านก็ยังเป็นประโยชน์ช่วยข้าพเจ้า ทั้งนี้เพราะเมื่อท่านกลับพระทัยยินยอมให้อาภัสกับข้าพเจ้าเป็นเพื่อนกัน ท่านยังได้ทรงหวังว่าพิระเมื่อออกมาเมืองนอกก็จะได้เป็นเพื่อน

สนิทกับข้าพเจ้าอีกด้วย ข้าพเจ้าได้ลอกถ้อยคำนั้นส่งไปถวายทูลหม่อมอา.

เพราะข้าพเจ้าอยากจะพิสูจน์ว่าการเย็นเพื่อนกับข้าพเจ้าเย็นของดีแก่พระจึงพยายามแนะนำให้เล่าเรียนให้ดีที่สุดทั้งให้แสดงความสามารถในทางกีฬา พระก็พยายามทำอย่างเต็มที่และได้ผลสำเร็จ ในที่สุดทูลหม่อมอาก็ทรงเบื่อหน่ายต่อการที่จะห้ามปราม มีลายพระราชหัตถ์มาในฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๗๓ ว่าเราจะทำอย่างไรก็ตามใจ และว่าจะทรงส่งไปยังสถานทูต แม้ลายพระราชหัตถ์ฉบับนั้นจะนำความยินดีอย่างยิ่งมาสู่ข้าพเจ้า ทั้งนี้เพราะการโต้เถียงกับท่านนั้น เย็นของที่ข้าพเจ้าทำเพราะเห็นว่าจำเย็น แต่เย็นการกระทำที่นำความเสียใจมาสู่ข้าพเจ้าอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะข้าพเจ้ามีความรักและกตัญญูต่อพระองค์ท่านโดยที่ท่านมักจะไม่ใคร่ทรงทราบ แต่ความยินดีได้ลดถอยลงไปอย่างน่าใจหาย เมื่ออ่านไปถึงตอนปลายลายพระราชหัตถ์.

“ฉันจะพูดถึงตัวฉันเองนิดหน่อย แล้วก็จะจบจดหมายฉบับนี้เสียที แกอาจจะ

แปลกใจ เมื่อได้รู้ว่า ฉัน ตาบอด มืด หมด แล้ว ข้างซ้าย เพราะเป็นคาตาแรกต์ ตาขวาก็เริ่ม จะไปทาง เดียวกัน ฉันได้ให้ แพทย์ผู้เชี่ยว ชาญเขาดู เขาแนะนำให้มีการผ่า ว่าฉันจะ เห็นได้โดยใช้แว่น ฉันคิด ว่าจะไป อเมริกา เพื่อทำการผ่า อาจจะเป็น ปลายปีนี้ หรือต้น ปีหน้า แต่ยังไม่ตกลงอะไรแน่ ถึงแม้ฉันเอง คอยอาการตาบอด มืดหมด ด้วยใจคอ อันสงบ แต่ก็น่าจะบังเกิดความยุ่งเหยิง และความลำ-บากทั่วไป"[5] เมื่อข้าพเจ้าอ่านแล้วก็มีใจตื้นตัน ไปด้วยความสงสารทูลหม่อมอาท่านเย็นที่สุด.

ราวเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ ท่านไวฯ พ้นตำแหน่ง ราชทูต ที่ ลอนดอน และ ออก จาก ราชการ กระทรวงต่าง ประเทศชั่วคราว *ท่านดำรัส ฯ* ซึ่งเป็นทูตที่กรุงเบอร์ลิน จะย้ายมาอยู่ลอนดอน ข้าพเจ้ายินดีมากเพราะได้คุ้นเคย กับท่านดำรัส ฯ และ*ท่านตุ้ย*พระชายามานานแล้ว เพราะ

---

5 ลายพระราชหัตถ์ลงวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

เมื่อข้าพเจ้าออกมาเมืองนอกครั้งแรก ท่านดำรัส ฯ และท่านตุ้ยก็เสด็จมาพร้อมกัน เมื่อท่านดำรัส ฯ จะมาเป็นเลขานุการเอกที่สถานทูตลอนดอน.

ในระหว่างคอยท่านดำรัส ฯ พระพหิทธา ฯ เป็นอุปทูต ครั้นถึงเวลาหยุดเรียนตรุษคริสต์มาส ข้าพเจ้าก็นำลายพระราชหัตถ์ทูลหม่อมอาไปให้คุณพระดู ว่าทูลหม่อมอาทรงสั่งเลิกการห้ามมิให้พิระไปอยู่กับข้าพเจ้าในสมัยหยุดเรียน แต่คุณพระยังจำการกรีวครั้งก่อนอยู่ได้ จึงไม่ยอมจะปล่อยให้พิระไปอยู่กับข้าพเจ้า จนกว่าจะได้รับคำสั่งอย่างเด็ดขาด ซึ่งข้าพเจ้าก็ต้องเห็นใจเพราะคุณพระย่อมไม่อยากจะได้รับความลำบาก ฉะนั้นจึงต้องมีการส่งโทรเลขทูลเกล้า ฯ ถวาย ในที่สุดก็มีคำสั่งมาว่าพิระจะอยู่กับข้าพเจ้าได้ในเวลาหยุดเรียน ตั้งแต่นั้นมาพิระก็มาอยู่กับข้าพเจ้าเสมอทุกๆเวลาหยุดเรียน บางเวลาก็อยู่ที่บ้านแม่ที่เนยย์ และเพราะการหยุดเรียนของเคมบริดจ์และอ็อกซ์ฟอร์ดกันก็ไม่ตรงกัน บางเวลาก็มาอยู่กับอาภัสและข้าพเจ้าที่เคมบริดจ์ ไม่ว่าอยู่ที่ไหนพิระก็แสดงนิสัยสนุกสนานร่าเริงเป็นที่น่ารักน่าเอ็นดูอย่างยิ่ง ที่เคม-

บริดจ์ข้าพเจ้ามีเพื่อนอังกฤษคนหนึ่งชื่อว่า แจ็ก เฮย์คอค (Jack Heycock) เขามีญาติลูกพี่ลูกน้องอยู่อีตันในบ้านเดียวกันกับที่พี่ระอยู่ แต่ก็หาได้เป็นเพื่อนสนิทของพี่ระไม่ นามเฮย์คอคนี้ขอผู้อ่านพึงจำไว้ เพราะจะได้ประสบอีกภายหน้าและจะมีข้อสำคัญเกี่ยวกับชีวิตของข้าพเจ้าอย่างมาก.

การเล่าเรียนและชีวิตของพี่ระที่อีตันก็ดูเป็นไปโดยเรียบร้อย ในทางการศึกษาจะว่าเก่งกาจเฉียบแหลมนั้นไม่ได้ แต่ก็คงรักษาระดับที่นับว่าพอใช้ได้ ทางกีฬานั้นต้องนับว่าได้ผลดีอย่างยิ่ง ได้เข้าทีมต่าง ๆ ทั้งทีมของบ้านและของโรงเรียน พี่ระเข้าปนเปกันกับเด็กอังกฤษชั้นตระกูลสูงได้อย่างดีที่อีตัน ข้าพเจ้าเชื่อว่าพี่ระได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่และสนุกสนานดีที่อีตัน ดีกว่าที่ข้าพเจ้าได้รับที่แฮร์โรว์.

ครั้นถึงการหยุดเรียนฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๗๔ พี่ระจึงได้รับอนุญาตให้มาอยู่กับข้าพเจ้าตลอดเวลาเป็นครั้งแรก เราทั้งสาม คือ อาภัส พี่ระ และข้าพเจ้าไปอยู่ที่เมืองเบียริตซ์กับแม่และหิน ได้รับความสนุกสนานมาก

เฉพาะอย่างยิ่งเพราะมีรถยนต์ วัวแซง ที่ข้าพเจ้ามีอยู่ตั้งแต่ยี่ที่สองที่เคมบริดจ์ไปด้วย เรารักรถคันนั้นเป็นอย่างยิ่ง อาภัสได้เริ่มสอนพระขับรถ พระก็ชอบขับรถอย่างที่สุด เรียนได้ดีรวดเร็ว ผลของการชอบขับรถของพระจะเป็นอย่างไรต่อไป ผู้อ่านส่วนมากก็คงจะทราบอยู่แล้ว.

เมื่อกลับจากเบียริตซ์และพระกลับไปอิตันแล้ว อาภัสกับข้าพเจ้าเดินทางไปเที่ยวกรุงเบอร์ลิน นครหลวงของเยอรมนี ไปอยู่กับท่านดำรัสฯ และท่านตุ้ยที่สถานทูตไทย ทั้งสองพระองค์ได้ต้อนรับเราอย่างดียิ่ง สถานทูตไทยที่กรุงเบอร์ลินในสมัยนั้นใหญ่โตสวยงามกว่าที่กรุงลอนดอนหรือกรุงปารีส ท่านตุ้ยท่านดำรัสฯ ทรงจัดตกแต่งอย่างงามน่าดูทั้งน่าอยู่อย่างสบายด้วย ข้าพเจ้าไม่เคยไปเบอร์ลินเลย ก็เอาใจใส่สนุกสนานในการเที่ยวดูสถานที่ต่างๆ ท่านดำรัสฯ ทรงพาไปดูพระราชวังนอกกรุงชื่อเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า Sans Souci อันน่าจะแปลเป็นภาษาไทยได้ว่า *วังไร้กังวล* เป็นวังที่พระเจ้าแผ่นดินปรัสเซียทรงพระนามว่า เฟรเดริคมหาราช ได้

ทรงสร้างขึ้น เมื่อข้าพเจ้าได้เห็นวังและได้ยินเล่าเรียนเกี่ยวกับยศศักดิ์ขององค์นั้นเท่าใด ก็เอาใจใส่ในพระองค์มากขึ้นเป็นลำดับ ดังผู้อ่านจะได้ประสบผลต่อไปภายหน้า.

ครั้นถึงปลายเดือนกันยายน ข้าพเจ้าก็เดินทางกลับไปเยี่ยมกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรกดังได้อธิบายไว้แล้วในบทที่ ๑๒ ของภาคที่หนึ่ง ข้าพเจ้าได้มีการโต้เถียงกันกับทูลหม่อมอาหลายครั้งในเรื่องพิระ จึงงอดเกรงไม่ได้ว่าเมื่อกลับไปเฝ้าที่เมืองไทย ท่านอาจจะยังไม่พอพระทัย แต่ก็มิได้เป็นเช่นนั้น เมื่อท่านทรงยอมข้าพเจ้าในเรื่องพิระแล้วท่านก็พระทัยดี ไม่ทรงแสดงความขมขื่นอย่างใดเลย ทรงยืนยันอยู่แต่ข้อเดียวคือพิระจะต้องเป็นทหาร ข้าพเจ้าก็ทูลสัญญาว่าจะสนับสนุนพิระอย่างเต็มที่ในการที่จะเป็นทหาร และก็ได้กระทำดังนั้นจริงเมื่อกลับมาพบที่อังกฤษอีก.

การอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นไปอย่างใดก็เล่าแล้วในบทที่ ๑๒ มีเพิ่มเติมก็คือข้าพเจ้าได้ทูลทูลหม่อมอาว่ารถวัวแซงขนาด ๑๐ แรงม้า ได้ใช้มาอย่างมากมายเป็น

เวลาสามปีแล้ว ออกจะเริ่มชำรุดเสียแล้ว ข้าพเจ้าทูลขออนุญาต เอาเงินส่วนตัว มาซื้อรถยนต์ใหม่อีกคันหนึ่ง ทูลหม่อมอาทรงเห็นด้วย แต่ทรงพระมหากรุณาพระราชทานเงินซื้อ ข้าพเจ้าก็ได้สั่งรถวัวแซงอีกคันหนึ่ง แต่ขนาดใหญ่กว่า รถคันนั้นได้ทำเสร็จและมีมาใช้เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ข้าพเจ้าชอบรถยนต์มาตั้งแต่เด็กๆ ดังผู้อ่านย่อมทราบแล้ว เมื่อเด็กๆ ก็เคยขับรถได้ดีพอใช้ คือเคยขับรถวอนเดอเรอของพ่อ แต่จะเย็นเพราะเหินห่างการขับรถมาเสียนาน หรืออะไรก็ตาม เมื่อได้รถวัวแซงคันแรก จะขับรถอีกก็ดูติดขัด ขับไม่ว่องไวคล่องแคล่วดังเมื่อเย็นเด็ก ฉะนั้นเมื่ออาภัสชอบขับรถข้าพเจ้าก็เลยดีใจ ปล่อยให้เธอขับรถนั้นแทน เมื่อรถวัวแซงคันที่สองมาถึง อาภัสได้สอนพิระให้ขับรถได้คล่องแคล่วแล้ว พิระมีอายุ ๑๘ ได้รับอนุญาตขับรถได้ตามกฎหมายอังกฤษมาตั้งปีกว่า ในสมัยหยุดเรียนเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงขับรถวัวแซงเสียยกใหญ่ เย็นรถที่เร็วแล่นได้ชั่วโมงละ ๑๓๐ กิโลเมตร จึงเย็นการผักหัดขับรถเร็วได้อย่างดี.

ในเดือนเมษายนนั้นเอง ทางกรุงเทพฯ ก็มีการพิธีฉลองพระนครและพระราชวงศ์จักรีมีอายุครบ ๑๕๐ ปี ข้าพเจ้าได้ยินข่าวลือทั้งเมื่ออยู่ในกรุงเทพฯ และต่อมาว่าจะมีการปฏิวัติใหญ่เกิดขึ้นในระหว่างพิธีนั้น ซึ่งทูลหม่อมอาได้ทรงจัดขึ้นอย่างหรูหรา รวมทั้งจะมีการเบิดสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ด้วย ข่าวลือต่าง ๆ นี้ ข้าพเจ้าได้รับมาจากทูลหม่อมอาเอง ดังมีข้อความที่ควรจะลอกมาจากลายพระราชหัตถ์ดังต่อไปนี้ เพราะอาจเป็นประโยชน์แก่ผู้แต่งประวัติศาสตร์ได้อันหนึ่ง.

"ภาวะการเงินของเราร้ายกาจมาก เราจะขาดทุนมากปีนี้ ปีหน้าก็ดูจะมืดมัวยิ่งขึ้นอีก แต่ถ้าเราตัดรายจ่ายกันอย่างเด็ดเดี่ยว เราอาจจะทนไปได้อีกปีหนึ่ง แต่การตัดรอนนั้นจะนำความลำบากมาสู่คนเป็นจำนวนมาก ถ้าขืนเป็นอย่างนี้ไปอีกหลายปี เราจะเป็นอย่างไรก็เหลือรู้ คนเขาจะต้อนรับการถูกดุลย์ออกอีกอย่างมากมายอย่างไรก็ไม่ทราบ แต่เป็นการจำเป็นถ้าจะป้องกันมิให้ชาติล่มจม เรา

กำลังจวนจะล่มจมอยู่แล้ว บีหน้าจะต้องออกภาษีใหม่ ๆ อีกมาก ชีวิตจะไม่ง่ายสบายนัก ภาษีเหล่านี้คนรวยและพ่อค้าจะต้องเป็นผู้เสีย นั่นก็เป็นของดีอย่างหนึ่งที่การเก็บภาษีของเราจะได้เป็นไปในทางยุติธรรมมากขึ้น ฉันได้พยายามต่อสู้จะเอาให้ได้มานานแล้วแต่ไม่สำเร็จ บัดนี้การเศรษฐกิจตกต่ำจะช่วยฉัน ฉันเลยออกจะดีใจ ของที่ฉันไม่ชอบก็คือการคัดข้าราชการออก สงสารเขาเขาจะเอาอะไรกินกันเล่า หมู่นี้มีข่าวลือถึงการจะฆ่าคนสำคัญกันอยู่เรื่อย ๆ แม้เด็กนักเรียนผู้หญิงตามโรงเรียนก็คุยถกกัน ฟังเสียงดูผู้ที่จะถูกฆ่าคือทูลหม่อมชายกับกรมกำแพง ๆ เพราะว่าเป็นตัวตั้งตัวตีของคณะเจ้า ซึ่งถูกหาว่าเป็นผู้ทำให้เศรษฐกิจตกต่ำ ข่าวลือว่าจะฆ่ากันวันนั้นวันนี้ แต่ว่าจะต้องเกิดขึ้นก่อนพิธี ๑๕๐ ปี ผู้ที่จะทำการฆ่านั้นว่ากันว่าจะเป็นนายทหารหรือข้าราชการเบย

บำนาญ ฉันเองออกจะอยู่ในฐานะดี เกือบไม่มีใครพูดถึงการฆ่าฉัน ทั้งนี้เพราะฉันได้สละเงินให้แก่ชาติมาก แต่ก็มีพูดกันบ้างว่าฉันจะถูกยิงในระหว่างการพิธี.....เราไม่ถือเอาข่าวลือนี้เป็นแก่นสารนัก แต่เราก็ต้องระวังตัวกัน เพราะคนที่ไม่พอใจนั้นคงจะมีมาก....หมู่นี้เราทำงานกันมากจนอ่อนเพลียกันหมด....มีประชุมพิเศษทุกสัปดาห์"[6] ต่อจากนี้ท่านก็ทรงเย็นห่วงเรื่องที่ข้าพเจ้าอาจจะอยากเย็นพระเจ้าแผ่นดินอีก เย็นของแปลกมาก เพราะข้าพเจ้าไม่เคยอยากเย็นและไม่เคยแสดงความประสงค์เช่นนั้นแก่ผู้ใด แต่เมื่อทูลหม่อมอา แม้ท่านจะทรงมีกังวลอื่นๆที่สำคัญอย่างมากมาย ก็ยังทรงหวนกลับไปนึกถึงเรื่องนี้อยู่เสมอ ทำให้อดนึกไม่ได้ว่าน่าจะต้องมีผู้ใดคอยเพ็ดทูลท่านอยู่เสมอว่าข้าพเจ้าอยากเย็น ถ้ามีจริงดังนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าผู้นั้นทำผิด ไปเผ้ารบกวนท่านใน

6 ลายพระราชหัตถ์ลงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๕

เรื่องเหลวไหล เมื่อท่านทรงมีพระราชภาระอันสำคัญยิ่งอยู่แล้ว ท่านทรงไว้ในลายพระราชหัตถ์ต่อไปว่า

"ฉันต้องยอมรับว่าฉันเกรงกลัวว่าแกอาจจะเป็นเครื่องกีดขวาง เฉพาะอย่างยิ่งถ้าแกมีนิสัยมักใหญ่ใฝ่สูง ในทางที่ไม่สมควรแก่ตัวแก แต่ซึ่งฉันเคยนึกว่าแกอาจจะทำได้ ฉันรู้สึกว่าสายวงศ์ของแกจะนำมาซึ่งความไม่เที่ยงไม่แน่นอน และความยุ่งเหยิงที่จะทำให้พระราชวงศ์ขาดความมั่นคง..... เมื่อคราวแกกลับมากรุงเทพฯ เพราะฉันรับรองแกอย่างดี เลยถึงกับมีคนลือกันว่าฉันจะตั้งแกเป็นรัชทายาทบีหน้า แกคงจะเดาได้ว่า ใครเป็นผู้นำข่าวลือนี้มาเล่าให้ฉันฟัง..... ตั้งแต่ฉันได้พบแกคราวที่แล้วมา ฉันก็ค่อยสบายใจขึ้น บัดนี้ฉันเชื่อแล้วว่าแกคงจะไม่ยอมปล่อยให้ความมักใหญ่ใฝ่สูงทำให้แกทำการบ้าอะไรที่จะให้เกิดการวิวาทขึ้นในประเทศและ

ภายในพระราชวงศ์.....แต่ฉันหวังว่าแกจะไม่ยอมให้ใครยุแหย่ให้แกเปลี่ยนใจ"[7]

ข้อที่ข้าพเจ้าไม่เคยเข้าใจเลยก็คือ หากว่าข้าพเจ้าบ้าพอที่จะคบคิดชิงราชบัลลังก์จริง ๆ แล้ว ข้าพเจ้าจะไปหาใครที่ไหนมาช่วยทำการอันสำคัญนั้น ข้าพเจ้าจะจำคำสั่งสอนของ เจ้าคุณภะรต ฯ ไว้ตลอดชีวิต ที่ท่านสั่งสอนข้าพเจ้าไว้ที่อังกฤษตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๙ โดยถ้อยคำว่า "ฝ่าบาทอย่าทรงมีพวกเลยพ่ะย่ะค่ะ การมีพวกไม่ดีหรอก ฝ่าบาทต้องทรงจำไว้เสมอว่า ถ้ามีพวก เรา แล้วก็จะต้องมีพวก เขา ด้วยเสมอ."

ในที่สุดข่าวลือต่าง ๆ ว่าจะมีปฏิวัติในงานฉลองพระนครก็เย็นอันเหลวไหล ไม่มีอะไรเกิดขึ้น ในลายพระราชหัตถ์ทูลหม่อมอาท่านว่ามีคนด่าเจ้ามาก หาว่าร่ำรวยจนเกินความจริง แต่ก็ต้องเสียภาษีเท่าคนจน ๆ ส่วนข้าราชการนั้นต้องเสียภาษีเงินเดือนซึ่งมีขึ้นใหม่ เรื่องนี้ทำให้ข้าพเจ้าหนักใจมาก จึงได้มีจดหมายไปกราบทูล

7 ลายพระราชหัตถ์ลงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

ขอถวายความเห็นให้มีการเก็บภาษีรายได้ และถ้ายังไม่มีแล้ว ขอถวายเงินส่วนตัวของข้าพเจ้าช่วยราชการเป็นเงิน ๑ หรือ ๒ แสนบาทข้าพเจ้าก็จำไม่ได้เสียแล้ว แต่ยังไม่ทันได้รับพระราชทานตอบ เหตุการณ์อันใหญ่หลวงก็ได้บังเกิดขึ้น.

ต้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ อาภัสได้เรียนจบและจะออกจากเคมบริดจ์ ข้าพเจ้ายังจะต้องทำการค้นคว้าในวิชาประวัติศาสตร์อยู่อีกหนึ่งปี ข้าพเจ้าไม่อยากจะคงอยู่ที่เคมบริดจ์อีกหนึ่งปีโดยลำพังคนเดียว ทั้งนี้เพราะได้อยู่ที่นั่นมา ๕ ปีแล้ว เพื่อนฝูงทั้งหลายแหล่นอกจากคนที่เป็นอาจารย์ ก็ออกไปหมดแล้ว เมื่อข้าพเจ้าไต่ถามก็ได้รับอนุญาตให้ทำการค้นคว้าต่อไปที่กรุงลอนดอน โดยไปทำงานที่ห้องสมุดของพิพิธภัณฑ์อังกฤษ (British Museum) ข้าพเจ้าจึงออกจากเคมบริดจ์มาเช่าบ้านขนาดย่อมอันอยู่ใกล้สถานทูต อาภัสผู้สำเร็จที่เคมบริดจ์แล้ว และจะมาทำงานต่อไปในสำนักการสถาปนิก ก็เป็นอันว่าจะเป็นเพื่อนบ้านประจำของข้าพเจ้า ส่วนพี่นั้นยังคงอยู่ที่โรงเรียนอีตัน จึงจะมา

923.2593 น.33
น.58ป
น.2308
ภม(ร)

พักอยู่กับเราได้ ก็ชั่วแต่เวลาหยุดเรียน บ้านนั้นเป็นตึกขนาดย่อมสองชั้น รวมหมดมีห้องหับอยู่ไม่เกิน ๖ ห้อง ข้าพเจ้าได้ว่างคนใช้ผู้ชายอังกฤษให้ดูแลเรา เขาเป็นทั้งคนใช้ในบ้านและคนครัว เมื่ออยู่ลอนดอนก็ย่อมออกไปกินอาหารตามภัตตาคารมากเท่ากันกับกินที่บ้าน การทำครัวจึงไม่หนักนัก.

กลางเดือนมิถุนายนข้าพเจ้าเดินทางไปเยี่ยมแม่ที่ปารีส พอไปถึงก็ได้รับข่าวว่าท่านหญิงชวลิต ฯ ผู้เป็นตัวละครสำคัญในการหย่าร้างระหว่างพ่อกับแม่ เสด็จอยู่ปารีส ประกฏว่าท่านหญิงประชวรหนักมาเป็นเวลานานแล้วคือเป็นวัณโรคอย่างร้ายแรง พระสามีคือ ท่านอมร ฯ พามารักษาเพิ่มเติมที่กรุงปารีส แต่ก็ไม่ได้ผล และก็สิ้นชีพิตักษัยเสียที่กรุงปารีสนั่นเอง เรื่องนี้ทำให้เป็นที่น่าอนาถใจและทำให้เราเห็นได้ว่าในชีวิตมนุษย์เรานั้น ความไม่เที่ยงช่างน่ากลัวเสียนี่กระไร ข้าพเจ้าจำท่านหญิงชวลิต ฯ ได้ดีเมื่อยังสาวอยู่ เป็นหญิงไทยที่สวยเก่งมาก ที่สุดคนหนึ่งที่ข้าพเจ้าเคยพบ เวลานั้นท่าน

กำลังตื่นเต้นที่จะได้มาเที่ยวเมืองนอก เฉพาะอย่างยิ่งกรุงปารีส อันเป็นนครหลวงที่สตรีย่อมชอบเป็นพิเศษ แต่ยังไม่ทันได้มา พ่อข้าพเจ้าก็ทิวงคตเสียก่อนแล้วครั้นได้มาจริงพอมาถึงปารีสก็ต้องเข้าโรงพยาบาล จนในที่สุดก็ทรงมาขยชีวิต ย่อมเป็นที่น่าสงสารอย่างยิ่ง เมื่อข้าพเจ้าได้ยินข่าวก็พลอยเศร้าสลดใจไปด้วย นึกถึงความไม่เที่ยงดังพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน มีการประชุมเพลิง ท่านหญิง ชวลิต ฯ ท่านอมร ฯ ได้เชิญข้าพเจ้าไปด้วย ข้าพเจ้าก็ไปแสดงความเคารพอำลาเป็นครั้งสุดท้าย.

ต่อมาอีกไม่กี่วันก็มีเรื่องสำคัญใหญ่ยิ่งยังเกิดขึ้น เช้าวันที่ ๒๕ มิถุนายนเมื่อข้าพเจ้ายังกำลังนอนหลับสนิทอยู่ แม่ได้รีบเข้ามาปลุก ข้าพเจ้ายังไม่ตื่นดี ได้ยินแม่ว่า "มีปฏิวัติที่กรุงเทพ ฯ ถูกจับกันหมดแล้ว" ข้าพเจ้ายังงัวเงียอยู่ จึงเข้าใจผิดคิดว่าพวกนักปฏิวัตินั่นแหละถูกจับหมดแล้ว ก็ย่อมรู้สึกโล่งใจ เพราะแปลว่าญาติพี่น้องของข้าพเจ้าไม่เป็นอันตราย คืออาจจะเป็นการปฏิวัติอันไร้ผลอย่าง ร.ศ. ๑๓๐ แต่พอแม่ส่งหนังสือพิมพ์มา

ให้ดู จึงเห็นได้ว่าเข้าใจผิด ไม่ใช่พวกปฏิวัติที่ถูกจับ ผู้ที่ถูกจับเอาไปเย็นประกัน คือเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ มี ทูลหม่อมลุงบริพัตร *สมเด็จกรมพระนริศร์ฯ สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ* เย็นต้น ความรู้สึกในชั้นต้นก็คือเย็นห่วงเจ้านายทั้งสามพระองค์ กลัวว่าจะเย็นอันตราย ทั้งนี้เพราะเมื่อข่าวมาถึงในตอนแรก เราได้ฟังแต่ว่าคณะปฏิวัติอยู่กรุงเทพฯ ทูลหม่อมอาประทับอยู่หัวหิน ทางเราเดาอะไรไม่ได้ ไม่ทราบว่าคณะใดเย็นนักปฏิวัติ จะเย็นคนถือธรรม หรือคนใจโหดร้าย อย่างใดก็เดาไม่ออก มีข่าวว่าเขาขอให้ทูลหม่อมอา ทรงเซ็นยอม พระราชทานรัฐธรรมนูญ แต่ถ้าทูลหม่อมอาคิดรบ เขาอาจจะทำร้ายเจ้านายที่ทรงเย็นประกัน ทูลหม่อมอาจะทรงยินยอม หรือจะพยายามรบ ทางเราที่อยู่ไกลก็เดาไม่ได้ ฉะนั้นจนกว่าจะได้ข่าวมาอย่างแน่นอนแล้ว ก็ย่อมเย็นห่วงและหนักใจมาก อนึ่งว่าด้วยการปฏิวัตินั้น เนื่องด้วยข้าพเจ้าได้รับการอบรมมาในอังกฤษ ย่อมเกรงกลัวและรังเกียจการปฏิวัติ ชอบการเปลี่ยนแปลงอย่างชนิดค่อยทำค่อยไป ทั้งนี้เพราะการปฏิวัติย่อมเย็นการทำรุนแรง

เมื่อฝ่ายหนึ่งรุนแรงไป อีกฝ่ายหนึ่งเขาก็อาจจะรุนแรงตอบ ถ้าเช่นนั้นก็อาจจะเกิดสงครามกลางเมืองขึ้น เท่าที่ข้าพเจ้าได้เล่าเรียนมาและอ่านเพิ่มเติม ไม่มีอะไรร้ายกาจน่ากลัวเท่าสงครามกลางเมือง พี่น้องฆ่ากันเอง ย่อมเป็นที่น่าสังเวชและหวาดเสียว บ้านช่องตึกรามอันมีราคายิ่งทางศิลปกรรม ที่ปู่ย่าตายายของเราอุตส่าห์สร้างสะสมมาไว้ตั้งกว่า ๑๐๐ ปี ก็อาจจะถูกทำลายได้หมดในการรบกลางเมืองภายในไม่กี่วัน เราจะไปหาช่างที่ไหน เอาเงินที่ไหนมาก่อสร้างอีกได้ มรดกที่ได้รับมาจาก บรรพบุรุษ อันกินเวลาสะสมก่อสร้างกันมาตั้ง ๑๕๐ ปี อาจจะสูญหายไปเสียหมด ด้วยพี่น้องรบกันเองภายในเวลา ๓ วัน ฉะนั้นในระหว่างคอยฟังข่าวว่าจะยินยอมกันโดยดีหรือจะรบกันนั้น ข้าพเจ้ามีความหนักใจเป็นอย่างยิ่ง เป็นของแปลกที่มนุษย์เรานั้น ถึงแม้จะเป็นห่วงเรื่องสำคัญเท่าใดก็ตาม แต่ก็อดนึกไม่ได้ถึงอะไรแปลก ๆ ที่ไม่สำคัญเท่า ข้าพเจ้าก็เช่นเดียวกัน ตลอดเวลาที่คอยฟังข่าวอยู่นั้น อดนึกไม่ได้ว่าถ้าทูลหม่อมปู่น้อย และทูลหม่อมอาแดง ยังมีพระชนม์อยู่ และ

ประทับอยู่ในกรุงเทพฯ เวลานั้น ท่านจะพลอยถูกจับไปด้วยหรือไม่ ข้าพเจ้าหลับตาพยายามนึกถึงภาพนายทหารไทยที่จะไปจับทูลหม่อมปู่น้อย แต่พยายามนึกเท่าใดก็นึกไม่ออกว่า นายทหารไทยผู้ใดจะมีใจไปจับพระองค์ท่านได้ แต่นั่นแหละข้าพเจ้าอาจจะคิดผิดเพราะจากเมืองไทยมาเสียหลายปีแล้ว.

คนที่ชอบพูดอวดภายหลังว่า "ฉันรู้แล้ว ไม่แปลกใจเลย" เป็นที่น่ารำคาญน่าเบื่อเพียงใด ข้าพเจ้าทราบซึ้งอยู่ในใจ ถึงกระนั้นข้าพเจ้าก็ยังต้องรับอยู่ดีว่า ข่าวการปฏิวัตินั้นมิได้ทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจ เพราะนับตั้งแต่กลับมาจากการไปเยี่ยมบ้านก็แน่ใจมาแล้ว ว่าการปฏิวัติจะต้องมีแน่ ไม่ทราบอยู่แต่ว่าพวกใดจะเป็นผู้กระทำและจะทำเมื่อใดเท่านั้น ภายในไม่ช้าเพื่อนของแม่ *ม. แฟร์นองด์ บีลา* (Monsieur Fernand Pila) ผู้เคยเป็นทูตฝรั่งเศสที่เมืองไทย ซึ่งในขณะนั้นทำงานอยู่ที่กระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส โทรศัพท์มาว่าเย็นอันไม่มีการรบกัน ทูลหม่อมอาทรงยินยอมเซ็นพระราชทานรัฐธรรมนูญ ตามข่าวหนังสือพิมพ์มีข่าวว่าไม่มี

ใครเสียชีวิต มีแต่นายทหารผู้ใหญ่คนหนึ่งถูกยิงบาดเจ็บ ทางข้าพเจ้าก็ย่อมโล่งใจมาก แต่ก็ยังอดทึ่งไม่ได้ว่า ใครเป็นผู้ก่อการ ทั้งนี้เพราะนามที่หนังสือพิมพ์ฝรั่งเอาลงนั้น ทางข้าพเจ้าไม่เคยรู้จักเลย ส่วนนามบุคคลสำคัญที่สุดเขาเอาลงอย่างพึ่งไม่เป็นภาษา คือเขาว่าหัวหน้าคณะก่อการมีนามว่า บาฮา บาลา บาลา ไอยา ไอโค (Baha Bala Bala Aiya Aiko) เป็นนามอันสุดวิสัยที่จะเดาได้ว่า ตามภาษาไทยเป็นอย่างไร ต่อเมื่อกลับมาลอนดอนเมื่อวันที่ ๒๗ ไปเฝ้าท่านดำรัส ฯ ที่สถานทูตจึงทราบว่าใครเป็นใคร ถึงกระนั้นผู้ก่อการชั้นสำคัญทั้งหลายก็ล้วนเป็นผู้ที่ข้าพเจ้าเองมิเคยได้พบหรือรู้จัก นอกจาก *วิลาส โอสถานนท์* ผู้เคยเป็นเพื่อนนักเรียนที่อังกฤษและเคยเล่นละครด้วยกัน ในหนังสือเรื่องนี้เมื่อเป็นภาษาอังกฤษ ย่อมจำเป็นต้องเล่าเรื่องนี้อย่างยืดยาว ซึ่งก็พยายามทำ โดยให้ความยุติธรรมแก่ทั้งสองฝ่ายเท่าที่จะมีอยู่ได้ภายในความรู้ของข้าพเจ้า แต่ในหนังสือภาษาไทยนี้ไม่จำเป็นต้องเล่าซ้ำอีก เพราะย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่ทั่วไปแล้วและคงมีผู้แต่งขึ้นเป็นเรื่องราว ซึ่ง

ย่อมเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้กว่าข้าพเจ้า ฉะนั้น เรื่องการเมืองทั้งหลายแหล่ที่มีขึ้น ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองวันที่ ๒๔ มิถุนายน ในหนังสือเรื่องนี้จะมีเล่าก็แต่ที่ยังเอิญพาดพิงมาเกี่ยวกับข้าพเจ้าโดยตรง หรือบางตอนสำคัญพอที่ข้าพเจ้าควรจะแถลงว่า ข้าพเจ้าผู้เป็นคนไทยคนหนึ่งที่อยู่เมืองนอก มีความรู้สึกอย่างใด.

อนึ่ง เพื่อประโยชน์แก่นักประวัติศาสตร์อนาคต ข้าพเจ้าเห็นว่าควรลอกข้อความในลายพระราชหัตถ์ทูลหม่อมอามาลงไว้ในที่นี้ ขอเตือนผู้อ่านว่าท่านทรงไว้เป็นภาษาอังกฤษ และข้าพเจ้าต้องแปลเป็นไทย.

"ฉันรู้สึกเสียดายอย่างยิ่งที่เขามิได้คิดจะถอด (depose) ฉัน และฉันยังเสียใจอยู่จนบัดนี้ (ทรงเขียนเดือนสิงหาคม—จ.จ.) ความรู้สึกขั้นแรกก็คือจะลาออก (abdicate) ทันทีแต่สมเด็จกรมพระสวัสดิฯ แนะนำว่าไม่ควรทำ เพราะถ้าทำเช่นนั้นอาจจะมีการรบกันจนนองเลือด ทั้งยุ่งยากต่างๆ จนอาจจะมีฝรั่ง

เข้ามายุ่งและชาติเราอาจจะเสียอิสรภาพได้..
... ถ้าเราจะรบโดยใช้ทหารหัวเมืองหรือ....
นั่นเป็นของแน่ที่เราอาจจะทำได้ แต่ฉันไม่
ยินยอมเลยแม้ชั่วขณะเดียว เพราะเจ้านาย
ในกรุงเทพฯ อาจจะถูกฆ่าหมด ฉันรู้สึกว่าฉัน
จะนั่งอยู่บนราชบัลลังก์ที่เปื้อนโลหิตไม่ได้....
สมเด็จกรมพระสวัสดิฯ แนะนำตลอดเวลาให้
ยินยอมกลับกรุงเทพฯ และช่วยคณะราษฎร์
จัดตั้งการปกครองโดยมีกษัตริย์และรัฐธรรม-
นูญ ซึ่งก็เป็นของที่ฉันเคยอยากจะทำมานาน
แล้ว.....แต่ .....ว่าฉันเสียขวัญ (แปลตรง
จากอังกฤษก็ต้องว่า "เส้นประสาทเสีย" คือ "I
lost my nerves" แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่ตรงกับไทย
ที่ถูกน่าจะพูดว่า "เสียขวัญ" มากกว่า—จ.จ.) ใน
ที่สุดมีทางจะทำได้ ๒ ทาง คือจะหนีหรือจะ
กลับกรุงเทพฯ ฉันยอมรับว่าฉันตัดสินใจ
ไม่ได้ทันทีว่าจะทำอย่างไรดี เราเพิ่งได้ยินคำ
แถลงการณ์ทางวิทยุกระจายเสียงอันรุนแรง

ดูราวกับจะไปทางบอลเชวิค ถ้าเช่นนั้นการที่จะกลับไปให้เขาตัดหัวดูออกจะไร้ประโยชน์เป็นการเสียสละอันไม่มีใครได้ประโยชน์อะไรเลย แต่นั่นแหละคำแถลงการณ์นั้นอาจจะเป็นถ้อยคำของผู้ที่ออกจะคิดสั้นและรุนแรงรวดเร็วจัดคนหนึ่ง และไม่ใช่นโยบายจริงของคณะ ฉันเลยตกลงใจเสี่ยงโดยให้พวกผู้หญิงเขาเลือก ทั้งหญิง (สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี) และหญิงอาภา (พระมารดา) ตกลงเลือกให้กลับ อย่างแน่วแน่ และฉันเห็นว่าทั้งสองควรจะได้รับเกียรติอย่างเต็มที่ในการตกลงใจ อย่างกล้าหาญเด็ดเดี่ยวเช่นนั้น เพราะในเวลานั้นเราอาจจะกลับไปสู่ความตายก็ได้ ผู้หญิงเขาเลือกเอาความตายดีกว่าการเสียศักดิ์ (คือการหนี—ร.ร.) เท่านั้นก็พอแล้วสำหรับฉัน (and that was enough for me)."[8]

8 ลายพระราชหัตถ์ทรงในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ แต่ไม่ทรงลงวันที่

เมื่อผลของการปฏิวัติเป็นอันว่าจะไม่มีการนองเลือดหรือทำลายบ้านเมืองอย่างใด ข้าพเจ้าก็รู้สึกโล่งใจจริงอยู่ ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่าเมื่อเพื่อนข้าพเจ้าได้ส่งใบปลิวที่มีผู้ทิ้งในวันเริ่มเปลี่ยนแปลงมาให้ข้าพเจ้าอ่านดู ข้าพเจ้ารู้สึกโทมนัสมากที่บรรพบุรุษของข้าพเจ้าได้ถูกด่าว่าอย่างรุนแรงเช่นนั้น แต่ก็ต้องปลงตกว่าในบรรดาการปฏิวัติ ความรุนแรงย่อมต้องมีเจือปนอยู่ด้วยเสมอ เพราะไม่ว่าคณะใดที่เป็นคณะปฏิวัติย่อมจะต้องมีพวกที่ใจเร็วและเอะอะปะปนอยู่ด้วย เราควรจะยินดีและโล่งใจที่ไม่มีมากกว่านั้น และไม่มีใครทำร้ายอย่างใดแก่ผู้ใดอย่างรุนแรงจริง ๆ อนึ่งเมื่อพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงเซ็นยินยอมรับจะประกาศรัฐธรรมนูญ ทั้งก็ได้ทรงตั้งคณะราษฎร์เป็นคณะรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ดูจะเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าในฐานเป็นคนไทยคนหนึ่งที่จะสนับสนุนและรับรองรัฐบาลนั้นต่อไป.

ผู้อ่านคงจะจำได้ว่าเมื่อไม่กี่วันก่อนการเปลี่ยนแปลงท่านหญิงชวลิต ฯ สิ้นชีพิตักษัยที่กรุงปารีส ฉะนั้นตามพินัยกรรมของพ่อที่ทูลหม่อมลุงทรงสงเคราะห์ให้ถก

ต้องตามกฎหมาย ทรัพย์สมบัติทั้งหมดของท่าน รวมทั้งบ้านที่ท่าเตียนก็ตกมาเป็นกรรมสิทธิ์ของข้าพเจ้าแต่ผู้เดียว แต่บ้านที่หัวหินนั้นเป็นของข้าพเจ้ามาก่อนแล้ว คือพ่อได้ประทานแก่แม่ เมื่อแม่กับพ่อหย่าขาดจากกัน แม่ได้โอนโฉนดที่ดินหัวหินมาเป็นของข้าพเจ้าทันที ทูลหม่อมอาบิลายพระราชหัตถ์มาว่า เมื่อบัดนี้ท่านไม่ทรงเป็นมหากษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชแล้ว ฉะนั้นจะควบคุมการใช้จ่ายของข้าพเจ้าและการถอนเงินออกจากพระคลังข้างที่ไม่ได้ ข้าพเจ้าต้องการเงินก็ขอให้สั่งไปยังกรมพระคลังข้างที่ เมื่อได้รับข่าวเช่นนั้นข้าพเจ้าก็สั่งไป แต่ก็ไม่ได้เงิน เพราะเขากรายบังคมทูลถามไปก่อนทุกที และท่านก็ไม่ทรงเห็นด้วยทุกทีและสั่งห้ามเสียทุกคราวไป เงินที่ข้าพเจ้าต้องการก็คือจะเพิ่มรายได้ของแม่ เพราะเท่าที่แม่ได้รับตามหนังสือหย่ากับพ่อคือ ๑๒,๐๐๐ บาทต่อปี ข้าพเจ้าเห็นว่าน้อยเกินไปความต้องการจะทำนุบำรุงเลี้ยงแม่เป็นของธรรมดาติดนิสัยคนไทยและผู้นับถือศาสนาพุทธ ทั้งข้าพเจ้ายังต้องการเงินมาซื้อของตกแต่งบ้านที่ลอนดอน เพราะของ

ที่มีอยู่แล้วซอมซ่อมาก ทูลหม่อมอาท่านว่าไม่ควรจะเอาเงินออกจากประเทศไปใช้สุรุ่ยสุร่าย แต่ภายหลังก็ทรงแนะนำให้แยกเงินออกไปไว้ทำทุนสักเล็กน้อยที่เมืองนอก เผื่อเกิดเหตุร้ายกาจอะไรในเมืองไทย อยู่ทางนี้จะได้ไม่อดตาย ทั้งแม่ก็จะไม่อดด้วย ครั้นข้าพเจ้าสั่งไปให้ส่งเงินออกมาข้างจริงๆ ก็ถูกห้ามอีก ข้าพเจ้ามืนหมดและจนปัญญา ไม่ทราบว่าอะไรถูกอะไรผิด แต่มีสิ่งหนึ่งที่ข้าพเจ้าไม่อยากจะทำ เพราะเย็นสิ่งที่จะทำให้ข้าพเจ้าเสียใจเศร้าใจมาก คือการที่จะต้องมีการโต้เถียงกับทูลหม่อมอาอีก เล็งเห็นมีหนทางแก้ไขข้องกันได้โดยทางเดียวคือ ถอนทุนทรัพย์สมบัติออกจากพระคลังข้างที่และยกเลิกหน้าที่การดูแล โดยพระคลังข้างที่เสียเลย เมื่อตกลงใจเช่นนั้นข้าพเจ้าก็มีจดหมายไปขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ในที่สุดก็ได้สมประสงค์ เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ข้าพเจ้าจึงตั้งสำนักงานจัดการผลประโยชน์ของข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าเคราะห์ดีมากที่มีหาดเล็กเก่าแก่และนายทหารคนสนิทของพ่อ

พระยาสิริจุลเสวก (พัว จุลเสวก) ได้ยินดีรับเป็นผู้ดูแลทรัพย์สมบัติของข้าพเจ้าที่กรุงเทพฯ.

ปัญหาสำคัญแก่ตัวข้าพเจ้าอีกเรื่องหนึ่งก็คืออนาคตของตนเอง ในสมัยที่พระเจ้าแผ่นดินท่านทรงปกครองประเทศโดยพระองค์เอง คนอย่างข้าพเจ้าก็จำจะต้องทำราชการรับใช้ท่านอย่างไม่มีปัญหา เช่น ทูลหม่อมลุงเคยมีลายพระราชหัตถ์มาว่า "หนูจะต้องมาให้ลุงใช้ฯลฯ" ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว แม้หม่อมเจ้ายังจะมีรับราชการอยู่ก็ดี แต่เจ้านายอื่นๆ ถูกออกจากราชการหมด ข้าพเจ้าจึงอยากจะทราบว่ารัฐบาลใหม่ยังจะเห็นว่าคนอย่างข้าพเจ้าควรรับราชการหรือไม่ ถ้าไม่เห็นสมควร ก็จะได้คิดหาทางดำเนินชีวิตทางอื่น ข้าพเจ้าจึงได้บังอาจมีจดหมายไปถาม *พระยามโนปกรณ์นิติธาดา* ผู้เป็นประธานคณะกรรมการราษฎรในขณะนั้น (ต่อมาภายหลังจึงจะเรียกว่านายกรัฐมนตรี) ได้รับจดหมายตอบของท่าน ลงวันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕ มีข้อความตอนหนึ่งดังจะขอลอกมาดังต่อไปนี้:

"ข้อความในลายพระหัตถ์นั้น เกล้าฯ ได้นำพูดกับเพื่อนในคณะรัฐบาลแล้ว ทุกคนต่างรู้สึกพระคุณที่ทรงตั้งพระทัยจะช่วย..... ใต้ฝ่าพระบาทคงจะได้ทรงทราบอยู่แล้วว่าการศึกษาของราษฎรในเวลานี้นับว่ายังต่ำอยู่มาก เหตุสำคัญของความบกพร่องนี้เหตุหนึ่งคือ ไม่มีครูชั้นสูงพอ อย่างเช่นในมหาวิทยาลัยเป็นต้น ถ้าใต้ฝ่าพระบาทจะทรงตั้งพระทัยช่วยราชการในทางนี้ จะเป็นพระคุณล้นเกล้าฯ แก่ประชาชนชาวสยาม."

ตามความเข้าใจของข้าพเจ้าเมื่ออ่านจดหมายนั้นดีว่าการจะทำราชการทางบริหาร แม้จะเริ่มแต่ชั้นต่ำย่อมจะไม่เป็นที่ประสงค์ของรัฐบาลใหม่ ถ้าจะรับราชการก็จะต้องเป็นครูหรืออาจารย์ สำหรับใจข้าพเจ้านั้นถ้าจะทำราชการ ข้าพเจ้าอยากจะอยู่ในฝ่ายบริหาร แม้จะเริ่มต้นโดยชั้นต่ำต้อยเท่าใด แต่ต้องมีความรู้สึกด้วยว่า ถ้าบังเอิญมีความสามารถแล้วอาจจะเลื่อนขึ้นไปจนถึงชั้นสูงสุดได้ จึงจะน่าทำ มิฉะนั้นดูกร่อยเต็มที

เพราะเงินก็มีกินแล้วไม่ใช่จะทำเป็นการหากิน ทำเพื่อช่วยชาติและเพื่อเกียรติยศเท่านั้น แต่การเป็นครูบาอาจารย์ไม่ถูกนิสัย ขอผู้อ่านอย่าเข้าใจผิดคิดไปเสียว่าข้าพเจ้าดูถูกครูหรืออาจารย์ ตรงกันข้ามข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นอาชีพที่ประเสริฐและสำคัญยิ่ง แต่ไม่ถูกกับนิสัย แน่ใจว่าจะทำให้ได้ดีจริง ๆ ไม่ได้ เมื่อการที่จะต้องทำราชการเพื่อจำเป็นรับใช้ลุงหรืออากก็พ้นสมัยแล้ว จะทำในทางที่ถูกใจก็ดูไม่เหมาะ จะทำเพื่อกินเงินเดือนก็ไม่จำเป็นเพราะมีกินอยู่แล้ว กลับจะเป็นการไปแย่งตำแหน่งคนอื่นที่เขาจำเป็นต้องได้เงินเดือนเสียอีก ข้าพเจ้าจึงได้ตกลงใจตั้งแต่บัดนั้นว่าจะไม่ทำราชการ แต่จะอยู่เฉย ๆ ก็ไม่ได้ จึงตกลงจะทำการประพันธ์ ตั้งใจจะนำประวัติศาสตร์ตอนสำคัญ ต่าง ๆ ของโลกมาบรรยายแก่คนไทยที่อ่านภาษาต่างประเทศไม่ได้ ข้าพเจ้าอยากจะให้คนอ่านหนังสือของข้าพเจ้ามาก ๆ จึงคิดจะใช้ทำนองชิวประวัติดูก่อน เพื่อจะล่อผู้อ่านให้อ่านเรื่องที่ดูเหมือนจะเป็นหนังสืออ่านเล่น แต่ก็เป็นประโยชน์สอนประวัติศาสตร์ไปในตัวด้วย แม้ก่อนการเปลี่ยนแปลงก็ได้

แต่งจบแล้ว เรื่องหนึ่ง คือ ประวัติเฟรเดริคมหาราช แห่งปรัสเซีย มีออกพิมพ์เล่ม ๑ เดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึงมีการเปลี่ยนแปลงเข้ามาขัดขวะ หนังสือนั้นก็ขายได้หมดโดยเร็ว ทั้งได้ประสบการต้อนรับจากท่านนักวิจารณ์ผู้มีเกียรติอย่างดีเกินที่ข้าพเจ้าคาดหมาย เล่ม ๒ ออกเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ก็ขายได้หมดโดยเร็วอีก กำไรราว ๒,๐๐๐ บาทที่ข้าพเจ้าได้รับจากการแต่งหนังสือเรื่องนั้น ข้าพเจ้าได้ใช้ซื้อรถยนต์แบบกิฟ้า ขนาดเล็กๆ ชนิด เอม.จี. (M.G.) มอบเป็นของขวัญให้แก่พระ ผู้ที่ข้าพเจ้าอุทิศหนังสือเล่มนั้นให้ ต่อมากระทรวงธรรมการรับหนังสือเรื่องเฟรเดริคเป็นแบบเรียน พิมพ์ครั้งที่ ๒ รวมเป็นเล่มเดียว ทั้งยังมีพิมพ์ครั้งที่ ๓ ต่อมาอีก ถ้างานชิ้นแรกของข้าพเจ้าได้เป็นประโยชน์แก่กุลยุตรกุลธิดาไทยบ้างแล้ว ข้าพเจ้าก็จะปลาบปลื้มปีติยินดีเป็นที่สุด.

ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้นเองในเมื่อฐานะรัฐบาลคณะราษฎร์ยังไม่แน่นอนเลย ดังจะเห็นได้ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ซึ่งจะมีรัฐประหารถึงสองครั้ง และสงคราม

กลางเมืองครั้งหนึ่ง รัฐบาลประกาศขอกู้เงินภายในประเทศเป็นเงิน ๑๐ ล้านบาท รัฐบาลโทรเลขมาขอให้ข้าพเจ้าช่วย ข้าพเจ้าตัดสินใจภายใน ๑๐ นาที ส่งโทรเลขไปยังพระยาสิริฯ สั่งให้ซื้อพันธบัตร ๘ แสนบาท ความจริงอยากจะซื้อ ๑ ล้าน แต่ได้กะจะใช้เงิน ๒๕๐,๐๐๐ บาทในทางอื่นเสียแล้ว การที่ข้าพเจ้าตกลงใจซื้อทันทีนั้น ก็เพราะนึกเสียว่าแม้รัฐบาลคณะราษฎร์จะยังใหม่อยู่ และอาจจะไม่แน่นอนไปได้นานก็จริง (ขอผู้อ่านพึงเห็นใจข้าพเจ้าผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ ว่าจะต้องระแวงสงสัยการปกครองแบบใหม่ไว้ก่อนว่าจะง่อนแง่นอยู่เสมอ เพราะถ้าเขาทำการปฏิวัติได้สำเร็จ คนอื่นๆ เขาก็อาจจะปฏิวัติอีกและโค่นรัฐบาลนั้นได้เสมอ) แต่ก็เป็นรัฐบาลในพระบรมนามาภิไธยทูลหม่อมอา เป็นรัฐบาลไทย ทั้งก็ได้ปกครองประเทศมาอย่างเรียบร้อย มิได้ทำการโหดร้ายแก่ผู้ใด ข้าพเจ้าจึงได้ซื้อทันทีโดยไม่ริรอเลย ส่วนอีก ๒๕๐,๐๐๐ บาทนั้นได้แจกจ่ายทำการกุศลแผนกต่างๆ ในวันเกิดอายุ ๒๕ อันไทย

เราถือว่าเป็นอายุสำคัญ คือว่าบรรลุเบญจเพศ ท่านผู้อ่านบางคนอาจจะอดยิ้มไม่ได้ นึกในใจว่าพุทโธ่เสียเงินไปล้านกว่าๆ ตั้ง ๑๘ ปีมาแล้วยังเอามาเล่าอีก จะอวดกันไปถึงไหน มิหนำซ้ำจากเงินทุน ๘ แสนนั้นก็กลับได้ผลประโยชน์กินอิ่มไปเสียอีก.

ข้าพเจ้าเกรงอยู่แล้วว่าท่านบางคนอาจจะเห็นเช่นนั้น จนกระทั่งเกือบจะไม่เอามาเล่า ปล่อยให้ลืมๆ กันไปเสียก็ดีแล้ว แต่ภายหลังต้องหักใจนำมาเล่า แม้จะถูกด่าหรือถูกเยาะเย้ยก็ตาม ถ้าหนังสือเรื่องนี้จะเย็นเรื่องชีวิตจริงของข้าพเจ้าๆ ต้องเล่า ทั้งนี้เพราะเงากฐมนเทียรบาลตามข้าพเจ้ามาอีก ข้าพเจ้าออกเงินล้านกว่าๆ นั้นไปด้วยใจบริสุทธิ์ กลับยังมีผู้สงสัยว่าทำเพื่อโฆษณาตนเอง เพราะอยากจะได้ดิบได้ดี ความสงสัยนี้จะติดตามทำความรำคาญใจไปแก่ข้าพเจ้าอีกนาน แต่บางคนอาจจะถามได้ว่าถ้าไม่อยากโฆษณาตนเอง ทำไมถึงไม่ปิดเสียเงียบๆ ว่าตนให้เงินช่วยกุศล ตอบว่าแรกคิดไว้แล้วแต่ทำไม่ได้ เพราะมีคนนึกว่ารวยก็เลยเขียน

จดหมายมาขอเงิน หรือขอยืมเงินนับปีละร้อยๆ ราย ข้าพเจ้าตอบว่าให้แก่บุคคลไม่ได้ เงินไม่มีพอ จะทำกุศลก็ต้องให้แก่สาธารณกุศล เมื่อตอบเขาไปอย่างนั้นแล้ว จะไม่พิสูจน์ให้เขาทราบว่าได้ให้แก่สาธารณกุศลอย่างใดเท่าใดอย่างไรได้ เย็นของแปลกที่ในชีวิตข้าพเจ้านี้ ดูข้าพเจ้ามักถูกหาว่าผิดทั้งขึ้นทั้งล่อง ดังท่านผู้อ่านจะได้เห็นในทางอื่นๆ อีกต่อไป แต่เพราะข้าพเจ้ามีบุญในทางอื่นมากมาย จึงไม่ทำให้โทมนัสเลย.

การเปลี่ยนแปลงการปกครองจะมีผลสำคัญเย็นส่วนตัวแก่ข้าพเจ้าอีกอย่างหนึ่งคือ เนื่องด้วยรายได้ของพระองค์ท่านลดน้อยลง ทูลหม่อมอาจำจะต้องยกเลิกทำนุบำรุงนักเรียนเมืองนอกหลายคนรวมทั้งพระ ข้าพเจ้าจึงขอรับมาเย็นนักเรียนของข้าพเจ้าเอง นับเย็นน้องแท้ๆ ของข้าพเจ้าตั้งแต่บัดนั้น เมื่อมีข่าวว่าเจ้านายที่เย็นนายทหารฝ่ายพลรบประจำกรมหรือยังคับบัญชาทหาร ต้องออกหรือย้ายไปอยู่กระทรวงหมดแล้ว

การที่พระจะเป็นทหารก็ดูไม่เข้าเรื่อง ข้าพเจ้ารู้จักพระดี พอที่จะทราบว่าถ้าเธอจะเป็นนายทหาร ก็จะต้องอยู่ฝ่ายพลรบประจำกรมถึงจะพอใจ ข้าพเจ้าจึงแนะนำให้เลิกคิดเป็นทหาร และลงนามไว้สำหรับเข้าวิทยาลัยตรินิตี แห่งมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ดังอาภัสและข้าพเจ้าเองได้เคยอยู่มาแล้ว.

บทที่ ๑๔

ลอนดอน

อันนครหลวงของประเทศต่างๆ ในโลกนี้ ข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่ได้มีโอกาสไปเห็นมาแล้ว ๑๘ เมือง ในบรรดาเมืองหลวงเหล่านั้น ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่ากรุงลอนดอนจะต้องสำคัญที่หนึ่งในชีวิตข้าพเจ้า กรุงเทพฯ แม้เป็นบ้านเกิดของข้าพเจ้าก็ยังเป็นที่สอง ทั้งนี้เพราะเวลาส่วนมากที่ข้าพเจ้าอยู่กรุงเทพฯ ข้าพเจ้ายังเด็กเกินไปที่จะไปไหนมาไหนได้ตามลำพัง กรุงเทพฯ ในสมัยนั้นเท่าที่ข้าพเจ้ารู้จักก็คือ วังปารุสก์ วังพญาไท โรงเรียนนายร้อย และพระบรมมหาราชวัง จะไปไหนมาไหนก็โดยรถยนต์ มีคนอื่นติดตามไปคุมตัวอยู่ด้วยเกือบตลอดเวลา กรุงลอนดอนนั้นข้าพเจ้าเริ่มไปอยู่ตั้งแต่อายุ ๑๓ ทั้งจะได้อยู่อีกบ่อยๆ ตลอดเวลาที่

กำลังเติบโตเย็นหนุ่มขึ้น ไปไหนมาไหนก็ได้ โดยตนเองตามลำพัง จะเย็นโดยรถยนตร์ส่วนตัว รถแท็กซี่ รถบัส รถใต้ดิน หรือเดินตามถนนก็ดี ถนนหนทาง ร้านรวงโรงละคร โรงภาพยนตร์ โรงลิลาศ ภัตตาคาร หรือโรงแรม ข้าพเจ้าอวดได้ว่าน้อยคนที่จะรู้จักดีกว่าข้าพเจ้า ฉะนั้นกรุงลอนดอนจำจะต้องนับว่าเย็นนครหลวงที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับชีวิตของข้าพเจ้ามากกว่านครใดๆ ส่วนกรุงเทพฯนั้น เย็นที่สอง และกรุงปารีส เย็นที่สาม.

นับตั้งแต่มาถึงอังกฤษในตอนแรก ข้าพเจ้ามีโอกาสพักอยู่ในกรุงลอนดอนในระหว่างตอนหนึ่งของการหยุดเรียนทุกๆ คราว ที่อยู่ตามธรรมดาก็คือสถานทูตไทย นอกจากบางคราวเช่นเวลาไปอยู่กับทูลหม่อมอาเอี่ยดน้อย ทูลหม่อมอาแดง หรือกับแม่ อนึ่งในสมัยหนึ่งที่มีราชทูตผู้ไม่ชอบให้นักเรียนพักอยู่ที่สถานทูต ก็ไปอยู่ที่บ้านเจ้าคุณภะรตฯ การอยู่ในกรุงลอนดอนอย่างหรูหราที่สุดในสมัยเย็นนักเรียนก็คือคราวไปอยู่กับสมเด็จอาชายที่โรงแรมแคล์ริดจ์ (Claridge's Hotel)

อันเป็นโรงแรมชั้นเอกในกรุงลอนดอน คืออยู่ในระดับสูงสุดเท่ากันกับริตซ์ (Ritz) และซาวอย (Savoy) โรงแรมชั้นสูงนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะเรียกค่าอยู่แพงเท่านั้น เพราะมีโรงแรมใหม่ ๆ กว่าที่เอาค่าอยู่แพงเท่ากัน แต่ก็ยังไม่มีชื่อเสียงโด่งดังมานานพอที่จะได้รับว่าอยู่ในขนาดชั้นสูงสุด สมเด็จอาชายเสด็จมาอังกฤษในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ประทับอยู่ที่แคล์ริดจ์ เป็นที่ซึ่งเจ้านายต่างประเทศมักจะประทับ แต่ในบรรดาเจ้านายไทย ท่านเป็นพระองค์เดียวที่ประทับที่นั้น ทูลหม่อมอาเอียดน้อย ถ้าไม่ประทับสถานทูต ก็ประทับที่โรงแรมอันอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนทูลหม่อมอาแดงโปรดประทับในที่ ๆ ถูกและนับว่าอยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ เช่นตามถนนครอมเวลล์ (Cromwell Road) ใกล้สถานทูต อันเป็นทำเลในกรุงลอนดอนที่ไม่นับว่าหรูหราเลย โรงแรมเล็ก ๆ แถวนั้นเขาออกจะถือกันว่าคร่ำครึมากในสมัยนั้น แต่ค่าอยู่ย่อมเยามาก ทูลหม่อมอาแดงดูเหมือนจะทรงร่ำรวยที่สุดในหมู่เจ้าพ่า ฉะนั้นจึงมีคนแปลกใจว่าเหตุใดท่านจึงไม่เสด็จไปประทับอยู่ตามโรงแรมอันสมพระเกียรติ

เช่น แคล์ริดจ์ ท่านทรงอธิบายว่าเย็นเพราะท่านอยากจะเก็บเงินไว้บำรุงสาธารณกุศลที่เมืองไทยดีกว่า ดังได้บรรยายมาก่อนแล้ว อนึ่งในการเสด็จไปอยู่ที่นั้นก็มิได้เสียพระเกียรติเจ้านายอย่างใด เพราะท่านไม่ทรงแถลงว่าพระองค์เย็นเจ้านายชั้นสูง ท่านเรียกพระองค์ท่านว่า *มิสเตอร์ มหิดล สงขลา* (Mr. Mahidol Songkla) เมื่อทรงสอบไล่ได้เย็น แพทย์ที่อเมริกาแล้วก็ทรงเรียกพระองค์ว่า *ดอกเตอร์ ม. สงขลา* การที่ทรงทำเช่นนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าถูกและเย็นที่น่าสรรเสริญ การที่จะเรียกตนว่าเย็นเจ้านายชั้นสูง และเมื่อมาเมืองนอกก็ควรจะไปอยู่ยังที่ชั้นสูงและทำอะไรต่าง ๆ อย่าง สมเกียรติเจ้านายชั้นสูง แต่ถ้าไม่อยากจะเปลืองเงินหรือไม่ชอบที่ทางหรูหรา ก็ควรจะงดการเย็นใหญ่เย็นโตเสียดีกว่า เพราะยศศักดิ์หรือตำแหน่งใหญ่โตนั้น ถ้าเอาไปใช้ในที่ไม่สมควรก็เลยจะทำให้ได้ผลตรงกันข้าม ข้าพเจ้าเลื่อมใสในการกระทำของทูลหม่อมอาแดง จึงได้ดำเนินตามรอยพระยาทของท่านตลอดมา สำหรับข้าพเจ้าในสมัยเย็นเด็กนักเรียน การไปอยู่ที่หรูหรา ที่ป่านกลาง หรือ

ที่ถูก ๆ นั้นไม่สำคัญเลย ไปอยู่กับใครเป็นของสำคัญกว่า.

เมื่อ ก่อน ออก จาก โรง เรียน แฮร์ โรว์ ใน เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ แม้จะไปอยู่ลอนดอนมากมายหลายคราว ก็มิได้เข้าการสังคมอังกฤษเลย ครอบครัวอังกฤษที่ข้าพเจ้ารู้จักดีไปหามาสู่ได้อย่างสนิทสนมที่เขามีบ้านอยู่ในลอนดอนมีสองครอบครัวเท่านั้น บางทีเขาก็บังเอิญไม่อยู่ในลอนดอนเวลาที่ข้าพเจ้าอยู่ ฉะนั้นในลอนดอนข้าพเจ้าจึงมักจะอยู่กับคนไทยเกือบ โดยเฉพาะโดยมากก็มักจะเป็นเจ้าพี่จุมภฏฯ พระองค์อาทิตย์ฯ ท่านชั้น หรือต่อมาก็มี อาภัส และ บานเย็น การเที่ยวลอนดอนก็คือไปดูละคร ละครนั้นเป็นของที่ข้าพเจ้าชอบที่สุด ชอบทั้งละครพูดและละครร้องหรือริวิว พยายามไปดูให้มากที่สุดที่จะไปได้ อนึ่งการดูละครพูดเป็นประโยชน์ยิ่งในการเรียนภาษา เพราะได้ยินเขาพูดอย่างชัดเจนยิ่ง ทั้งฟังแต่ภาษาอย่างที่เขาใช้กันทุก ๆ วันตามธรรมดา หากข้าพเจ้าพูดอังกฤษได้ชัดบ้างแล้ว ข้าพเจ้าถือว่าการได้ไปดูละครบ่อย ๆ ได้ช่วยมาก ข้าพเจ้าจำชื่อตัวละครสำคัญ ๆ ได้เกือบหมด ละครที่

อังกฤษ ถ้าเย็นเรื่องที่มีคนชอบมาก อาจจะเล่นอยู่ทุก ๆ คืนเย็นเวลาตั้งยี่หนึ่งหรือสองยี่ ทั้งนี้เพราะกรุงลอนดอนมีพลเมืองตั้ง ๗ ล้าน นอกจากนั้นยังมีคนมาดูเมื่อผ่านกรุงลอนดอน ทั้งคนอังกฤษที่มาจากชนบทและชาวต่างประเทศที่มาเที่ยวอังกฤษ ด้วยเหตุนี้จึงลงทุนในทางละครได้มาก ทำฉากได้อย่างดีจริง ๆ มีเครื่องแต่งตัวอย่างแพง ไม่เหมือนอย่างของไทยเรา แม้ในสมัยนั้นได้ยินว่าเล่นเพียง ๑๐ วัน ก็นับว่าเย็นของวิเศษยิ่งเสียแล้ว ข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่ทูลหม่อมอาเอียดน้อยก็โปรดละครมาก เวลาประทับอยู่ลอนดอนสองสัปดาห์ก็มักจะเสด็จทอดพระเนตร ทุก ๆ คืน และท่านทรงพาข้าพเจ้าไปด้วยเสมอ การเสด็จทอดพระเนตรละครของท่านนั้นดีมาก เพราะท่านช่างเลือก คือคืนหนึ่งละครพูด อีกคืนหนึ่งก็เย็นละครร้องสลับกันไป ท่านเอาพระทัยใส่มาก พอเสด็จกลับและเสวยสัปเปอร์ก็คุยถกกันถึงละครอย่างยืดยาว ทั้งท่านทรงประทานแต้มว่าดีเลวประการใด การให้แต้มนั้นเท่าที่จำได้ มิให้แต้มเรื่องละคร การแสดงละคร และแต้มฉากกับเครื่อง

แต่งตัวละคร การไปดูละครกับท่านจึงสนุกสนานเป็นพิเศษ ในเมื่อยังเด็ก ๆ อยู่ ละครที่ข้าพเจ้าชอบมาก และถ้าเขายังแสดงอยู่เป็นเวลานาน ข้าพเจ้าเคยไปดูตั้งสี่ครั้งก็มี ภาพยนตร์นั้นมาที่สองฉัดจากละคร เพราะแม้ตามชนบทก็ดูภาพยนตร์เรื่องเดียวกันได้เหมือนกับที่ดูในลอนดอน แต่ละครนั้นถ้าจะดูอย่างดีจริง ๆ แล้วมีดูได้ก็แต่ในกรุงเท่านั้น.

ระหว่างอยู่ลอนดอนก็ย่อมจะออกไปกินอาหารนอกบ้านตามภัตตาคารบ่อย ๆ บรรดานักเรียนไทยโดยมากมักจะไปกินอาหารจีนยังภัตตาคารจีน เพราะอาหารนั้นคล้ายของไทย และมีข้าวเป็นพืนสำคัญ เรามักจะกินกันอย่างกินอาหารไทย คือไม่ให้เขาเอามาตั้งทีละอย่างเช่นวิธีจีน เรามักจะสั่งข้าวมาทันที และสั่งกับสามสี่อย่าง รวมทั้งแกงจืดเอามากิน พร้อมกันหมด ประการที่สองที่ทำให้นักเรียนไทยชอบอาหารจีนก็เพราะถูกกว่าอาหารฝรั่ง กินได้มาก โดยราคาย่อมเยา ประการที่สามก็คือเป็นที่สำหรับจะพบเพื่อนฝูงคนไทยด้วยกัน จนภัตตาคารจีนบางแห่งออกจะกลายเป็น

สโมสรนักเรียนไทยก็ว่าได้ ยิ่งถ้าไปวันเสาร์วันอาทิตย์ก็มักจะพบคนไทยแน่น กรุงลอนดอนนั้นมีนักเรียนไทยอยู่ประจำศึกษาที่นั่นตั้ง ๘๐ กว่าคน โดยมากเป็นนักเรียนชั้นผู้ใหญ่ และส่วนมากเป็นนักเรียนกฎหมาย.

ภัตตาคารชั้นสูงของฝรั่งนั้น ข้าพเจ้าไปครั้งแรกก็แต่เมื่อทูลหม่อมอาเอียดน้อยหรือแม่พาไป ทูลหม่อมอาแดงโปรดไปเสวยอาหารจีน อันในหมู่ไทยเราด้วยกันมักจะเรียกกันง่าย ๆ อย่างขบขันว่า "ไปกินเจ๊ก" ถ้าจะเสด็จไปเสวยอาหารฝรั่งก็โปรดที่ถูก ๆ เช่น ภัตตาคารของบริษัท จอน ไลออนส์ (John Lyons) ซึ่งเป็นบริษัทใหญ่โตมาก มีภัตตาคารเล็ก ๆ นับตั้งร้อยแห่งทั่วทุกทำเลในกรุงลอนดอน จึงขายอาหารได้อย่างถูก.

เมื่อทูลหม่อมอาแดงโปรดแต่ที่ถูก ๆ จึงเป็นของแปลก และบังเอิญที่ท่านทรงเป็นผู้จัดการให้ข้าพเจ้าได้รู้จักภัตตาคารชั้นสูงและหรูหรามากคือ บาร์คลีย์ (Berkeley) เมื่อทูลหม่อมอาหญิงเสด็จมาอังกฤษครั้งแรกครั้นมาถึงลอนดอนประทับอยู่โรงแรมริตซ์สองสามวัน ในวันรุ่งขึ้นทูลหม่อมอาแดงซึ่งตามเสด็จมาด้วย เห็นว่า

ควรจะเสด็จไปเสวยที่ภัตตาคาร ยาร์คลิย์ ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามฝั่งถนนปีกกาดิลลิ เป็นภัตตาคารที่ตกแต่งอย่างสวยงามน่าดู ทั้งคนที่มากินอาหารมีหนุ่มสาวมากล้วนแต่งกายอย่างทันสมัย อาหารก็โอชารส เป็นที่ซึ่งคนชั้นสูงนิยม เพราะฉะนั้นมักจะแน่นเสมอเวลากลางวัน ถ้าอยากจะได้โต๊ะอย่างแน่นอนแล้วจำจะต้องไปจองล่วงหน้าไว้เสียก่อน ทูลหม่อมอาแดงตรัสว่า "เอ้า ตาหนูแกไปจัดการว่าโต๊ะและสั่งกับข้าวที่ยาร์คลิย์ ฉวายทูลหม่อมอาหญิงสิ อาจะออกเงินเอง วันหนึ่งแกก็จะต้องรู้จักวิธีไปว่าโต๊ะและเลือกอาหารในเร็สตอรองต์ดี ๆ ตั้งแต่เรียนเสียเดี๋ยวนี้ก็ดีแล้ว" เวลานั้นข้าพเจ้าอายุ ๑๕ จึงเป็นครั้งแรกที่เข้าไปในที่เช่นนั้นคนเดียว และเป็นครั้งแรกที่ได้รู้จักกับคนอิตาเลียนผู้เป็นผู้จัดการภัตตาคารยาร์คลิย์ คือ *ฟีลิปโป เฟอราโร* (Filippo Ferraro) เป็นผู้จัดการที่มีคนชอบมาก และมีชื่อเสียงโด่งดังในลอนดอน ตั้งแต่วันนั้นมาก็เลยเป็นเพื่อนกันกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็ชอบยาร์คลิย์และเป็นที่ ๆ ข้าพเจ้าไปกินอาหารเสมอจนกระทั่งเดี๋ยวนี้ ยาร์คลิย์มีชื่อเสียงพิเศษเนื่อง

จากการรับรองคนหนุ่ม ๆ ที่ยังมีเงินน้อย คือ ถ้าเย็นคนหนุ่ม ๆ ชั้นสูงแต่งตัวดี ๆ แล้ว เขาต้อนรับอย่างดีถึงกับกระซิบบอกอาหารชนิดใด เหล้าชนิดใด ราคาถูกเพื่อจะได้เลือกเอาอย่างนั้น เขาไม่คิดจะขูดเลือดคนหนุ่ม ๆ ฉะนั้นจึงเย็นที่นิยมของคนชั้นนี้เย็นอันมาก ในสมัยนั้นเมื่อไปในการเสกสมรสหนุ่มสาวชั้นสูงในกรุงลอนดอน มักจะพบเฟอราโรที่นั่นเสมอ เพราะเย็นเพื่อนของชายหนุ่มชั้นสูงอย่างมากมาย ทูลหม่อมอาเอียดน้อย และทูลหม่อมอาแดงทรงสั่งสอนข้าพเจ้ามากในเรื่องการชิมภัตตาคารชั้นสูง ว่าต้องเดินเข้าไปอย่างองอาจแม้จะมีคนจ้องดูจากโต๊ะต่าง ๆ การพูดจากับคนเดินโต๊ะก็ต้องละมุนละม่อมเสมอ แม้แต่ในการติการพูดจาคุยกันเองก็ต้องเบา ๆ ไม่มีเสียงเอ็ดหรือหวีด-เราะดังสนั่นอันจะเย็นที่รำคาญแก่คนอื่น สอนว่าเวลาเรียกบิลถ้าเชิญผู้อื่นมากินด้วยก็ต้องรีบแอบดูบิลอย่างเร็วเพื่อที่คนอื่นเขาจะไม่ทันเห็นว่าเย็นราคาเท่าใด อนึ่งการให้รางวัล (tip) นั้นก็เย็นของสำคัญมาก ต้องให้ ๆ เหมาะกับราคาคือ ๑๐ เปอร์เซนต์ จะให้เกินกว่านั้นไม่ได้

คนเดินโต๊ะจะดูถูกว่าโง่ ไม่รู้เท่าถึงการณ์ หรือเอาเงินเข้าถมโดยอวดว่าตัวรวยมาก อันเป็นการแสดงตนว่าเป็นเศรษฐีใหม่ ถ้าให้ต่ำเกินไปเขาก็ว่าตระหนี่ถี่เหนียวจัด ฉะนั้นจำเป็นต้องให้ๆ เหมาะ (การให้รางวัลในกรุงลอนดอนในยุคนี้ คือภายหลังมหาสงครามโลกครั้งที่สองเพิ่มขึ้นไปเป็น ๑๕ เปอร์เซนต์แล้ว) การสั่งสอนต่างๆ ที่ข้าพเจ้าได้รับเป็นประโยชน์มาก และจะเป็นเพราะเหตุนั้นหรือเหตุใดก็ตาม ข้าพเจ้าจำต้องแถลงว่าในหมู่คนเดินโต๊ะตามภัตตาคารในลอนดอน ข้าพเจ้ามีเพื่อนฝูงเป็นอันมาก เช่น คนหนึ่งเป็นคนร้องเพลงและเล่นกีตาร์เก่ง ถึงกับได้รับจ้างไปแสดงวิทยุ บี.บี.ซี. บ่อยๆ แม้เขาเดินโต๊ะอยู่ที่ซาวอย ข้าพเจ้ารู้จักเขามาตั้ง ๑๕ ปีกว่า เมื่อข้าพเจ้ามีการเลี้ยงรื่นเริงในวันเกิดข้าพเจ้าอายุครบ ๔๐ ที่บ้านในมณฑลคอร์นวอลล์ ซึ่งอยู่ห่างจากกรุงลอนดอนถึง ๓๙๐ กิโลเมตร เขาก็อาสามาร้องเพลงและเล่นกีตาร์โดยไม่เอาค่าจ้างเลย.

ทูลหม่อมอาแดง ในสมัยที่ข้าพเจ้าเที่ยวกับท่าน แม้จะโปรดแต่ที่ถูกๆ แต่เมื่อท่านยังหนุ่มๆ อยู่ก็ทรง

คุ้นเคยกับที่สูง ๆ มาเป็นอันมาก การที่พาทูลหม่อมอาหญิงไปที่บาร์คลีย์ก็เพราะเป็นครั้งแรกที่เสด็จมาอังกฤษ ท่านจึงอยากจะให้พี่สาวท่านได้เห็นสถานที่อันมีชื่อเสียง แต่เมื่อเสด็จผ่านอังกฤษเพื่อกลับเมืองไทยเป็นครั้งสุดท้าย ทูลหม่อมอาแดงท่านทรงเปลี่ยนไปเสียเลย เลิกเสด็จที่ถูก ๆ กลับโปรดเสด็จที่ชั้นหรูและทรงชักชวนให้เลือกอาหารและเหล้าอย่างชนิดที่แพงที่สุด เผ้าตรัสว่า "ไม่เป็นไร แพงเท่าไรก็ได้ อีกหน่อยฉันก็จะตาย จะเก็บอัฐมันไว้ทำไม ใช้มันเสียให้หมด มีเหลืออยู่คนอื่นก็ขโมยหมด" เป็นที่น่าสังเวชที่ท่านสังหรณ์พระทัยเอาอย่างแน่นอนว่ากลับไปจะสิ้นพระชนม์ และเป็นของแปลกที่ท่านเผ้าทรงระแวงว่านอกจากเงินทุนที่ท่านทรงมีไว้ประทานหม่อมสังวาลย์ ที่อเมริกาแล้ว ทรัพย์สมบัติของท่านที่เมืองไทย 'จะถูกขโมยหมด' ทูลหม่อมอาแดงนั้นเมื่ออยู่กับท่านๆก็โปรดคุยอย่างมากเช่นเดิมเสมอ เรื่องที่โปรดคุยมากในตอนหลัง ๆ มักจะเป็นเรื่องกามโรค ท่านเอาพระทัยใส่ในเรื่องนี้มากมาย เป็นโรคที่ท่านทั้งเกลียดและทั้งกลัว ทรงสั่งสอน

มากถึงการที่จะต้องป้องกันตนมิให้เป็นโรคชนิดนี้ ทรงอธิบายถึงผลร้ายต่าง ๆ อันจะมีแก่ตนเองและผลร้ายที่จะพึงมีแก่บุตรของตนต่อไป โปรดเอาภาพถ่ายลูก ๆ ของท่านเอง ซึ่งเวลานั้นยังเล็กอยู่มากออกมาจากกระเป๋าเพราะทรงมิติดประจำอยู่เสมอ และให้ข้าพเจ้าดู พลางตรัสอย่างดีพระทัยว่า "ดูสิ เด็ก ๆ แข็งแรงน่าเอ็นดูเช่นนี้ ใครเลยจะไม่อยากมีเป็นลูก ใครจะไม่อยากพยายามป้องกันตัวมิให้เจ็บ จะได้มีลูกเช่นลูกของอา" อีกเรื่องหนึ่งที่ท่านโปรดถกกับข้าพเจ้าเป็นอันมาก ก็คือปัญหาว่าพ่อข้าพเจ้าถูกฆ่าหรือเปล่า ท่านเอาพระทัยใส่ในเรื่องนี้อย่างดูดดื่ม คุยเท่าไร ๆ ก็ไม่มีเบื่อ และท่านเองแน่พระทัยเอาเสียอย่างจริงจังว่าถูกฆ่า ท่านตรัสกับข้าพเจ้าเสมอถึงว่าท่านรักพ่อข้าพเจ้าเท่าใด ว่าอยู่กับพ่อนั้นสนุกสนานอย่างยิ่ง เพราะพ่อคุยเก่ง ทั้งทรงมีความรู้อย่างยิ่ง ท่านว่า "คุยกับพ่อแกเหมือนกับเข้าไปนั่งอ่านหนังสือในหอสมุด คุยเรื่องอะไร ๆ ก็ได้ ท่านรู้ทั้งนั้น" ท่านสงสารข้าพเจ้าที่พ่อทิ้งคต

เสียเมื่อข้าพเจ้ายังเด็กอยู่ ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสคุยกับพ่อเพียงไม่กี่ที แต่เย็นที่น่าสลดใจและอนาถใจอย่างที่สุดที่วันหนึ่งข้าพเจ้าจะต้องเสียดาย แทนลูก ๆ ของทูลหม่อมอาแดง เพราะแต่ละองค์จะมีโอกาสได้คุยกับสมเด็จพระราชชนนีของพระองค์ น้อยกว่าที่ข้าพเจ้าได้คุยกับพ่อเสียอีกด้วยซ้ำ หรือเกือบจะเรียกว่า ไม่มีโอกาสเลย.

เมื่อใดข้าพเจ้าอยู่ห่างไกลจากทูลหม่อมอาแดง ท่านก็มักจะทรงพระกรุณามีลายพระหัตถ์มาประทาน เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้อ่านได้เห็นเอาเองว่าท่านทรงมีความคิดอย่างใด และทรงเขียนจดหมายอย่างใด ข้าพเจ้าจึงขอลอกมาให้ท่านอ่านเอาเองฉบับหนึ่งเป็นลายพระหัตถ์ที่ทรงมีมาถึงข้าพเจ้า เมื่อกำลังเสด็จกลับเมืองไทยเป็นครั้งสุดท้าย ท่านทรงเป็นภาษาอังกฤษ ข้าพเจ้าพยายามจะแปลให้ใกล้กับอย่างที่ท่านตรัสกับข้าพเจ้าเป็นไทยให้ใกล้ที่สุดที่จะทำได้ ดังต่อไปนี้

"ถึงหนู

อยู่ในเรือทำให้อาขี้เกียจ ไม่มีอะไรจะแก้ตัวได้ นอกจากว่าอาสบายดีมากตลอดมา ถ้าอาเมาคลื่นหรือไม่สบายก็คงจะใช้เป็นข้อแก้ตัวเหมือนกัน (คือที่ท่านมิได้ทรงเขียนมาก่อน—ข.ข.)

สองสามวันสุดท้ายที่เราอยู่ปารีส เป็นที่รื่นเริงสบายใจมาก เพราะได้พบแม่ของหนูบ่อย ๆ อายินดีอย่างยิ่งที่แม่มาอยู่ใกล้ ๆ หนู และการที่มีแม่มาอยู่ใกล้ ๆ นั้นทำให้หนูสบายใจ.

อาดีใจมากที่ได้เห็นว่าการที่หนูไปอยู่เคมบริดจ์ ดูเป็นของดีสำหรับหนู หนูได้รู้จักชอบเรียนในทางที่ดี รู้จักชอบการกีฬาในทางที่ดี และหนูรู้จักเลือกเพื่อนอย่างดี.

อาเห็นว่าเดี๋ยวนี้ข้อสำคัญก็อยู่ที่ความประพฤติของหนู ถ้าการศึกษาที่เคมบริดจ์ได้เป็นผลสำเร็จ คนอื่นเขาจะมีความไว้ใจใน

ตัวหนูและนับถือหนู นั่นและจะเป็นหนทางดีที่สุด ที่จะช่วยให้หนูได้มีการติดต่ออย่างดีกับท่านที่เป็นใหญ่เป็นโตในกรุงเทพฯ

อาเองมีความเชื่อมั่นอย่างแน่วแน่ ว่าหนูจะได้ผลสำเร็จและหาตำแหน่งหรืองานที่เป็นประโยชน์จริงๆได้ในโลกนี้ ถ้าหนูอยากจะได้รับจดหมายจากอา อาจะถือเป็นหน้าที่ของอาที่จะส่งข่าวไปถึงหนู และจะเป็นหน้าที่ซึ่งอาจะพอใจมาก หนูรู้อยู่ดีแล้วว่าทั้งอา และสังวาลย์[1] จะยินดีอย่างยิ่งที่จะได้ข่าวจากหนู"[2] ข้าพเจ้ามิได้มีโอกาสที่จะได้เผ้าทูลหม่อมอาที่รักยิ่งของข้าพเจ้าอีก เพราะภายในอีกปีหนึ่งท่านก็สิ้นพระชนม์เสียแล้ว เมื่อพระชันษาเพียง ๓๗ ปี เท่ากับพ่อของข้าพเจ้าเมื่อเสด็จทิวงคต.

---

1 สมเด็จพระราชชนนี ศรีสังวาลย์

2 ลายพระหัตถ์จากเรือโดยสารญี่ปุ่นชอ กาชิมา มารู ลงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑

ขอย้อนกลับไปเล่าว่าข้าพเจ้าออกจากโรงเรียนแฮร์โรว์เมื่อต้นเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ คือเมื่อพี่ระมาถึงยุโรปใหม่ ๆ และข้าพเจ้าได้พบที่กรุงปารีส เมื่อข้าพเจ้าอยู่กับแม่พอสมควร และถึงเวลาที่อาภัสจะต้องกลับไปแฮร์โรว์อีกแล้ว ข้าพเจ้าก็กลับมาอยู่ที่สถานทูตไทยในลอนดอนกับท่านไว ฯ จะอยู่เรื่อยไปจนถึงเดือนกรกฎาคม เย็นการอยู่ลอนดอนติดต่อกันไปนานที่สุดนับตั้งแต่มาอยู่อังกฤษได้ ๖ ปี ที่จริงตามกำหนดเดิมในระหว่างออกจากโรงเรียนบิ๊บลิคสกูล และไปเข้ามหาวิทยาลัย ควรจะได้กลับไปเยี่ยมเมืองไทยชั่วคราว แต่ทูลหม่อมอาไม่โปรดให้กลับ เพราะกลัวจะไป "ติดผู้หญิง" จนเสียการศึกษา ดังอธิบายเหตุผลไว้แล้วในภาคที่หนึ่งบทที่ ๑๒.

เมื่อข้าพเจ้าจะอยู่ที่สถานทูตเย็นเวลาถึง ๓ เดือน ท่านไว ฯ จึงทรงแนะนำให้ผึกหัดงานที่สถานทูตชั่วคราว เพื่อเย็นการผึกฝนในวิธีทำราชการ ข้าพเจ้าเห็นด้วยและยินดีทำ ท่านทรงจัดให้มีหน้าที่โต้ตอบจดหมายที่มีผู้เขียนมาถามเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับเมืองไทย เย็น

งานที่อยู่ในแผนกเลขานุการเอก ซึ่งข้าพเจ้ารับส่วนนั้นมาทำโดยลำพัง นอกจากอ่านจดหมายที่มีมาแล้ว ก็ต้องค้นแฟ้มเก่า ๆ เพื่อพยายามหาเรื่องราวตอบคำถามของเขาให้ได้ แล้วก็ต้องคิดพิมพ์คำตอบนั้นด้วยตนเอง การคิดพิมพ์มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เคราะห์ดีที่พ่อได้ทรงซื้อเครื่องพิมพ์ดีดภาษาไทยประทานตั้งแต่ยังเด็ก ๆ อยู่ ได้เคยคิดพิมพ์ไทยมาก่อนแล้ว จึงคิดเตาะแตะสิ้นวพอไปได้ ภาษาอังกฤษก็พอไปได้โดยวิธีเดียวกัน ข้าพเจ้ามีเครื่องพิมพ์ดีดขนาดเล็กอยู่แล้วตั้งแต่แรกไปเข้าโรงเรียนแฮร์โรว์.

การทำราชการที่สถานทูต แม้จะมิได้เป็นประโยชน์โดยตรงแก่ข้าพเจ้า แต่ก็ยังเป็นประโยชน์ทางอ้อมเป็นอันมาก เพราะนับตั้งแต่นั้นมาก็มิได้มีโอกาสทำราชการทั้งนี้เพราะท่านไว ๆ ท่านทรงเข้มงวดอย่างยิ่ง จะทำอะไรต้องให้ถูกต้องอย่างใกล้ชิดตามแบบแผนที่ท่านได้ทรงวางไว้ จดหมายทุกฉบับก่อนจะส่งออกไป จะต้องเอาร่างขึ้นไปให้ท่านตรวจเสียก่อน และถ้าข้อความในร่างนั้นผิดเพี้ยนแม้แต่เล็กน้อยไปจากที่ท่านทรงเห็นว่าถูกต้อง

ท่านก็เอาดินสอขีดฆ่าออกเสียหมด ทางเราก็ต้องทำร่างส่งขึ้นไปฉวายใหม่ บางทีต้องร่างตั้ง ๓ หน แต่ทุก ๆ อย่างที่ผิด ท่านทรงอธิบายอย่างละเอียดว่าผิดที่ตรงไหน ครั้นเมื่อร่างฉบับนั้นเป็นอันว่าถูกต้องแน่นอนแล้ว เราจึงจะดีดพิมพ์ได้ และเมื่อเอาฉบับที่ดีดพิมพ์เสร็จขึ้นไปฉวาย ถ้ามีผิดแม้แต่น้อยอีก หรือจัดบรรทัดไม่สะสวยพอ ท่านก็เอาดินสอฆ่าแกร็กเสียทั้งหน้ากระดาษ เราก็ต้องพิมพ์ใหม่หมด เพราะจะลบหรือแก้เพียงตรงที่ผิดเล็กน้อยไม่ได้ เนื่องด้วยท่านเอาดินสอขีดฆ่าเสียทั้งหน้ากระดาษแล้ว การฝึกฝนเช่นนี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ข้าพเจ้า เพราะสอนให้ข้าพเจ้ารู้จักวิธีร่างหนังสือทางการทั้งไทยและอังกฤษ ทั้งนี้เพราะการร่างหนังสืออังกฤษทางการแล้ว จำต้องยกให้ท่านไว ๆ ว่าท่านอยู่ในชั้นเก่งเยี่ยมยอด ต่อมาก็สอนให้ทำงานอย่างประณีตที่สุด ผิดเล็กผิดน้อยก็ไม่ได้ ทั้งสอนให้มีใจอดทนเมื่อถูกสั่งให้ทำอะไรใหม่อย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ ข้าพเจ้าจึงยังรู้สึกถึงพระคุณของท่านที่ทรงสั่งสอนในครั้งนั้นมาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

ในสมัยที่ข้าพเจ้าเป็นนักเรียน ท่านไวฯ เป็นทูตองค์แรก ซึ่งได้เข้าการสังคมในกรุงลอนดอนนอกเหนือจากการรับรองอันเป็นทางราชการโดยเฉพาะ ระหว่างต้นเดือนพฤษภาคมจนถึงปลายเดือนกรกฎาคม เขาเรียกว่าเป็น "ฤดูของลอนดอน" (The London Season) พระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ในลอนดอนตลอดเวลา บรรดาคนชั้นสูง ขุนนางสืบตระกูล ซึ่งตามธรรมดาอยู่ในชนบท เมื่อถึง "ฤดู" ก็พากันเข้ามาอยู่ในกรุง จะเป็นตามเคหสถานของตนที่มีอยู่ในกรุงด้วย หรือเช่าบ้านเขาอยู่ หรืออยู่โรงแรม ผู้ที่มีบุตรีอายุระหว่าง ๑๗–๑๘ ก็ให้เข้าการสังคมเป็นครั้งแรก ดังที่เขาเรียกว่า "ออกมาครั้งแรก" (Coming Out) ในปีนั้น หญิงสาวเหล่านั้นจะต้องได้ถูกนำตัวเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ในพระราชวัง (Presentation at Court) อันการเข้าเฝ้านั้นจะอธิบายอย่างละเอียดถึงว่าเขาทำกันอย่างใด และมีเหตุผลอย่างใดในบทที่ ๑๖ อันว่าด้วย พระราชวงศ์ของอังกฤษ ในปีหนึ่งๆ มักจะมีสตรีสาวที่จะเฝ้าราว ๑,๕๐๐-๒,๐๐๐ คน ในระหว่าง "ฤดู" นั้น พวกที่ยิดามารดารวย

ก็จะจัดมีการเลี้ยงดู และการลีลาศ เพื่อเย็นเกียรติ แก่บุตรี ของตน งานลีลาศเช่นนั้นคืนหนึ่ง ๆ ในระหว่าง "ฤดู" มักจะมีตั้ง ๔—๕ แห่ง ผู้ที่เย็นใหญ่เย็นโตร่ำรวยมาก มีบ้านอย่างมหึมาก็อาจจะจัดให้มีขึ้น ยังเคหสถาน ของตนเอง ที่บ้านไม่ใหญ่พอก็อาจจะจัดเย็นงานขนาดย่อมเชิญคนน้อยลง หรือถ้าอยากจะเชิญมาก ๆ ก็ไปเช่าห้องลีลาศขนาดใหญ่ตามโรงแรม งานลีลาศเย็นเกียรติของสตรีสาว จึงจะแตก ต่าง กัน อยู่ใน ทาง จำนวน คนได้ รับ เชิญ ขนาดใหญ่อาจจะเชิญตั้ง ๗๐๐—๘๐๐ คน ขนาดเล็กอาจจะมีเพียง ๑๐๐ กว่า ๆ ผู้ที่ได้รับเชิญก็มักจะเย็นสตรีสาวรุ่นเดียวกัน และอยู่ในฐานะเดียวกัน สตรีสาวที่ได้รับเชิญ มักจะได้รับอนุญาตให้ พาคู่ ลีลาศไปได้ ด้วย คนหนึ่ง บ้างก็พาพี่ชายหรือน้องชายหรือญาติของตนไป บ้างก็พาเพื่อนหนุ่มที่มิดามารดาของตนรู้จักแล้วและเห็นชอบด้วย นอกจากนี้ เจ้าของงานก็มักจะ เชิญคนหนุ่ม ๆ ไปตามลำพังอีกด้วย เขาชอบให้มีผู้ชายมากกว่าผู้หญิง ทั้งนี้เพราะเขาไม่อยากจะให้ผู้หญิงขาดคู่ลีลาศ เพราะว่าผู้ชายขาดคู่ก็ไปคุยร่าเริงกันอยู่ที่บาร์

ได้ ส่วนผู้หญิงขาดคู่ก็ต้องนั่งอยู่กับเก้าอี้ที่ตั้งอยู่เรียงฝา แล้วก็เลยออกจะกร่อยและ "เขิน" อังกฤษเขาเลยเรียกเยาะเย้ยผู้หญิงที่ต้องนั่งอยู่ติดฝาไม่มีใครชวนลีลาศด้วยว่า "ดอกไม้ติดฝา" (Wall Flower) ชายหนุ่มที่ได้เชิญเขินส่วนมากก็คือ นายทหารประจำกรมทหารรักษาพระองค์ชั้นร้อยตรีร้อยโท ซึ่งในยามสงบมีอยู่มากที่กรุงลอนดอน เพราะมีทหารม้า ๒ กรม คือ ไล้ฟ์การ์ด (Life Guards) แต่งเต็มยศสวมเสื้อแดงหมวกมีพู่ขาว กับฮอร์สการ์ด (Horse Guards) แต่งเต็มยศสวมเสื้อสีน้ำเงินแก่หมวกมีพู่แดง และเพราะสวมเสื้อสีน้ำเงิน จึงมีสมญาเรียกกันว่าทหารสีน้ำเงิน (The Blues) ทหารราบรักษาพระองค์ก็มีถึง ๕ กรม มีของอิงก์แลนด์ ๒ กรม คือ กรมเกรนาเดียร์ (Grenadier Guards) กับกรมโคลด์สตริม (Coldstream Guards) อีก ๓ กรม ก็คือ กรมสก็อต (Scots Guards) กรมไอริช (Irish Guards) กับกรมเวัลช์ (Welsh Guards) แต่งเต็มยศสีแดงทั้ง ๕ กรม แต่มีเครื่องหมายผิดแปลกกัน เมื่อเช่นนั้นจึงมีนายทหารหนุ่ม ๆ ออกเที่ยวตามงานลีลาศได้มาก แต่

เมื่อไปในงานเช่นนั้นเขาแต่งพลเรือน นอกจากหนุ่ม ๆ สาว ๆ ก็ยังมีการเชิญคนชั้นผู้ใหญ่ในทางอายุด้วย การลิลาศเช่นนั้นจึงเป็นที่เหมาะที่คนจะได้พบปะคุยกันหลายรุ่นอายุ คนหนุ่ม ๆ สาว ๆ ที่มีคนรู้จักชอบพอมาก อาจจะได้รับเชิญไปตั้ง ๔ แห่งในคืนเดียวกัน ถ้าเช่นนั้นเขาก็มักจะไปอยู่ ณ ๓ แห่ง ๆ ละชั่วเวลาเพียงเล็กน้อย พอเป็นพิธี เลือกเอาแห่งที่ชอบที่สุดไว้เป็นที่สุดท้ายและอยู่จนเสร็จงาน อนึ่งเพราะมีผู้ชายได้รับเชิญไปตามลำพังด้วย ผู้ที่ไปเป็นคู่ลิลาศของหญิงสาว อาจจะถูกชายอื่นที่เก่งกว่า แย่งหญิงสาวคนนั้นไปเสียก็ได้.

การแต่งกายสำหรับลิลาศกลางคืนก็คือเครื่องราตรี ผู้ชายนั้นต้องใส่ชนิดหางยาว กักขาว และผ้าผูกคอขาว การลิลาศมักจะเริ่มต้นราว ๒๒.๐๐ นาฬิกา ขบวนการค้าที่ร่ำรวยพอก็มักจะจัดมีการเลี้ยงอาหารค่ำที่บ้านเวลา ๒๐.๐๐ นาฬิกา เชิญเพื่อนฝูงของตนและของลูกสาวมากินอาหารค่ำรวม ๑๐ ถึง ๑๖ คนแล้วแต่ใจ แล้วจึงจะพากันไปยังการลิลาศเป็นกลุ่มเดียวกัน อีกวันหนึ่งตนเองและลูกสาวของตนก็อาจจะได้รับเชิญไปกิน

อาหารเช่นนั้นที่อกบ้านหนึ่ง การตรงไปยังลิลาศโดยมิได้ไปร่วมกินเลี้ยงที่บ้านใครก่อนนั้น ก็ไม่เสียหายอะไร มีผู้ทำกันมาก แต่เขานับว่าถ้าได้ไปดินเนอร์ปาร์ตี้มาเสียก่อน แล้วรวมมาถึงการลิลาศเย็นพวกกันเย็นของโก้เก๋กว่า อันคนตรีสำหรับการลิลาศจะดีเลวอย่างไรก็แล้วแต่เจ้าของงานจะไปว่าจ้างมาได้อย่างใด ท่านไว ฯ ได้ทรงจัดให้ผู้ที่ท่านรู้จักเชิญข้าพเจ้าไปในงานลิลาศเย็นครั้งแรก แล้วก็พบคนอื่น ๆ ที่จะจัดมีการลิลาศที่อื่น ๆ อีกเชิญต่อไป จนกระทั่งในระหว่าง ๓ เดือนข้าพเจ้าไปเกือบทุกๆ คืน ความจริงข้าพเจ้าต้องรับว่าการลิลาศอย่างที่เขาเรียกว่าชั้นเอกนั้นไม่สู้จะสนุกนัก มีคนไปมากเกินไปจนเบียดเสียดกันแน่นไปหมด พอไปถึงบ้านและผ่านเข้าประตูก็แน่นอัด บางทีเพียงจะเดินไปยังห้องที่ต้องทิ้งหมวกและเสื้อคลุมนอกไว้ก็อาจจะเสียเวลาตั้ง ๒๐ นาที ถ้าเราได้เต้นรำกับสตรีสาวที่ถูกใจเราและพอจบเพลงแล้วมีคนอื่นเขาเชิญเธอไป กว่าจะหาตัวได้อีกก็ตั้งชั่วโมง และเธอมักจะถูกเชิญไว้เสียหมดแล้วตลอดคืน ผู้หญิงนั้นเขาจัดให้มีบัตรเล็ก ๆ ถือติดมืออยู่

ซึ่งมักจะมีดินสอเล็ก ๆ ผูกติดอยู่ด้วย ในบัตรนั้นมี
รายนามเพลงที่จะลีลาศทุก ๆ เพลง ต่อจากนั้นก็มีช่อง
ว่างสำหรับจดคู่ลีลาศ ซึ่งเธอรับว่าจะเป็นคู่ด้วย ผู้หญิง
สาวที่สวย และมีคนชอบมาก แม้คนหนึ่ง กะว่าจะมี
๒๐ เพลงเป็นต้น พอไปถึงไม่ทันครึ่งชั่วโมงก็อาจจะ
มีผู้ชาย มาตอมแน่น และขอนัดไว้เสียหมดทุกเพลง
เพราะการปฏิเสธผู้ชายที่มาขอลีลาศด้วย ภายในบ้าน
ของเอกชนในงานไปรเวตเช่นนั้น เขาถือว่าผิดมรรยาท
จะต้องมีเหตุผลอย่างสำคัญจึงจะปฏิเสธได้ อนึ่งถ้าจะ
เอานามผู้ชายคนหนึ่งใส่ในบัตรมากเกินไปก็ไม่ได้ ใคร
เห็นเข้าอาจจะสงสัยเริ่มลือว่าหมั้นกับผู้นั้นเสียแล้ว ฉะนั้น
ถ้าเราชอบพอมีความเข้าใจกันกับหญิงสาวคนหนึ่ง และ
อยากจะลีลาศด้วยหลายครั้ง แต่ยังไม่อยากจะแสดง
ให้ใครทราบ ก็ต้องใช้วิธีช่วยกันโกง คือเมื่อทราบว่า
จะไปแห่งหนึ่งแห่งเดียวกันในวันนั้น ก็ตกลงกันว่าจะ
ลีลาศด้วยกันดังนี้ เอาเพลงที่ ๓ ที่ ๑๐ ที่ ๑๕ ที่ ๒๐
พอผู้หญิงไปถึง และได้บัตรก็รีบจดนามของเรา ลงตรง
เพลงที่กล่าวมาแล้ว ต่อจากนั้นเธอก็รับคนอื่น ๆ ถ้าใคร

ดูบัตรก็ไม่รู้สึกว่ามีนามของเรามากหรือถี่เกินไป อนึ่ง การที่เมื่อผู้ชายอยากจะเต้นกับผู้หญิงซึ่งกำลังลิลาศอยู่ และได้มาตบไหล่คู่ของเธอ แล้วก็แย่งเอาไปได้ อันเป็นธรรมเนียมอเมริกันเรียกว่า "ตัดเข้าไป" (Cutting) ที่อังกฤษ—เฉพาะอย่างยิ่งในสมัยที่กำลังบรรยายถึงอยู่นี้—เขาไม่มีเลย การไปลิลาศไปรเวต เป็นการถูกกระเป๋าชายหนุ่มๆ อย่างดี เพราะอะไรๆ ก็ไม่ต้องเสียเงิน ค่าเข้าก็ไม่มี ที่บาร์จะดื่มอะไรก็ได้เปล่าๆ ตอนดึกก็มีอาหารว่าง คนหนุ่มๆ ย่อมไม่มีเงินมาก การได้รื่นเริงโดยกระเป๋า 'ฟรี' เช่นนั้นจึงสะดวก มีข้อสำคัญอยู่ก็คือต้องเป็นคนที่อยู่ในฐานะอันดี ประพฤติตนเรียบร้อย มิฉะนั้นก็จะไม่ได้รับเชิญ.

อนึ่งการลิลาศไปรเวตอย่างใหญ่จริงๆ อันถึงกับเชิญคนมาตั้ง ๗๐๐—๘๐๐ เจ้าของงานหาได้รู้จักผู้ที่จะถูกเชิญไปหมดทุกคนไม่ เขามักจะขอผู้ใหญ่เพื่อนฝูงที่เคยเป็นเจ้าของงานเหมือนกัน ให้ช่วยส่งรายนามของผู้ที่จะเหมาะแก่การได้รับเชิญ ผู้ใหญ่เช่นนั้นก็มักจะมีรายนามทั้งหนุ่มสาวประจำตัวไว้ ซึ่งเขาเรียกว่า

รายนามลีลาศ (Dance List) เมื่อใครขอให้ช่วยก็ส่งรายนามลีลาศไปให้ ผู้ใดได้เข้ารายนามลีลาศก็ได้รับเชิญบ่อย ๆ ถ้ายิ่งนามของเราเข้าไปสู่รายนามลีลาศของผู้ใหญ่หลาย ๆ ท่าน ก็ได้รับเชิญบ่อยขึ้นอีก ผู้ที่ยังเชิญอยู่ในรายนามลีลาศอันเดียวกัน ก็มักจะได้รับเชิญไปในงานอันเดียวกันและพบกันบ่อย ๆ ฉะนั้นเวลาที่เราไปถึงการลีลาศ และต้องเบียดกันขึ้นบันไดไปจับมือกับเจ้าของงาน เราก็มักจะจับมือกับคนที่เราไม่รู้จักเลย บางทีเบียดกันแน่นเกินไปจนเลยมิได้มีโอกาสจับมือเจ้าของงาน และไม่ได้พบกันตลอดงานก็มี ครั้งหนึ่งข้าพเจ้ายืนอยู่ที่ใกล้บาร์ มีชายผู้ใหญ่ยืนดื่มอยู่ใกล้ ๆ แต่ยังมิได้พูดจากับใคร ได้ยินชายหนุ่มพูดกับหญิงสาว "เฮ้อ ที่นี่ไม่เห็นสนุกเลย เหล้าแชมเปญก็อย่างราคาถูก คนตรึกไม่ดี เราไปที่อื่นดีกว่า" ชายสูงอายุเดินเข้าไปใกล้พลางพูดเบา ๆ อย่างสุภาพว่า "ท่านเคราะห์ดีมากที่ไปที่อื่นได้ ฉันไปไม่ได้เพราะฉันยังเอิญเป็นเจ้าของงาน" (You're lucky that you can go somewhere else. I can't leave, because I happen to be the host.)

ความรู้สึกของชายหนุ่มจะเย็นอย่างใด ผู้อ่านคงจะเดาได้เอง.

ในสมัยนั้นมีผู้ใหญ่มากคนที่มีความรู้สึกว่าการลีลาศอย่างใหญ่ตอนกลางคืน ดูไม่สนิทสนมสนุกสนานดีพอ มีคนมากเกินไปเย็นต้น เขาจึงจัดงานลีลาศน้ำชา (Thé dansant) โดยเช่าห้องลีลาศตามโรงแรมใหญ่ ๆ การลีลาศชนิดนี้เชิญคนน้อยลง ลดพิธีรีตองต่าง ๆ ลง การมีบัตรลีลาศก็ไม่ต้องมี ชายหนุ่มจะทำการลีลาศกับหญิงสาวคนเดียวกันหลาย ๆ ครั้งก็ไม่มีใครว่า รอบพื้นลีลาศมีโต๊ะเลี้ยงน้ำชาตั้ง และต่างคนต่างย้ายจากโต๊ะโน้นไปโต๊ะนี้ คุยกันได้อย่างสนุกสนาน สำหรับข้าพเจ้าเองแล้วชอบงานลีลาศน้ำชานี้มากกว่างานใหญ่ในตอนค่ำ.

การกีฬาอันสำคัญที่เล่นกันในฤดูร้อนเช่นคริกเกต ติกรรเชียง เท็นนิส ก็มักจะมีกันทุกรุ่งลอนดอนในระหว่างสามเดือนที่เรียกว่าเย็น "ฤดู" นั้น จึงเย็นสมัยที่ครึกครื้นสนุกสนานเย็นพิเศษ ถึงเวลาปลายสัปดาห์ผู้ที่ร่ำรวยมีฤหาสน์อยู่นอกกรุง ก็มักจะเชิญหนุ่มสาว

กับคนอายุปานกลาง ที่เป็นญาติหรือมิตร ไปอยู่ด้วย ระหว่างวันเสาร์วันอาทิตย์ เพราะท่านไวฯ ได้ทรงช่วย ให้ข้าพเจ้าได้เข้าสังคม ข้าพเจ้าจึงเคราะห์ดีที่ได้รับ เชิญไปอยู่ปลายสัปดาห์ (week-end) ตามคฤหาสน์ อันใหญ่เช่นนั้นหลายครั้ง แต่ก่อนนั้นบ้านส่วนตัวของ คนอังกฤษ ตามชนบทที่เคยไปเห็น ก็มักจะเย็น บ้านของ พระหรือคนธรรมดาที่เย็นครูรับนักเรียนไทย มักจะขนาด ย่อมและการตกแต่งก็ซอมซ่อ เพราะถ้าเขาร่ำรวยจริง แล้ว ก็คงจะไม่หากินในการรับนักเรียนไทย ครั้งนี้จึง เย็นครั้งแรกที่ได้เห็น คฤหาสน์อันใหญ่โตของอังกฤษ ตัวดีกนั้น มักจะใหญ่เท่ากับตำหนักที่วังป่ารุสก์หรือใหญ่ กว่า ตั้งอยู่ในท่ามกลางดินแดนอันกว้างใหญ่กว่า บริเวณเขาดินสัก ๑๐ เท่า ดินแดนนั้นมักจะมีกำแพงอิฐ เตี้ยๆ อยู่รอบ ประตูทางเข้าที่อยู่ติดกับถนนหลวงมีกิก เล็กๆ เย็นที่อยู่ของผู้เฝ้าประตูอันอาจจะเย็นคนดูแลนก ที่เขาผสมและเลี้ยงไว้ยิงด้วย เมื่อผ่านเข้าประตูใหญ่ ไปแล้ว จะต้องนั่งรถยนต์ไปตามถนนของเขาอีกนานทิ

ตั้ง ๓ ถึง ๘ กิโลเมตรจึงจะถึงตัวตึก ดินแดนที่ผ่านไปนั้นข้างก็เป็นสวนที่มีต้นไม้ใหญ่ปลูกติดกันไว้ทึบ นั่นคือเป็นที่อยู่ของนกที่เขาเลี้ยงไว้ยิง คนที่ชอบยิงนกมาก เลี้ยงไว้นับหมื่นตัว เมื่อถึงเวลาเชิญเพื่อนฝูงมายิงนก ภายในวันเดียวเขาอาจจะยิงนกได้ตั้ง ๖๐๐—๗๐๐ ตัว ต่อจากนั้นไปก็มีหญ้าและมีโคเป็นกินหญ้าอยู่หลายตัว ทั้งนี้เพราะผู้ที่มีคฤหาสน์อย่างใหญ่เช่นนั้น เขาชอบเลี้ยงโคอย่างมีพันธุ์ชั้นวิเศษไว้สำหรับเป็นนมสดกิน ต่อไปอีกหน่อยก็อาจจะผ่านโรงนาโรงม้า ครั้นเมื่อใกล้ตัวตึกเข้า ดินแดนที่คูปล่อยไว้เป็นแต่ทุ่งหญ้าหรือปลูกต้นไม้ทึบ ก็กลับกลายเป็นสวนดอกไม้อย่างงดงามประณีตที่สุด บางทีก็มีสระ ตัวตึกเองนั้นมักจะเก่าสร้างกันมาหลายร้อยปี มิต่อโน่นเติมนี่ ฉะนั้นจึงมักจะมีแบบต่าง ๆ ของสมัยต่าง ๆ ปนกัน ที่จะมีแต่แบบของสมัยเดียวนั้นไม่สู้มี ถ้ามีเช่นนั้นก็นับว่าวิเศษยิ่งขึ้น อนึ่ง คฤหาสน์เหล่านี้บางทีก็เป็นของตระกูลเดียวได้รับมรดกต่อเนื่องกันมาหลายชั่วคน หรือที่เป็นของคนใหม่

หรือตระกูลใหม่ เพิ่งซื้อมาได้ไม่กี่ชั่วก็มี เพราะว่าตระกูลเดิมได้ล่มจมสูญหายไปเสียแล้ว.

การตกแต่งภายในของคฤหาสน์อังกฤษนั้นเขาช่างทำ เพราะเขาปนของเก่าดึกดำบรรพ์และสวยงาม กับของใหม่ที่ทำขึ้นเพื่อความสบายอย่างไม่ขัดกันเลย อันตู้หนังสือ ตู้ใส่ถ้วยชามอันมีราคา โต๊ะเขียนหนังสือ โต๊ะเล็กๆ วางรูปวางของกระจุกกระจิก ผู้ดีอังกฤษเขามักจะชอบใช้ของดึกดำบรรพ์ และต้องเข้าชุดกันให้ดี คือเขาไม่ปนเครื่องประดับห้องที่ทำขึ้นในสมัยพระราชินี-แอนน์ (Queen Anne) กับสมัยอื่นดังนี้เป็นต้น ส่วนเก้าอี้ยาวเก้าอี้นวมมีเบาะก็มักจะเอาของใหม่ แต่เลือกชนิดที่เครื่องไม้ทำอย่างเรียบๆ ไม่ขัดกับของเก่า เครื่องใช้ในทางจานชาม และเครื่องแก้วของเขาก็มีกันอย่างวิจิตรงดงาม ซึ่งข้าพเจ้ามิได้เห็นไปนาน นับตั้งแต่จากวังปารุสก์และวังพญาไทไปเสียนาน เพราะไปอยู่กับฝรั่งที่รับนักเรียนเขาย่อมมิใช้แต่ของถูกๆ การไปอยู่ตามคฤหาสน์ใหญ่ๆ เหล่านั้น ทำให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสเล่าเรียนถึงการตกแต่งห้องหับของฝรั่ง เมื่อกลับไปเมือง

ไทย ๔ ปีภายหลัง คือคราวที่บรรยายในบทที่ ๑๒ จึง ได้ทราบว่าทูลหม่อมปู่ท่านทรงเคราะห์ร้าย เสด็จมา ยุโรปในเมื่อฝรั่งกำลังทำเครื่องตกแต่งสมัยพระราชินี วิกตอเรีย ตอนปลาย (Late Victorian) ซึ่งจะหมดความ นิยมและพ้นสมัยไปอย่างรวดเร็ว ถ้าได้ทรงซื้อแต่ของ เก่ากว่านั้นจริง ๆ อันมีอยู่หลายแบบหลายสมัยก็จะดีกว่า มาก แต่ท่านและท่านผู้ใหญ่อื่น ๆ ทรงซื้อและซื้อของที่ ทำใหม่ในสมัยนั้นเป็นส่วนมาก การตกแต่งทางแบบ ฝรั่งของเราดังที่ข้าพเจ้ากลับไปเห็น จึงกลายเป็นของที่ ฝรั่งสมัยนี้เขาเห็นว่าครำครึและใช้ไม่ได้เกือบทั้งสิ้น ข้าพเจ้าว่าเคราะห์ร้ายที่เป็นเช่นนั้น เพราะไม่ใช่ความ ผิดของท่านผู้ใหญ่ ท่านไม่ใช่ฝรั่ง ไม่เคยไปเรียนเมือง นอก จะไปทราบได้อย่างไรว่ามันจะพ้นความนิยมและ หมดสมัยกันในไม่ช้า ถึงแม้คนที่เคยมาเรียนเมืองนอก ก็เอาเถิด เรามัวแต่เล่าเรียนและเล่นกีฬา หรือเที่ยว พักผ่อนหย่อนใจที่ในกรุงลอนดอนและตามหัวเมืองชาย ทะเลในเวลาหยุดเรียน มีสักกี่คนที่จะมีเวลาไปศึกษา การตกแต่งบ้านของฝรั่ง ถ้าข้าพเจ้ายังเอิญมีความรู้

ในทางนี้บ้างเล็กน้อย – และขอยืนยันว่าในทางนี้มีน้อยจริงๆ–ก็เป็นเพราะ๒เหตุ คือ ได้มีโอกาสไปพักอยู่ตามคฤหาสน์ใหญ่ๆเหล่านั้น และเพราะทูลหม่อมอาแดงได้เคยทรงบังคับให้ไปดูพิพิธภัณฑ์ต่างๆในลอนดอน โดยทรงพาไปเอง ได้ดูพิพิธภัณฑ์วิกตอเรียและแอลเบิต (Victoria & Albert Museum) ซึ่งเขามีแสดงประวัติเครื่องแต่งห้องอย่างวิเศษ การเอาพระทัยใส่ในทางนี้เป็นพระคุณอย่างยิ่ง การเผ้าเร้าให้ไปดูพิพิธภัณฑ์นี้เป็นของโปรดอันหนึ่งของทูลหม่อมอาแดง ท่านตรัสอยู่เสมอว่า "คนที่ไปถึงเมืองไหน แล้วไม่ไปดูมิวเซียมคนๆนั้นไม่สิวิไล" เป็นที่น่าเศร้าและน่าอนาถใจมากที่เราเคยมีพระที่นั่งองค์หนึ่งของเราในเมืองไทย อันมีเครื่องตกแต่งแบบฝรั่งเข้าชุดถูกต้องกันหมด และอยู่ในแบบและสมัยที่ผู้มีความรู้นิยมว่างดงามมาก คือ ชุดจักรวรรดิที่สอง (Second Empire) คือ ของฝรั่งเศสทำในรัชสมัยพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ พระที่นั่งนนคือ อุทธยานภูมิเสถียร ที่พระราชวังบางปะอิน แต่ก็ใดถูกไฟไหม้เสียหมด เข้าใจว่าเครื่องตกแต่งอันวิเศษเหล่านั้น

ได้สายสูญไปในไฟนั้นหมด ข้าพเจ้าเองมีความสงสัยอยู่เสมอว่า เหตุใดเมื่อทูลหม่อมปู่ท่านได้ทรงซื้อชุดทั่วเศษและครบพร้อมเช่นนั้น เพื่อเอาไปแต่งพระที่นั่งทำด้วยไม้ที่บางปะอิน เหตุไฉนจึงมิได้ทรงซื้อของดีๆ เท่าๆ กันสำหรับกรุงเทพฯ.

การเข้าสังคมในกรุงลอนดอนคราวนั้นเมื่ออายุ ๑๕ กว่าๆ เย็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้ารู้จักและติดต่อกับผู้หญิงอังกฤษที่อายุรุ่นราวคราวเดียวกันกับข้าพเจ้าเอง หรือจะว่าเย็นครั้งแรกที่รู้จักผู้หญิงอังกฤษก็ว่าได้ แม้ได้อยู่อังกฤษมาตั้ง ๖ ปีแล้ว ทั้งนี้เพราะแต่ก่อนมิได้มีโอกาสพบเลย มักอยู่เสียแต่ที่โรงเรียนหรือสถานเล่าเรียน เมื่อถึงสมัยหยุดก็คลุกคลีอยู่กับแต่ญาติคนไทย อนึ่งสตรีชนิดหากินซึ่งนักเรียนไทยชั้นอายุสูง เขาอาจจะมีส่วนเกี่ยวข้องด้วย เพราะความจำเป็น สตรีชนิดหากินนั้นข้าพเจ้ารังเกียจและกลัว จึงมิได้เกี่ยวข้องด้วยเลย การที่ข้าพเจ้ารังเกียจและกลัวผู้หญิงหากินนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าเย็นเพราะได้รับคำสั่งสอนของทูลหม่อมอาแดงมากกว่าอะไรอื่นๆ การติดต่อกับผู้หญิงสะดวกครั้งหนึ่งและได้

ผลร้ายอย่างใด ท่านผู้อ่านย่อมทราบแล้วเมื่ออ่านภาคที่หนึ่ง.

แต่เมื่อได้เข้าสังคมก็ย่อมจะมีโอกาสพบสุภาพสตรีสาวๆเป็นอันมาก จนข้าพเจ้าก็ได้มีโอกาสสนิทสนมและติดใจหญิงสาวคนหนึ่งผู้มีอายุอ่อนกว่าข้าพเจ้า ๒ ปี คืออายุ ๑๗ ปีกว่าๆ หญิงสาวผู้นั้นชื่อ โรสมารี (Rosemary) บิดาของเธอเป็นขุนนางสืบตระกูลชั้นไวส์เค้านต์ (Viscount) เป็นตระกูลเก่าคิกดำบรรพ์เป็นไวส์เค้านต์สิบสามชั่วคน ข้าพเจ้าพบกับโรสมารีในการลีลาศ ทั้งสองฝ่ายก็ดูถูกใจกันโดยเร็ว และเพราะเราทั้งสองอยู่ในรายนามลีลาศอันเดียวกัน จึงได้พบกันบ่อยๆ แต่การติดต่อระหว่างเราทั้งสองเป็นไปอย่างถูกต้องและเรียบร้อยอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะบิดามารดาของเธอเป็นคนหัวเก่า ควบคุมบุตรีอย่างเคร่งครัด จะไปเที่ยวกับชายหนุ่มที่ไหนก็ไปเที่ยวไม่ได้เลย ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสได้พบปะกับโรสมารีแต่ในงานที่มีคนมากๆ "ฤดู" ลอนดอนคราวนั้นเป็น "ฤดู" แรกของโรสมารี เธอเพิ่งจะได้ "ออกมา" และได้ไปเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่น-

ดินในคราวนั้น การติดต่อรักใคร่อย่างบริสุทธิ์กับโรสมารี ได้นำความสุขสนุกสนานมาสู่ข้าพเจ้ามาก.

อัน "ฤดู" ลอนดอนซึ่งเปิดโอกาสให้หญิงสาวได้เข้าสังคมเป็นครั้งแรกและมีงานมีการอยู่เสมอเกือบทุกวันนั้น ย่อมเป็นการเปิดโอกาสอย่างดีแก่แม่สาว ๆ เหล่านั้นที่จะได้สามี ด้วยเหตุนี้จึงมีแม่สาว ๆ หลายคน ที่มีความเห็นว่าถ้าใน "ฤดู" แรกนั้นเอง ตนมิได้มีชายหนุ่มขอแต่งงานด้วย และมิได้หมั้นในปีแรก "ออกมา" นั้น ก็จะเป็นการเสียชื่อ โรสมารีอยู่ในหมู่นี้ด้วย และมารดาของเธอก็มีความเห็นเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้เมื่อมารดาเห็นยุตริดูเอาใจใส่สนิทสนมกับคนไทย ซึ่งเป็นผู้ไม่เหมาะที่จะเป็นสามี ก็เลยไม่พอใจ และในไม่ช้าก็เริ่มจะหาวิธีขัดขวางในการที่เราจะได้พบกันบ่อย ๆ การที่ข้าพเจ้าเป็นผู้ไม่สมควรและไม่เหมาะเลยที่จะเป็นสามีในอนาคตของโรสมารีนั้น ข้าพเจ้าเองทราบดีกว่าผู้ใด ทั้งนี้เพราะทูลหม่อมอาเอียดน้อยไม่โปรดการเสกสมรสระหว่างไทยกับฝรั่งเลย ดังท่านผู้อ่านย่อมควรทราบอยู่ดีแล้วเมื่อได้อ่านลำเนาแปลลายพระราชหัตถ์

ในบทที่๑๓ ฉะนั้นในสมัยที่ท่านทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราช ถ้าขืนไปแต่งกับฝรั่งแล้วกลับไปเมืองไทย น่ากลัวท่านจะทรงจับส่งเข้าสนมเป็นแน่ ข้าพเจ้ามิได้เป็นลูกรักของพระเจ้าแผ่นดินอย่างพ่อข้าพเจ้า จึงรู้อยู่ในใจแล้วว่าจะไม่มีโอกาสได้เสกสมรสกับโรสมารี แต่ถึงกระนั้นก็ว่าข้าพเจ้าจะเลิกติดต่อกับเธอทางฝ่ายเธอและครอบครัวของเธอ ก็จะทำให้ข้าพเจ้าได้รับความทุกข์เศร้าโศกมิใช่น้อย และข้าพเจ้าจะเข็ดหลาบการหลงรักผู้หญิงอังกฤษไปอีกเป็นเวลานานตั้ง ๗–๘ ปี แต่ในระหว่างนั้นข้าพเจ้าก็มีผู้หญิงอังกฤษเป็นเพื่อนอย่างดีอีกมาก การหลงรักกับผู้หญิงอังกฤษที่จะมีขึ้นอีกภายใน ๗–๘ ปีภายหลัง จะมีผลอย่างใดนั้น ท่านผู้อ่านส่วนมากก็คงจะทราบอยู่ดีแล้ว แต่เรื่องราวทั้งเหตุผลข้าพเจ้าจะนำมาเล่าอย่างละเอียดต่อไปภายหลัง อันการอยากมีคู่หมั้นภายในปี "ออกมา" ครั้งแรกนั้น รสมารีก็จะได้รับดังประสงค์ เธอได้หมั้นภายในปีแรกนั่นเอง และเสกสมรสในปีต่อมา แต่ในที่สุดก็ปรากฏว่าเธอเลือกคู่ผิด ชายหนุ่มที่เธอแต่งด้วยนั้นเป็นคนใช้

ไม่ได้ สุรุ่ยสุร่าย เกียจคร้าน และขี้เมาเสเพล ฉะนั้น ภายในไม่กี่ปีก็ต้องหย่าขาดจากกัน.

การอยู่ลอนดอนของข้าพเจ้าเวลาหยุดเรียนก็เย็นไปอย่างธรรมดา นอกจาก "ฤดู" พิเศษครั้งนั้น แต่เมื่อข้าพเจ้าเย็นนิสิตที่เคมบริดจ์ เวลาหยุดเรียนมักจะไปอยู่ปารีสกับแม่ มากกว่าอยู่ลอนดอน และผ่านลอนดอนเพียงสองหรือสามวันเมื่อขาไปและขากลับเคมบริดจ์ และก็พักอยู่ที่สถานทูตเย็นพิน ต่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงได้ย้ายมาเช่าบ้านเล็กๆอยู่ประจำที่กรุงลอนดอนกับอาภัส ฉะนั้นบัดนี้จึงจะขอจับเรื่องต่อไปนับตั้งแต่ขยบทที่๑๓ การที่ต้องย้อนกลับไปหลายหน้ากระดาษนี้ ก็เพราะอยากจะเอาเรื่องการติดต่อกับกรุงลอนดอนภายในชีวิตข้าพเจ้ามารวมกันไว้ในบทเดียวกัน.

ครั้นถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ข้าพเจ้าซึ่งเป็นผู้ปกครองก็จัดให้พิระออกจากโรงเรียนอีตัน เพราะอายุก็เกือบ ๑๙ แล้ว เกินอายุสมควรจะอยู่ยี่บลิคสกูล จึงจัดให้มาอยู่กับอาภัสและข้าพเจ้าที่บ้านในลอนดอนและหาครูมาสอนที่บ้าน เพื่อเตรียมจะสอบไล่เข้ามหาวิทยา-

ลัยเคมบริดจ์ ซึ่งข้าพเจ้าหวังว่าพระจะเข้าได้ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ อาภัสนั้นกำลังเรียนต่อในสำนักงานสถาปนิกที่ลอนดอน ส่วนข้าพเจ้าก็มีงานทำเต็มมือ สมเด็จอาชายสิ้นพระชนม์ไปเสียเมื่อปีก่อน จึงทำให้ข้าพเจ้าเสียใจและเสียดายท่านมาก ท่านได้เสด็จมาเมืองนอกอีกครั้งหนึ่งเมื่อข้าพเจ้าอยู่เคมบริดจ์ เวลาท่านประทับอยู่ที่ลอนดอนก็ได้ไปเฝ้าหลายครั้ง ข้าพเจ้าเคารพคิดที่ท่านโปรดคุยกับข้าพเจ้าเป็นพิเศษ ทั้งนี้มีเหตุ ๒ ประการ คือ ท่านเคยทรงเป็นคนถือท้ายเรือกรรเชียง – ค็อกซ์ – ผู้มีชื่อเสียงในสโมสรเดียวกันกับที่ข้าพเจ้ายังอยู่ในขัตติยนิกายคือ ตรีนิตี้ที่ ๑ จึงโปรดคุยเรื่องการกีฬาทางกรรเชียงเป็นที่สุด เฉพาะอย่างยิ่งเรื่องที่เกี่ยวกับสโมสรตรีนิตี้ที่ ๑ ท่านทรงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังถึงเรื่องสนุกขบขันต่างๆ ที่ท่านได้ทรงประสบมาเองในสมัยของท่าน กับโปรดฟังเรื่องใหม่ๆ ในสโมสร การคุยกันในเรื่องนี้คนอื่นๆ ก็ย่อมคุยกับท่านไม่ได้ อีกประการหนึ่งก็คือได้ทรงศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เมื่อประทับอยู่เคมบริดจ์ ข้าพเจ้าก็กำลังศึกษาอย่างเดียวกัน จึง

โปรดทรงไต่ถามถึงการจัดการสอนวิชานั้นในสมัยใหม่เพื่อจะเปรียบเทียบกับสมัยเก่า สมเด็จอาชายทรงเป็นเจ้านายที่ช่างคุยอย่างยิ่งพระองค์หนึ่ง เวลาไปเฝ้าที่ๆ ประทับที่กรุงลอนดอนมักจะคุยกันอยู่จนสว่าง ครั้งหนึ่งเสด็จมาเยี่ยมข้าพเจ้าที่เคมบริดจ์ เมื่อได้เลี้ยงพระกระยาหารกลางวันถวายแล้ว ข้าพเจ้าพาท่านไปยังโรงเรือของสโมสร เรือที่ท่านเคยทรงถือท้ายจนได้อยู่ในระดับที่หนึ่งเมื่อ ๒๕ ปีมาก่อน บัดนั้นเขายังใช้อยู่แต่ถูกลดตำแหน่งลงไปเป็นลำที่ห้า เมื่อข้าพเจ้าชี้ถวายให้ทอดพระเนตร สมเด็จอาชายก็เอาพระหัตถ์ลูบท้องเรือที่วางคว่ำอยู่นั้นแต่เบาๆ อยู่ครู่ใหญ่ๆ น้ำพระเนตรกบและไม่ตรัสว่ากะไร เมื่อท่านอยู่ที่เคมบริดจ์ในปีสุดท้าย ท่านทรงเลือกเอา *คองเกรสสแห่งเวียนนา* เป็นตอนพิเศษในการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ ฉะนั้นเมื่อองค์ชายกลางเธอมีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือที่ข้าพเจ้าแต่งขึ้นออกแจกในงานพระศพ ข้าพเจ้าจึงพยายามรวบรวมเรื่องคองเกรสสแห่งเวียนนาขึ้นดังเธอขอร้อง แต่การอ่านเอกสารและหนังสือต่างๆ เพื่อรวบรวมเรื่องกิน

เวลานานกว่าที่กะไว้ ในงานพระศพจึงต้องขอให้น้องกลางแจกบัตรแทน เมื่อหนังสือพิมพ์พร้อมแล้ว จึงประกาศให้ผู้รับบัตรไปแล้ว มารับหนังสือ ก็มีผู้มารับกันถ้วนถึงจนหนังสือที่น้องกลางพิมพ์ขึ้นไว้นั้นเย็นอันว่าหมด ทั้งเย็นที่น่ายินดีแก่ข้าพเจ้าเมื่อทราบว่าเย็นที่ถูกใจแก่ผู้อ่าน ข้าพเจ้าจึงได้ลงพิมพ์ครั้งที่ ๒ เพื่อเอาออกขายทั่วไป ก็ขายได้หมดอีกในไม่ช้า การที่หนังสือของข้าพเจ้าจะขายได้หมดและเย็นที่พอใจแก่ผู้อ่านนั้น เย็นของที่นำความยินดีมาสู่ข้าพเจ้ามากกว่าอะไร ๆ หมดทั้งนั้น.

เมื่อก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ข้าพเจ้าเคยคิดว่าจะรับราชการในกระทรวงธรรมการ ทั้งกล้าหวังว่าถ้าพยายามทำจริง ๆ แล้ว อาจจะได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นไปตามลำดับจนได้ตำแหน่งสูงวันหนึ่ง ข้าพเจ้าเคยได้ยินเล่าลือกันว่า ในการประชุมข้าราชการชั้นสูง ๆ เมื่อมีความเห็นผิดแปลกจากกัน และเกิดโต้เถียงกันแล้ว ผู้ที่เย็นเนติบัณฑิตก็มักจะเอาชนะคนอื่น ๆ โดยอ้างว่าตนเย็นหมอความ เข้าใจวิธีการโต้เถียง คนอื่น ๆ พูดไม่เย็น

ฉะนั้นตั้งแต่อยู่เคมบริดจ์ข้าพเจ้าจึงคิดว่าจะพยายามสอบเป็นเนติบัณฑิตอังกฤษ แล้วไปสอบเนติบัณฑิตไทยอีกภายหลัง การศึกษาวิชากฎหมายที่อังกฤษไม่มีโรงเรียนกฎหมายแต่แห่งเดียวอย่างประเทศเรา ส่วนผู้ที่ได้ปริญญากฎหมายมาแล้วจากมหาวิทยาลัย จะเข้าว่าความในศาลก็ไม่ได้ การสอนกฎหมายของอังกฤษและการว่าความนั้น อยู่ในความควบคุมของหมู่คนที่รวมกันตั้งเป็นสมาคมที่เขาเรียกว่า บาร์ (Bar) ตรงกับภาษาไทยว่าเนติบัณฑิตยสภา ฉะนั้นเนติบัณฑิตจึงเรียกว่าสมาชิกบาร์ในกฎหมาย คือ แบร์ริสเตอร์-แอท-ลอร์ (Barrister-at-Law) พวกนี้เท่านั้นที่จะเข้าไปว่าความในศาลหลวงได้ และพวกนี้เท่านั้นที่ต่อไปอาจจะได้รับตั้งเป็นผู้พิพากษาศาลหลวงได้ แต่เขามีวิธีแปลกกว่าประเทศอื่นๆ ในข้อที่แบร์ริสเตอร์นั้นจะรับว่าความตรงจากประชาชนไม่ได้ ถ้าผู้ใดอยากจะติดต่อกับหมอความจะเป็นเพื่อขอความเห็นในเรื่องราวที่ง่ายๆ ขอให้ช่วยทำพินัยกรรมหรือขอจัดการฟ้องผู้ใด ผู้นั้นจะต้องไปหาหมอความอีกพวกหนึ่งเรียกว่า ซอลิซิเตอร์ (Solicitor)

พวกนี้สอบไล่คนละประเภทจากแบร์ริสเตอร์ การศึกษาและการควบคุมก็อยู่ในมือของสมาคมหมอความอีกสมาคมหนึ่ง เรียกว่า ลอว์ โซไซเอติ (Law Society) ซอลิซิเตอร์ว่าความได้แต่ในชั้นศาลตำรวจและศาลแขวง แต่เข้าศาลสูงไม่ได้ ฉะนั้นเมื่อมีเรื่องสำคัญและต้องขึ้นศาลสูง เขาก็ต้องพาเราไปติดต่อกับแบร์ริสเตอร์ ซึ่งบางทีก็เรียกว่า เคาน์เซล (Counsel) แบร์ริสเตอร์ก็แบ่งออกเป็นสองพวก เมื่อสอบไล่ได้ก็เป็นเคาน์เซลชั้นรอง (Junior Counsel) แต่เมื่อทำงานมาได้นานพอติลอร์ด-ซาลเซ็ลเล่อร์ (เทียบคล้าย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม) จะเห็นสมควร ก็ได้เลื่อนยศเป็นเคาน์เซลของพระราชา (King's Counsel) เรียกกันสั้นๆว่า เค.ซี. (K.C.) พวกนี้หาได้รับเงินเดือนจากรัฐบาลหรือต้องว่าความให้แก่ทางราชการไม่ เป็นเกียรติเฉยๆ และเปิดโอกาสให้ได้ค่าจ้างสูงกว่าเคาน์เซลธรรมดา.

อนึ่ง สมาคมบาร์นั้นก็แบ่งออกเป็นสี่แหล่ง สืบเนื่องมาจากตึกโบราณที่นักเรียนเคยเรียนและพยปะกันจะเป็นตึกที่เรียกว่า วัดหรือที่เคยสืบเนื่องมาจากที่พักคน

เดินทาง (Inn) ก็มี มีนามว่า มิดเดิล เทมเบิล (Middle Temple) อินเนอร์ เทมเบิล (Inner Temple) ลินคอล์นส อินน์ (Lincoln's Inn) และ เกรย์ส์ อินน์ (Gray's Inn) การจะเลือกขอเข้าแหล่งไหนนั้นก็แล้วแต่ใจสมัครหรือเขายินดีจะรับ คล้ายคลึงกันกับวิทยาลัยที่อ็อกซฟอร์ดและเคมบริดจ์ เมื่อเข้าไปได้แล้วก็จะเป็นสมาชิกอยู่เรื่อยไปจนภายหลังได้เป็นแบร์ริสเตอร์แล้ว อนึ่งการที่จะได้ปริญญานั้น มิใช่แต่โดยจะสอบไล่ได้เท่านั้น จะต้องไปกินอาหารค่ำที่ในห้องใหญ่ของเทมเบิลหรืออินน์ มีกำหนดวันประจำภาคหนึ่งๆ บ้างมี ๔ ภาค ต้องกินครบ ๓ บ้างจึงจะเป็นแบร์ริสเตอร์ได้ แม้สอบไล่ได้หมดแล้ว ถ้ากินอาหารไม่ครบครั้งก็ต้องคอยอยู่จนกินได้ครบ เมื่อเป็นแบร์ริสเตอร์แล้วก็ยังไปกินอาหารได้ และเพราะที่กเหล่านั้นอยู่ใกล้ศาลหลวงที่ลอนดอน จึงมีแบร์ริสเตอร์ไปกินอาหารกลางวันกันแน่น เมื่อได้เป็นแบร์ริสเตอร์มานานจนมีชื่อเสียง เทมเบิลหรืออินน์ก็ให้เกียรติแก่สมาชิก โดยเชิญให้เป็นกรรมการ อันตำแหน่งนั้นเขาเรียกว่า เบนเชอร์ (Bencher) เกียรติ-

ยศสูงสุดก็คือได้เป็นประมุขของเทมเปิล ซึ่งเขาก็แปลกอีก แทนที่จะเรียกว่าสภานายก เขาเรียกว่าเหรัญญิก (Treasurer) ภาคหนึ่งเขามักจะมีคืนสำคัญ (Grand Night) ที่เบนเชอร์เขาเชิญคนใหญ่โตผู้มีชื่อเสียงไม่ว่าในทางใดมากินอาหารค่ำ. ผู้ที่ได้เชิญเขาถือว่าเป็นเกียรติยศอย่างสูง จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและสมเด็จพระราชินีก็ทรงรับเชิญ.

ทั้ง ๔ แหล่งเขารวมกันมีสภากลางของบาร์ (General Council of the Bar) เพื่อควบคุมมรรยาท และวางระเบียบแบบแผนของเนติบัณฑิต ส่วนการสอนกฎหมายหรือการสอบไล่อยู่ในมือของสภาการสอนกฎหมาย (Council of Legal Education) ซึ่งทาง ๔ แหล่งก็รวมกันตั้งขึ้น การสอบเป็นเนติบัณฑิตมี ๒ ภาค ภาคแรกนั้นแบ่งเป็น ๕ วิชา คือกฎหมายโรมัน กฎหมายลักษณะอาญา กฎหมายรัฐธรรมนูญ กฎหมายลักษณะสัญญาและละเมิด กฎหมายลักษณะอสังหาริมทรัพย์ ภาคที่สองคือ สอบหลายวิชาและสอบรวมอีกเป็นครั้งสุดท้าย

เรียกไฟแนล (Final) อนึ่ง ขอเตือนผู้อ่านว่าเรื่องหมอกฎหมายทั้งหลายแหล่ที่บรรยายมานี้ เป็นแต่ส่วนอังกฤษที่เรียกว่าอิงก์แลนด์เท่านั้น สก๊อตแลนด์แม้จะรวมกันกับอิงก์แลนด์เป็นราชอาณาจักรอันรวมกันมาเกือบ ๒๕๐ ปี แต่ในทางกฎหมายเขาคงเป็นอิสระเรื่อยมา จึงมีกฎหมายที่ผิดแปลกจากของอิงก์แลนด์ การสอนกฎหมายการว่าความจึงผิดแปลกกันไปหมด.

เมื่อข้าพเจ้าตกลงใจเช่นนั้น ก็ได้เข้าอินเนอร์เทมเปิล ตั้งแต่ยังอยู่เคมบริดจ์ เริ่มลงมากินอาหารค่ำแต่ครั้งนั้น ทั้งนี้เพราะสะดวก คือผู้ที่อยู่มหาวิทยาลัยต้องไปกินเพียงภาคละ ๓ ครั้ง ผู้อยู่ลอนดอนต้องกินภาคละ ๖ ครั้ง ทั้งการลงมากินอาหารที่บาร์ในลอนดอนเป็นเหตุอย่างดีที่จะลาลงมาเที่ยวอีกด้วย เมื่อมาทำการค้นคว้าต่อที่กรุงลอนดอนก็เลยเรียนกฎหมายควบไปด้วย ข้าพเจ้าเข้าสอบและสอบได้กฎหมายโรมันชั้นตริ และกฎหมายรัฐธรรมนูญชั้นโท ภายหลังเมื่อแน่ใจว่าจะไม่รับราชการ จะเรียนต่อไปเพื่อเป็นเนติบัณฑิตก็ดูไร้ประโยชน์ เลยออกจะเกียจคร้าน ก็เลยเลิกเรียนต่อและยัง

มิได้เข้าสอบอีกเลย แต่ก็ยังคงเป็นสมาชิกอินเนอร์เทมเปิล ชั้นนักเรียนอยู่ต่อมาภายหลังข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจหลายครั้งที่ได้เลิกเรียนกฎหมายต่อไป.

เมื่อท่านดำรัสฯ และท่านตุ้ยถูกย้ายไปเป็นราชทูตที่วอชิงตัน ข้าพเจ้าเสียใจมาก เพราะคุ้นเคยกันมานาน แม้จะมีบ้านอยู่ของตนเองแล้วก็ยังไปคุยที่สถานทูตเสมอ ๆ ผู้ที่มาเป็นทูตแทนท่านดำรัสฯ คือ *เจ้าคุณสุพรรณสมบัติ (ติณ บุนนาค)* ท่านเป็นคนใจคอดี ภรรยาก็เหมือนกัน ทั้งสองก็เคยเป็นเพื่อนของพ่อและแม่ เคยไปที่วังปารุสก์บ่อย ๆ แต่ข้าพเจ้าไม่คุ้น เพราะเวลานั้นยังเด็กอยู่มาก ครานี้เมื่อไม่ได้ไปอยู่ด้วยที่สถานทูต ก็เลยไม่มีโอกาสคุ้นกันจริง ๆ ตั้งแต่ท่านดำรัสฯ เสด็จไปแล้ว ข้าพเจ้าก็มิได้ไปสถานทูตอย่างไปบ้านของตนอีกต่อมา แต่เคราะห์ดีที่จะมีบ้านคนไทยอีกคู่หนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าคุ้นเคยด้วยมาก ไปคุยและกินอาหารบ่อย ๆ คือที่ประทับเจ้าพิไชยภฏาฯ และ ม.ร.ว. พันธทิพย์ พระชายา ซึ่งข้าพเจ้าเรียกว่า พันธทิพย์ เฉย ๆ อย่างธรรมเนียมฝรั่ง ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทูลหม่อมลุง

บริพัตร กับครอบครัว ของท่าน รวมทั้งเจ้าพุ่มภฏ ะ และพันธทิพย์ เสด็จออกจากเมืองไทยไปประทับชวา ปรากฏว่าในไม่ช้าเจ้าพุ่มภฏ ฯ และพันธทิพย์เบื่อชวา จึงย้ายมาอยู่ที่ ลอนดอน พร้อมกับพระธิดาองค์เล็กๆ เจ้าพุ่มภฏ ฯ ได้ทรงเข้า อินเนอร์ เทมเปิล เพื่อจะเรียนเป็นเนติบัณฑิต และก็ทรงเรียนจนสำเร็จได้ปริญญา ข้าพเจ้าได้ฟังข่าวละเอียดเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นครั้งแรกจากผู้ที่ได้เห็นเองก็คือ เมื่อเจ้าพุ่มภฏ ฯ และพันธทิพย์เล่า ข้าพเจ้าได้พบทั้งสองบ่อย ๆ จะเป็น ณ ที่ประทับของท่านหรือที่บ้านข้าพเจ้าเอง ตลอดปี พ.ศ. ๒๔๗๖ และ ๒๔๗๗.

เวลานั้นอยู่ลอนดอนเป็นเวลาที่ร่าเริงและสบายใจดี ถ้าจะมีกังวล หมกมุ่นก็เป็นแต่เมื่อมีข่าวเกี่ยวกับการยุ่งเหยิงในทางการเมืองที่เมืองไทย ที่สบายใจมากก็เพราะเพื่อนฝูงที่สนิทคุ้นมาอยู่ลอนดอนกันหมด ทั้งพระก็มาอยู่กับข้าพเจ้า เวลาที่พระหยุดเรียนหรือวันเสาร์วันอาทิตย์เรามักจะขับรถไปไกลๆ เพื่อเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ ในอังกฤษ ที่ข้าพเจ้ายังมิเคยไปเที่ยวแต่ก่อน ทั้งไปเคมบริดจ์

ด้วยบ่อย ๆ เพราะเพื่อนของข้าพเจ้า สติเวน รันซิแมน ยังเป็นอาจารย์อยู่ที่นั่น ข้าพเจ้าชอบนั่งรถโดยมีพระขับ และพระก็ขับรถดีขึ้นเรื่อยตลอดมา เราคุยกันในรถก็ยิ่งเพิ่มความสนุกขึ้น เพราะเวลาขับรถดูพระมีสมองปลอดโปร่งดียิ่งกว่าธรรมดาเสียอีก อันอาจเป็นเหตุจะทำให้ขับรถได้อย่างเร็วยิ่งจริง ๆ ต่อมาภายหลัง.

ข้าพเจ้าบรรยายแล้วในภาคที่หนึ่ง บทที่ ๑๑ ว่าที่เคมบริดจ์ อาภัสกับข้าพเจ้าได้มีสุนัขชนิดเทเรียขนแข็ง ชื่อ *โทนี* ซึ่งเราทั้งสองรักมาก เพราะมันฉลาดน่าเอ็นดูและช่างเล่น ต่อมาอาภัสซื้อตัวเมียอีกตัวหนึ่ง ให้นามว่า *นอนนีย์* (Nonny) เมื่อผสมกันแล้วก็ได้ลูกหมา ๓ ตัว ให้เพื่อนฝูงไปเสีย ๒ ตัว เอาตัวเมียไว้ตัวหนึ่งให้นามว่า *โจน* (Joan) เมื่ออาภัสกับข้าพเจ้าย้ายมาอยู่ลอนดอน ก็เอาสุนัขทั้งสามนั้นมาอยู่ด้วย ข้าพเจ้ารักมากทั้งสามตัว ดูมันเล่นด้วยกันอย่างน่าเอ็นดู เย็นของสนุกสนานร่าเริงดี ครั้นถึงวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ โทนี ซึ่งไม่สบายมาสองสามเดือนแล้ว เจ็บ

หนักขึ้นจนสิ้นชีพ นำความเศร้าโศกมาสู่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก ดูเหมือนกับเพื่อนมนุษย์ตายจากไปคนหนึ่ง.

ครั้นถึงเดือนพฤษภาคม อาภัสแจ้งให้ข้าพเจ้าทราบว่าอยากจะแยกไปอยู่ตามลำพัง ข้าพเจ้าก็ยินยอมโดยดี และเราก็คงเป็นเพื่อนสนิทต่อกันเรื่อยมา และพบปะกันบ่อย ๆ เสมอ ในการแยกย้ายไปอยู่ที่อื่นในครั้งนั้น อาภัสเอาสุนัข นอนนิ์ ไปด้วย โจนคงเหลืออยู่กับพิระและข้าพเจ้า จึงเป็นสุนัขของเราทั้งสองตลอดมา เดือนมิถุนายนพิระขึ้นไปเคมบริดจ์เพื่อจะทำการสอบไล่เข้ามหาวิทยาลัย และก็สอบได้สำเร็จดังประสงค์ อันเป็นที่ยินดีแก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก.

แม่เป็นคนที่ชอบทำสวนอย่างยิ่ง เคยมีสวนอันมหึมาที่วังปารุสก์ เมื่อไปอยู่ที่เมืองเซี่ยงไฮ้ก็มีสวนเล็ก ๆ รอบบ้าน นับตั้งแต่มาอยู่ที่นี่ ที่อยู่เป็นหมู่ห้องภายในตึกใหญ่ ดังที่อังกฤษเรียกว่า แฟลต (Flat) และฝรั่งเศสเรียกว่า อะปาตเตอมองต์ (Appartement) จึงไม่มีสวนเลย เพราะชอบเล่นดอกไม้ แม่สู้อุตส่าห์ปลูกไว้ในกระถางที่เฉลียงอันแคบ ฉะนั้นเมื่อมีฐานะดีขึ้นแล้ว

ณบัดนั้น ข้าพเจ้าจึงตกลงใจจะสนองคุณมารดา ซื้อที่ดิน อันมีบ้านขนาดย่อมอยู่ด้วยแล้ว ที่ในชนบทใกล้เมืองรองบุยเยต์ (Rambouillet) บ้านและที่ดินในชนบทนั้นแม่ชอบมาก ฤดูร้อนไปอยู่ที่นั้นสามสี่เดือน ทำสวนเสียจนหนำใจและสนุกสนานมาก ข้าพเจ้าเห็นแม่มีความสุขมากที่นั่นก็ชื่นใจ และยินดีที่โชคลาภได้นำเงินทองมาสู่ข้าพเจ้าพอที่จะสนองคุณมารดาได้เช่นนั้น.

ผู้อ่านคงจะจำได้แล้วว่าเมื่ออ่านภาคที่ ๑ ถึงข้อที่ว่าเมื่อเย็นนักเรียนข้าพเจ้าคนมีเพื่อนที่ข้าพเจ้ารักมาก และเขาก็ดูพอใจในตัวข้าพเจ้ามาก แม้ว่าเขาจะมีอายุโสมากกว่าข้าพเจ้าหลายปี ผู้นั้นคือ บานเย็น เวลานั้นเขาเย็นข้าราชการในกระทรวงธรรมการ เย็นอาจารย์อยู่ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อข้าพเจ้ากลับเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๔๗๔ บานเย็นก็ไปหาข้าพเจ้าที่พระที่นั่งอุดร ฯ บ่อย ๆ เมื่อข้าพเจ้ากลับลอกมาเมืองนอกอีกก็ไปส่งที่เกาะสุมาตรากับพระยาสิริ ฯ ดังผู้อ่านได้ทราบแล้วจากบทที่ ๑๒ ครั้นข้าพเจ้ากลับมาอยู่เมืองนอกอีกเขาก็มีจดหมายมาติดต่อเสมอ แม้ภายหลังการเปลี่ยน

แปลงการปกครอง ที่ข้าพเจ้านำข้อนี้มากล่าวในประโยคก่อน ก็เพราะใครๆก็ย่อมทราบดีอยู่แล้ว ว่าจุดหมายสำคัญของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็คือการยุบอำนาจเจ้า เมื่อสำเร็จแล้วก็ย่อมเป็นของธรรมดาที่จะมีการติเตียนเจ้ากันอยู่พักหนึ่ง จึงเลยทำให้บางคนคิดเกรงกลัวไปว่าถ้าตนมีเพื่อนเป็นเจ้า และติดต่อกับเจ้าในทางส่วนตัว ก็อาจจะขาดความนิยมของท่านผู้ใหญ่ในวงราชการ ข้าพเจ้ามีเพื่อนนักเรียนไทยคนหนึ่ง ซึ่งยังอยู่ที่เมืองนอก เมื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองเกิดขึ้น เขาเป็นคนสามัญและเป็นเพื่อนสนิทมากของข้าพเจ้า ครั้นเขากลับไปเมืองไทยเข้ารับราชการก็เลิกติดต่อกับข้าพเจ้า แม้จดหมายถามข่าวคราวสักฉบับเดียวก็มิได้รับ ขอให้คนอื่นไปลองสืบข่าวทายทามดู จึงทราบเหตุผลว่าเขากลัวจะมีความผิด ถ้าติดต่อเป็นเพื่อนกับเจ้า แม้เจ้าผู้นั้นจะเป็นข้าพเจ้าซึ่งมิได้เคยเป็นใหญ่เป็นโตเลย ข้าพเจ้าหามีความน้อยใจหรือโกรธเคืองเขาไม่ กลับสงสารเขาที่ไปเกรงกลัวอย่างไม่มีเหตุผลเช่นนั้น แต่บางเย็นหาได้มีความคิดอย่างนั้น

เลย คงเย็นเพื่อนอย่างซื่อสัตย์อยู่เรื่อยมา ยิ่งนั้น ข้าพเจ้าก็มีเงินทองมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงอยากจะมีโอกาสสนองคุณเพื่อน ข้าพเจ้าทราบว่ายานเย็นนั้นอยากจะออกมาเรียนต่อที่อังกฤษ เพื่อจะสอบเอาปริญญา M. Sc. ของมหาวิทยาลัยลอนดอน ข้าพเจ้าจึงแสดงความประสงค์จะออกเงินช่วยในค่าเล่าเรียน แต่เพราะเขาเย็นข้าราชการ จึงออกเงินโดยตรงให้แก่เขาไม่ได้ ต้องออกเงินให้แก่กระทรวงธรรมการ เพื่อที่กระทรวงจะส่งนักเรียนมาเรียนต่อคนหนึ่ง กระซิบกับกระทรวงขอให้เลือกยานเย็นเย็นนักเรียนคนนั้น ก็ได้ผลสำเร็จดังประสงค์ การที่ยานเย็นมาอยู่ที่ลอนดอนอีกเย็นที่พอใจแก่ข้าพเจ้าอย่างยิ่ง เพราะคุยกันสนุกสนานถูกคอกันเช่นเดิม การอยู่ลอนดอนเขามิได้อยู่บ้านข้าพเจ้า ยานเย็นอยู่ตามลำพังของเขา แต่ในตอนเย็น ๆ มักจะมาเยี่ยมข้าพเจ้าบ่อย ๆ.

เดือนกรกฎาคมข้าพเจ้าใช้เงินมากขึ้น เพราะพาแม่ หิน และพี่ไปเที่ยวทางทะเลโดยเรือกำปั่นใหญ่ บรรดาบริษัทเดินเรือที่อังกฤษ ในระหว่างฤดูร้อนมักจะ

เอาเรือโดยสารลำใหญ่ ๆ ของเขา ออกจากเส้นทางเดินปกติ เช่นจากอังกฤษไปยังอินเดีย สิงคโปร์ จีน หรือญี่ปุ่น เขากลับแปลงเรือลำนั้นเป็นโรงแรมลอยน้ำสำหรับนักท่องเที่ยว แล่นไปเป็นเวลา ๑๔ วันหรือ ๒๑ วันบ้าง แวะให้คนโดยสารขึ้นเที่ยวดูเมืองต่าง ๆ เป็นการท่องเที่ยวอย่างสะดวกสบาย นับแต่วันแรกลงเรือจนวันกลับมาถึงและขึ้นบก เราก็อยู่ในห้องนอนของเราในเรือ ไม่ต้องมีการขัดของเข้าหีบ คือเท่ากับเอาโรงแรมที่อยู่นั้นลอยไปด้วย ไม่ว่าจะไปที่ไหน เรือก็ไม่เดินอยู่ตามทะเลเกินสองสามวัน เมื่ออยู่กลางทะเลเขาก็จัดให้มีการละเล่นและการรื่นเริงต่างๆ การเที่ยวชนิดนี้จึงเป็นที่พอใจประชาชนเป็นอันมาก ข้าพเจ้าเองอยากจะไปเที่ยวทางประเทศเหนือมานานแล้ว เมื่อเมืองหลวงของประเทศเหล่านั้นอยู่ริมทะเล เรือเข้าไปถึงอย่างง่าย การไปเที่ยวโดยเรือจึงสะดวกที่สุด เราได้ไปโดยเรือของบริษัทพีแอนด์โอ (P. & O.) ชื่อ "ไวซ์รอย ออฟ อินเดีย" (Viceroy of India) เป็นเรือใหญ่ขนาดเกินกว่า ๒ หมื่นตัน ตามธรรมดาเดินระหว่างอังกฤษกับเมืองบอมเบย์ใน

ประเทศอินเดีย เรือได้พาเราไปเที่ยวประเทศนอร์เวย์ คือแวะไปยังเมืองเบอร์เกน (Bergen) ซึ่งอยู่ในอ่าวอันแคบทางภาคเหนือของประเทศ แล้วก็ไปยังกรุงออสโล (Oslo) นครหลวง ต่อจากนั้นก็ไปยังกรุงโคเพนเฮเกน (Copenhagen) นครหลวงของประเทศเดนมาร์ค ที่เมืองนี้นายกรู๊ต (Mr. Grut) ผู้เป็นกรรมการคนหนึ่งของบริษัทไฟฟ้าไทย ได้รับรองพวกเราอย่างดียิ่ง.

ต่อจากนั้นก็ได้เข้าทะเลบอลติกไปยังเมือง ดานซิก (Danzig) อันยังเป็นเมืองอาณัติ ซึ่งต่อมาภายหลังก็จะเป็นต้นเหตุของมหาสงครามโลกครั้งที่สอง เมืองดานซิกเวลานั้น แม้จะยังคงเป็นเมืองในอาณัติอยู่ภายใต้อารักขาของสันนิบาตชาติ แต่พลเมืองก็เป็นเยอรมัน ฉะนั้นจึงมีพรรคการเมืองนาซีของเขาเอง ซึ่งย่อมจะต้องติดต่อกับพรรคนาซีในเยอรมนีที่ได้อำนาจใหม่ๆ แต่งกายอย่างเดียวกัน สวมเสื้อเชิ้ตสีน้ำตาล ฉะนั้นจึงเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้เห็น พวกนาซีเดินแถวกันอยู่ตามถนน ต่อจากเมืองดานซิกเรือก็ไปจอดอยู่ที่เมืองทาลลิน (Tallin) อันเป็นนครหลวงของประเทศลิธุเอเนีย (Lithuania)

ซึ่งยังเป็นอิสระอยู่ ประเทศลิธุเอเนียเมื่อก่อนสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง เคยเป็นส่วนหนึ่งของมหาราชอาณาจักรรุสเซีย ได้เป็นอิสระก็เมื่อการสงครามใหญ่นั้นจบลง เพราะพลเมืองไม่เป็นชาวรุสเซีย การขึ้นบกที่เมืองทาลลินทำให้แม่ตื่นเต้นมาก เพราะเป็นครั้งแรกที่ได้เหยียบดินแดนอันเคยเป็นของรุสเซียมาแต่เดิม นับตั้งแต่จากรุสเซียมาเพื่อไปเมืองไทยภายหลังจากที่ได้แต่งงานกันกับพ่อ.

ออกจากเมืองทาลลิน เรือก็แล่นข้ามทะเลบอลติกไปยังกรุงสต๊อคโฮล์ม นครหลวงของสวิเดน สต๊อคโฮล์มเป็นเมืองที่ข้าพเจ้าชอบมากที่สุด ในหมู่เมืองภาคเหนือที่มีโอกาสได้ไปดูในครั้งนั้น กรุงสต๊อคโฮล์มตั้งอยู่ที่ปลายอ่าวอันยาวและสวยงาม มีแม่น้ำลำคลองมากจนถึงกับได้สมญาว่าเมืองเวนิซแห่งภาคเหนือ (Venice of the North) เช่นเดียวกับกรุงเทพฯของเราก็ได้สมญาว่า เมืองเวนิซแห่งภาคตะวันออก ที่กรุงสต๊อคโฮล์มข้าพเจ้ายังได้ประสบการช่วยเหลือรับรองอย่างดียิ่ง ทั้งนี้เพราะกงสุลใหญ่และกงสุลไทยที่นครนั้น เป็นมหาเศรษฐี

ชาวสวีเดนชื่อ จอนสัน (Jonson) ได้รับแต่งตั้งมาแต่ครั้งทูลหม่อมปู่ วิธีเลือกกงสุลของทูลหม่อมปู่นั้นคือทรงเลือกเอาชาวพื้นเมืองที่ร่ำรวย และมีฐานะทั้งดีและสูงพระราชทานตำแหน่งให้เป็นกงสุลแล้วก็ให้มีเกียรติยศอย่างมาก เช่นพระราชทานเหรียญตราชั้นสูง ทางเขาก็ตื่นเต้นดีอกดีใจ ทำราชการถวายโดยไม่คิดเงินเดือนหรือค่าใช้จ่ายอย่างใด เพราะทางเขาอวดได้กับพวกของเขาว่าเขาเป็นพระสหายของพระเจ้าแผ่นดินไทย มีเหรียญตราไทยชั้นสูงประดับ ทางไทยเราก็ได้เขามาใช้โดยไม่ต้องเสียค่าข้างเลย แล้วยิ่งได้พ่อค้ามหาเศรษฐีอันร่ำรวยทั้งมีฐานะมั่นคงในประเทศของเขา ก็เลยพลอยเชิดชูประเทศของเราไปด้วย ข้าพเจ้าอดนึกไม่ได้ว่านโยบายของทูลหม่อมปู่เป็นนโยบายที่ฉลาดยิ่ง.

กงสุลไทยมีบ้านในชนบทอยู่ริมทะเล เป็นอ่าวที่กองทัพเรือสวีเดนมักจะจอดทอดสมออยู่บางเวลา วันหนึ่งในระหว่างอยู่ที่กรุงสต็อคโฮล์ม กงสุลเชิญพวกเราไปกินอาหารกลางวันที่บ้านของเขาในชนบท เชิญคนอื่นๆ มาอีก รวมทั้งข้าราชการสถานทูตอังกฤษกับแม่ทัพเรือ

ของสวิเดน ในตอนบ่ายแม่ทัพเรือผู้นั้นก็เชิญข้าพเจ้าลงเรือยนต์ของท่านไปดูเรือรบบางลำ ท่านแนะนำให้ข้าพเจ้าได้รู้จักกับเจ้าชายเบอร์ติล (Prince Bertil) โอรสพระองค์รองของมกุฎราชกุมารสวิเดน เวลานั้นทรงเป็นเรือตรีอันหนุ่มแน่นอยู่ในกองทัพเรือของสวิเดน.

ขากลับอังกฤษเรือแวะที่เมืองฮามบูร์ก (Hamburg) อันเป็นเมืองท่าที่ใหญ่และสำคัญที่สุดของเยอรมนี นักหนังสือพิมพ์ได้ข่าวจากผู้แทนบริษัทเดินเรือว่ามีเจ้าไทยโดยสารมาด้วย จึงขอมาสัมภาษณ์กับข้าพเจ้า เขาพูดภาษาอังกฤษได้จึงสนทนากันได้ เพราะข้าพเจ้าไม่เข้าใจภาษาเยอรมัน เขาถามว่าข้าพเจ้าทำอะไร ข้าพเจ้าตอบว่าพยายามจะเป็นนักประพันธ์ เฉพาะอย่างยิ่งเรื่องที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ พอเขาทราบว่าหนังสือเรื่องแรกที่ข้าพเจ้าแต่งคือประวัติเฟรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซีย ก็เลยดีใจใหญ่ ทั้งนี้เพราะเวลานั้นพรรคนาซีเพิ่งจะได้อำนาจในเยอรมนี นักหนังสือพิมพ์ผู้นั้นเป็นนาซีอย่างเต็มที่ พวกนาซีต้นเต้นเลื่อมใสในเฟรเดริคมหาราช เพราะทรงเป็นผู้เผยแผ่อำนาจเยอรมันพระองค์แรก.

เมื่อกลับมาถึงอังกฤษได้มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างในชีวิตของข้าพเจ้า รวมทั้งของใหม่ ๆ เช่นข้าพเจ้าได้ซื้อรถยนต์ยี่ห้อ โรลส์ – รอยซ์ (Rolls-Royce) ตั้งแต่เดือนมิถุนายน รถยนต์ยี่ห้อนี้บริษัทเขาไม่ทำสมบูรณ์ทั้งคัน เขาทำและขายแต่เครื่องยนต์ คานแคร่รถและเครื่องประกอบ ส่วนตัวถังนั้นเราต้องไปว่าจ้างอีกบริษัทหนึ่งทำ คือบริษัททำชั่วแต่ตัวถัง ข้าพเจ้าได้เลือกบริษัท ป๊าร์ค วอร์ด (Park Ward) เมื่อเขาเขียนรูปส่งมาให้ดู ความที่ข้าพเจ้าอยากจะให้รถคันมีรูปร่างใหม่ทันสมัย จึงขอให้เขาตัดความสูงของหลังคาให้เตี้ยลงไปอีกหนึ่งนิ้ว รถคันนั้นทำสำเร็จมารับข้าพเจ้าที่สถานีรถไฟ เมื่อกลับมาจากไปเที่ยวเรือ การที่หลังคาเตี้ยเช่นนั้น ทำให้เพื่อน ๆ อังกฤษที่โดยมากยังเอิญมีร่างสูงใหญ่พากันบ่นว่านั่งไม่สบาย แต่รถก็ยังทรงรูปแบบสมัยใหม่มาจนแม้บัดนี้ คือ ๑๗ ปีภายหลังก็ยังมีคนเห็นว่ารูปยังไม่ล้าสมัยเลย ครั้งนั้นจึงเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้ามีรถยนต์ชั้นเยี่ยมชนิด โรลส์ – รอยซ์ และก็จะเป็นรถโรลส์ – รอยซ์คันเดียวที่จะได้ซื้อและจะยังใช้อยู่จนเท่า

ทุกวันนี้ การเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่งคือออกจากบ้านเล็ก ๆ ไปอยู่ในหมู่ห้อง – แฟลต – ที่ในตึกสร้างใหม่เรียกว่า สแตนฟอร์ด คอร์ต (Stanford Court) ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากสถานทูตนัก แฟลตที่ข้าพเจ้าไปอยู่กับพระเย็นเวลาเกือบ ๕ ปี มีห้องนอน ๒ ห้อง, ห้องนั่งเล่นซึ่งใช้เป็นห้องกินอาหารรวมกันด้วย, ห้องน้ำ, ห้องเขียนหนังสือของข้าพเจ้าเล็กนิดเดียว และครัว แต่เนื่องด้วยข้าพเจ้าไม่ชอบการซื้อของ เครื่องเรือนและเครื่องตกแต่งบ้านจึงปล่อยให้พระเย็นผู้เลือกซื้อทั้งสิ้น พระกำลังชอบของแบบใหม่ก็เลยเลือกเอาเครื่องเรือนอย่างแบบใหม่ทั้งสิ้น เราได้ย้ายเข้าไปอยู่ที่นั่นเมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน.

ในเวลาเดียวกันพระกับข้าพเจ้าเริ่มถกกันถึงเรื่องที่เธอจะขึ้นไปเคมบริดจ์ สำหรับผู้ดีอังกฤษนั้นมีอยู่บ้างที่เขาขึ้นไปเคมบริดจ์เพื่อการสังคมและการกีฬา ทางการศึกษานั้นไม่สู้จะเอาใจใส่ เรียนไปพอมิให้สอบไล่ตกเท่านั้น บางคนก็เรียนอยู่ได้เพียงปีสองปีก็ต้องออก หาได้อยู่จนครบสามปีเพื่อเอาปริญญาไม่ การขึ้นไปเคม-

บริดจ์เช่นนั้น ข้าพเจ้าบอกพระว่าข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย ข้าพเจ้าทราบดีว่าถ้าพระเรียนอะไรที่ชอบจริง ๆ โดยตนเองแล้ว เย็นต้องเรียนได้ดีและจะสอบไล่ได้ เพราะมีความเฉียบแหลมอยู่มาก แต่ถ้าต้องฝืนใจเรียนอะไรที่ไม่ชอบ ก็จะเรียนไม่ได้ดีและจะสอบไล่ไม่ได้ เราถกกันอยู่หลายวันว่าพระอยากจะเรียนวิชาใดที่เคมบริดจ์แต่ถกกันเท่าไรก็ไม่ได้ผล เพราะดูไม่ชอบไปเสียทั้งนั้น การที่จะขึ้นไปเคมบริดจ์ก็ดูจะไร้ผล ต่อมาพระแสดงความเอาใจใส่ในวิชาศิลปะ ชอบวิชาช่างปั้นช่างสลัก ข้าพเจ้าจึงคิดว่าถ้าเช่นนั้นควรเลิกขึ้นไปเคมบริดจ์อันอาจะเป็นการไร้ประโยชน์เปล่า ๆ สู้อยู่กับข้าพเจ้าสอนคอนเรียนเย็นศิลปีนจะมีดีกว่าหรือ คิดดูเห็นได้ว่าศิลปีนไทยในเวลานั้นก็มีน้อย ถ้าเรียนสำเร็จทำได้จริง ๆ ก็ควรจะหากินได้ ทั้งยังอาจจะนำชื่อเสียงมาสู่ชาติในทางอ้อมอีกด้วย ข้าพเจ้าเคยว่าจ้างช่างเขียนอังกฤษชื่อ จ.ป. แบร์ราคลัฟ (J.P. Barraclough) ให้วาดรูปพระ ต่อมาเราก็เป็นเพื่อนกัน เขายินดีช่วยขอร้องให้เพื่อน

ของเขาที่เป็นช่างปั้นและสลักผู้มีชื่อเสียงอยู่แล้วคือ ชาร์ลส์ วีเลอร์ (Charles Wheeler) เป็นผู้สอนวิชานั้นแก่พระ มร. วิเลอร์ ก็นิยมว่า มร. วิเลอร์ ผู้นี้ต่อมามีชื่อเสียงมากขึ้นจนได้เป็นศิลปินสำคัญ ได้รับเกียรติยศเป็นสมาชิกราชศิลปสภาของอังกฤษ (Royal Academy) คือมีตัวอักษร R.A. ภายหลังนาม พระไปเรียนกับ มร. วิเลอร์ ทุกๆ บ่าย เวลาเช้าไปเรียนวาดรูปตัวคนด้วยดินสอกับ แบร์ราคลัฟ ทั้งนี้เพราะผู้ที่จะปั้นรูปคนได้ดีนั้นจะต้องฝึกฝนวาดรูปร่างกายคนด้วยดินสอจนชำนาญอีกด้วย.

เราอยู่ที่เฟลดใหม่มิได้นานข้าพเจ้าก็รู้สึกไม่สบาย คือมีความรู้สึกอย่างที่เรียกกันง่ายๆ ว่าท้องเสียอย่างแรง แทนที่จะหายภายในสองสามวันอย่างธรรมดาดูกลับร้ายลงเรื่อย จนต้องขันเตียงและเรียกหมอ การที่ไม่สบายอยู่ในตัวก็ร้ายพอแล้ว แต่ยังเกิดไม่สบายใจและวิตกอย่างยิ่งด้วย ทั้งนี้เพราะเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม ก็ได้ข่าวทางหนังสือพิมพ์และวิทยุว่าที่เมืองไทยได้เกิดมีสงครามกลางเมือง คือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า "กบฏ

บวรเดช" ของที่ข้าพเจ้าเกรงกลัวที่สุดนับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองก็บังเกิดขึ้น คือสงครามกลางเมือง ข้าพเจ้าหนักใจและเศร้าโศกใจอย่างยิ่ง เพราะตามที่ได้เล่าเรียนมาในประวัติศาสตร์ ตามธรรมดาการสงครามกลางเมืองย่อมนำมาซึ่งความหายนะอันใหญ่หลวงยิ่งต่อชาติ เย็นเคราะห์ดีของชาติไทยที่การสงครามกลางเมืองในคราวนั้นได้สงบลงโดยรวดเร็ว แต่เมื่อนอนเจ็บอยู่นั้น ข้าพเจ้าย่อมยังไม่สามารถจะทราบได้ว่าจะสงบลงโดยรวดเร็วเช่นนั้น เมื่อวันที่ ๑๔ หมอตรวจดูอีกอย่างละเอียด แถลงว่าข้าพเจ้าเย็นโรคบิดอันเย็นของที่แปลกประหลาดมาก เพราะตามธรรมดาเชื้อโรคบิดในอังกฤษไม่มี เราจึงสงสัยว่าเชื้อโรคบิดได้เล็ดลอดเข้าไปในท้องข้าพเจ้า เมื่อไปกินอาหารประจำเดือนกับสมาคมคนไทยในลอนดอน ที่มีขึ้นทุก ๆ เดือน ณ ภัตตาคารอาหารจีน ส่วนบางอย่างของอาหารได้ส่งมาจากเมืองจีน จึงอาจจะมีเชื้อโรคบิดติดมาด้วย เพราะข้าพเจ้าเคยเย็นบิดมาสองครั้งแล้วตั้งแต่เมืองไทย ลำไส้จึงอ่อนแอแก่โรคบิด ด้วยเหตุนั้นพอได้เชื้อโรคบิด

เข้าไปนิดเดียวก็เลยเป็นพิษจนล้มเจ็บและต้องนอนอยู่ตั้งสามสัปดาห์ ในระหว่างป่วยอยู่นั้น มิแต่ฟังข่าวการสงครามกลางเมืองอยู่เรื่อย เมื่อแต่งหนังสือเรื่องนี้เป็นภาษาอังกฤษ ได้พยายามอธิบายถึงการรบกันครั้งนั้นอย่างละเอียดเท่าที่ข้าพเจ้าทราบ แต่ในฉบับภาษาไทยนี้ไม่จำเป็นจะต้องเล่าถึง เพราะย่อมมีคนอื่นที่ทราบเรื่องราวดีกว่าข้าพเจ้าเป็นอันมาก จำจะต้องสรุปความแต่เพียงว่าเมื่อการรบสงบลงนั้น ปรากฏว่าฝ่ายรัฐบาลอันมี *พระยาพหลพลพยุหเสนา* เป็น นายกรัฐมนตรี และมี พันเอก *หลวงพิบูลสงคราม* เป็นแม่ทัพ ได้มีชัยชนะต่ออีกฝ่ายหนึ่ง ข้าพเจ้าอยู่เมืองนอกไม่รู้เท่าถึงการณ์ ไม่เข้าใจการเมืองไทย ไม่สามารถจะดีใจหรือเสียใจว่าฝ่ายใดชนะฝ่ายใดแพ้ ได้แต่ดีใจเมื่อทราบข่าวว่าการรบระหว่างคนไทยกับคนไทยกันเองได้จบลงแล้วเท่านั้น.

เมื่อข้าพเจ้านอนเจ็บอยู่นั้น เพื่อนเล่นเก่าและผู้เป็นที่รักยิ่งคนหนึ่งของข้าพเจ้าคือ *พิศดาร จุลเสวก*มาถึงอังกฤษ ที่เขามาในครั้งนั้นก็เพราะข้าพเจ้าได้รับจดหมายจากเขาเมื่อก่อนนั้น ว่าเขาอยากจะออกจาก

ราชการทหาร เพื่อหางานทำทางพลเรือน และใคร่จะทราบว่าข้าพเจ้าจะยินดีช่วยออกเงินให้เขาได้มาเล่าเรียนที่เมืองนอก เพราะไม่เคยออกมาเลย ข้าพเจ้าตริกตรองดูก็เห็นว่าไหน ๆ เขาก็คิดจะออกจากราชการทหาร โดยที่ข้าพเจ้ามิได้เคยออกความเห็นยุยงหรือสนับสนุนอย่างใดเลย และบิดาของเขาคือพระยาสิริราชเสวก ก็เป็นผู้จัดการสำนักงานควบคุมผลประโยชน์ของข้าพเจ้า ถ้าพิศดารออกมาเรียนวิชาบัญชีและการดูแลผลประโยชน์ เขาก็อาจจะเป็นประโยชน์ทำงานให้แก่ข้าพเจ้าต่อไปภายหน้า ทั้งข้าพเจ้าจะได้สนองคุณความรักภักดีที่เพื่อนผู้นี้ได้เคยมีต่อข้าพเจ้า โดยให้โอกาสให้เขาได้มาเบิดหูเบิดตาได้เห็นอังกฤษและยุโรป ทั้งจะได้เล่าเรียนภาษาอังกฤษให้ดีขึ้น ข้าพเจ้าจึงยินดีช่วยเหลือเขาอย่างเต็มที่ พิศดารก็มาถึงอังกฤษในเดือนตุลาคมดังกล่าวมาแล้ว พอมาถึงก็พบข้าพเจ้ากำลังป่วย จึงได้ช่วยพยาบาลข้าพเจ้าอย่างดี เมื่อข้าพเจ้าหายป่วยก็จัดให้เขาไปอยู่ที่เมืองไบรตัน เพื่อเรียนภาษาอังกฤษกับครูเดิมของข้าพเจ้า ต่อมาจึงย้ายมาอยู่ที่ลอนดอน เข้าทำงานในบริษัทจัดการผล

ประโยชน์ เพื่อศึกษาการทำบัญชีและการเก็บผลประโยชน์

ในไม่ช้าก็มีข่าวว่าทูลหม่อมอาเอียดน้อย จะเสด็จมายุโรปเพื่อการรักษาพระเนตร ท่านเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม เสด็จมาโดยเรือบริษัทอิสต์ เอเชียติก จะขึ้นยกที่เมืองมาร์เซยในเดือนกุมภาพันธ์ จะประทับอยู่ที่แควันริเวียรา (Riviera) ในระหว่างฤดูหนาว ข้าพเจ้ากับพี่ระไปรับเสด็จที่เมืองมาร์เซย เดินทางไปจากกรุงลอนดอนโดยรถยนตร์ โรลส์-รอยซ์ ซึ่งพี่ระเป็นผู้ขับตลอดทาง และขับด้วยความสามารถอย่างดียิ่ง ข้าพเจ้าสุดแสนที่จะมีความยินดีที่ได้เผ้าทูลหม่อมอาและสมเด็จอิก ตามความสังเกตดูก็ทรงพอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงพบข้าพเจ้า เราคุยกันอย่างสนิทสนมและสนุกสนานเช่นเคย บางวันพี่ระกับข้าพเจ้าก็พาทูลหม่อมอาและสมเด็จไปประพาสรถยนตร์ของข้าพเจ้าตามลำพัง โดยพี่ระเป็นผู้ขับ ดูก็ทรงรื่นเริงดีสมเด็จนั้นดูจะงามยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนอีก แต่งพระองค์เครื่องฝรั่งอย่างช่างเลือกได้อย่างเหมาะเจาะ อย่างที่ผู้หญิงไทยน้อยคนจะทำได้ดีเท่า ข้อนี้คนบางคนเคย

เถียงว่าแน่ละท่านมีเงินมาก จะซื้ออะไรก็ได้ แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย การแต่งตัวสวยนั้นไม่อยู่แต่ที่เงิน ถึงมีเงินมากเท่าใด ถ้าไม่มีความสามารถในทางเลือกแล้วก็แต่งกายเคอะคะอยู่ดี ข้าพเจ้าต้องยืนยันว่ายังไม่เคยเห็นผู้หญิงไทยที่เมืองนอกทึ่งดงามเท่าหรือแต่งกายเก่งและสวยเท่าสมเด็จรำไพพรรณี.

ข้าพเจ้าตั้งใจจะอยู่เฝ้าทูลหม่อมอาเป็นเวลานาน แต่ยังเอิญมีเหตุเกิดขึ้นคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเบลเยียม แอลเบิต (Albert) สิ้นพระชนม์ลงอย่างโดยด่วน บรรดาพระเจ้าแผ่นดิน ประเทศต่าง ๆ พากันจะส่งเจ้านายไปแทนพระองค์ในงานพระศพ ทูลหม่อมอาตกลงพระทัยว่าจะส่งข้าพเจ้าไปแทนพระองค์ จึงพระราชทานเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์ มหาจักริยรมราชวงศ์แก่ข้าพเจ้าด้วย เวลาที่ข้าพเจ้าลงหมอบอยู่กับพื้นเพื่อจะให้ท่านเอาสายสะพายสีเหลืองสวมคอ ท่านมีรับสั่งว่า "ตั้งใจอยู่แล้วว่าถ้าแกได้ทำหน้าที่เป็นเจ้าเมื่อไรก็จะให้เมื่อนั้น ขณะนี้จะทำอยู่แล้ว" การได้รับสายสะพายจักริย่อมเป็นที่ปลาบปลื้มแก่ข้าพเจ้ามาก ความจริงนับตั้งแต่เปลี่ยนแปลง

การปกครองมาแล้ว ก็มิเคยมีหวังว่าจะได้รับ ทั้งนี้เพราะเข้าใจว่าการแจกเหรียญตราแก่คนไทย จะยกเลิกกันไปอยู่พักหนึ่งโดยไม่มีกำหนด เมื่อก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง เคยเป็นธรรมเนียมที่พระองค์เจ้าชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอจะได้รับก็แต่เมื่อเป็นผู้ใหญ่เติบโตแล้วและมักจะได้เป็นกรมหมื่นด้วย ส่วนพระองค์เจ้าชั้นพระวรวงศ์เธอนั้นจะได้รับสายสะพายจักรีแต่เมื่อทรงทำราชการได้ผลดีอย่างยอดเยี่ยม การไปในงานพระศพที่กรุงบรัสเซลส์จะมีเล่าละเอียดในบทที่ ๑๗ ต่อไป ถึงแม้การไปเข้างานใหญ่ในหมู่เจ้าฝรั่งครั้งนั้นจะเป็นประโยชน์และให้ความรู้แก่ข้าพเจ้ามากก็จริง ข้าพเจ้ายังเสียดายอยู่ดีที่ไม่ได้อยู่เฝ้าทูลหม่อมอาท่านนานเท่ากับที่กะไว้.

ต่อจากประทับอยู่ที่ริเวียรา ทูลหม่อมอาเสด็จไปอิตาลีแล้วก็เสด็จฝรั่งเศส กำหนดจะเสด็จมาที่อังกฤษกลางเดือนเมษายน อันเป็นเวลาที่ข้าพเจ้ากะกันกับพี่ไว้นานแล้วว่าจะไปเที่ยวประเทศอิตาลี จึงได้กราบบังคมทูลถามไปว่าจะโปรดให้อยู่รับเสด็จที่ลอนดอนหรือไม่ ทรงตอบมาว่าไม่จำเป็น จึงคงจัดการจะไปอิตาลีตามเดิม ขาไปอิตาลีเราต้องผ่านกรุงปารีส ทูลหม่อมอายังประทับอยู่

ที่นั้น จึงมีโอกาสได้เฝ้าอีก และคุยกันสนุกสนานอย่างดี ในคราวผ่านกรุงปารีสครั้งนั้น เย็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้พบน้องชายของพระ คือพระองค์เจ้าจิระศักดิ์สุประภาต มาเฝ้าทูลหม่อมอาจากอเมริกา สังเกตตามพักตร์และท่าทางดูเหมือนอาภัสมากกว่าพระ.

ครั้งนั้นทูลหม่อมอาเสด็จมาอังกฤษ อย่างไปรเวต คือ ส่วนพระองค์ เสด็จมาโดยรถไฟ เมื่อถึงสถานีวิกตอเรียที่กรุงลอนดอน สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทรงจัดให้พระโอรสองค์รอง คือสมเด็จเจ้าฟ้าดุ๊คแห่งยอร์ค (Duke of York) พร้อมด้วย พระชายาไปรับเสด็จที่สถานี ตลอดเวลาอยู่ลอนดอนประทับที่โรงแรมแคล์-ริดจ์ที่ข้าพเจ้าเคยไปอยู่กับสมเด็จอาชาย ต่อมาสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ กับสมเด็จพระบรมราชินีแมรี (King George V and Queen Mary) ก็เชิญเสด็จทูลหม่อมอาและสมเด็จไปเสวยพระกระยาหารกลางวันที่ พระราชวังวินด์เซอร์ (Windsor Castle) อันอยู่ในชนบท.

เมื่อข้าพเจ้ากลับมาจากไปเที่ยวอิตาลี ทูลหม่อมอายังประทับอยู่ที่โรงแรมแคล์ริดจ์ ข้าพเจ้าไปเฝ้าบ่อยที่สุด

แต่ไม่สู้จะมีโอกาสได้คุยกันอย่างสนิทสนมใกล้ชิด ทั้งนี้เพราะทิกรุงลอนดอนย่อมมีญาติพี่น้องและคนไทยอื่นๆ อยู่กันมาก มิคนไปเฝ้ากันหนาแน่นทุกๆวัน อันเย็นของธรรมดา แต่ก็ทำให้ห้องประทับเล่นดูเย็นท้องพระโรงในพระราชวังไปเสียมากกว่า.

ในระหว่างอยู่ลอนดอนคราวนั้นมีเหตุเกิดขึ้น ที่ทำให้ข้าพเจ้าเสียใจมากทั้งในเวลานั้นและต่อมาภายหลัง ได้เล่าไว้เล็กน้อยแล้วในฉบับอังกฤษเดิม แต่แรกมิได้นึกว่าจะเอามาเล่าในหนังสือเรื่องนี้ เพราะเห็นว่าเรื่องมันก็แล้วไปแล้วตั้งหลายปี แต่มีข่าวว่าคนบางคนที่เคยอ่านฉบับภาษาอังกฤษ แล้วเห็นว่าข้าพเจ้าตัดโน่นคัดนี่ออกเสีย จึงแถลงว่าทำให้ฉบับภาษาไทยเล่ม ๑ นั้น "ขาดพริกขาดขิงไปหมด" ก็เลยจำเป็นจะต้องนำมาเล่าอีกอย่างสังเขป ข้าพเจ้าได้บรรยายมาแล้วว่านับตั้งแต่เจ้าพี่ขุมภฏๆกับพันจทิพย์มาอยู่อังกฤษ เราทั้งสองฝ่ายก็ไปมาหาสู่กันบ่อยๆ การไปณที่ประทับของท่านสนุกสนานดี คุยถูกคอกันเสมอ หวังเราะกันฮากันอยู่เรื่อย ทั้งพันจทิพย์ช่างคิดทำเครื่องว่างอย่างไทยอันๆ

มีแปลก ๆ ทั้งสุดแสนโอชารส มีที่คุยไม่ถูกคอกันก็แต่เรื่องการเมือง ต่างฝ่ายก็ต่างถือตามความเห็นของตนโดยไม่โกรธเคือง ยังเอิญในสมัยที่ทูลหม่อมอาประทับอยู่ลอนดอน การคุยกันกับพันธทิพย์ในเรื่องการเมืองมักจะทำให้เออโกรธเคืองมาก เจ้าพิมุมภฏ ๆ ท่านก็ย่อมต้องทำพระองค์เย็นกลาง หรือสนับสนุนพระชายาเย็นธรรมดา ถ้าข้าพเจ้าเย็นผู้ใหญ่เท่าเดี๋ยวนี้ ก็คงจะใจเย็นพอที่จะทำเฉย ๆ เสียได้ เมื่อนั้นยังเย็นหนุ่มกว่ายังนี้ตั้ง ๑๖ ปี ถ้าใครรุนแรงกับข้าพเจ้า ๆ ก็มักจะฉุนเฉียวตอบ เมื่อไม่อยากจะฉุนเฉียวกับพันธทิพย์หรือเจ้าพิมิวิธีเดียวคือ ต้องเลี่ยง เลยต้องกระทำดังนั้น จึงกลายเย็นเหินห่างตั้งแต่บัดนั้นมา ในเรื่องนี้ไม่มีฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด เย็นของน่าเสียดาย ข้าพเจ้ามิได้จะเพิ่งพูดเดี๋ยวนี้ว่าเสียใจและเสียดาย เมื่อเขียนหนังสือเรื่องเย็นภาษาอังกฤษ ๘ ปีมาแล้ว ก็บ่งไว้ว่าการเหินห่างที่บังเกิดขึ้นครั้งนั้น เย็นข้อที่น่าเสียดาย.[3]

---

3 "I regretted the necessity of my decision" page 188 "Brought Up In England" by Prince Chula Chakrabongse.

ในฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๗๗ มีเหตุการณ์อันสำคัญเกี่ยวกับข้าพเจ้าสองอย่าง อย่างหนึ่งเป็นไปทางสุข อีกอย่างหนึ่งในทางทุกข์ ทางสุขก็คือข้าพเจ้าได้รับเกียรติปริญญา บี. เอ. จาก เคมบริดจ์ มานานจนจะมีอาวุโสพอที่จะไปรับปริญญา เอม. เอ. (Master of Arts) ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปรับปริญญา เอม. เอ. นั้นเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม.

ทางทุกข์ก็คือ พระยาสิริราชเสวกป่วยหนัก จนทรุดลงอย่างรวดเร็ว ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ผิดกับวันทิวงคตของพ่อวันเดียวเท่านั้น ข้าพเจ้ามีความเศร้าโศกอาลัยถึงพระยาสิริฯ ยิ่งนัก เพราะได้คุ้นเคยสนิทสนมมาตั้งแต่ข้าพเจ้าเด็ก ๆ เอาใจใส่ช่วยเหลือรับใช้ข้าพเจ้ามาเสมอ ทั้งเมื่อพ่อยังมีพระชนม์อยู่และภายหลัง ข้าพเจ้ายังสงสารพิศดารเป็นพิเศษด้วย เขาเพิ่งจากพ่อของเขามายังไม่ถึงปี ก็จะหมดโอกาสกลับไปเห็นหน้าเสียแล้ว พระยาสิริฯ และข้าพเจ้าเคยหวังกันอยู่ว่า เมื่อพระยาสิริฯ แก่เฒ่าลง ก็น่าจะลาออกพักพิศดาร จะได้เป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ของข้าพเจ้าแทน แต่นี่เพิ่งจะเริ่มศึกษาที่อังกฤษ จะส่งกลับไปทำงาน

แทนพ่อก็ยังไม่สมควร ข้าพเจ้าเกือบจะจนปัญญาอยู่แล้ว เคราะห์ดีที่ยานเย็นอาสาจะกลับไปทำหน้าที่แทนข้าพเจ้าจึงยินดีรับ และยานเย็นก็กลับไปเมืองไทยในไม่ช้า.

ถึงตอนนี้พระขับรถเก่งขึ้นมาเรื่อยตามลำดับ จนดูนับว่ามีความสามารถอย่างสูง ขับไปตามถนนหลวงได้อย่างรวดเร็วแต่ก็ปราศจากอันตราย รถ เอม. จี. จึงออกจะเล็กเกินไป ข้าพเจ้าจึงซื้อรถเบ็ดให้ใหม่ คือ รถชนิด เบนต์ลีย์ (Bentley) อันบริษัทโรลส์-รอยซ์ได้ซื้อมาจากยี่ห้อเดิมมาคิดทำขึ้นใหม่ เมื่อทูลหม่อมอาเสด็จออกไปจากอังกฤษ เพื่อท่องเที่ยวทั่วยุโรป ข้าพเจ้าพาพระไปเที่ยวสก๊อตแลนด์ และ ไอร์แลนด์ภาคเหนือใช้รถเบนต์ลีย์ และเอาสุนัขโจนไปด้วย การไปเที่ยวภาคพื้นยุโรปเอาสุนัขไปไม่ได้ ทั้งนี้เพราะที่อังกฤษเขากำจัดโรคกลัวน้ำเสียได้จนรายคาบมานานแล้ว ฉะนั้นสุนัขที่มาจากต่างประเทศจะต้องถูกเขาเอาไปคุมขังไว้เสียหกเดือน เพื่อจะคอยดูว่าติดโรคหมาบ้ามาหรือไม่ การที่เอาสุนัขที่รักไปเที่ยวด้วยได้เช่นนั้น เป็นที่ชื่นใจแก่

เรามาก เมื่ออยู่ที่ไอร์แลนด์ พระยุพราชข้าพเจ้าไปดูการแข่งรถยนต์ชนิดแข่งกันตามถนนหลวง ที่ยังทำเป็นสังเวียนเป็นครั้งแรก พระตนเต้นใหญ่และข้าพเจ้าก็เห็นว่าสนุกดี ระหว่างอยู่ไอร์แลนด์ครั้งนั้นเพื่อนเก่าสมัยเคมบริดจ์ คือ *บีเตอร์ มอนต์กอมะรี* เขาอยู่ที่นั่นกับบิดา ซึ่งเป็นนายพลทหารบกนอกราชการ เขากว้างขวางมากในไอร์แลนด์ภาคเหนือ พาข้าพเจ้าไปพบผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (Governor) นายกรัฐมนตรีและประธานสภา นายกรัฐมนตรี ไอร์แลนด์ภาคเหนือขัดนั้น คือ *ลอร์ด เครกแอวอน* (Lord Craigavon) มีน้ำใจกรุณาเชิญพระและข้าพเจ้าไปกินอาหารกลางวัน ถึงแม้ว่าท่านจะชราแล้ว ก็ยังชอบรถยนต์เร็วๆ เห็นรถเบนท์ลี่ย์ก็พอใจ ขอให้พระยุพราชไปเที่ยวเล่น เมื่อพระทำตามประสงค์และขับเร็วถึง ๙๐ ไมล์ต่อชั่วโมง ท่านนายกรัฐมนตรี ก็ชอบอกชอบใจมาก.

เมื่อกลับมาลอนดอนอีกในราวเดือนตุลาคม พระยุพราชบอกว่าอยากเลิกการไปเรียนวาดรูปดินสอส่วนตัวกับ มร. แบร์ราคลัฟ ใคร่จะไปเข้าโรงเรียนศิลปะ เพื่อจะ

มีโอกาสพบนักเรียนอื่น ๆ จะได้ดูงานของคนอื่น คุย แลกเปลี่ยนความรู้ความเห็นซึ่งกันและกัน ส่วนตอนบ่ายจึงจะคงไปเรียนวิชาปั้น กับ มร. วิเลอร์อยู่อย่างเดิม ข้าพเจ้าเห็นด้วยจึงถามความเห็น มร. วิเลอร์ ขอให้เลือกโรงเรียน มร. วิเลอร์บอกนามโรงเรียนมาสามแห่ง ข้าพเจ้าเลือกโรงเรียนที่อยู่ใกล้บ้านที่สุด คือ โรงเรียนบายแอม ชอว์ (Byam Shaw School) ซึ่งมีนักเรียนทั้งหญิงและชาย.

ในระหว่างที่ไปโรงเรียนบายแอมชอว์ พิจารณาคุ้นเคยกับนักเรียนหลายคน แต่ที่ชอบพอกันมากที่สุดก็คือนักเรียนผู้หญิง ๒ คน คนหนึ่งชื่อ ซีริล เฮย์คอค (Ceril Haycock) กำเนิดเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ เวลานั้นจึงอายุ ๑๘ อีกคนหนึ่งชื่อ เอลิสะเบธ อันเตอร์ (Elisabeth Hunter) ซึ่งญาติพี่น้องเพื่อนฝูงเรียกสั้น ๆ ว่า ลิสบา (Lisba) กำเนิดเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ขณะนั้นจึงมีอายุเกือบจะ ๑๙ ปี.

อันชั้นเชิงตามตระกูลนั้นอังกฤษย่อมไม่มีเลย ตามกฎหมาย เพราะเป็นประชาชีปไทย คนทุกคนย่อม

มีความเสมอภาคกันหมด แต่ตามแนวสังคมแล้ว ของเช่นนั้นจะหายสูญไปได้ยากยังติดนิสัยคนอยู่เสมอ จะแกล้งพูดว่าไม่มีก็จะไม่เป็นความจริง ที่อังกฤษถ้าจะนับชั้นเชิงกันในทางสังคมตามทางเดิมมาแล้ว ต่อลงไปจากชั้นขุนนางสืบตระกูล (Aristocrats) แล้วหาได้ลดลงถึงชั้นกลาง (Middle-class) ทีเดียวไม่ ทั้งนี้เพราะชั้นกลางนั้น คือ ชั้นพ่อค้า ปู่ย่าตายายอาจจะเคยมีร้านรวงอะไรอย่างเล็กน้อยแล้วก็เขยิบขึ้นมาร่ำรวย แต่เป็นพวกที่ตระกูลเคยเกี่ยวข้องกับการค้าขายมาเรื่อย ส่วนชั้นที่อยู่ระหว่างขุนนางสืบตระกูลกับชั้นกลางนั้น เขาเรียกว่าเยนตรี (Gentry) จะแปลเป็นไทยก็ออกจะยาว คือ ชั้นผู้ดีที่มีที่ดินในชนบทให้เช่า พวกเยนตรีมักจะมีคฤหาสน์ในชนบทสืบเนื่องมาหลายชั่วคน อันคฤหาสน์นั้นก็มีที่ดินกว้างใหญ่ล้อมรอบซึ่งให้คนเช่าทำนาทำสวนและอยู่กิน ได้เงินมาจากที่ดินไม่ใช่จากการขายของ พวกนี้มักจะเข้าเป็นนายทหารหรือเป็นพระ หรือเข้าการเมือง ที่จริงสมัยนี้ไม่ว่าคนชั้นใด ก็มักจะค้าขายกันทั้งนั้นแม้จะเป็นขุนนางสืบตระกูล แต่ในวงสังคมการเป็นเยนตรี

โดยกำเนิดนั้นเขายังนิยมกันอยู่ หญิงสาวสองคนที่กล่าวนามมาเบื้องต้นนี้ นับว่ามีกำเนิดมาในตระกูลชั้นเยนตรี.

ซิริล เบ็นบุตริ พันโท *ป.ร. เฮย์คอค* (Lt.-Colonel P.R. Heycock) นายทหารนอกราชการกรมทหารพรรคนาวิกโยธิน (Royal Marines) บัดนี้ตั้งบ้านอยู่ในกรุงลอนดอน มีบุตรคนหนึ่งเคยอยู่วิทยาลัยอีตัน ทั้งอยู่ในบ้านเดียวกันกับพิระ ข้าพเจ้าพบซิริลเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน เมื่อมารดาของเขา นางเฮย์คอค กับเขา เองได้มา กินน้ำชา กับพิระ และข้าพเจ้า ที่บ้านเราทั้งนี้เพราะ นางเฮย์คอค ไม่อยากจะให้ บุตริติดต่อ กับพิระจนกว่าเธอจะได้พบกับญาติผู้ปกครองพิระเสียก่อน ซิริลนั้นผมแดง นัยน์ตาโตและบางเวลาสีนัยน์ตาดูเหมือนเขียวอ่อน หน้าตาน่าเอ็นดู รูปร่างเล็ก เป็นคนช่างพูดช่างคุยมาก พิระพบกับเขาบ่อย ๆ ภายในไม่กี่สัปดาห์ก็แจ้งให้ ข้าพเจ้า ทราบว่ามี ความรักใคร่ ในตัวซิริล มากอยากจะแต่งงานด้วย ว่าทางผู้หญิงเขาก็รักตอบ และ

ยินยอมจะแต่งงานด้วยวันหนึ่ง ข่าวนั้นย่อมเป็นข่าวสำคัญ ข้าพเจ้าอธิบายถึงการไม่สมควรทุกประการในการแต่งงานกับฝรั่ง แต่พิระก็ยืนยันว่าจะต้องแต่งให้ได้วันหนึ่ง พิระได้เคย "ติดผู้หญิง" ฝรั่งที่ไม่สมควรมา ๒ ครั้ง แต่เพราะไม่สมควรอย่างแน่นอน ข้าพเจ้าจึงสามารถห้ามปรามและพรากกันเสียได้โดยง่าย แต่ซิริลนั้นเป็นสุภาพสตรีชั้นดี ไม่มีข้อเสียหายอะไรเลย ทั้งบิดามารดาของเขาก็ไม่ขัดข้องที่เขาจะพบพิระ ข้าพเจ้าจะไปห้ามปรามพรากเขาก็ไม่มีเหตุผลจึงต้องปล่อย เมื่อพิระให้คำมั่นสัญญาว่าจะ ไม่คิดแต่งงานจน กว่าเธอเองจะอายุ ๒๓ และผู้หญิงจะอายุ ๒๑ เรื่องจึงสงบอยู่เพียงนั้น.

อนึ่งพิระยังได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเธอเป็นเพื่อนกับผู้หญิงอีกคนหนึ่ง ผู้นั้น คือ ลิสยา ซึ่งข้าพเจ้าจะไม่ได้พบจนปลายเดือนพฤศจิกายน คือ เมื่อพิระเชิญเขามากินน้ำชาที่บ้าน ข้าพเจ้ายังเอิญอยู่บ้านตลอดบ่ายกำลังแต่งหนังสืออยู่ พิระโทรศัพท์มาว่าจะกลับบ้านช้าไป น่ากลัวเพื่อนของเขาจะมาถึงก่อน ขอให้ข้าพเจ้ารับรองแทน ก็เป็นไปจริงเช่นนั้น ข้าพเจ้ามิได้ "ติดผู้

หญิง" มาเย็นเวลานานแล้ว แต่พอเห็นลิสยาเข้ามาในบ้าน ข้าพเจ้าก็ทราบได้ทันทีว่าผู้หญิงคนนี้ ถ้าขืนพบบ่อย ๆ น่ากลัวจะต้องหลงรักเข้าแน่ ลิสยานั้นผมสีอ่อน ดวงตาอันงามสีน้ำเงินแก่ รูปร่างกระทัดรัดได้สัดส่วนดีอย่างยิ่ง และตามสายตาข้าพเจ้า ๆ เห็นว่าเธเป็นผู้หญิงฝรั่งที่สวยที่สุดที่ได้เคยพบ แต่เวลานั้นข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์จะเกี่ยวข้องกับผู้หญิงฝรั่งเลย ทั้งนี้เพราะได้รับการสั่งสอนของทูลหม่อมอามาอย่างจับใจเย็นเวลานาน ว่าการแต่งงานกับฝรั่งนั้นใช้ไม่ได้เลย อีกประการหนึ่ง ในเวลานั้น ข่าวว่าทูลหม่อมอาจะทรงลาออกจากราชสมบัติกำลังหนาหู มิญาติเพื่อนฝูงแม้ที่อยู่ในตำแหน่งสำคัญ เผ่ามิจดหมายมาถึงข้าพเจ้าบ่อย ๆ ว่าถ้าเป็นเช่นนั้นจริง ข้าพเจ้าน่าจะถูกเชิญไปถือตำแหน่งอันสำคัญอะไรในเมืองไทย บ้างก็ว่าจะได้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ บ้างก็ว่าอย่างอื่น อันล้วนไม่เหมาะที่จะมีเมียฝรั่งทั้งนั้น ข้าพเจ้าเองไม่เชื่อว่าจะมีใครขอให้ไปทำอะไรเลย แต่เมื่อมีคนมีจดหมายมาไม่หยุดหย่อนก็ต้องฟังเขาบ้าง รู้สึกว่าถ้าถูกขอจริง ๆ ก็น่ากลัวจะต้อง

รับทำ มิฉะนั้นจะเป็นการอกตัญญูต่อชาติ ถึงแม้จะแน่ใจในตนเองว่าจะไม่มีใครขอ และแม้จะยังมีความหวังอย่างแรงกล้าว่าทูลหม่อมอาจะไม่ทรงลาออก ก็ต้องยอมรับว่าการที่จะ "ติดผู้หญิงฝรั่ง" ในระหว่างนั้นไม่สมควร จึงหักใจเลิกติดต่อกับลิสยาอย่างเด็ดขาดจนต้องห้ามพี่มิให้พาลิสยามาพบข้าพเจ้าอีก.

ต่อมาย่ายวันหนึ่งข้าพเจ้ากำลังนั่งแต่งหนังสืออยู่ มีบุรุษสามคนมาหาข้าพเจ้าโดยไม่บอกล่วงหน้าเลย คือ *เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ (จิตร ณ สงขลา)* เวลานั้นเป็นประธานสภาผู้แทนราษฎร กับ *หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ (ถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์)* เวลานั้นเป็นเลขาธิการคณะรัฐมนตรี มาอังกฤษเพื่อทูลเชิญเสด็จทูลหม่อมอากลับไปเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป ในวันนั้น *นายดิเรก ชัยนาม* เป็นเลขานุการของคณะนั้นก็มาด้วย เจ้าคุณศรีฯ กับหลวงธำรงฯ ขอเข้ามาพูดกับข้าพเจ้าในห้องเขียนหนังสืออันเล็กและคับแคบของข้าพเจ้า ส่วนนายดิเรกนั้นหลวงธำรงฯ บอกให้คอยอยู่ข้างนอก เรื่องที่คุยกันนั้นข้าพเจ้าจะไม่นำมากล่าว นอกจากตอนที่สำคัญแท้ๆ

คือท่านทั้งสองแจ้งให้ข้าพเจ้าทราบว่าการร่วมงานระหว่างทูลหม่อมอากับรัฐบาลจะสำเร็จไม่ได้ เป็นอันว่าทูลหม่อมอาจะทรงลาออกจากราชสมบัติอย่างแน่นอน เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังดังนั้นก็ชนลูก.[4]

---

4 ในการลาออกจากราชสมบัติ มีหนังสือออกเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เรื่อง "แถลงการณ์เรื่องพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสละราชสมบัติ" มีเรื่องกล่าวถึงข้าพเจ้าอย่างมิได้เคยคิดว่าจะมีได้ คือ เอกสารที่ ๒ พระราชบันทึก ๒ หน้า ๑๔๐ บรรทัด ๗ มีความว่า.

"ไม่มีใครแน่ใจว่าจะควรเลือกเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไป.

ทางที่จะเลือกได้มีดังนี้.

๑. พระองค์เจ้าอานันทมหิดล ซึ่งอ้างได้ว่าเป็นไปตามกฎมนเทียรบาลว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์ ทางนี้มีผลดีอยู่มาก คือเป็นไปทางที่ตรงตาม legality แต่เสียที่ยังเป็นเด็ก แม้การเป็นเด็กนั้นเอง ก็อาจเป็นของดี เพราะถ้ามีการอะไรผิดพลาดไป ก็ไม่กระทบกระเทือนถึงองค์พระมหากษัตริย์ ไม่มีใครขัดทอดไปถึงซึ่งจะเป็นของดีมาก ข้อสำคัญอยู่ที่การเลือกผู้สำเร็จราชการซึ่งฉันเห็นว่า ถ้าเจ้าฟ้ากรมพระนริศฯ หรือพูลกระหม่อมหญิงวไลย องค์ใดองค์หนึ่งดำรงตำแหน่งนี้แล้ว จะเป็นที่เคารพนับถือแก่คนทั่วไป และไม่น่าจะเป็นศูนย์กลางแห่งการแตกร้าวกันระหว่างคณะการเมืองต่าง ๆ ด้วย.

๒. พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งอาจยินดียอมรับตำแหน่งและ→

เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ ข้าพเจ้าพาพิระไปเที่ยวประเทศสเปญและปอร์ตุเกส ไปโดยรถยนต์เบนต์ลีย์ พอกลับมาถึงอังกฤษจึงได้ข่าวว่าทูลหม่อมอาได้ทรงลาออกอย่างแน่นอนแล้ว สภาผู้แทนราษฎรโดยเอกฉันท์ได้ทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไปโดยถูกต้องตามกฎมนเทียร

←ฉันได้ทราบแน่นอนว่ามีความคิดความเห็นอยู่หลายอย่าง ในทางที่จะทำให้พระมหากษัตริย์กับคณะราษฎรหมดข้อบาดหมางกันได้ และดำเนิน policy บางอย่างที่จะเป็นที่พอใจของคณะราษฎร เช่นจะยกสมบัติของพระคลังข้างที่ให้รัฐบาล และขอเงินก้อนประจำปีแทน จะเลิกทหารรักษาวัง และยอมให้รัฐบาลตั้งข้าราชการในราชสำนักตามใจ วิธีการเหล่านี้ล้วนเป็นของที่ฉันเองยอมไม่ได้ และจะต้องวิวาทกับรัฐบาลอีกต่อไปอย่างแน่นอน เว้นแต่รัฐบาลจะผ่อนผันตาม.

ทางเสียนั้นเห็นจะไม่ต้องอธิบาย เพราะใครๆก็นึกเห็นได้.

ในสองทางที่จะเลือกได้นี้ ฉันพร้อมที่จะสนับสนุนโดยเต็มที่แล้วแต่รัฐบาลและสภาฯจะเลือกทางไหน.”

เพราะหนังสือเรื่องนี้เป็นประวัติส่วนตัวของข้าพเจ้า จึงจำต้องขออธิบายว่า แม้ข้าพเจ้าได้เคยพูดคุยกันเล่นกับทูลหม่อมอาและคนอื่นๆบ้าง โดยออกความเห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินภายในขอบเขตรัฐธรรมนูญ ควรจะทำอย่างโน้นอย่างนี้ ก็ไม่แปลว่าข้าพเจ้าเคยพูดว่า ถ้าได้รับตำแหน่ง ข้าพเจ้าเองจะทำอย่างนั้นๆ ข้าพเจ้าขอยืนยันว่าข้าพเจ้าไม่เคยคิดว่าจะได้ตำแหน่งนั้น เพราะถูก→

ยาลว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์ แต่เนื่องด้วยยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงมีคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ อันมีอาร์ชบิชอปเป็นประธาน มีพระองค์อาทิตย์ฯและเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ร่วมอยู่ด้วย ฉะนั้นความรู้สึกของข้าพเจ้าก็ถูก การเดาของญาติพี่น้องก็ผิด ไม่มีใครเชิญข้าพเจ้าให้กลับไปเป็นอะไรเลย ข้าพเจ้าโล่งใจ

←ตัดมาก่อนนานแล้ว ฉะนั้นที่พูดอะไรไปก็พูดไปตามความเห็นในแง่วิชาการ ไม่ใช่อ้างว่าตัวเองจะทำอย่างไร เพราะไม่คิดว่าจะมีโอกาสได้ทำ เท่าที่พูดไปนั้นจะตรงกับที่ทรงไว้เท่าใดก็จำไม่ได้ เพราะเป็นการคุยกันเล่นนานมาแล้ว อนงที่ทรงบันทึกไว้ว่า "อาจยินดียอมรับตำแหน่ง" นั้น เป็นพระราชดำริส่วนพระองค์ อันทรงมีสิทธิที่จะทรงเดาว่าเป็นเช่นนั้นได้ ตามความสังเกตของข้าพเจ้า เราเป็นชาติที่รักใคร่บูชา นับถือยกย่องพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นคนไทยน้อยคนนัก ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะสูงต่ำอย่างใด จะยอมเชื่อว่ามีคนไม่อยากเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยนั้นแทนที่จะยินดี ถ้ามีผู้ใดเอ่ยพูดเรื่องนั้นกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้ากลับตอบเสมอว่า "จะไม่มีใครเขามาเชิญฉันหรอก และถึงจะมีคนมาเชิญจริงๆ ฉันก็จะยินดีรับไม่ได้ เพราะได้ถูกตัดออกอย่างเด็ดขาดมานานแล้ว ถ้าจะรบเร้ากันจริงๆ ซึ่งฉันก็ไม่เชื่อว่าใครเขาจะมารบเร้า ฉันจะต้องยืนยันให้มีประชามติ (plebiscite) กันเสียก่อน" ขอยืนยันอีกครั้งหนึ่ง ว่าที่ทูลหม่อมอาท่านคิดเช่นนั้น ย่อมเป็นความคิดอันมีขึ้นตามพระทัยอันบริสุทธิของท่าน แต่ที่ไม่ตรงกับความในใจของข้าพเจ้านั้น ก็เป็นเพราะท่านไม่ทรงสามารถจะเล็งเห็นความในใจของข้าพเจ้าได้.

อย่างเหลือที่จะอธิบายได้ ยิ่งอายุมากขึ้นก็ยิ่งไม่อยากจะเกี่ยวข้องกับราชการงานเมือง อยากอยู่เงียบๆ โดยสงบกายสงบใจและพยายามแต่งหนังสือมากกว่า.

เมื่อก่อนทูลหม่อมอาทรงลาออกหน่อยหนึ่ง รัฐบาลให้เกียรติยศ แก่ข้าพเจ้าคือจัดให้ได้เลื่อนยศจากร้อยตรีทหารมหาดเล็กเป็นร้อยเอก ยังนึกในต้นรัชกาลที่ ๘ ข้าพเจ้าก็ได้รับเกียรติยศอีกคือเป็นคนแรกที่ได้เป็นราชองครักษ์พิเศษ.

ต่อมาอีกสามปีภายหลัง ข้าพเจ้าจะกลับเมืองไทย อันจะมีเล่าละเอียดต่อไป แต่ขอพูดไว้ในบัดนี้ว่าวันหนึ่งจะได้นั่งโต๊ะกินอาหารค่ำติดกับพันเอก หลวงพิบูลสงคราม รัฐมนตรีว่าการกลาโหมเวลานั้น ในการเลี้ยงที่กระทรวงกลาโหม ข้าพเจ้าบอกกับคุณหลวงว่าบางเวลายังอดเสียดายไม่ได้ที่เลิกเรียนวิชาทหาร และไม่ได้รับราชการเป็นนายทหาร กลับไปอยู่อย่างเงียบๆ และแต่งหนังสือเสียแทน.

ท่านรัฐมนตรีตอบอย่างเบาๆ โดยเสียงอันละมุนละม่อมของท่านว่า "ที่ทรงทำอยู่อย่างนี้ก็ดีแล้ว."

บทที่ ๑๕

กรุงปารีส

ในบทที่ ๑๔ ข้าพเจ้าได้ย้อนไปเล่าถึงชีวิตข้าพเจ้าในกรุงลอนดอน แล้วจึงจับเรื่องดำเนินชีวิตของข้าพเจ้าเองต่อไป จนบทนั้นลงเอยเอาเมื่อถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ อันเป็นต้นรัชกาลที่ ๘ ในเมืองไทย บัดนี้ขอย้อนกลับไปเมื่อเป็นเด็ก ๆ อีก เพื่อเล่าถึงเรื่องราวอันเกี่ยวกับกรุงปารีส นครหลวงของฝรั่งเศส นครหลวงอันนับว่าอยู่ในระดับสำคัญเป็นที่สามในชีวิตของข้าพเจ้า อาจจะมีผู้ท้วงว่าการย้อนกลับไปกลับมานี้ไม่ดี ขอเตือนว่าหนังสือเรื่องนี้มิได้แต่งขึ้นโดยหวังว่าจะเป็นวรรณคดี เป็นการเล่าเรื่องชีวิตกันอย่างคุยกันต่างหาก ฉะนั้นสำนวนโวหารจึงเป็นไปอย่างเท่ากับผู้อ่านมานั่งคุยกับข้าพเจ้าถึงชีวิตของข้าพเจ้า ในการคุยกันนั้น

มิใครบ้าง จะจับเรื่องได้ตลอดตั้งแต่ต้นจนจบโดยถูกระยะเวลาดังราวกับหนังสือนวนิยายหรือประวัติศาสตร์ เวลาเราคุยกัน เราก็มักจะจับเย็นตอน ๆ แล้วก็มักจะโยกย้อนกลับไปกลับมาอยู่เสมอมิใช่หรือ.

เมื่อข้าพเจ้าผ่านปารีสมาเย็นครั้งแรกก่อนมาลอนดอน และเมื่อผ่านปารีสไปอีกคราวหนึ่ง ก็ไปเที่ยวสวิสส์กับทูลหม่อมอาเอียดน้อย ในขณะที่ พระองค์จรูญ ฯ ทรงเย็นราชทูต พระองค์จรูญ ฯ น่าจะเย็นทูตไทยที่มีชื่อเสียงมากที่สุด ทั้งมีชื่อเสียงว่าปรารถเปรื่องในการดูแลนักเรียน แม้ทรงเย็นทูตที่ปารีสยังทรงได้รับฉันทะดูแลนักเรียนบางคนที่อังกฤษ ทูลหม่อมอาเอียดน้อยเองเมื่อเย็นนักเรียนที่อังกฤษก็เคยทรงมิพระองค์จรูญ ฯ เย็นผู้ดูแล จึงยังทรง "เกรงใจ" พระองค์จรูญ ฯ อยู่แม้เมื่อท่านเย็นผู้ใหญ่แล้ว พระองค์จรูญฯ ทรงมีชื่อเสียงว่าเย็นผู้ดูแลที่ดีจากสายตาของยิดามารดานักเรียน แต่ในระหว่างนักเรียนกันเองแล้วมักจะถือกันว่าท่านทรงเย็นคนดุจัด ที่เย็นเช่นนั้นน่าจะเย็นเพราะพระกรรณดึง จึงทำให้ดูตรัสอย่างดุ ทำให้

ใครๆ พากันกลัวแม้โอรสของพระองค์ท่านเอง ด้วยข้าพเจ้าจำได้ว่าครั้งหนึ่งเวลานั่งกินอาหาร -โอรสของท่าน ๒ คนและนักเรียนอีกคนหนึ่งกำลังคุยกันอย่างสนุกสนานและหัวเราะกันอยู่ที่ปลายโต๊ะ -ท่านทรงถามว่า "หัวเราะอะไรกัน?" โอรสคนหนึ่งตะโกนเล่าเรื่องที่ขบขันนั้นเสียงดังสนั่น "ไม่ได้ยิน มาเล่าทีนี่" พระองค์รู้ฯ รับสั่ง โอรสก็ลุกขึ้นเดินมาที่พระเก้าอี้ ตะโกนเสียงเอ็ดเล่าเรื่องนั้นอีกเย็นครั้งที่สอง "ไม่ได้ยิน ไปเขียนมา."

พระองค์รู้ฯ ทรงมีกฎอันทรงถืออย่างเคร่งครัดที่สุด คือแบ่งนักเรียนออกเป็นสองพวก ชั้นเด็กคือยี่ยิคสกูล หรืออ่อนกว่านั้น กับชั้นผู้ใหญ่คือที่อยู่มหาวิทยาลัย ชั้นเด็กถูกห้ามอย่างเด็ดขาดมิให้ไปดูละครริวิวชนิดที่บางฉากมีผู้หญิงเปลือยกาย หรือไปตามข้างไปรเวตชนิดหนึ่ง ซึ่งในสมัยนั้นปารีสมีชื่อเสียงว่ามีมาก ส่วนชั้นผู้ใหญ่จะไปดูอะไรไปทำอะไรท่านไม่ว่า ตรงกันข้ามดูเหมือนท่านออกจะเห็นว่าดี เป็นการเล่าเรียนถึงชีวิต ผลของการแบ่งพวกนี้ออกจะแปลก

เพราะเวลาอยู่ที่สถานทูต ทั้งพวกเด็กและผู้ใหญ่ก็อยู่ปนเปกันได้อย่างสบาย ผู้ใหญ่เขาไปเที่ยวกันมาที่ไหน วันรุ่งขึ้นเขาก็คุยกันอย่างสนุกสนาน พวกเด็ก ๆ ได้ฟังเรื่องราวต่าง ๆ แต่จะไปเที่ยวไปดูบ้างก็ไม่ได้ เลยทำให้อยากไปยิ่งขึ้นกว่าธรรมดา.

ในฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๖๖ ข้าพเจ้าไปอยู่กับทูลหม่อมอาเอียดน้อยที่ฝรั่งเศส พักอยู่กับท่านสองสามวัน ก่อนจะเดินทางไปยังชนบทฝรั่งเศสที่เมืองอิย์ปอร์ต ดังมิบรรยายไว้แล้วในภาคที่หนึ่ง บทที่ ๑๐ เวลานั้นทูลหม่อมอาท่านกำลังทรงศึกษาอยู่ที่โรงเรียนนายทหารฝ่ายเสนาธิการของฝรั่งเศส มีบ้านที่ประทับอยู่ที่ตำบลซังต์คลูด์ (Saint-Cloud) อันอยู่นอกกรุงปารีสไปไม่ไกล ทูลหม่อมอารับสั่งว่าขัดนั้นข้าพเจ้าก็อายุ ๑๕ แล้ว ไหนๆก็ได้ยินคุยกันถึงละครรีวิว ฟอลิ–แบแยร์ (Folies-Bergères) อันมีชื่อเสียงมานานแล้ว ควรจะไปดูเสียที ท่านจะพาไป แต่ยังทรงขอร้องว่า "แต่อย่าให้พระองค์รูญ ๆ รู้เข้านะ" ละครรีวิว ฟอลิ–แบแยร์ มีบางฉากที่ทำอย่างสวยงามใหญ่โต และมีตัวละครมากกว่าที่

ลอนดอน ทั้งมีผู้หญิงที่เปลือยกายเกือบหมดทั้งตัว ครั้งนั้นเป็นครั้งแรกที่ได้เห็นรูปโฉมสตรีเปลือยกายมากอย่างนั้น แต่กลับรู้สึกเฉย ๆ เคยรู้สึกตื่นเต้นมากกว่าเมื่อเห็นภาพเขียนผู้หญิงเปลือยกาย อันเป็นภาพเก่า ๆ และมีชื่อเสียง ดูได้ตามพิพิธภัณฑ์โดยไม่มีผู้ใดหวงห้ามมิให้เด็กผู้ชายไปดู ข้าพเจ้าอดสงสัยไม่ได้ว่าการห้ามมิให้ไปดูละครรีวิวอย่างฟอลิ–แบแยร์นั้น จำเป็น ไม่ได้ไปดูแต่ได้ยินคนเขาพูดถึง จึงทำให้ตื่นเต้นอยากไปดูมากขึ้น เมื่อไปเห็นเข้าจริง ๆ แล้วก็รู้สึกเฉย ๆ ละครรีวิวในสมัยนั้น ข้าพเจ้าชอบที่อังกฤษมากกว่า มีตลกขบขันมากกว่า ตามสายตาข้าพเจ้าเห็นว่าผู้หญิงอังกฤษสวยกว่าฝรั่งเศส การเต้นรำก็ดีกว่า นอกจากฉากหรูหราอันมีผู้หญิงเปลือยกายสองสามฉากแล้ว ข้าพเจ้าเลยเห็นว่ารีวิวฝรั่งเศสกร่อย ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะยังไม่เข้าใจภาษาฝรั่งเศสดีพอก็ได้.

ข้าพเจ้าผ่านปารีสไปอีกสองครั้ง อย่างเป็นคนเดินทางหรือนักท่องเที่ยว เพิ่งจะรู้จักปารีสจริง ๆ ก็เมื่อหยุดเรียนฤดูหนาว พ.ศ. ๒๔๖๗ กับ พ.ศ. ๒๔๖๘ เพราะ

ไปอยู่ที่ปารีสตลอดเวลาหยุดเรียน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะพี่รอด (*หม่อมเจ้าทองทีฆายุ*) ซึ่งข้าพเจ้าคุ้นเคยด้วยมาตั้งแต่เล็กๆ เพราะท่านเป็นลูกเลี้ยงพ่อและเป็นพวกวังปารุสก์ กับ*หม่อมมิลา* ผู้ที่พ่อทรงเรียกว่าหม่อมมลิ ซึ่งเป็นชาวรุสเซีย มาอยู่ที่ปารีส เพราะพี่รอดมาเป็นผู้ช่วยทูตทางราชการทหาร ทั้งสองคราวที่ไปอยู่กับพี่รอด พระองค์อาทิตย์ฯ เสด็จไปอยู่ด้วย ทำให้ท่านกับข้าพเจ้าสนิทสนมกันยิ่งขึ้นอีก.

พี่รอดกับมิลามีเพื่อนฝรั่งเศสอายุกลางคนผู้หนึ่ง ซึ่งเคยเป็นพ่อค้าอยู่ที่กรุงเทพฯ ขัดนั้นเขากลับไปอยู่ปารีสและร่ำรวยมาก แม้เขาจะมีภรรยา แต่เขาเป็นคนชอบเที่ยวอย่างยิ่ง ชอบออกเที่ยวด้วยกันแต่กับผู้ชาย มีความสนุกยิ่งในการพาคนหนุ่มไปดูของ "พิสดาร" ซึ่งกรุงปารีสขึ้นชื่อลือนามหนักหนา เขามักจะมาคุยว่ามีของ "แปลกๆ" อย่างโน้นอย่างนี้ พระองค์อาทิตย์ฯ กับข้าพเจ้าก็แกล้งพูดตอบว่า "ไม่เชื่อน่ะ" เป็นได้ผลดีทุกคราว คือเขาออกจะเคือง บอกว่า "พนันกันไหมล่ะ" เราก็พนันด้วย พนันกันโดยจำนวนเงินเล็กน้อย

เพราะทั้งพระองค์อาทิตย์ฯ และข้าพเจ้าต่างก็มีเงินน้อย เพื่อที่เขาจะชนะการพนันอันเล็กน้อยเช่นนั้น เขาอุตส่าห์เสียเงินมากมายกว่าหลายเท่า เพื่อจัดพาเราไปดูของ "พิสดาร" เหล่านั้น ข้าพเจ้ากล้าพูดได้ว่าของ "แปลกๆ" ที่กรุงปารีสข้าพเจ้าน่าจะได้ดูหมดที่เดียว แต่ถึงจะเห็นว่าแปลกดี ถ้าจะว่าชอบก็ต้องขอกว่าไม่ชอบ ทั้งนี้เพราะทางผู้หญิงยิงเรือนั้น ข้าพเจ้ามีนิสัยหนักไปในทางความรักมากกว่าความสนุก การดูของแปลกกลับทำให้บังเกิดความรังเกียจ ข้อที่ว่าชายหนุ่มๆ ควรจะได้ทราบได้เห็นอะไรเสียหมด ดังที่ได้เขียนไปแก่ตัวข้าพเจ้า จะเขียนของดีหรือไม่ คิดมาแล้วตรองมาอีก จนบัดนี้ก็ยังตกลงใจไม่ได้ว่าจะดีหรือชั่วอย่างใด.

การไปอยู่ปารีสเย็นเวลานานๆ กับพี่รอด ทำให้รู้สึกตนเย็นชาวกรุงปารีสมากกว่าเย็นนักท่องเที่ยว คือรู้จักร้านรวงเล็กๆ ที่นักท่องเที่ยวไม่รู้จัก อนึ่งเพราะเข้าไปในภัตตาคารเดียวกันบ่อยๆ ในไม่ช้าคนเดินโต๊ะก็รู้จัก แต่ข้าพเจ้าจะไม่รู้สึกตนเย็นชาวปารีสจริงๆ จนกว่าแม่ได้ย้ายมาอยู่ปารีสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เพราะตั้งแต่นั้นก็

ไปอยู่กับแม่ในเวลาหยุดเรียนทุก ๆ คราว แต่แรกแม่มีแต่แฟลตเล็ก ๆ ซึ่งเจ้าของเขามีเครื่องเรือนไว้พร้อม เมื่อข้าพเจ้ามีเงินของตนเองได้ จึงได้ซื้อแฟลตขนาดใหญ่ให้แก่แม่รวมทั้งเครื่องเรือนด้วย อยู่ที่เนยยี่ดังได้แถลงแล้วในบทที่ ๑๔.

เมื่อไปอยู่ประจำที่กรุงปารีสเสมอ ๆ ก็เริ่มมีเพื่อนฝูงที่นั่น แม่มีเพื่อนฝรั่งเศส *ม. เปอติต์อูเกอแนง* ซึ่งเคยทำงานอยู่ที่เมืองไทย แล้วแต่งงานกับแม่หม้ายของลุงอิวาน พี่ชายของแม่ ม. เปอติต์อูเกอแนงเป็นคนกว้างขวาง เราจึงได้รู้จักคนฝรั่งเศสอีกมาก ในครอบครัวหนึ่งมีบุตรที่อ่อนกว่าข้าพเจ้า ๒ ปี มีนามว่า *กาบี้* (Gaby) ซึ่งเป็นเพื่อนที่ดียิ่งของข้าพเจ้าคนหนึ่ง เป็นเพื่อนรักกันอย่างฐานพี่น้อง มิได้มีความรักอย่างหญิงและชายเข้ามาปนเลย อันความรู้สึกเช่นนั้นกับผู้หญิงฝรั่งเศสข้าพเจ้าไม่เคยมีเลย นอกจากเพื่อนฝรั่งเศสแล้ว เมื่อแม่มีกำเนิดเป็นรุสเซียก็ย่อมมีเพื่อนฝูงเป็นรุสเซียมากด้วย ทั้งนี้เพราะที่ปารีสมีรุสเซียที่หนีภัยปฏิวัติมาอยู่นับตั้งแสน ๆ ที่เป็นญาติของแม่ก็ไม่น้อย

พวกนี้แม้ฝ่ายผู้ชาย จะได้เคยเป็นนายพันนายพลกันมาแล้ว มาถึงปารีสก็ต้องหากินกันทั้งนั้น บ้างเคราะห์ดีก็ได้งานดีๆ ทำ บ้างก็ไม่ได้อะไรดีกว่าขับรถแท็กซี่ แต่ดูเขาร่าเริงกันดีเมื่อถึงเวลาที่เขาเข้าสังคมกันเอง ต่างก็ลืมฐานะเวลานี้กันเสียหมดชั่วคราว เลยกลับเป็นเค้นต์เป็นปรินซ์เป็นนายพันนายพลกันไปตามเดิม น่าดูมาก ครอบครัวรุสเซียที่เราคุ้นเคยมากที่สุด ที่จริงบิดาเป็นสวิสส์ ชื่อ ม. ราห์ม (M. Rabm) แต่เกิดที่รุสเซีย เพราะบิดาได้ไปหากินที่นั่นสำเร็จจนร่ำรวย ภรรยาเป็นรุสเซีย บุตรของเขาชื่อ อเล็กซานเดอร์ แต่เรียกย่อๆ ตามแบบรุสเซียว่า ชัวรา (Sbura) เป็นมิตรเก่าของข้าพเจ้าคนหนึ่ง ต่อมาภายหลังจะได้มาทำงานเป็นเลขานุการของข้าพเจ้า และยังอยู่กับข้าพเจ้าจนบัดนี้.

ครอบครัวราห์มเขากว้างขวางมากในวงสังคมในระหว่างคนรุสเซียในกรุงปารีส และเพราะเขาข้าพเจ้าจึงได้รู้จักคนอื่นๆ อีกมาก รวมทั้ง *เฟียดอร์ ชาเลียปีน* (Feodor Chalapine) ซึ่งโลกได้รับว่าเป็นนักร้องเอก

ชั้นมหาศิลปิน ชาเลียปีน มิยุตริชื่อ มารินา (Marina) อ่อนกว่าข้าพเจ้า ๓ ปี เป็นผู้ที่ข้าพเจ้าเคยคิดใจมาก แต่ไม่ได้คิดไปใกล้ถึงจะแต่งงานด้วย เพราะเมื่อก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ย่อมยำเกรงทูลหม่อมอาเอียดน้อยเป็นอย่างยิ่ง การแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งเป็นของที่เป็นไปไม่ได้ อนึ่งในระหว่างคนไทยแม่ก็ติดต่ออยู่ด้วยเสมอ มีงานการอะไรที่สถานทูตแม่ก็มักจะได้รับเชิญ คนไทยชั้นสำคัญเมื่อผ่านปารีส รามทั้งเจ้านายเช่นทูลหม่อมอาแดง สมเด็จชาย ฯลฯ ก็มักจะมาหาแม่ แม่จึงพบปะอยู่กับคนไทยเสมอ ๆ ยังจำภาษาไทยได้อย่างดี พูดได้คล่องเช่นเดิมทุกประการ.

ที่เฟลตชั้นบนเหนือเฟลตของแม่มีการาละครพกฝรั่งเศสคนสำคัญ ชื่อ วิกตอร์ บูเช (Victor Boucher) อาศัยอยู่ เขากับแม่ชอบพอกันนักดี เพราะเหตุนั้นเราจึงมีโอกาสได้พบและรู้จักกับนักประพันธ์บทละครกับตัวละครสำคัญ ๆ ในกรุงปารีสเกือบทั่ว เช่นคนที่นับว่าเป็นคนเยี่ยมทั้งในการแต่งและการแสดงละคร คือ ซาชา กีตรี (Sicha Guitry) เป็นต้น.

ละครที่กรุงปารีสนั้นมีมากมายหลายอย่าง ละครพูดอย่างธรรมดาก็เช่นเดียวกับที่อังกฤษ และดังไทยเราก็นำมาเล่นนับตั้งแต่ทูลหม่อมลุงได้ทรงแรกริเริ่มราว ๕๐ ปีมาแล้ว ละครพูดที่ปารีสนั้น ส่วนมากที่แต่งขึ้นเป็นภาษาฝรั่งเศสสมัยใหม่ มักจะเป็นทางขบขันแกมตลก เรื่องเศร้าโศกก็มีแต่น้อย แต่จะเป็นเรื่องขบขันหรือสลดใจก็ดี เกือบทุกๆ เรื่องมักจะเกี่ยวกับสามีภรรยากับชู้ทั้งสิ้น ดูเป็นเรื่องที่ฝรั่งเศสชอบทำเป็นละคร อย่างยิ่งการมีชู้ต้องแอบหลังฉากตั้ง เพราะสามีกลับมาบ้านเมื่อไม่เหมาะเวลา เป็นของที่ฝรั่งเศสพอใจเป็นอย่างมาก ส่วนเรื่องสลดใจที่เกี่ยวกับชู้นั้นก็มักจะแต่งอย่างดีและตรงกับชีวิต การแสดงละครนั้นทั้งหญิงชายแสดงอย่างดีเลิศ ละครพูดธรรมดาที่ปารีสมีผิดกับที่ลอนดอนอย่างสำคัญอยู่ข้อหนึ่ง ที่ลอนดอนฉากและเครื่องตกแต่งทางอังกฤษเขาเอาใจใส่มาก ทำให้เหมือนในบ้านเรือนจริงๆ ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ยิ่งถ้าเป็นบ้านของคนร่ำรวยก็ทำฉากเสียหรูหราที่สุด ทางฝรั่งเศสไม่สู้จะเอาใจใส่ในทางฉากมากนัก ทำขึ้นพอใช้ได้เท่านั้นเอง ดู

เห็นได้ว่าเขียนฉากผ้าทาสีขึ้นอย่างง่าย ๆ นอกจากละครพูดที่มีแต่งขึ้นเป็นภาษาฝรั่งเศส เขาก็ยังชอบแปลละครพูดที่เป็นชั้นเอกในภาษาอื่นและนำมาแสดงเป็นภาษาฝรั่งเศส ส่วนมากนั้นเป็นละครอังกฤษ คนดูก็ชอบดูและเล่นได้นาน ๆ ที่ปารีสก็เหมือนที่ลอนดอน ละครที่คนดูชอบมากอาจจะเล่นได้นาน ๆ นับปี ในสมัยนั้นมีละครพูดซึ่งเพื่อนของแม่ คือ วิกตอร์ ยูเซ เป็นผู้แสดง เรื่อง "เพศอ่อนแอ" (Le Sexe Faible) คนชอบมากเล่นอยู่ได้ถึงเกินกว่าสามปี มีคนดูแน่นทุก ๆ คืน เมื่อตอนปลายของการแสดงอยู่นานเช่นนั้น ข้าพเจ้าถาม วิกตอร์ ยูเซ ว่าแสดงมาซ้ำซากเช่นนั้นไม่เบื่อหน่ายบ้างหรือ เขาตอบว่าตรงกันข้ามยิ่งแสดงไปนานก็ยิ่งติดใจตัวที่เขาแสดงในเรื่องละคร จนจะกลายเป็นมิตรสนิทยิ่งของเขา ในที่สุดเมื่อจะเลิกแสดงกลับรู้สึกเศร้าใจ เหมือนประหนึ่งสหายที่รักผู้นั้นจะตายจากไปเสีย.

ไปดูละครพูดไม่สู้จะเห็นคนมากนักที่ไม่ใช่ฝรั่งเศส ทั้งนี้เพราะละครเขาพูดเร็วมาก ถ้าชาวต่างประเทศไม่เข้าใจภาษาฝรั่งเศสดีก็ฟังไม่สู้จะทัน มีอยู่แต่ละคร

ของ ซาซา กิตริ ซึ่งชาวต่างประเทศพากันชอบมาก ถึงไม่เข้าใจได้หมดก็ไปดูอยู่ดี ในสมัยนั้น ซาซา กิตริ มักจะมาแสดงที่กรุงลอนดอน แสดงเป็นภาษาฝรั่งเศสและมักจะแสดงอยู่ได้ถึง ๖ สัปดาห์ เขาเลือกมาราวเดือนมิถุนายนในกลางฤดูอันครึกครื้นของกรุงลอนดอน ซาซา กิตริ มีภรรยาชื่อ *อีวอน แปรงตองปส์* (Yvonne Printemps) เป็นดาราละครตัวเอกเช่นเดียวกัน เขาแสดงด้วยกันเสมอ ทั้งสองเขาร่วมกันแสดงแต่ในละครที่ ซาซา กิตริ เป็นผู้แต่งเอง ไม่แสดงละครของผู้อื่นเลย เพราะกิตริค่อนข้างจะอ้วน และเพราะเขาแสดงแต่ในละครที่เขาแต่งเอง จึงทำให้ข้าพเจ้าหวนคิดถึงทูลหม่อมลุงเมื่อท่านทรงแสดงละครพูดของพระองค์ ซึ่งได้ทรงนิพนธ์โดยใช้พระนาม "*ศรีอยุธยา*" ฉะนั้น.

สองมิภรรยาคู่นั้นแสดงละครด้วยกันเป็นเวลานานถึง ๒๕ ปี มีคนดูชอบมาก ทั้งในประเทศฝรั่งเศสเองและที่ต่างประเทศ เมื่อถึงกำหนด ๒๕ ปีเขาก็มีการเลี้ยงอาหารกลางวันเพื่อเป็นการฉลอง แม่และเพื่อนฝรั่งเศสของข้าพเจ้าอีกคนหนึ่ง ผู้เป็นนักแต่งละครมีชื่อเสียง

มากชื่อ ฟรองซิส เดอ ครัวส์เสต์ (Francis de Croisset) เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเขาจะเป็นผู้มีเกียรติที่จะแสดงสุนทรพจน์อวยพร เขาตระเตรียมจะชมเชยผัวเมียคู่นั้นอย่างเลิศ จะกล่าวอย่างยืดยาวถึงข้อที่อยู่ด้วยกันมาตั้ง ๒๕ ปี โดยเป็นทั้งสามีภรรยา และเพื่อนงาน ทั้งนี้เพราะตัวละครนั้นมักจะอยู่ด้วยกันไม่ยืดในการเสกสมรส เขานั่งคิดอยู่กับอิวอน พอจวนจะจบการกินอาหาร อิวอนก็กระซิบว่า "รู้ไหม ฟรองซิส ซาซากับดิฉันจะหย่ากันในเร็ว ๆ นี้" และเริ่มจะแถลงถึงเรื่องทะเลาะกันต่าง ๆ ฟรองซิสได้ยินก็เกือบเป็นลม เพราะเป็นการขัดกับสุนทรพจน์ที่เขาได้เตรียมไว้ ได้แต่กระซิบตอบ "อย่าเพ่อบอกฉันสิ รอให้ฉันลุกขึ้นพูดเสียก่อน." "ไม่ได้ค่ะ ไม่ได้ ดิฉันต้องบอกคุณเดี๋ยวนี้" แล้วเธอก็กระซิบบ่นอยู่ต่อไป เวลานั้นเป็นฤดูร้อน ฟรองซิสเหงื่อโซมตัวในที่สุดเมื่อเขาลุกขึ้นยืนพูด เขาจำเป็นต้องเปลี่ยนเรื่องหมด คือไม่เอ่ยถึงชีวิตเสกสมรสของคู่นั้นเลย.

ที่กรุงปารีสยังมีโรงละครพูดที่แปลกประหลาดอยู่โรงหนึ่ง มีนามว่า กรองด์ กิลยอล (Grand Guignol)

อนเย็นคำฝรั่งเศส แปลว่าหุ่นกระบอกใหญ่ ละครโรงนี้เล็ก มีที่นั่งให้คนดูได้ไม่เกินร้อยคน การตกแต่งค่อนข้างจะสกปรก เวทีนั้นก็เล็กมาก แทนจะเล่นละครพูดยาว ๆ สามหรือสองก์ เขาแสดงละครสั้น ๆ ราวสี่หรือบางทีก็ห้าเรื่อง เรื่องแรกเขาแสดงเรื่องตลกขบขันอย่างพอประมาณ เรื่องที่สองเย็นเรื่องน่ากลัวพอประมาณ แล้วถึงเรื่องที่สามอันเย็นเรื่องน่ากลัวอย่างหวาดเสียวที่สุด เช่นมีฉากห้องนอนในโรงพยาบาลโรคจิต มีผู้หญิงแก่ที่วิกลจริต อันน่าเกลียดน่ากลัวอยู่สามคน คุยกันว่าหญิงสาวที่นอนอยู่ในห้องเดียวกัน มีข่าวว่าหายโรคแล้ว วันรุ่งขึ้นจะกลับบ้านได้ เมื่อหญิงสาวคนนั้นเข้ามาในห้อง ยายแก่สามคนตอนแรกก็แสร้งทำเย็นยินดีด้วย ล่อให้หญิงสาวคนนั้นดีใจว่าจะได้ออกจากโรงพยาบาล ต่อไปยายแก่ทั้งสามจึงเยาะเย้ยว่า ถึงออกไปได้ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะจะไม่มีโอกาสไปแลเห็นอะไรได้ ทั้งนี้เพราะเขาทั้งสามจะควักลูกตาออกมาเสียจะได้กลายเย็นคนตาบอด ตอนแรกหญิงสาวยังไม่เชื่อคิดว่ายายแก่ล้อเล่น ในที่สุดยายแก่ทำท่าทางดุดันมาก

จึงเริ่มเชือ หญิงสาวคนนั้นคุกเข่าลงขออย่าให้ทำ ยายแก่ก็ดุดันทั้งแสดงกิริยาน่ากลัวน่าเกลียดยิ่งขึ้น ในที่สุดสองคนตรงเข้าจับตัวหญิงสาว อีกคนหนึ่งเอาเข็มถักด้ายที่มนัยน์ตาหญิงสาว แล้วควักเอาลูกตาออกมา ตอนนี้เขาใช้การเล่นกลอย่างเก่ง คือคนดูจะเห็นเหมือนลูกตา ถูกควัก อลูกมาจริง ๆ เลือดก็ไหลออกมาโซมหญิงสาวก็ร้องกรีดกร๊าดอย่างน่าสังเวช แล้วก็ยืดม่านนี้เป็นตัวอย่างอันหนึ่งของละครชนิดนั้น แต่เขายังมีอีกหลายเรื่อง หลาย อย่าง ล้วนหวาดเสียว และออก จะทำให้คลื่นเหียนทั้งนั้น ตอนปลายก็จะมีเรื่องตลกอีก เพื่อทำให้คนดูกลับบ้านโดยใจสบาย เขาเอาเรื่องที่ตลกโปกฮาอย่างฮาครืนไว้แสดงสุดท้าย อันมักจะหนักไปในทางลามกด้วย โรงละครพูดที่กรุงปารีสส่วนมากเขาปิดเวลาฤดูร้อน ระหว่างกลางเดือนกรกฎาคมจนถึงกลางเดือนกันยายน แต่กรองด์ กินยอล ไม่มีปิด แสดงอยู่ตลอดปีทั้งนี้เพราะชาวต่างประเทศชอบดู ไม่ต้องเข้าใจภาษาฝรั่งเศสดีก็ตามเรื่องได้ และเวลาฤดูร้อนมีชาวต่างประเทศไปเที่ยวปารีสมาก โรงละครที่ปารีสนั้นส่วนมาก

ไม่สะอาดสวยงามเท่าที่ลอนดอน เก้าอี้นั่งก็แข็งและจัก อย่างเบียดกันมาก เพื่อจะเก็บเงินเพิ่มเติม ตามทางเดินยังมีเก้าอี้ไม้พับได้อีกด้วย ซึ่งเขาเช็คขึ้นเย็นเก้าอี้ ฉะนั้นละครที่คนชอบมาก พอเช็คฉากแล้วเราดูไปรอบโรงก็จะไม่เห็นทางเดินเลย อนึ่งที่อังกฤษพอละครจบเรื่องปิดม่าน เขาก็เปิดม่านอีกทีหนึ่ง ตัวละครทั้งหมดก็ยืนเข้าแถวคำนับ คนดูก็ปรบมือ ขางที่เย็นเรื่องที่คนชอบมาก และมีคาราตัวสำคัญแสดง ก็อาจจะปรบมือกันอยู่นาน ที่ปารีสไม่เย็นเช่นนั้น แม้จะเย็นเรื่องที่คนชอบมากและมีคาราตัวสำคัญเท่าใดก็ดี พอจบเรื่องปิดม่าน คนดูก็พากันลุกขึ้นหมด สวมเสื้อกันหนาวและรีบเบียดเสียดแย่งกันออก ตัวละครยืนคำนับอยู่ก็มีคนยืนปรบมือให้ไม่กี่คน อีกประการหนึ่งในสมัยระหว่างมหาสงครามทั้งสอง ที่ลอนดอน คนดูที่นั่งเก้าอี้หน้าเวที (Stalls) อันเย็นที่แพงที่สุด ส่วนมากมักจะแต่งเครื่องราตรี ส่วนที่ปารีสเกือบจะไม่มีผู้ใดแต่งเครื่องราตรีเลย.

ที่ปารีสมีผิดกับลอนดอนอยู่อย่างหนึ่งคือ นอกจากโรงละครของเอกชนอันมีอยู่มากกว่า ๓๐ โรงแล้ว ยัง

มีโรงละครของรัฐเพิ่มเข้าอีกด้วย เรียกว่า "คอเมดี ฟรังเซส์" (Comédie Française) คำว่าคอเมดี แปลว่า ละครตลก เดิมเขาแสดงเรื่องตลกขบขันด้วย เป็นโรงของรัฐที่แสดงละครโดยไม่หวังจะเอากำไร ฉะนั้นจึงแสดงแต่เรื่องอันเป็นวรรณคดีชั้นเอก โดยมากมาจากสมัยเก่า จึงเป็นเรื่องชนิดคลาสซิกของนักประพันธ์ฝรั่งเศส เช่นโมลิแยร์ (Molière)[1] อันมักจะเป็นเรื่องรันทดขบขัน ราซีน (Racine) เป็นเรื่องสลดใจ และเดอ มุสเสต์ (De Musset) เป็นเรื่องเกี่ยวกับความรัก แต่เขาก็แปลเรื่องภาษาต่างประเทศมาด้วย และแสดงเรื่องของเช็กสเปียร บรมมหากวีอังกฤษย่อย ๆ ด้วย นาน ๆ เขาก็รับเอาละครพูดสมัยใหม่ไปแสดงด้วย นับว่าเป็นเกียรติอันใหญ่ยิ่งแก่ผู้แต่ง ตัวละครก็เลือกเอาไปแต่คนเก่ง ๆ การที่เคยเป็นตัวละครของคณะนั้นก็นับเป็นเกียรติอีกด้วย.

ทางละครร้องซึ่งก็มีอยู่มาก ที่สำคัญที่สุดก็ละคร

---

1 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ทรงแปลและดัดแปลงมาเรื่องหนึ่ง ทรงเรียกเป็นภาษาไทยว่า "หมอจำเป็น."

ร้องโอปะราใหญ่ (Opera) ที่ไทยเราเรียกว่า มหาอุปรากร ซึ่งมีอยู่สองโรง เป็นของรัฐทั้งคู่ โรงหนึ่งคือโอปะราใหญ่ (Grand Opera) อีกโรงหนึ่งคือโอปะรา-คอมิก (Opera-Comique) คำว่า "คอมิก" แปลตรงๆ ว่าตลก แต่หาได้แสดงแต่ละครโอปะราตลกเท่านั้นไม่ เรื่องที่โศกเศร้าอย่างยิ่งก็มีแสดงที่โรงนั้น การเลือกจะแสดงโอปะราเรื่องใดที่โรงไหนนั้นสุดแล้วแต่จะเป็นโอปะราที่ต้องการเวทีและวงสังคีตใหญ่หรือย่อม ถ้าเป็นโอปะราที่มีลูกคู่มาก ต้องการฉากใหญ่โต ก็แสดงที่โอปะราใหญ่ ถ้าเป็นอย่างย่อมก็แสดงที่โอปะรา-คอมิก โอปะราโดยมากก็เป็นของเก่าคลาสซิก ไม่กำหนดว่าผู้แต่งเดิมจะเป็นชาติใด แต่ตัวบทนั้นต้องแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสทั้งสิ้น มีนักร้องผู้เกี่ยวที่มีชื่อเสียงสำคัญอย่างใหญ่หลวง ถ้าแสดงโอปะราซึ่งต้นฉบับเดิมเป็นรุสเซีย แม้นักร้องคนอื่นๆ จะต้องร้องตามบทที่แปลจากภาษารุสเซียเดิมเป็นภาษาฝรั่งเศส นอกจากนักร้องตัวเอกผู้นั้นคนเดียว เขาจะยอมให้คงร้องเป็นภาษารุสเซียดังเดิม ผู้นั้นคือ ชาเลียปีน ผู้ซึ่งข้าพเจ้าได้

เคยบรรยายแล้วในตอนต้นยุทธ์ ว่ายุครีของเขา มารีนา เย็นเพื่อนของข้าพเจ้า อันโรงละครโอปะราใหญ่นั้นเย็นดีกรามอันมหึมา เขานับกันว่าเย็นดีกโอปะราที่ใหญ่โตสะสวยและหรูหราที่สุดในโลก สร้างขึ้นราว ๘๐ ปีมาแล้วในสมัยพระเจ้านะโปเลียนที่สาม นอกจากโรงละครซึ่งมีทางเข้าเย็นห้องโถงใหญ่ มีฝาเย็นศิลาอ่อนแล้วยังมีบันไดโค้งอันมหันต์ มีทางเดินเล่นที่มีพื้นไม้ขัดมันมีฝาเย็นไม้อันประดับกระจกยานใหญ่ มีกรอบเดินทองเย็นลวดลายอันวิจิตร ยังมีโรงสอนการร้องเพลงและการระบำรวมอยู่ในดีกนั้น ส่วนโอปะรา-คอมิกเย็นโรงละครก่อนข้างจะใหญ่ แต่ก็ยังคงอยู่ในขนาดธรรมดา ถึงแม้โอปะราที่แสดงโดยมากจะเย็นของเก่า แต่งกันมารัยกว่าขี้แล้วก็จริง นานๆ เขาก็แสดงเรื่องใหม่ซึ่งมักจะเย็นของคนฝรั่งเศสแต่ง การได้เรื่องโอปะราของคนอื่นแสดงย่อมถือว่าเย็นเกียรติอย่างสูง นอกจากโอปะราแล้ว ยังคินก็มีการแสดงระบำเท่านั้น แต่เย็นระบำอย่างชั้นสูง และโอปะราก็มีหลายเรื่องที่มีระบำแทรกอยู่ด้วย การไปดูโอปะราในสมัยระหว่างมหายุทธ-

สงครามทั้งสอง คนดูโดยมากแต่งราตริ และการไปดูโอปะรา ก็เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งในการสังคม เป็นโอกาสที่จะไปอวดตัวกันและดูกันอีกด้วย.

นอกจากโอปะราแล้ว ก็ยังมีโรงละครร้องอย่างธรรมดา แสดงละครร้องสมัยใหม่อีกหลายโรง ซึ่งฝรั่งเศสเขาเรียกว่า โอปะเรตต์ (Operette) คือละครร้องอย่างเล็ก โดยมากเป็นเรื่องแต่งขึ้นใหม่ ๆ มีเพลงที่ไพเราะแต่ในไม่ช้าก็จะถูกลืมง่าย ไม่สูงถึงขนาดคลาสซิก มีตัวละครสตรีสวย ๆ มีตลกเอก เป็นเรื่องขบขันและเกี่ยวกับความรัก บางทีก็แปลและดัดแปลงเอามาจากละครร้องอเมริกันที่ได้แสดงมานานแล้วที่มหานครนิวยอร์ค ต่อจากนั้นก็มีรีวิวโรงใหญ่ ๆ ที่ได้บรรยายถึงแล้วในตอนต้นบทนี้ ที่หนักไปในทางทำฉากสวย ๆ มีสตรีเป็นอันมากที่เปลือยกาย มีโรงใหญ่และสำคัญอยู่สามโรง คือ ฟอลี-แบแยร์ ที่ได้กล่าวถึงแล้ว กาสิโน เดอ ปาริส (Casino de Paris) และ มูแลง รูช (Moulin Rouge) ซึ่งแปลว่าสิลมแดง แล้วยังมีโรงรีวิวเล็ก ๆ อีกมาก แต่พวกนี้ชาวต่างประเทศไม่สู้

จะรู้จัก เย็นโรงเล็ก ๆ ไม่มีฉากและเครื่องแต่งกาย
อย่างหรูหรา เขาหนักไปในทางมีตัวตลกที่ร้องเพลง
ขบขันทางหยายโลน โดยใช้คำพูดใหม่ ๆ ซึ่งเย็นคำ
สองง่ามหรือซ้อนคำ ซึ่งคนที่ไม่คล่องในภาษาฝรั่งเศส
จริง ๆ จะสามารถเข้าใจได้ยาก ส่วนที่เที่ยวตอนดึกคือ
โรงลิลาศอันมีระบำและตลกประกอบนั้น ที่กรุงปารีส
มีมากมายนับร้อย จนเหลือที่จะนำมาบรรยายในหนังสือ
เล่มนี้ได้ จะบรรยายถึงที่เที่ยวในกรุงปารีสก็จะต้องแต่ง
หนังสือพิเศษโดยเฉพาะเรื่องนั้นอีกเล่มหนึ่ง ข้าพเจ้า
ได้ไปอยู่ปารีสบ่อย ๆ มีเพื่อนอังกฤษเพื่อนไทยไปเยี่ยม
เสมอก็เลยมีโอกาสได้เที่ยวมาก ในใจข้าพเจ้าเอง ใน
สมัยนั้นยังติดนิสัยอังกฤษอยู่มาก ข้าพเจ้าเองกลับชอบ
เที่ยวในกรุงลอนดอนมากกว่า แต่เพื่อนฝูงทั้งไทยอัง-
กฤษที่ไปเยี่ยมและพักอยู่กับข้าพเจ้าที่ปารีส เขาติดเต้น
และชอบเที่ยวปารีสยิ่งกว่า และเพราะการให้ความสุข
สนุกสนานแก่เพื่อน เย็นของที่ข้าพเจ้าชอบที่สุด ฉะนั้น
จึงคอยหาโอกาสแสวงหาความรู้เกี่ยวกับที่เที่ยวอยู่เสมอ

จึงยังอาจที่จะอวดได้ว่าข้าพเจ้ารู้จักที่เที่ยวต่าง ๆ ในกรุงปารีสได้ดีพอใช้.

เมื่อมีแม่ไปอยู่ประจำที่ปารีสและได้ไปอยู่กับแม่บ่อย ๆ ทั้งอยู่ปารีสนานขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็ย่อมมีโอกาสได้เห็นชีวิตและการสังคมของชาวฝรั่งเศสในปารีสได้ดีขึ้น ที่ลอนดอนประมุขของการสังคมก็คือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนกับยอดพระเกศ์ และคนชั้นอื่น ๆ ก็ต่ำลงมาและมีมากขึ้นเหมือนองค์พระเกศ์ แต่ฝรั่งเศสถึงไม่มีพระเจ้าแผ่นดินก็ดี และถึงแม้ว่าเขินริยิ่งลิกตามกฎหมายจึงไม่นับถือยศถาบรรดาศักดิ์เลยก็ดี แต่ตามทางสังคมคนฝรั่งเศสที่มีกระดูลสืบเนื่องจากผู้ที่เคยมีบรรดาศักดิ์มาแต่สมัยราชาธิปไตย หรือสมัยพระเจ้านะโปเลียนที่หนึ่ง ทั้งยังมิได้รับบรรดาศักดิ์อีกในสมัยพระเจ้านะโปเลียนที่สาม ต่างก็ยังรักษาบรรดาศักดิ์เหล่านั้นไว้ทั้งสิ้น และใคร ๆ ก็พากันเรียกบุคคลเหล่านั้นโดยให้เกียรติอย่างเต็มที่ถูกต้องตามบรรดาศักดิ์ของเขา อนึ่งฐานันดรศักดิ์เจ้านายต่างประเทศหรือบรรดา-

ศักดิ์ขุนนางสืบตระกูลต่างประเทศ คนฝรั่งเศสก็เอาใจใส่และเลื่อมใสเย็นอย่างมาก.

ที่อังกฤษในสมัยนั้น ผู้ที่จะไปดูละครโดยซื้อตั๋วที่นั่งหน้าเวทีซึ่งเย็นที่แพงที่สุด ดังได้บรรยายมาแล้ว ก็มักจะแต่งเครื่องราตรีโดยที่ผู้ชายสวมเสื้อดินเนอร์แจ็กเก็ต คือหางสั้น ผูกผ้าผูกคอโบดำ นอกจากจะเย็นละครที่เล่นมานมนานหลายเดือนหรือตั้งปี ซึ่งคนชั้นสูงเขาได้ไปดูกันเกือบหมดแล้ว ส่วนผู้ที่จะไปกินสัปเปอร์และลิลาศในโรงแรมชั้นสูง ก็ยังแต่งเครื่องราตรีอย่างเต็มที่ จนถึงกับผู้ชายสวมเสื้อราตรีหางยาว ผูกผ้าผูกคอโบขาว ที่ปารีสหาได้เย็นเช่นนั้นไม่ นอกจากคืนพิเศษที่โอปะราใหญ่ เพราะเย็นวันสำคัญซึ่งเขาเรียกว่า "กาลา" (Gala) แล้วเกือบไม่มีผู้ใดสวมเครื่องราตรีหางยาวไปดูละครเลย เมื่อไปสัปเปอร์และลิลาศภายหลังละคร ก็ไม่มีการแต่งราตรี.

ที่อังกฤษถ้ามีการเลี้ยงกันที่บ้านในหมู่คนชั้นสูง ก็แต่งราตรีโดยที่ผู้ชายแต่งดินเนอร์แจ็กเก็ตประกอบ

ด้วยผ้าผูกคอดำ ที่ฝรั่งเศสแม้แต่จะมีการเลี้ยงที่บ้าน ก็ชอบแต่งราตรีโดยผู้ชายสวมเสื้อราตรีหางยาวผ้าผูกคอโบขาว เขามีแปลกแตกต่างกันอย่างนี้.

คนอังกฤษนอกจากจะรับรองเลี้ยงดูในบ้านของเขาเองแล้ว ยังชอบเชิญเพื่อนฝูงไปกินอาหารกลางวันหรืออาหารค่ำตามโรงแรมหรือภัตตาคารอีกด้วย ถ้าท่านจะไปกินอาหารกลางวันในห้องกินอาหารของโรงแรมชั้นเอกในกรุงลอนดอนเช่น ซาวอย, ริตซ์ หรือ แคล์ริดจ์ จะเห็นโต๊ะใหญ่ยาวมีคนนั่งตั้ง ๑๒ คนเพราะเป็นการเลี้ยงดูโดยมีผู้หนึ่งเป็นเจ้าของงาน ตอนค่ำหรือตอนสัปเปอร์ก็เช่นเดียวกัน บางทีมีโต๊ะยาวตั้ง ๒๔ คน ภายในท่ามกลางภัตตาคาร เพราะเป็นการเลี้ยงฉลองวันเกิดดังนี้เป็นต้น ฝรั่งเศสไม่ชอบทำเช่นนั้น ทั้งกลับถือว่าผิดมารยาท ถ้าจะเลี้ยงเพื่อนฝูงที่สนิทรวมทั้งภรรยาและบุตรของเพื่อนด้วยแล้ว เป็นการจำเป็นที่สุดที่จะต้องเลี้ยงที่บ้าน คนฝรั่งเศสจะเลี้ยงผู้อื่นตามภัตตาคารก็ในหมู่ผู้ชายด้วยกัน ทั้งมักจะไม่เป็นเพื่อนฝูงที่สนิท

ชอบพอกัน ในทาง ส่วนตัว จนรู้จัก คุ้นเคย กับ ครอบ ครัว คนฝรั่งเศส เขา เลี้ยงผู้อื่น ตาม ภัตตาคาร ก็ชั่วแต่ผู้ที่จะเกี่ยวข้องด้วยทางการงานและทางการค้าขาย ซึ่งเขายังไม่มี ความ ประสงค์ จะแนะนำ ให้รู้จัก กับ ภรรยา และครอบครัวของเขา.

ที่ลอนดอนแม้จะมีตึกรามสร้างขึ้นใหม่ ซึ่งมีแบ่งออกเป็น "แฟลต" แต่ก็ยังมีผู้อยู่บ้านแยกของตนเองอยู่อีกมาก ที่กรุงปารีสไม่เป็นเช่นนั้น คนส่วนมากอยู่ในหมู่ห้องของตนเอง แต่อยู่ในตึกรามอันใหญ่แทนที่จะเรียกว่า "แฟลต" เช่นที่อังกฤษ เขาเรียกว่า "อะพาตเตอมองต์" (Appartement) หมู่ห้องที่เป็น "อะพาตเตอมองต์" นั้นผู้อยู่จะเช่าก็ได้ และบางทีจะซื้อเป็นกรรมสิทธิของตนเลยก็ได้ เช่น "อะพาตเตอ-มองต์" อันเป็นที่อยู่ของแม่ที่เนยนั้น ข้าพเจ้าได้ซื้อเลยและมอบให้เป็นกรรมสิทธิของแม่ ตึกที่มี "อะ-พาตเตอมองต์" นั้นโดยมากมักจะมีราวเจ็ดชั้น ชั้นล่างนอกจากจะมีที่อยู่สองหมู่แล้ว ก็ย่อมมีสองสามห้อง

ของผู้ดูแลตึก ซึ่งฝรั่งเศสเขาเรียกว่า "คองเซียร์ช" (Concierge) ซึ่งมักจะเป็นผู้หญิง และมีสามีโดยมาก มักจะเป็นตำรวจ ตึกเช่นนั้นมีประตูใหญ่อยู่ตอนกลางชั้นระดับถนน ทุก ๆ ชั้นนั้นมีหมู่ห้องสองหมู่ มีลิฟต์ขึ้นไปทุก ๆ ชั้น ทุก ๆ หมู่ห้องก็มีประตูหน้าห้องของตน ซึ่งเจ้าของมีลูกกุญแจ แต่เจ้าของหมู่ห้องเหล่านั้นหามีลูกกุญแจประตูใหญ่ของตึกไม่ ประตูใหญ่ตอนริมถนนนั้นไม่มีลูกกุญแจเลย มีกลอนพิเศษซึ่งคองเซียร์ชต้องกดปุ่มไฟฟ้าจึงจะเปิดได้ ตอนเวลากลางวันผู้ใดที่จะต้องการเข้าไปในตึกก็กดปุ่มไฟฟ้า ประตูก็เปิด อยากจะขึ้นไปยังพื้นไหนก็เข้าไปในลิฟต์ กดปุ่มที่เขามีติดไว้ในลิฟต์ ถ้ามีเจ็ดชั้นเขาก็มีเจ็ดปุ่ม ถ้าเราอยากจะขึ้นไปชั้นหก ก็กดปุ่มหก ลิฟต์ก็จะพาเราขึ้นไปยังพื้นที่หกตามประสงค์ ตอนค่ำเมื่อมืดแล้ว คองเซียร์ชเขาก็จะกดปุ่มไฟฟ้าอันหนึ่ง ซึ่งจะทำให้ปุ่มไฟฟ้านอกประตูตึกเมื่อมีผู้ใดกดแล้วจะไม่เปิดประตู จะเป็นแต่เพียงทำให้มีเสียง "แอ็ด" ในห้องนอนของคองเซียร์ช ซึ่งอยู่

ใกล้ประตูนอกติก เมื่อคองเซียร์จได้ยินเสียง "แอ็ด" ดังนั้น เขาก็กดปุ่มไฟฟ้าใกล้เตียงของเขา ประตูนอกก็จะเปิด ผู้เข้ามาก็ปิดประตูนั้นซึ่งจะทำให้ประตูลงกลอนปิดสนิทไปในตัว ซึ่งทำให้ไม่มีผู้ใดเข้ามาได้อีก จนกว่าจะมีใครกดปุ่มทำเสียงดัง "แอ็ด" กับคองเซียร์จอีก อนึ่งผู้ที่เข้ามาในเวลาค่ำหรือดึก เมื่อคองเซียร์จเข้านอนแล้ว ก่อนที่จะผ่านห้องคองเซียร์จไปขึ้นลิฟต์จะต้องไปยืนใกล้ประตูห้องคองเซียร์จ และร้องว่าตนเป็นใครและจะขึ้นไปยัง "อะพาตเตอมองต์" ของใคร หาไม่คองเซียร์จก็จะต้องรีบออกมาดูว่า ผู้นั้นมาดีหรือมาร้าย.

ข้าพเจ้ารู้สึกดีว่าตนเป็นผู้เคราะห์ดีอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสได้รู้จักและเข้าใจชีวิตในกรุงปารีสได้มากเช่นนั้น.

การศึกษาภาษาฝรั่งเศสนั้น นอกจากที่ได้เรียนจากโรงเรียนแฮร์โรว์ซึ่งเป็นการเรียนพินไวยากรณ์เสียเป็นส่วนมาก กับเมื่อที่ไปอยู่อิย์ปอร์ตหนหนึ่งแล้ว ข้าพเจ้ามิได้เรียนอย่างเอาจริงเอาจังกับครูอีกเลย แต่

อาจจะเป็นเพราะได้รับสืบมาอย่างดีที่แฮร์โรว์ และอาจจะเป็นเพราะมีเลือดรุสเซียอยู่ในตัว เพราะคนรุสเซียมีชื่อเสียงว่าเรียนภาษาอื่นได้รวดเร็ว เมื่อไปอยู่ที่ปารีสบ่อย ๆ และบางทีนาน ๆ พังคนอื่นเขาคุยกันเสมอ ไปดูละครพูดพังเขาพูดกันบนเวที การพังละครพูดข้าพเจ้าถือว่าเป็นการเรียนภาษาได้อย่างดีที่สุด ต่อมาในไม่ช้าข้าพเจ้าก็พอเข้าใจเกือบหมด และพอพูดโต้ตอบไปกับเขาได้.

บทที่ ๑๖

พระราชวงศ์อังกฤษ

ในบทที่ ๑๓ ผู้อ่านคงจะพบข้อความในลายพระราชหัตถ์ของทูลหม่อมอาเอียดน้อย ลงวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๑ อันมีความตอนหนึ่งว่า "ฉันไม่ต้องการให้แกได้เข้าเฝ้าพระเจ้ายอร์ช เพราะแกไม่อยู่ในขอบเขตสืบสันตติวงศ์" ความรู้สึกของพระองค์ท่านในข้อนี้ มิได้ทำให้ข้าพเจ้าเสียใจหรือโทมนัสอย่างใด ดังอธิบายไว้แล้วในบทที่ ๑๓ นั้น แต่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๑ จนข้าพเจ้ากลับไปเยี่ยมบ้านเย็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ข้าพเจ้าได้รับความกวนใจมิใช่น้อย ทั้งนี้เพราะที่เคมบริดจ์ข้าพเจ้ามีเพื่อนฝูงมากอยู่ บ้างก็มีบ้านที่เย็นคนกว้างขวาง เย็นรัฐมนตรีที่สำคัญ ดังนเย็นต้น เมื่อเขามีใจดีชักชวนไปที่บ้านของเขา ทั้งได้พบปะเพื่อนฝูง

พวกพ้องของเขา ก็เลยพลอยพบปะคนสำคัญและใหญ่โตด้วย แม้แต่เจ้านายชั้นสูงขนาดเจ้าฟ้าข้าพเจ้าก็เกือบจะได้ถูกนำเข้าเฝ้าแต่คลาดกันเพียงหวุดหวิด ไปทางไหนก็มักจะมีคนถามว่าเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแล้วหรือยัง เมื่อตอบว่ายังมิได้เคยเฝ้าเขาก็แสดงความแปลกใจ ทั้งนี้เพราะเขาทราบกันอยู่ดีว่าข้าพเจ้ามียศเป็นชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ (His Royal Highness) จึงเห็นว่าการเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน มิใช่แต่เป็นของธรรมดา กลับเห็นว่าเป็นของจำเป็นเสียด้วยซ้ำ ครานี้ข้าพเจ้าตามเสด็จท่านไว ๆ เข้าในการสังคมที่กรุงลอนดอนใน พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้น ข้อแก้ความสงสัยของคนทั่วไปอย่างง่าย ๆ ว่ายังไม่ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ก็เพียงแต่ขอกว่ายังเป็นเด็กอยู่ก็พอแล้ว ทั้งนี้เพราะเวลานั้นข้าพเจ้าอายุเพียง ๑๙ และเพิ่งออกจากโรงเรียนแฮร์โรว์ ต่อมาเมื่อเติบโตขึ้นก็ดูแก่ตัวได้ยากขึ้นตลอดมา ที่จะบอกเขาตรง ๆ ว่าเป็นเพราะทางวงศ์ญาติของข้าพเจ้าไม่อยากให้ได้เฝ้าเพราะมีแม่เป็นฝรั่งนั้น ข้าพเจ้าทราบดีว่ากลัวจะทำให้ฝรั่งเขาดูถูกวงศ์ญาติของทางเรา

เสียอีก เขาคงจะคิดว่าถ้าการมีแม่เป็นฝรั่งทำให้ข้าพเจ้าไม่ดีพอที่จะเป็นเจ้า เหตุไฉนจึงปล่อยให้เป็นเจ้าเล่า ทั้งนี้เพราะการที่เป็นเจ้าครึ่งหนึ่ง ไม่เป็นเสียครึ่งหนึ่ง เป็นของที่ฝรั่งเขาไม่เข้าใจ ทางเขาไม่ทำกันเช่นนั้น อนึ่ง การมาเป็นเจ้าที่เมืองนอกก็เป็นของที่ข้าพเจ้าเองมิได้เคยอยากจะเป็น แม้เมื่อแรกมาถึงอังกฤษก็ได้ถามเจ้าคุณบุริฯ ว่าจะงดการใช้ยศเจ้า (Prince) ได้หรือไม่ แต่ก็ได้รับคำตอบว่างดไม่ได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อกลับไปเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๔๗๔ จึงตกลงใจว่าจะต้องหาโอกาสกราบทูลทูลหม่อมอาในเรื่องนี้ให้ได้ คือทูลขอให้ท่านพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าไม่ต้องเป็นเจ้าอีกต่อไปที่เมืองอังกฤษ หรือมิฉะนั้นก็จะขอให้ทรงยินยอมให้ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษแม้แต่ครั้งเดียว พอที่จะตอบคำถามที่ดูหนาหูขึ้นทุก ๆ วัน ว่าได้เฝ้าแล้วหรือยัง.

เมื่ออยู่กับทูลหม่อมอาที่พระที่นั่งอัมพรฯก็มีโอกาสคุยกับท่านในเรื่องนี้ดังประสงค์ ทูลหม่อมอาเอียดน้อยท่านทรงมีน้ำพระทัยดีอย่างยิ่งในข้อที่ว่าแม้

พระองค์ท่านเอง จะทรงมีความคิดเห็นอย่างใดก็ตาม ท่านทรงยินยอมและยินดีฟังความเห็นของคนอื่นที่ผิดแปลกกันอยู่เสมอ ทั้งทรงฟังเรื่องราวและเหตุผลนั้นอย่างละเอียดตั้งแต่ต้นจนจบ เมื่อฟังแล้วก็ทรงไตร่ตรองดูอย่างถี่ถ้วนโดยพระองค์เอง ถ้าทรงเห็นด้วยกับความคิดเห็นอย่างใหม่ ท่านก็ทรงเปลี่ยนพระทัยโดยดี หาทรงยึดถือเอาแต่ความเห็นเดิมไม่ ดังคนใหญ่คนโตอื่นๆ บางคนทั้งในเมืองไทยและเมืองฝรั่ง ในเรื่องการเผ้าพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษนี้ ท่านก็ทรงฟังอย่างดี เมื่อข้าพเจ้าเล่าถวายจบแล้ว ท่านก็ทรงเห็นด้วยกับข้าพเจ้าทุกประการ แต่ไม่ทรงยอมให้ข้าพเจ้าเลิกใช้ฐานันดรศักดิ์ กลับมีพระบรมราชโองการสั่งมายังท่านดำรัส ฯ ราชทูตที่กรุงลอนดอนในสมัยนั้น ให้จัดการนำข้าพเจ้าเข้าเผ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ ๕ เมื่อข้าพเจ้ากลับมายังอังกฤษอีก.

ข้าพเจ้าย่อมยินดีที่เรื่องลำบากใจนี้จะได้ยุติลง แต่ก็หาได้ตื่นเต้นดีอกดีใจเกินขนาดไม่ เพราะคิดอยู่ว่าเมื่อได้เข้าเผ้าหนหนึ่งพอเป็นพิธีแล้ว ก็คงจะจบเรื่องกันเพียงเท่านั้น นับตั้งแต่มหาสงครามโลกครั้งแรก พ.ศ.

๒๔๕๗–๒๔๖๑ มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ เจ้านายไทยที่เสด็จมาอังกฤษและเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน มักจะไปเฝ้าในงาน ราชอุทยานสโมสร (Royal Garden Party) มิพิเศษก็เสด็จอยู่ดำรง ฯ เพราะท่านทรงคุ้นเคย กับสมเด็จพระเจ้ายอร์ชมาแต่เมื่อยังทรงเป็นสมเด็จพระยุพราช เมื่อเสด็จมาอังกฤษและไปเฝ้า จึงได้รับเชิญไปเสวยกลางวันเป็นพิเศษ อนึ่งในระหว่างคนไทยเราด้วยกันเอง ดูรู้สึกมีความคิดเห็นกันว่าที่เมืองอังกฤษนั้น เจ้านายไทยจะประสบการต้อนรับอย่างดีไม่ได้ เหตุผลที่คิดเช่นนั้นก็เป็นเพราะอังกฤษมีเมืองขึ้นเป็นของชาวอาเซียมาก มีอินเดียเป็นอาทิ เจ้าอินเดียเป็นเจ้าประเทศราชของเขา เขาจึงจะให้เกียรติยศแก่เจ้าอินเดียเท่ากับเจ้าฝรั่งชาติอิสระนั้นไม่ได้ ครั้นจะให้เกียรติยศแก่เจ้าอาเซียซึ่งเป็นชาติอิสระเช่นไทยเรา ก็อาจจะทำให้เจ้าอินเดียโทมนัส ข้าพเจ้าขอย้ำว่าความเห็นนี้เป็นความเห็นที่ได้ยินพูดกันมาก ทั้งในหมู่เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ส่วนข้าพเจ้าเองไม่ทราบว่าจริงหรือไม่ประการใด.

ด้วยเคยได้ยินมาดังนั้น จึงมีความแปลกใจมาก

เมื่อได้รับพระราชทานเชิญให้ไปร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารกลางวันกับสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ (His Majesty King George V) และสมเด็จพระบรมราชินีแมรี (Her Majesty Queen Mary) ราวต้นเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ นับตั้งแต่ได้รับพระบรมราชโองการให้พาข้าพเจ้าเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ท่านดำรัสว่าก็ริบทรงติดต่อกับกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษทันทีการเข้าเฝ้าจะเป็นไปโดยแบบใดทางเราย่อมไม่ทราบ ข้าพเจ้าถูกแนะนำให้ตัดเสื้อชนิด ฟร็อกโคต (Frock-coat) คือ เสื้อดำยาวกระดุมสองแถว คล้ายๆ เสื้อกันหนาว (Over-coat) แต่ไม่กลัดกระดุมและที่แขะคอมีแพรดำ ข้าพเจ้าเองอดสงสัยไม่ได้ว่าจะควรสวมเสื้อฟร็อกโคต จริงอยู่เมื่อมีงานมีการและเมื่อโปรดให้คนเข้าเฝ้า สมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ทรงฟร็อกโคต ข้าราชสำนักของพระองค์ท่านก็สวมฟร็อกโคต แต่ตามความสังเกตเท่าที่ได้ดูภาพหนังสือพิมพ์ ในหมู่เจ้านายอังกฤษหนุ่มๆ ดูไม่เห็นทรงฟร็อกโคตกันเลย จึงเดาว่าฟร็อกโคตเป็นของที่ไม่มีใครเขาตัดใหม่กัน ถ้า

เป็นคนสูงอายุซึ่งมีอยู่แล้ว เมื่อเข้าเผ้าก็ยังคงสวมอยู่ต่อไป แต่ผู้ไม่เคยมีก็สวม มอร์นิงโคต (Morning Coat) แทนคอเสื้อหางยาว กระดุมแถวเดียวและคู่เดียว ที่แขะคอไม่มีแพร ถึงกระนั้นข้าพเจ้าไม่กล้าโต้เถียงก็เลยต้องตัดฟร็อกโคต แต่อดเกรงกลัวไม่ได้ว่าเมื่อตนอายุเพียง ๒๔ ถ้าสวมฟร็อกโคตไปเผ้าน่ากลัวจะดูคร่ำครึเกินอายุเป็นแน่ ครั้นได้รับบัตรเชิญอันมีขนาดใหญ่และงดงาม ก็เห็นบ่งชัดว่าจะต้องสวมมอร์นิงโคต ข้าพเจ้าจึงโล่งใจเป็นอย่างยิ่ง อันฟร็อกโคตที่ได้ตัดไว้แล้ว นับตั้งแต่วันนั้นจนบัดนี้ก็มิได้เคยสวมสักครั้งเดียว.

เวลานั้นข้าพเจ้ายังอยู่ที่เคมบริดจ์ เป็นนักเรียนค้นคว้าในยุที่ ๕ เพื่อนฝูงอังกฤษ เมื่อเขาได้ยินว่าข้าพเจ้าจะได้เผ้าพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งจะได้เผ้าอย่างดียิ่งคือจะได้ไปร่วมโต๊ะเสวยกลางวัน เขาก็ต่างพากันยินดี เราก็คุยถกกันมากว่าเมื่อไปร่วมโต๊ะเสวยนั้น จะมีคนอื่น ๆ นั่งโต๊ะด้วยหรือไม่ จะมีกี่คน และจะเป็นใครบ้าง เมื่อถึงวันสำคัญข้าพเจ้าขึ้นรถไฟจากเคมบริดจ์ไปลอน-

ตอนแต่เช้า ครั้นถึงกรุงลอนดอนก็รีบไปยังสถานทูต มีการเปลี่ยนเครื่องแต่งกายเข้าสวมชุดมอร์นิ่งโคตที่สถานทูต พอถึงเวลาสมควรก็ขึ้นรถยนต์ของสถานทูตไปยังพระราชวัง ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่าเมื่อรถผ่านเข้าประตูใหญ่ของพระราชวังบักกิงแฮม ข้าพเจ้าก็ตกใจเต้นไม่ได้ เพราะเคยได้เห็นมาแต่ภายนอกถึงกว่า ๑๐ ปี แต่ยังมิได้เคยล่วงล้ำเข้าไปเลย จึงหวังว่าผู้อ่านคงจะยอมรับว่าสิ่งใดที่คนเราจะได้ทำในชีวิตนี้ ถึงแม้จะวิเศษอย่างยิ่งที่สุดทุก ๆ ครั้งก็ดี แต่จะที่สู้ครั้งแรกได้นั้นยากนัก ครั้งแรกมักจะดีวิเศษเสมอ ความรู้สึกของข้าพเจ้าเมื่อนั่งอยู่คนเดียวในรถยนต์ของสถานทูต ผ่านเข้าประตูไปในพระราชวังบักกิงแฮมครั้งแรกก็เป็นเช่นนั้น เพราะได้เคยมองดูเห็นมาแต่ภายนอกตั้ง ๑๐ ปี แต่หาได้เคยก้าวเท้าเข้าไปภายในเช่นนั้นเลย รถแล่นเข้าประตูใหญ่ที่กำแพงหน้าพระราชวัง[1] ผ่านซานซาลาหน้าพระ

1 ประตูหน้าวังและกำแพงอันมีรั้วเหล็ก เหมือนที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมไม่มีผิด เมื่อของเขาเก่ากว่า ก็น่าจะเป็นเพราะของเรามาลอกอย่างเขามา.

ที่นั่ง แล้วจึงไปขอดยังประตูถึก คือตัวพระที่นั่งนั้นเอง ทางด้านขวา ประตูนั้นเขาเรียกว่าทางเข้าพระคลังข้างที่ (Privy Purse Entrance) ทั้งนี้เพราะถ้าเดินไปตามระเบียงชั้นล่างของพระที่นั่ง เมื่อผ่านประตูนั้นไปแล้ว ก็จะถึงยังสำนักงานของกรมพระคลังข้างที่ พอข้าพเจ้าลงจากรถก็มีมหาดเล็ก สวมเสื้อเบี๊ดอกหางยาวสีแดง กางเกงยาวสีดำมาเบิดประตู ที่เรียกว่ามหาดเล็กนั้นก็เพราะใช้คำไทย แต่ตามแบบอังกฤษ เจ้าหน้าที่ในพระราชวังนั้นเขาแบ่งออกเป็นสองพวกอันไม่ปนกันอย่างของเรา ของเรานั้นมหาดเล็กเดินโต๊ะก็อาจจะเป็นบุตรคนชั้นสูง จนถึงจะเป็นหม่อมหลวง หม่อมราชวงศ์ก็ได้ เคยได้รับการศึกษามาอย่างสูง ฉะนั้นวันหนึ่งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อาจจะได้เลื่อนยศขึ้นไปตามลำดับในกรมมหาดเล็ก จนถึงกับเป็นอธิบดีกรมมหาดเล็กก็ได้ ของอังกฤษไม่เป็นเช่นนั้น คนเบิดประตู คนเดินโต๊ะ คนทำความสะอาดในพระราชวัง ล้วนเป็นชั้นคนใช้ และเขาเรียกว่า Royal Servants ส่วนเจ้าหน้าที่กรมมหาดเล็กชั้นสัญญาบัตร เขาเรียกว่า Gentlemen of the

Household พวกนี้ไม่เคยเดินโต๊ะหรือรับใช้อย่างต่ำ โดยมากมักจะเป็นนายทหารนอกราชการ อนึ่งเจ้าหน้าที่ในกรมมหาดเล็ก กรมวัง หรือกรมพระคลังข้างที่ ก็คือพวกมหาดเล็กชั้นสัญญาบัตรเลื่อนกันขึ้นไป มีเพิ่มเติมอยู่ก็คือตัวผู้ช่วยอธิบดีในทุก ๆ กรม แทนจะเป็นข้าราชการประจำที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเลือก ผู้ช่วยอธิบดีจะต้องเป็นสมาชิกสภาสามัญและอยู่ในพรรคที่ได้รับตั้งเป็นรัฐบาล ท่านเหล่านี้รัฐบาลแต่งตั้งมาอยู่ในพระราชสำนัก การทำเช่นนั้นก็เพื่อเป็นข้อพิสูจน์แก่คนทั่วไปว่าพระเจ้าแผ่นดินกับรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นโดยพรรคใดก็ดี มีความประสานกันอย่างดี ทั้งทางพระราชสำนักจะคิดร้ายหรือคบคิดต่อรัฐบาลนั้นจะมีไม่ได้ เพราะมี ส.ส. ของ รัฐบาล เข้ามาคลุกคลีอยู่ด้วย อย่างใกล้ชิด ส่วนทางรัฐบาล เมื่อมีพวกของตนไปรับใช้ ก็แสดงว่าจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน.

เมื่อข้าพเจ้าลงจากรถก็มีบุรุษสวมฟร็อกโคตลงมาต้อนรับข้าพเจ้า ผู้นั้นคือนายเวรมหาดเล็กประจำวัน (Gentleman-in-Waiting) เพราะข้าพเจ้าไปถึงก่อนเวลา

ราว ๕ นาฑิ เขาก็เชิญเข้าไปในห้องทำงานของเขา คุยปราศรัยกันอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ข้าพเจ้าพยายามแสดงกิริยาว่าใจคอปกติ แต่ความจริงนั้นย่อมรู้สึกใจเต้นอยู่เป็นอันมาก พอคุยกันอยู่ครู่หนึ่ง เขาก็เชิญข้าพเจ้าไปยังลิฟต์ แต่เขาหาได้เข้าไปในลิฟต์ด้วยไม่ เขากดปุ่มไฟฟ้าแล้วลิฟต์ก็เลื่อนขึ้นไปยังชั้นหนึ่ง โดยมีแต่ข้าพเจ้ายืนอยู่ในลิฟต์นั้นผู้เดียว และอดคิดไม่ได้ว่าจะพบใครอีกบ้าง ก่อนที่จะเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินี ลิฟต์ขึ้นไปประเดี๋ยวเดียวก็ถึงชั้นหนึ่ง มีบุรุษอีกคนหนึ่งยืนคอยอยู่ พอลิฟต์ถึงเขาก็เปิดประตู ผู้นี้สวมฟร็อคโคตเช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าได้ทราบภายหลังจะรู้จักกันอย่างดีว่าผู้นั้น คือ พลจัตวา *เซอร์ ฮิลล์ ชายลด์* (Brigadier Sir Hill Child) นายทหารยกนอกราชการ ยัดนั้นรับตำแหน่งเป็นรองอธิบดีกรมมหาดเล็ก (Deputy Master of the Household) เมื่อได้จับมือกันแล้ว ข้าพเจ้าก็ถูกพาเข้าไปในห้องขนาดอันค่อนข้างเล็ก ไม่มีเก้าอี้เลย ฝานั้นเต็มไปด้วยตู้กระจกกรอบ ในตู้กระจกมีประดับเครื่องอาวุธ ถาด คนโทน้ำและอะไรต่าง ๆ

อันเป็นของอินเดียและเป็นทองทั้งสิ้น ด้านหนึ่งมีเตาไฟจุดสว่างโร่อยู่ เซอร์ ฮิลล์ ชายลด์ แถลงว่า ห้องนี้คือห้องประชุมองคมนตรี (Privy Council Room) และว่าประเดี๋ยวก็จะเสด็จออกมา ในทันใดนั้นข้าพเจ้าจึงนึกออกได้ว่า ข้าพเจ้าน่าจะต้องนั่งร่วมโต๊ะเสวยกับพระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีสองต่อสองโดยไม่มีผู้อื่นเลย จึงทำให้ใจเต้นยิ่งขึ้น ต่อมาในไม่ช้า เซอร์ ฮิลล์ ชายลด์ก็คงจะได้ยินเสียงรองพระบาท เพราะพูดขึ้นโดยเร็วว่า "เสด็จมาแล้ว" และตัวเขาเองก็รีบออกไปจากห้องเสียโดยเร็ว ปล่อยข้าพเจ้าไว้คนเดียว การที่เขาทำเช่นนั้นข้าพเจ้าทราบต่อมาภายหลังว่า เป็นเพราะธรรมเนียมอังกฤษและยุโรป เขาสมมุติว่าบรรดาเจ้านายในพระราชวงศ์ต่าง ๆ นั้นเป็นญาติกันหมด (ของฝรั่งเขาก็เป็นญาติกันจริง ๆ) ฉะนั้นจึงควรจะรู้จักกันหมด บุคคลสามัญจึงไม่มีหน้าที่จะแนะนำเจ้านายให้รู้จักกันได้ แต่ในระหว่างเจ้านายนั้นแนะนำกันได้ ข้าพเจ้ามิต้องคอยอยู่นาน ประตูอีกด้านหนึ่งก็เปิด พระเจ้ายอร์ชที่ ๕

เสด็จเข้ามา มีพระราชินีแมรีตามเสด็จมาด้วย พระองค์พระเจ้าแผ่นดินนั้นเล็กและไม่สูงกว่าข้าพเจ้าเท่าใด พระเนตรสีน้ำเงินดูใสวาว พระพักตร์ก็ดังที่เคยเห็นมาในรูป แล้วนับครั้งไม่ถ้วน ทรงฟร็อกโคตดำกางเกงลาย ผ้าผูกพระศอแทนจะผูกเย็นเงื่อนดังสมัยใหม่ ทรงสอดผ้านั้นผ่านแหวนทองอันมีติดอยู่ที่ปลอกพระศอ การทำเช่นนั้นตามแบบเก่า ใช้กันในสมัยเมื่อยังทรงหนุ่มอยู่ สมเด็จพระราชินีแมรีก็เหมือนในรูป แต่ไม่สูงใหญ่ดังที่รูปทำให้เข้าใจ ดูทรงเล็กกว่ามาก และทรงมีสง่าอย่างยิ่งสมเป็นพระราชินีที่สุด วันนั้นเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าพบเจ้าแผ่นดินหรือราชินีที่ไม่เป็นญาติอันสนิทของข้าพเจ้า เนื่องจากได้รับการสั่งสอนมาแล้วจึงปฏิบัติตนได้ถูก ดังพ่อเคยทรงเล่าให้ฟังตั้งแต่เด็กๆ คือพระราชินีเมื่อทรงยื่นพระหัตถ์มาให้จับ ข้าพเจ้าก็ก้มศีรษะลงจูบพระหัตถ์เบาๆ ส่วนการถวายความเคารพพระเจ้าแผ่นดินนั้นต้องก้มศีรษะคำนับเท่านั้น แต่ตัวยังเกือบตรงอยู่ นั่นเป็นธรรมเนียมอังกฤษในการคำนับเจ้านายชั้นสูง ทั้งสองพระองค์ทรงปราศรัยอย่างง่ายดาย

และตอบได้สะดวก ภายในไม่กี่นาทีก็ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าได้คุ้นเคยกันแล้ว พระเจ้ายอร์ชตรัสด้วยพระสุรเสียงอันห้าวและออกจะแหบ พระราชินีตรัสเร็วและทรงเน้นคำอย่างแน่น ๆ เมื่อปราศรัยกันพอสมควร พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสว่า "เอ้า, ไปกินข้าวกันเถิด."[2]

พระราชินีก็ทรงนำออกจากห้อง พระเจ้าแผ่นดินกับข้าพเจ้าตาม เดินกันไปผ่านห้องอันแคบ มีแพรจีนปักลวดลายต่าง ๆ แขวนอยู่บนผนัง แม้ข้าพเจ้าจะมีความรู้น้อยในของชนิดนั้น ก็ยังพอเดาได้ว่าเขื่นของเก่าและมีราคายิ่ง เวลาเราเดินผ่านไปพระเจ้าแผ่นดินทรงชี้และตรัสว่า "นั่น เอมเปอเรอ เมืองจีนให้ควินวิกตอเรีย" ข้าพเจ้าจำได้ถึงทางเมืองเรา ของต่างประเทศต่าง ๆ โดยมากที่ดี ๆ ในวัง ก็มักจะมีผู้อธิบายว่า พระเจ้าแผ่นดินประเทศนั้น ประเทศนี้ถวาย ทูลหม่อมปู่จึงเห็นได้ทันทีว่าในพระราชวงศ์อังกฤษนั้น ควินวิกตอ-

2 เพื่อจะให้ดูคล้ายคำพูดธรรมดา การแปลถ้อยคำของเจ้านายฝรั่งจึงได้ถอดมาให้ใกล้กับที่คนไทยพูด ฉะนั้นจึงใช้ "ไปกินข้าว" แทน "ไปกินอาหารกลางวัน."

เรียยังดูทรงมิอิทธิพลเลี่ยเหลือเกิน จนดูเหมือนเกือบจะยังมีพระชนม์อยู่เช่นเดียวกับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระราชวงศ์จักรีฉะนั้น.

ห้องเสวยนั้นอยู่ทางด้านหน้าของพระที่นั่ง ถ้าจะดูกันไปจากถนนภายนอกก็นับว่าอยู่ทางขวา จะเห็นหน้าต่างใหญ่สามบานที่ชั้นที่หนึ่งอย่างชัดเจน ที่กลางห้องอันค่อนข้างใหญ่มีโต๊ะเล็กนิดเดียว จัดวางที่สามที่ โต๊ะนั้นใช้ไม้ขัดมันอย่างแบบอังกฤษและไม่มีผ้าปูโต๊ะ เย็นโต๊ะกลม พระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีประทับตรงข้ามกัน ข้าพเจ้านั่งระหว่างกลางทางด้านที่ดูไปทางหน้าต่าง มองออกไปเห็นรถยนตร์รถแท็กซี่แล่นผ่านอยู่ตลอดเวลา ดังข้าพเจ้าเองก็เคยนั่งรถผ่านพระราชวังมาแล้วนับร้อยครั้งพันครั้ง บัดนี้กลับมานั่งกินอาหารกลางวันกับพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้ระลึกดูว่าชีวิตเรานี่เราประสบของแปลก ๆ โดยที่มิได้คิดหรือฝันว่าจะเป็นได้ดังนั้น ข้าพเจ้าได้ทราบภายหลังว่านอกจากเมื่อมีงานเลี้ยงใหญ่และพิเศษ ห้องนั้นเป็นห้องเสวยส่วนพระองค์และมักจะเสวยด้วยกันสองพระองค์เป็นส่วนมาก การ

ที่จะเชิญคนอื่น ๆ นอกพระราชวงศ์เข้าไปร่วมโต๊ะในห้องอันไปรเวตเช่นนั้น ย่อมจะต้องนับเป็นเกียรติยศอันสูง ตามที่ข้าพเจ้าทราบจากทูลหม่อมอาเอียดน้อย ปรากฏว่าในรัชกาลพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ เคยมิได้เข้าไปก็เพียงเสด็จปู่ดำรง ฯ เท่านั้น พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ยังทรงอธิบายเพิ่มเติมอีกด้วยว่า การที่ทางอังกฤษให้เกียรติยศแก่ข้าพเจ้าเช่นนั้น เป็นเพราะรัฐบาลเคยทราบว่า การที่เสด็จปู่ดำรง ฯ ทรงเป็นเพื่อนสนิทกับพระเจ้ายอร์ช ทำให้เสด็จปู่ดำรง ฯ ทรงเป็นเพื่อนดีของอังกฤษ เมื่อเข้าประชุมปรึกษาราชการก็มักทรงออกความเห็นให้ไทยเราดีกับอังกฤษ หรือเข้ากับอังกฤษเสมอ ฉะนั้นเมื่อเสด็จปู่ดำรง ฯ ทรงพระชราแล้ว อังกฤษคิดว่าข้าพเจ้าชอบอังกฤษ จึงเกลี้ยกล่อมจะให้เป็นมิตรอังกฤษอีกคนหนึ่ง เท่าที่ข้าพเจ้ามีโอกาสคุยกับเสด็จปู่ดำรง ฯ มาแล้ว มีความรู้สึกเชื่อมั่นว่า ถ้าท่านทรงออกความเห็นให้เข้ากับอังกฤษเมื่อใด ก็เป็นเพราะความเชื่อมั่นอันบริสุทธิ์พระทัยของท่านจริง ๆ ส่วนข้าพเจ้าเองนั้นก็มิได้เคยมีโอกาสออกความเห็นในการปรึกษาราชการในเมืองไทยเลย.

อาหารกลางวันแม้จะปรุงอย่างดีโอชารส แต่ก็ไม่หรูหรามากนัก เย็นอาหารกลางวันอย่างธรรมดามีไข่ไก่ปรุงอย่างหนึ่ง แล้วก็เนื้อ แล้วก็ถึงของหวาน ดื่มเหล้าขาวประกอบเมื่อเสวยเสร็จ พระเจ้าแผ่นดินทรงรับเหล้าปอร์ตถ้วยหนึ่ง แต่ก็เกือบจะมิได้ทรงแตะเลย คนเดินโต๊ะมีเพียงสามคน เย็นมหาดเล็กสวมเสื้อหางยาวสีแดงดังที่เปิดประตูรถให้แก่ข้าพเจ้าข้างล่าง คนเดินโต๊ะอยู่ในห้องแต่เมื่อกำลังเดินโต๊ะกันจริง ๆ เท่านั้น พอเดินเสร็จที่ไรก็ออกนอกห้องปิดประตู เราจึงอยู่กันเพียงแต่ลำพังเท่านั้น จะพูดคุยอะไรกันก็ไม่มีใครฟังได้ พอเสร็จอาหารอย่างหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงสั่นกระดิ่งเงินเล็ก ๆ ที่วางอยู่บนโต๊ะใกล้ ๆ พระองค์ ครั้นถึงเวลาเสร็จอาหารและคนเดินโต๊ะนำกาแฟเข้ามาวาง ต่อจากนั้นก็ออกไปจากห้องและไม่มีเข้ามาอีก เรานั่งดื่มกาแฟสูบบุหรี่และคุยกันต่อไป ข้าพเจ้าแปลกใจที่ได้เห็นพระราชินีแมรีทรงบุหรี่ ไม่เคยทราบเลยว่าทรง ข้าพเจ้ากำลังจะจุดบุหรี่ของข้าพเจ้าเอง พระราชินีก็ทรงยื่นไม้ขีดเย็นซินตั้งโต๊ะ ที่ได้ทรงจุดไฟแล้วมาประทาน.

คุยกันไปประเดี๋ยวเดียวก็ทำให้รู้สึกคุ้นเคยกับทั้งสองพระองค์อย่างง่ายดาย ข้าพเจ้ายังอาจจะกล้ากล่าวได้ว่าน่าจะเย็นเพราะข้าพเจ้าไม่รู้สึกกระดากหรือประหม่ากับท่านเลย จึงทำให้โปรดคุยกับข้าพเจ้าตั้งแต่วันนั้นมา การคุยกับพระเจ้ายอร์ชนั้นง่าย เพราะพระองค์เองก็โปรดคุยอย่างยิ่ง และมีเรื่องราวตลกขบขันอยู่เสมอ ทรงเล่าว่าได้พบกับเพื่อนเก่าของพระองค์คือเสด็จปู่ดำรงฯ เพราะเสด็จมาอังกฤษอีกและได้ไปเสวยกลางวันด้วยรวมทั้งพระธิดาทั้งสองพระองค์ คือ ท่านหญิงพูลพิศมัย และพิลัยเลขา พระเจ้าแผ่นดินทรงเล่าอย่างเฮฮาแกมตลกที่จะแปลเป็นไทยได้ยากว่า "ฉันถามเกลอเก่าว่ายังไง เธอยังเย็น แดมรองอยู่หรือ เมื่อไหร่จะเย็นแดมไร้ต์ กันเสียที" (Well, Damrong, so you're still Damrong, when are you ever going to be Damright?) สำหรับผู้อ่านที่ไม่เข้าใจภาษาอังกฤษ ขออธิบายว่าเมื่ออังกฤษเขาอ่านคำว่า ดำรง ตามสำเนียงของเขากลายเป็น แดมรอง อันแปลได้คล้าย ๆ ว่า

ผิดอย่างมาก ๆ และ แดมไร้ต์ ก็แปลว่า ถูกอย่างมาก ๆ เป็นคำตลกที่โปรดมาก.

พ่อของข้าพเจ้านั้นไม่ทรงคุ้นและจำไม่ได้ถนัด ทั้งนี้เพราะพ่อได้เข้าเฝ้าก็แต่ในสมัยบรมราชาภิเษก อันเป็นเวลาที่มีเจ้าต่างประเทศมาอังกฤษกันมากมายตั้ง ๖๐-๗๐ พระองค์ แต่ตามจดหมายเหตุรายวันของพ่อ พ่อได้มีโอกาสคุยกับท่านสองต่อสองวันหนึ่งในระหว่างงานการต่าง ๆ ทูลขอให้ส่งพระราชวงศ์ไปเมืองไทยในงานบรมราชาภิเษกสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ของเรา พระเจ้ายอร์ชทรงตอบเสียพระทัยที่พระโอรสยังเล็กเกินไป จึงจะส่งพระอนุชาของพระมเหษีไปแทน คือเจ้าอเล็กซานเดอร์ แห่งเต็ก พระอนุชาของพระราชินีแมรี ทูลหม่อมอาเอียดน้อยนั้นทรงจำได้ดีในคราวที่เสด็จไปร่วมโต๊ะเสวยที่โรงทหาร ณ ออลเดอร์ชอต และทรงขอไปรบ ดังข้าพเจ้าได้เล่าไว้แล้วในภาคที่หนึ่งหน้า ๑๑๒ นอกจากสองพระองค์ที่กล่าวมาแล้ว และพระองค์ทูลหม่อมปู่เองตามที่ได้คุยกับพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ในวันนั้น และต่อมา

อีกหลายหนหลายครั้ง ไม่ปรากฏว่าทรงจำเจ้านายไทยพระองค์อื่น ๆ ที่เคยเข้าเฝ้าได้เลย.

ถึงแม้ว่าพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ได้ทรงพบคนใหญ่คนโตในโลกนี้เสียมากจนเกินไปที่จะจำได้หมด ถึงกระนั้นก็ดี ยังต้องนับว่าพระองค์ทรงมีความจำแม่นยำอยู่มาก ทั้งยังทรงจำเรื่องราวเกี่ยวกับราชตระกูลไทยได้มาก โปรดถ้อข้าพเจ้าถึงการที่พวกเราชอบนอนดึก ตรัสว่าเจ้านายฝรั่งที่เสด็จไปเมืองไทยในงานบรมราชาภิเษกทูลหม่อมลุง เมื่อกลับมายุโรปแล้ว ก็พากันทรงบ่นว่าที่เมืองไทยอะไร ๆ ก็ดีโดยมาก เสียแต่ต้องอยู่ดึกจนเหลือเกิน พระเจ้ายอร์ชทรงพระสรวลเมื่อทรงเล่า "เขาพากันบ่นว่าง่วงนอนแทบขาดใจตาย พวกเธอเดี๋ยวนี้ก็ยังชอบนอนดึกกันอยู่หรือ" ข้าพเจ้าทูลตอบว่าเราก็ยังชอบนอนดึกกันอยู่ ครั้นแล้วสมเด็จพระราชินีแมรี่ ทรงสนทนารับสั่งถึงเรื่องเก่า ๆ สมัยทูลหม่อมปู่เมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกถึงลอนดอนใน พ.ศ. ๒๔๔๐ โดยทรงกล่าวว่า "เมื่อเดวิด, ลูกชายใหญ่ของฉันได้เข้าเฝ้าพระองค์ เดวิดได้ทักทายว่า 'สวัสดี ในหลวง' เรา

ทั้งสองเกิดตกใจกัน เพราะเกรงว่าพระองค์ท่านจะทรงเห็นว่าเดวิดนั้นพูดกับท่านอย่างห้วนๆไป และอาจจะทำให้เย็นชาระคายเคืองพระทัย" ในเวลานั้น *ปรินซ์ ออฟ เวลส์* ก็มีชันษาเพียง ๓ ขวบเท่านั้น แต่ไม่เย็นไร การณ์กลับตรงกันข้าม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้ากลับทรงโปรดการถวายความเคารพเช่นนั้น ต่อไปสมเด็จพระเจ้ายอร์ชได้แสดงพระทัยเย็นห่วงใยถึงเรื่องเศรษฐกิจตกต่ำ ซึ่งเพิ่งได้กระทบกระเทือนประเทศไทย และก็ทรงกังวลถึงทูลหม่อมอา เมื่อทรงทราบจากข้าพเจ้าว่าทรงต้องทำงานตรากตรำในระหว่างที่ข้าพเจ้าได้กลับมาอยู่กับพระองค์ท่าน ตามที่ข้าพเจ้าได้เห็นมาว่า ทูลหม่อมอาต้องเข้าประชุมอภิรัฐมนตรีจนถึงบ่าย ๓ โมงบ่อยๆกว่าจะเสด็จกลับมาเสวยพระกระยาหารกลางวันได้ พระเจ้ายอร์ชทรงท้วงว่า "อย่างนั้นไม่ไหว ทุกคนต้องหยุดทำงาน และกินอาหารให้ถูกเวลา" ต่อไปก็ทรงรับสั่งถึงสถานการณ์เศรษฐกิจตกต่ำของอังกฤษว่า ทางของเขานี้ถึงแม้จะดูท่าทีดีขึ้น แต่ก็ยังไม่ผ่านพ้นมรสุมไปได้.

ข้าพเจ้ามีความสนุกสนานอย่างยิ่ง ที่จะทูลถามพระเจ้ายอร์ชหลายเรื่องหลายประการ เพราะพระองค์ท่านก็ทรงตอบอย่างตรงไปตรงมาได้ทันที และสิ่งที่ดีที่สุดก็คือพระองค์ไม่ทรงรังเกียจแม้แต่น้อยที่ข้าพเจ้าจะทูลถามไม่ว่าเรื่องอะไร ๆ ดังนั้นเราจึงคุยกันถึงเรื่องต่าง ๆ นานา และพระองค์ก็ย่อมให้ความเห็นอย่างเฉียบแหลมและแยบคายยิ่งอยู่เสมอ ความเห็นของพระองค์ในบางเรื่อง ข้าพเจ้าเสียใจที่จะนำมากล่าวในที่นี้ไม่ได้ เพราะเกรงว่าจะผิดมรรยาท ฉะนั้นจึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องงดไว้อีกหลายปีก่อนที่จะเปิดเผยความเห็นเหล่านั้นของพระองค์ได้ มีอยู่เรื่องหนึ่งที่ข้าพเจ้าควรจะกล่าวว่าพระองค์มีความเชื่อมั่นอย่างลึกซึ้งว่าลัทธิเผด็จการนั้นจะตั้งขึ้นในบริเตนไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นโดยฝ่ายขวาหรือฝ่ายซ้าย และเมื่อพระองค์ยังอยู่บนราชบัลลังก์อยู่ตราบใด พระองค์ก็จะทนลัทธินั้นไม่ได้อยู่ตราบนั้น มีอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจมาก แต่บังเอิญข้าพเจ้าจำไม่ได้ว่าพระองค์รับสั่งกับข้าพเจ้าอย่างภูมิพระทัยในวาระใด จะเป็นในครั้งนั้นหรือต่อมาครั้งหลังว่า "ฉันน่ะ เดี๋ยวนี้

แก่อายุกว่ารัฐมนตรีทุก ๆ คนในคณะรัฐบาลเดียวนี้."

ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะขอยกตัวอย่างมาเล่าสู่ให้ท่านฟังสัก ๒ — ๓ เรื่อง ซึ่งข้าพเจ้าได้ทูลถามและพระองค์ได้ทรงตอบว่าอย่างไร คือ เนื่องจากที่ข้าพเจ้าทราบมาว่าพระมหากษัตริย์ที่ทรงถือลัทธิคาทอลิกย่อมถวายความเคารพอย่างสูงยิ่งต่อองค์สันตะปาปา (โป๊ป) ดังนั้นข้าพเจ้าจึงมีความรู้สึกสนเท่ห์ว่า พระมหากษัตริย์อังกฤษเมื่อไปพบองค์สันตะปาปาแล้วจะแสดงความเคารพกันอย่างไร ข้าพเจ้าจึงได้ถือโอกาสทูลถามด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่งว่า พระองค์ท่านทรงได้เคยพบกับองค์สันตะปาปาบ้างหรือเปล่า พระเจ้ายอร์ชทรงรับสั่งตอบว่า "อ่อแน่ละ เคยซิ ได้เคยพบถึง ๓ องค์" ข้าพเจ้าก็ทูลถามต่อไปด้วยความระมัดระวังเช่นเดิมว่า พระองค์จะต้องทรงแสดงคารวะพิเศษอย่างใดบ้าง พระองค์ทรงตอบว่า "เปล่าเลย เพียงแต่จับมือกันเท่านั้นก็เย็นเสร็จกัน ฉันไม่นับถือโป๊ปทางศาสนา" ตัวอย่างต่อไปก็คือ เนื่องจากข้าพเจ้าจำได้ว่า พระองค์ท่านมักจะทรงแต่เครื่องแบบจอมพลทหารบกเมื่อเสด็จเปิดรัฐสภา จึง

ทำให้ประหลาดใจว่า ทำไมจึงไม่ทรงเครื่องแบบจอมพลเรือบ้าง ทั้งๆที่พระองค์เองก็เป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งได้ทรงมีสมญาว่าพระเจ้าแผ่นดินเลือดทหารเรือ กับทั้งอีกอย่างหนึ่งที่อังกฤษกองทัพเรือนั้นมีอาวุโสกว่ากองทัพบก ฉะนั้นจึงทำให้ยิ่งประหลาดใจมากขึ้น ด้วยเหตุผลดังได้กล่าวแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้ทูลถามอยากจะรู้ว่าจะมีเหตุสำคัญอย่างใดที่ได้ทรงแต่งเช่นนั้น พระองค์ก็ตรัสตอบว่า "ไม่มีอะไรเลย เสื้อคลุมกำมะหยี่ประดับยศที่ต้องใส่ทับเครื่องแบบเมื่อในเวลาสวมมงกุฎนั้นหนักมาก เครื่องเต็มยศทหารเรือมีอินทรธนูใหญ่หนาทึบ เมื่อถูกเสื้อคลุมกำมะหยี่กดลงไปอินทรธนูก็ตำไหล่ ทำให้เจ็บไหล่มาก" แล้วพระองค์ก็ทรงเล่าต่อไปว่า พระมหาพิชัยมงกุฎนั้นหนักมาก จึงบีบพระนลาฏจนแน่นเกินไป และเมื่อทรงสวมจึงทำให้ปวดพระเศียรมากอยู่เสมอทุกครั้ง.

สมเด็จพระเจ้ายอร์ชโปรดกีฬาทุกชนิด ตรัสหลายครั้งว่าข้าพเจ้าร่างเล็กและเบาพอที่จะเป็นนักขี่ม้าแข่ง และเมื่อข้าพเจ้าทูลว่า ข้าพเจ้าได้เคยถือท้ายเรือกรร-

เชียงอยู่นาน พระองค์ก็พอพระทัย พระองค์ยังได้ทรงเล่าให้ฟังอีกต่อไปว่า สำหรับกีฬาฟุตบอลแล้วโปรดรักบี้มากกว่าซอกเกอร เพราะได้ทรงเล่นรักบี้มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ และทรงรับว่าไม่เข้าพระทัยอย่างแจ่มแจ้งถึงกีฬาซอกเกอร์ แต่เสด็จไปทอดพระเนตรกีฬานี้ปีละครั้งเดียว เพื่อไปพระราชทานถ้วยเท่านั้น ส่วนรักเกอร์นั้นทรงโปรดอย่างยิ่ง และได้ทรงบรรยายเชิงเล่นตอนสำคัญ ๆ ที่ทรงจำได้ให้ฟัง ครั้งหนึ่งถึงกับทรงยืนขึ้นในระหว่างเวลาเสวยพระกระยาหารกลางวัน เพื่อทรงแสดงตัวอย่างให้ดูถึงวิธีส่งลูกอย่างเชิงฉลาดที่เคยทรงเห็นครั้งหนึ่ง โดยทรงใช้ผ้าเช็ดมือทำเป็นลูกรักบี้.

ถึงแม้ว่าพระองค์ไม่เคยเสด็จไปประทับ ณ มหาวิทยาลัยเพื่อทรงศึกษา แต่พระองค์ก็ยังทรงจำเรื่องราวต่าง ๆ ของ มหาวิทยาลัย เคมบริดจ์ เมื่อยังทรงหนุ่มอยู่ เพราะได้เสด็จไปเยี่ยมพระเชษฐาคือ *ดุ๊ก ออฟ แคล์เร็นซ์* ในสมัยที่ทรงเป็นนักเรียนอยู่ที่นั่น พระองค์ทรงสนิทสนมและรักใคร่พระเชษฐาพระองค์นี้มากมาย ทรงเรียกเมื่อเวลากล่าวถึงอยู่เสมอว่า "พี่ของฉัน"

พระองค์ทรงขันประเพณีอันแปลกที่เคมบริดจ์อยู่อย่างหนึ่งซึ่งมีมาแต่ดึกดำบรรพ์ว่า ตัวเคหะของประมุขที่วิทยาลัยตรินิตินั้นเป็นราชสถาน แล้วก็ทรงพระสรวลรับสั่งว่า "ถ้าฉันจะขึ้นไปพักที่เคมบริดจ์ เธอรู้ไหมว่าประมุขของวิทยาลัยตรินิตีจะต้องอพยพออกจากบ้านเพื่อให้ฉันอยู่" แล้วก็ทรงกล่าวต่อไปว่า ไม่ได้เสด็จไปที่นั่นมาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่แล้ว ครั้งหลังที่สุดที่ไปที่นั่นก็ไปทอดพระเนตรการซ้อมรบในจังหวัดภาคตะวันออก ต่อไปทั้งพระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีก็ทรงพระสำราญคุยถึงเรื่องที่เสด็จประพาสประเทศเดนมาร์กและได้ทรงพบปะกับบุคคลต่าง ๆ ซึ่งมีเจ้านายไทยอยู่ด้วย คือ จิระ[3] (เรียกตามที่พระราชินีแมรีทรงกล่าวถึง).

เมื่อนั่งคุยกันอยู่ราว ๒๐ นาที พระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีก็ทรงลุกขึ้นจากโต๊ะ พระเจ้ายอร์ชทรงพาข้าพเจ้าไปที่หน้าต่าง เพื่อจะชี้ให้ดูวิวพระมหานครลอนดอนอันเห็นได้ดีจากที่นั่น แล้วสองพระองค์ก็ทรงพระดำเนินนำข้าพเจ้ากลับไปยังห้ององคมนตรี ยืนคุย

3 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุระเดช.

กันอยู่อีกครู่แล้วก็โปรดให้ข้าพเจ้าทูลลากลับ หมดด้วยกันในครั้งแรกนั้น ข้าพเจ้าอยู่เฝ้าเย็นเวลาราว ๑ ชั่วโมง ๒๐ นาที.

การไปเฝ้าครั้งแรก ปรากฏว่ามีผลดีแก่ตัวข้าพเจ้าทั้งนั้นเพราะถ้าจะนับตามทางการแล้ว เมื่อทูลหม่อมอาได้ทรงสั่งให้สถานทูตจัดการเข้าเฝ้าครั้งหนึ่งก็ควรจะจบกันเพียงนั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีโอกาสเข้าเฝ้าอีกต่อไป ครั้นถึงเวลาหยุดเรียนในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ข้าพเจ้าไปพักอยู่กับแม่ที่ประเทศฝรั่งเศสตามเคย พอข้าพเจ้ากลับมายังเคมบริดจ์อีก ก็ได้รับโทรเลขจากอธิบดีกรมมหาดเล็กของอังกฤษ ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเชิญข้าพเจ้าไปร่วมโต๊ะเสวยกลางวันที่พระราชวังวินด์-เซอร์ (Windsor Castle) ข้าพเจ้าจึงนึกออกว่าเมื่อได้เฝ้าครั้งแรกที่พระราชวังบัคกิงแฮม ได้ทูลว่ายังไม่เคยชมวินด์เซอร์เลยและอยากจะได้เห็น ทั้งสองพระองค์ทรงจำได้ ถึงเวลาเสด็จไปอยู่ที่นั่นก็ทรงเชิญให้ไปร่วมโต๊ะเสวยอีก ตามธรรมเนียมที่วินด์เซอร์นั้นเสด็จไปอยู่ปีละสองครั้งเท่านั้น คือ เดือนเมษายนมักจะไปอยู่ราว

หนึ่งเดือน และให้ตรงกับตรุษอิสเตอร์ (Easter) อีกครั้งหนึ่งก็เสด็จไปอยู่ราว ๑ สัปดาห์ คือ กลางเดือนมิถุนายนตรงกับการแข่งม้าสำคัญที่สนามแข่งม้าหลวงแอ็สคอต (Royal Ascot) พระราชวังวินด์เซอร์นั้นใหญ่โตกว่าพระราชวังบัคกิงแฮมมาก ดูภายนอกสร้างเป็นป้อมโบราณ (Castle) อยู่บนเนินติดกับเมืองวินด์เซอร์อันอยู่ห่างจากกรุงลอนดอนเป็นระยะทางราว ๓๗ กิโลเมตร พระราชวังวินด์เซอร์เก่าแก่มาก เริ่มแรกสร้างมาตั้งเกือบพันปีแล้ว คือพระเจ้าวิลเลียมที่ ๑ ผู้ปราบดาภิเษก (William The Conqueror) เป็นผู้เริ่มสร้าง แต่ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงซ่อมแซมกันมามากทั้งภายนอกและภายใน การตกแต่งภายในได้ปรับปรุงกันมากมายในรัชกาลพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ โดยมีพระราชินีแมรีทรงควบคุมและเลือกเฟ้นเครื่องตกแต่งด้วยพระองค์เอง เมื่อข้าพเจ้าได้รับโทรเลขเชิญก็ย่อมยินดี ในโทรเลขนั้นได้มีสั่งมาด้วยว่าให้แต่งกายอย่างปกติ วันที่จะไปเฝ้านั้นเป็นวันอาทิตย์.

ข้าพเจ้าเดินทางจากเคมบริดจ์ไปวินด์เซอร์โดยรถยนต์ซึ่งอาภสเป็นผู้ขับ เมื่อไปถึงวินด์เซอร์ก็เปลี่ยนรถที่หน้าสถานีรถไฟ โดยที่สถานทูตไทยส่งรถยนต์สถานทูตมาคอยอยู่ที่นั่น อาภัสก็พาสุนัขของเราไปเที่ยวเล่นที่อื่นต่อไปโดยนัดพบกันอีกในตอนบ่าย เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปถึงภายในพระราชวังโดยรถยนต์สถานทูต ผู้ที่คอยรับรองอยู่ก็คือ เซอร์ *เดเรค เคปเปล* อธิบดีกรมมหาดเล็ก (Sir Derek Keppel) ผู้เป็นพระสหายอันสนิทของพระเจ้าแผ่นดินด้วย เมื่อไปถึงพระเจ้าแผ่นดินยังทรงอยู่ในโบสถ์อันมีประจำอยู่ในพระราชวัง เซอร์ เดเรค เคปเปลจึงถือโอกาสยอกข้าพเจ้าว่า "วันนี้ฝ่าพระบาทจะได้พบ ดุ๊กและดัชเชสส์ ออฟ ยอร์ค [Duke and Duchess of York คือพระโอรสองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าแผ่นดินกับพระชายา พระนามเดิม แอลเบิต (Albert) ทั้งสองพระองค์บัดนี้ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๖ และสมเด็จพระราชินีเอลิซะเบธ] ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ [Duke of Gloucester พระโอรสองค์ที่ ๓ พระนามเดิม เฮนริ (Henry) บัดนี้ยังทรงเป็นโสดอยู่] เจ้าฟ้าหญิง

รอแยล[4] [The Princess Royal พระธิดาองค์เดียวของพระเจ้าแผ่นดิน พระนามเดิม แมรี (Mary) เจ้าฟ้าหญิงรอแยลนั้น เป็นยศสำหรับพระธิดาองค์ใหญ่ ของพระเจ้าแผ่นดิน] กับ เอิล ออฟ ฮาร์วูด" [Earl of Harewood พระสวามีของเจ้าฟ้าหญิงรอแยล เป็นขุนนางสืบตระกูลอันเป็นใหญ่ยิ่งในมณฑลยอร์คเชียร์ (Yorkshire) และ

4 ข้าพเจ้าทราบดีว่ายศเจ้าฟ้านั้นเป็นของไทยเรา หรือบ้านเมืองใกล้เคียงเราโดยเฉพาะ ความจริงไม่ควรจะใช้สำหรับเจ้ายุโรป แต่ได้นำมาใช้เพราะได้เคยเห็นผู้อื่นนำมาใช้แล้ว เพื่อจะให้ผู้อ่านเห็นแจ่มแจ้งได้โดยเร็วว่า เจ้านายที่กล่าวถึงนั้นเป็นโอรสธิดา หรือนัดดาของพระเจ้าแผ่นดิน คือเจ้าฟ้าก็คือโอรส และเมื่อเรียกองค์ใดว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอ ก็คือองค์นั้นเป็นนัดดาดังนี้เป็นต้น

แต่ความจริงทางยุโรปนั้น เมื่อเป็นชั้น H.R.H. แล้วก็เท่ากันหมด มีสูงต่ำในทางอาวุโสก็โดยเขาถือเกณฑ์กันว่า องค์ใดเป็นพระญาติสายตรงของ พระเจ้าแผ่นดิน องค์มีจจุบันใกล้ชิดเพียงใด ไม่เหมือน ของไทยเรา ดังมี ตัวอย่าง ในสมัย รัชกาลที่ ๖ สมเด็จกรมพระยาภาณุพันธุ์ ฯ ทรงเป็นอาพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงมีอาวุโสสูงสุด เจ้าฟ้าที่เป็นอนุชาต้องตามหลังในทางอาวุโสตามลำดับพระชนม์ แต่ในรัชกาลพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ (พระอนุชาไม่มี) พระโอรสทุกพระองค์กลับมีอาวุโสสูงกว่า ดุ๊ก ออฟ คอนนอต ผู้เป็นอาพระเจ้าแผ่นดินของเขากับของเรามีหลักเกณฑ์ผิดกันเช่นนี้ จึงขอยืนยันว่าการใช้ยศเจ้าฟ้านั้นก็เพื่อสะดวกแก่ผู้อ่านเท่านั้น.

เป็นนายทหารรักษาพระองค์นอกราชการ] ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบท่านเหล่านี้เลย พอจะพบก็ต้องพบกันวันเดียวหลายพระองค์ ซึ่งดูออกจะหนักมือสักหน่อย จึงไม่ทราบว่าจะตอบอย่างไร ได้แต่พูดว่า "ถ้าเช่นนั้นก็ดีมาก."

เซอร์ เดเรค เคปเปล พาข้าพเจ้าขึ้นบันได เดินผ่านตู้กระจก สายตาจึงเหลือบไปเห็นมงกุฎแบบไทยอันเป็นทองลงยาเขียวแดง กับเครื่องยศไทยรวมอยู่ด้วยหลายอย่าง จึงเดาได้ว่าคงเป็นของที่พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯส่งมาเป็นของขวัญแก่วินวิกตอเรีย เมื่อขึ้นไปยังชั้นบนจึงถึงทางเดินอันยาวยืด ทั้งสองผนังมีภาพสีน้ำมันโดยช่างเขียนชั้นวิเศษของอิตาลีสมัยกลางแขวนหลายรูป มองไปแต่ไกลจึงจำได้ว่า ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ กำลังทรงดำเนินมา เซอร์ เดเรค เหลือบเห็นเข้า ก็รีบหลบหนีไปเสียตามธรรมเนียมดังได้บรรยายแล้ว ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ ก็มุ่งตรงมายังข้าพเจ้า ทรงยิ้มแล้วก็จับมือกัน ในไม่ช้าเจ้านายองค์อื่น ๆ และ เอิล ออฟ ฮาร์วูด ก็มาถึง ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ ก็ทรงแนะ

นำให้รู้จักกับข้าพเจ้า เอิล ออฟ ฮาร์วูด ข้าพเจ้าจะขอเรียกว่า ลอร์ด ฮาร์วูด ตั้งแต่นี้ไปตามธรรมเนียมอังกฤษ คือ เอิล (Earl) เป็นบรรดาศักดิ์ชั้นที่สามของขุนนางสืบตระกูล แต่ถ้าพูดกันอย่างกันเองภายในสังคมเขาใช้ ลอร์ด (Lord) ทุก ๆ ชั้นนอกจากชั้น ๑ คือ ดุ๊ก เท่านั้นเรียก ดุ๊ก อยู่เสมอ แต่ชั้นอื่น ๆ คือ มาร์ควิสส์ (Marquess คือเขียนแบบอังกฤษ สำหรับต่างประเทศจึงเขียน Marquis) อันเป็นชั้นที่ ๒ เอิลชั้นที่ ๓ ไว้ส์เค้านต์ (Viscount) ชั้นที่ ๔ แบรอน (Baron) ชั้นที่ ๕ ถ้าพูดในสังคมแล้วใช้ ลอร์ด ทั้งหมด เช่นเกี่ยวกับแบบไทยเรา เมื่อเราพูดกันง่าย ๆ ถึงเจ้าพระยา หรือ พระยา เราก็เรียกว่าเจ้าคุณทั้งนั้น อนึ่ง ของเขาแม้จะมีห้าชั้นก็คือแต่การต่ำสูง หาได้แน่นอนอย่างของเราดังที่เคยมีว่าพระจะต้องสูงกว่าหลวง หลวงจะต้องสูงกว่าขุน ทั้งนี้เพราะทางเขาๆ นับถือความเก่าแก่และสำคัญของตระกูลด้วย ฉะนั้นเอิลแห่งตระกูลสำคัญก็กำบรรพ์ เช่น ลอร์ด ดาร์บี (Derby) กลับหรูหราใหญ่โตกว่า ดุ๊ก หรือ มาร์ควิสส์ หลายคนเสียอีก.

ขณะที่ข้าพเจ้ากำลังจับมืออยู่กับเจ้านาย ก็แลเห็นพระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีทรงดำเนินมาแต่ไกล มีผู้ที่ได้รับเชิญมาอยู่ที่วินด์เซอร์อันเย็นชุนนางสืบตระกูล หรือคนสำคัญ กับ ภรรยาตามเสด็จ มาด้วย พอเสด็จมาถึงใกล้ๆ หมู่เจ้านาย บุคคลเหล่านั้นก็ถวายคำนับ สตรีถอนสายบัว แล้วก็ออกไปเสียทางอื่นกับข้าราชการมหาดเล็ก มีเหลืออยู่แต่พระราชวงศ์เท่านั้น พระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีก็ตรงเข้ามาพระราชทานพระหัตถ์แก่ข้าพเจ้า แล้วพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงนำเข้าไปในห้องเสวยกลางวันอันเย็นห้องรูปกลม ข้าพเจ้าจึงได้เห็นว่าจะนั่งโต๊ะด้วยกันชั่วแต่พระราชวงศ์เท่านั้น ต่อมาจึงได้ทราบธรรมเนียมที่วินด์เซอร์ว่า อาหารกลางวันเสวยด้วยกันโดยเฉพาะแต่พระราชวงศ์ ในห้องเสวยย่อม ต่อตอนค่ำจึงจะเสวยในห้องเสวยใหญ่ กับคนอื่นๆ ที่ได้รับเชิญมา รวมทั้งข้าราชการมหาดเล็กชั้นสูง เวลาเสวยค่ำที่วินด์เซอร์ เจ้านายผู้ชาย และผู้ชายทั้งหมด จะต้องแต่งเครื่องราตรีอย่างพิเศษเรียกกันว่า แบบวินด์เซอร์ (Windsor Uniform) เย็นเสื้อดำหางยาวแบบธรรมดา

แต่ที่คอเสื้อและข้อมือมีปลอกแดง แทนที่จะใช้กระดุมคำ ใช้กระดุมทองเหลือง มีพระบรมนามาภิไธยย่ออยู่ภายใต้มงกุฎ.

เมื่อเข้าไปในห้องเสวยก็มีโต๊ะยาว พระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีประทับที่หัวโต๊ะตรงกันข้าม โปรดให้ข้าพเจ้านั่งข้างขวาพระราชินี ถัดจากข้าพเจ้าก็ ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค แล้วก็เจ้าฟ้าหญิง รอแยล อยู่ข้างซ้าย พระเจ้าแผ่นดิน ข้างขวาพระเจ้าแผ่นดินก็มี ดัชเชสส์ ออฟ ยอร์ค แล้วก็ ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ แล้วจึงถึง ลอร์ด ฮาร์วูด นั่งข้างซ้าย พระราชินี คือตรงกันข้ามกับข้าพเจ้า การเข้าไปนั่งร่วมโต๊ะกับครอบครัวที่เขาเย็นญาติสนิทสนมกันแต่เราไม่เคยรู้จักเขามาก่อน น่าจะทำให้เราลำบาก และกระดาก อยู่บ้าง ไม่ว่าจะเย็นครอบครัวชั้นใด ฉะนั้นเมื่อเย็นพระราชวงศ์อังกฤษก็ยิ่งควรจะน่าวิตกมากขึ้น แต่ข้าพเจ้ามิได้มีความรู้สึกเช่นนั้นเลย ทั้งนี้เพราะทุก ๆ พระองค์ และลอร์ด ฮาร์วูด คุยกับข้าพเจ้าอย่างสนิทสนม และคุยเฮฮาระหว่างกันเองอย่างธรรมดา โดยไม่ทำให้รู้สึกว่าเราเย็นคนภาย

นอกเข้าไปนั่งแทรกแซงอยู่ด้วยเลย จึงทำให้รู้สึกสบายใจได้ตั้งแต่แรก.

บรรดาพระโอรสและธิดาทรงเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า "ปาปา" (Papa) ทรงเรียกพระราชินีว่า "มามา" (Mama) ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค นั้นเพราะพระนามเดิมแอลเบิต จึงถูกเรียกในพระราชวงศ์ว่า เบอร์ตี้ (Bertie) ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ เรียกกันว่า แฮรี่ (Harry) สมเด็จพระยุพราช คือ ปรินซ์ ออฟ เวลส์ (Prince of Wales) ซึ่งไม่เสด็จในวันนั้น แม้พระนามแรกจะเป็น เอ็ดเวิด (Edward) ก็จริง แต่ภายในพระราชวงศ์ถูกเรียกโดยพระนามสุดท้าย (ทรงมี ๗ พระนาม) คือ เดวิด (David) ในระหว่างเสวย สังเกตได้ว่าทรงรักใคร่กันมากและมีความสนุกสนานเมื่ออยู่ร่วมกัน มีการคุยอย่างครึกครื้นเฮฮาอยู่เรื่อย พระเจ้าแผ่นดินทรงติดตลกอยู่เสมอ และทรงหยอกล้อทุก ๆ องค์ ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ข้าพเจ้าเคยได้ยินว่าทรงเย็นอ่างอย่างมาก แต่คุยกันอย่างธรรมดาหาได้ทรงเย็นอ่างไม่ ดัชเชสส์นั้นทรงมีพระสุรเสียงอันไพเราะนุ่มนวลอย่างยิ่ง ทรงมี

ร่างเล็กมากราวกับผู้หญิงไทย ผู้อ่านโดยมากคงจะทราบแล้วว่ามีกำเนิดมาในตระกูลขุนนางสืบตระกูลชาวสก๊อต พระบิดาคือ เอิล์ ออฟ สตร๊าธมอร์ และ คิงฮอร์น (Earl of Strathmore & Kinghorne) ลำดับชั้วคนที่ ๑๖ นามสกุล โบว์ส์–ไลออนส์ (Bowes-Lyons) จึงเคยเป็น เลดี้ เอลิซะเบธ โบว์ส์–ไลออนส์ (Lady Elizabeth Bowes-Lyons) ตามธรรมเนียมอังกฤษเมื่อได้เสกสมรสกับเจ้าฟ้าชาย ก็ได้เลื่อนยศเป็นเจ้าฟ้าหญิงด้วย ส่วนเจ้าฟ้าหญิงเสกสมรสกับผู้ชายที่เป็นขุนนางเช่น ลอร์ด ฮาร์วูด สามีหาได้เลื่อนเป็นเจ้าฟ้าด้วยไม่ แต่เจ้าฟ้าหญิงก็ยังคงถือบรรดาศักดิ์เดิม.

เมื่อถึงเวลาดื่มกาแฟ เด็กชายสองคนคือโอรสของเจ้าฟ้าหญิงรอแยล และ ลอร์ด ฮาร์วูด มีนามว่า ยอร์ช กับ เยราลด์ แลสเซลลส์ (George and Gerald Lascelles) พระราชนัดดาก็เข้ามาในห้อง มักจะชอบไปยืนอยู่หลังพระเก้าอี้สมเด็จตา และได้รับพระราชทานน้ำตาลก้อนชุบกาแฟ นอกจากเด็กสองคนนั้นแล้ว ซึ่งไม่เป็นเจ้าเพราะถือยศทางบิดา (คนใหญ่คือยอร์ช บัดนี้

คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้สืบตระกูลเป็น เอิล ออฟ ฮาร์วูด แทนบิดาแล้ว) ยังมีพระราชนัดดาอยู่ที่วินด์-เซอร์ในบัดนั้นอีกสองพระองค์ คือ เจ้าหญิงเอลิซะเบธ กับเจ้าเจ้าหญิงมาร์กาเรต (Margaret) แต่ไม่ได้เข้ามาในห้องเสวย เพราะองค์ใหญ่วันนั้นไม่สู้จะทรงสบาย องค์รองก็ยังเล็กเกินไป เจ้าหญิงเอลิซะเบธเพิ่งจะได้มีพิธีวันคล้ายวันประสูติได้ไม่กี่วัน คือ วันที่ ๒๑ เมษายน ปีนั้นชันษา ๖ ขวบ ของขวัญที่ทรงได้รับยังมิได้วางไว้แสดงในห้องเสวย เมื่อลุกจากโต๊ะเสวยแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพาข้าพเจ้าเดินไปดู ปรากฏว่าของเหล่านั้นโดยมากเป็นทหารตะกั่ว ข้าพเจ้าจึงแสดงความแปลกใจเพราะดูออกจะเป็นของเล่นสำหรับเด็กผู้ชายเสียมากกว่า พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงอธิบายว่า พระราชนัดดาองค์นั้นโปรดทหารเป็นที่สุด ของขวัญทั้งหลายล้วนเป็นของพระราชวงศ์ประทานทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะธรรมเนียมอังกฤษเขาไม่ยอมให้คนภายนอกถวายของแก่เจ้านาย นอกจากจะเป็นงานใหญ่โตเช่นอภิเษกสมรส หรือทหารตะกั่วหีบหนึ่ง มีบัตรวางข้างว่า "ให้แก่ลิลลิเบต

หลานรัก จากลุงเดวิดผู้แก่มาก" ก็อมาจากปรินซ์ ออฟ เวลส์ พระนาม ลิลลิเบต (Lillibet) เป็นพระนามของเจ้าหญิงดังที่เรียกกันภายในพระราชวงศ์ และยังคงใช้กันอยู่จนบัดนี้ พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานช้างทำด้วยแก้วสีต่าง ๆ สามตัว ทรงอวดว่าซื้อมาอย่างถูกที่สุด สังเกตได้ว่าไม่พะนอกันเลย ของเล่นที่ได้รับล้วนเป็นของถูก ๆ และมีจำนวนน้อย ทหารตะกั่วนั้นไม่เกิน ๒๐ ตัว ไม่เหมือนเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก ย่า ลุง อา พระราชทานกันครั้งหนึ่งนับด้วยร้อยตัว และล้วนเป็นของดีที่สุดและแพงที่สุดที่จะหาซื้อได้ในสมัยนั้น.

เมื่อพักผ่อนพอสมควรแล้ว พระราชินีก็ทรงพาข้าพเจ้าเดินเที่ยวดูทั่วพระที่นั่ง ข้าพเจ้าทราบแล้วว่าจะได้ดูทั่วถึง แต่หาได้นึกไม่ว่าจะมีเกียรติยศสูงถึงกับจะมีพระราชินีเป็นผู้ทรงพาดูเอง ทั้งเมื่อได้ทรงเคยเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการตกแต่งปรับปรุงใหม่ ก็ยิ่งสนุกยิ่งขึ้น เพราะทรงอธิบายว่าได้จัดเปลี่ยนแปลงอะไรไปบ้าง พระที่นั่งวินด์เซอร์มีห้องโถงใหญ่สำหรับงานการมากมายเกินอยู่ตั้งกว่าชั่วโมงจึงจะทั่ว แต่กระนั้นก็ได้ดูเพียง

เลา ๆ เพราะมีภาพและเครื่องตกแต่งต่าง ๆ มากหลาย เหลือที่จะพรรณนา ถ้าจะดูกันจริง ๆ อย่างละเอียดก็น่าจะกินเวลาหลายวัน ห้องที่สำคัญมากก็คือห้องที่ระลึกการรบ วอเตอร์ลู (Waterloo Chamber) การรบใหญ่ที่พระเจ้านะโปเลียนมหาราชได้ปราชัยเย็นครั้งสุดท้าย ห้องอันมหึมานั้นมีภาพพระเจ้าแผ่นดินกับแม่ทัพฝ่ายสัมพันธมิตรแขวนรอบห้อง มีโต๊ะไม้ยาวพอที่จะเลี้ยงอาหารได้ถึงร้อยคน ของใหม่ที่น่าดูมากก็คือ เรือนตุ๊กตาของพระราชินี (Queen's Doll House) อันศิลปินชั้นเอกและสถาปนิกกับบริษัทต่าง ๆ ได้ร่วมมือกันทำถวายพระราชินีแมรี่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เย็นเรือนของเล่นที่วิเศษที่สุดในโลก เครื่องตกแต่งเล็ก ๆ ล้วนเหมือนของจริงไม่มีผิด ทำโดยบริษัทจริง ๆ ภาพติดฝาก็มีวาดโดยศิลปินชั้นเอก แม้แต่ลิฟต์ไฟฟ้าก็มีขึ้นลงจริง ๆ ได้ หนังสือที่อยู่ในตู้ก็เย็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ที่นักประพันธ์ผู้มีชื่อเสียงเขียนเรื่องสั้น ๆ ถวายโดยลายมือตนเอง จนกระทั่งอ่างน้ำจำลองก็มีก๊อกไขน้ำออกมาได้ เย็นของวิเศษน่าดูอย่างยิ่ง เขาจัดตั้งไว้ในห้องพิเศษ

ชั้นล่าง เมื่อพระเจ้าแผ่นดินไม่ประทับอยู่ที่วินด์เซอร์ เขาเปิดให้ประชาชนดู โดยเก็บเงินบำรุงการกุศล ห้องที่ใช้สำหรับการงานบนพระที่นั่งก็เปิดให้คนดูด้วย แต่ห้องหับทางส่วนพระองค์ เช่นห้องเสวยกลมนั้นไม่มีเปิดให้คนดูเลย.

เมื่อเดินตามเสด็จดูพระที่นั่งทั่วไปแล้ว ก็ไปยังห้องรับแขกสีเขียวชั้นบน พระราชวงศ์ไปประชุมกันอยู่ที่นั่น เพราะที่เฉลียงใหญ่ชั้นล่างมีแตรวงทหารรักษาพระองค์บรรเลงอยู่ เวลาประทับที่วินด์เซอร์ทุก ๆ วัน อาทิตย์มีแตรวงมาบรรเลงถวาย ซึ่งโปรดอนุญาตให้ประชาชนเข้ามายืนฟัง วันนั้นก็มีมาหลายร้อย แต่ตามความสังเกตของข้าพเจ้า ดูประชาชนไม่สู้จะเอาใจใส่ในดนตรีเท่ากับที่จะพากันมองดูขึ้นมาทางหน้าต่างเบื้องบนเพื่อดูพระราชวงศ์ เจ้าหญิงเอลิซะเบธทรงสบายขึ้นแล้วจึงได้มาฟังดนตรีด้วย พระมารดาได้แนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จัก ข้าพเจ้าก็ได้จับพระหัตถ์ แต่เจ้าหญิงยังเล็กมากจึงยังประหม่าอยู่ จับมือและมองดูข้าพเจ้าแต่ไม่ตรัสว่าอะไร แล้วก็กลับไปที่หน้าต่างและเอาพระทัยใส่ในเครื่อง

แขยทหารมากกว่าอะไรหมด ต่อมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดิน และพระราชินีจะเสด็จลงประพาสสวนกับผู้ที่ได้รับเชิญมาอยู่ที่วินด์เซอร์ ข้าพเจ้าจึงทูลลากลับ เมื่อก่อนจะทูลลา ข้าพเจ้าได้ทูลขอพระราชทานพระบรมรูป ทรงตอบว่า ยินดีจะพระราชทานทั้งสองพระองค์ และเช้าวันรุ่งขึ้นนั้นเองที่เคมบริดจ์ ข้าพเจ้าก็ได้รับพระบรมรูปที่ทรงเซ็นแล้ว มีส่งมาทางไปรษณีย์โดยด่วน เห็นได้ว่าเจ้าหน้าที่กรมราชเลขานุการใน พระองค์ของเขา มีความสามารถคล่องแคล่วอย่างยิ่ง ในเมื่อข้าพเจ้าจะลงบันไดกลับเดินผ่าน ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค กำลังทรงจูงเจ้าหญิงมาร์กาเรต ซึ่งขัดนั้นยังเล็กอยู่มาก ชันษายังไม่ถึงสองขวบ.

ข้าพเจ้าได้เล่าถึงการไปเฝ้าครั้งแรกที่ พระราชวังบัคกิงแฮมและวินด์เซอร์อย่างละเอียด เพื่อผู้อ่านจะได้ทราบว่า พระราชวงศ์อังกฤษนั้นอยู่กันอย่างไร ข้าพเจ้ามีโชคดีมาก ที่ทั้งพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ และพระราชินีแมรี ทรงพระกรุณาแก่ข้าพเจ้าอย่างมาก ข้าพเจ้ายังได้รับเชิญไปร่วมโต๊ะเสวยอีกหลายครั้ง มักจะเป็นกำหนดประมาณหนึ่งครั้งต่อทุกๆ สามเดือน จึงมีโอกาสคุ้นเคย

กับทั้งสองพระองค์อย่างใกล้ชิด พระราชินีประทับโต๊ะด้วยทุก ๆ คราวและก็มีอยู่ด้วยกันเพียงสามเท่านั้น ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสทูลถามเรื่องราวเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของอังกฤษได้มาก ทั้งสองพระองค์โปรดอธิบายอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทางฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงเอาพระทัยใส่ถึงเรื่องเมืองไทยและพระราชวงศ์ไทยและทรงไต่ถามถึงอยู่เสมอ ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองที่เมืองไทยใน พ.ศ. ๒๔๗๕ และเพราะเวลานั้นสถานการณ์ยังไม่เย็นที่แน่นอน ทรงเย็นห่วงมากเกรงว่าจะมีการจลาจลนองเลือดบังเกิดขึ้น ทรงเกรงกลัวว่าพระราชวงศ์ไทยจะเย็นอันตราย เมื่อใดมีข่าวไม่ดีว่าทางเมืองไทยจะจลาจลก็มักจะตรัสกับข้าพเจ้าว่า "ท่าทางออกจะไม่ดีเสียแล้ว เธออย่าเพิ่งกลับไปเลย อาจจะเย็นอันตรายไปเปล่า ๆ โดยจะทำประโยชน์อะไรจริง ๆ ก็ไม่ได้ อยู่นี่ดีกว่า ถ้าจำเย็นฉันจะช่วยหางานให้ทำที่นี่" เมื่อจวนเวลาที่ทูลหม่อมอาจะทรงลาออกจากราชสมบัติพระเจ้ายอร์ชก็ทรงหนักพระทัยมาก ไม่อยากจะให้ลาออก ทรงขอให้ข้าพเจ้าทูลไปยังทูลหม่อมอาว่า "สมัย

นี้เป็นสมัยยากลำบาก ต่างฝ่ายต่างควรจะต้องอ่อนยอมต่อกันให้มากๆ" ข้าพเจ้าไปร่วมโต๊ะเสวยหลายครั้ง มีครั้งเดียวที่พระราชินีไม่เสด็จอยู่ด้วย เพราะประชวรเป็นหวัดเล็กน้อย โปรดให้ ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ ซึ่งบัดนั้นยังเป็นโสดอยู่มาประทับโต๊ะด้วย เมื่อข้าพเจ้าทูลลากลับและออกจากห้ององคมนตรี ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ กำลังทรงยืนอยู่เฉยๆ พอข้าพเจ้ากำลังยืดประตูก็ได้ยินพระสุรเสียงพระเจ้าแผ่นดินทรงเอ็ดท่านดุ๊ก และรับสั่งให้ออกมาส่งข้าพเจ้าที่ลิฟต์ ท่านดุ๊กก็รีบออกมาส่งข้าพเจ้าที่ลิฟต์ทันควัน นั่นเป็นครั้งเดียวที่ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านเอ็ดพระโอรส แต่ตามข้อความที่คนอื่นๆ เล่าให้ฟัง ทั้งตามที่ได้อ่านในชีวประวัติของพระโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งบัดนี้เป็น ดุ๊ก ออฟ วินด์เซอร์ ปรากฏว่าพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ทรงเคร่งครัดกับพระโอรสมาก แม้เติบโตแล้วก็ยังถูกเอ็ดกันอยู่ พระโอรสที่โปรดที่สุดและที่ทรงเห็นว่าเหมือนพระองค์ที่สุดก็คือ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษรัชกาลปัจจุบัน.

ในสมัยนั้นที่อังกฤษมีพิธีอย่างหนึ่ง ซึ่งเขาเรียก

ว่า เลเว (Levée) คือ การเข้าเฝ้าถวายตัวของบรุษจำพวกหนึ่ง คือ คณะทูต คณะข้าราชการผู้ใหญ่ ทั้งทหารและพลเรือนเข้าเฝ้าเพื่อนำข้าราชการที่มาถึงอังกฤษใหม่ หรือคนอังกฤษที่เข้ารับราชการใหม่ หรือเพื่อได้เลื่อนยศตำแหน่งมาถวายตัว ต่างเรียงแถวเข้าถวายคำนับพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อนของข้าพเจ้าคือ สตีเฟน รันซิแมน ซึ่งบิดาผู้เป็นรัฐมนตรีเพิ่งได้พาเข้าเฝ้า เขาเล่าว่าเป็นพิธีที่น่าดู พระเจ้าแผ่นดินและผู้ที่ร่วมพิธีทั้งหมดแต่งเต็มยศ พระเจ้าแผ่นดินประทับพระเก้าอี้ทอง ห้อมล้อมไปด้วยพระราชวงศ์ จอมพลยก เรือ และอากาศกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ต่างๆ เป็นที่น่าดูสง่างามน่าชมยิ่งนักแก่ผู้ที่เข้าเฝ้า ข้าพเจ้าจึงอยากจะได้เห็น ทูลถามท่านดำรัสฯ ผู้เป็นราชทูตก็ทรงตอบว่า ยังแลไม่เห็นทางว่าจะพาเข้าเฝ้าได้อย่างใด จะไปเข้าแถวกับข้าราชการสถานทูตก็ไม่ได้ เพราะมิได้เป็นข้าราชการสถานทูต ราชทูตมีหน้าที่จะนำชนชาติของตนที่มีฐานะสมควรเข้าเฝ้าได้ ท่านว่าจะเอาข้าพเจ้าผู้เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า

ไปเข้าเรียงแถวกับคนต่างประเทศชั้นสามัญก็ดูจะไม่สมควร ท่านจึงต้องทรงยอมรับว่าจนพระปัญญาที่จะจัดให้ได้ ซึ่งก็ทรงตอบอย่างถูกต้องอยู่แล้ว แต่ข้าพเจ้าก็ยังอดอยากไปไม่ได้ ฉะนั้นเมื่อได้ร่วมโต๊ะเสวยกับพระเจ้ายอร์ชอีกวันหนึ่ง จึงบังอาจทูลถึงการที่ข้าพเจ้าอยากจะไปในงานเลเว แต่ดูออกจะเย็นการยากลำบาก เพราะเข้าต่างประเทศไม่มีตำแหน่งอันสมควรจะไปได้ พระเจ้ายอร์ชทรงตอบว่า "ปล่อยให้ฉันจัดการเอง เธอมีเครื่องเต็มยศไหม" ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "มี" แล้วตรัสถามอีกว่า "สีขาวไม่ใช่หรือ" ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "สีแดง" คือเต็มยศทหารมหาดเล็ก ในการที่ทรงถามว่าสีขาวใช่ไหมก็เพราะทรงจำได้ว่าเมื่องานบรมราชาภิเษกของพระองค์เองนั้น พ่อของข้าพเจ้าแต่งขาว คือพ่อทรงเครื่องเต็มยศนายพล ทั้งนี้เพราะเต็มยศแดงนั้นพ่อเห็นว่าคล้ายของอังกฤษเกินไป จึงทรงขาวเพื่อให้แปลก ข้าพเจ้าทูลอธิบายถวายพระเจ้ายอร์ช ทั้งเติมว่า "หม่อมฉันเสียใจที่มิได้เป็นนายพล หม่อมฉันเป็น

เพียงร้อยตรี ฉะนั้นจึงแต่งเต็มยศขาวถวายไม่ได้" ท่านก็ทรงพระสรวลฮาใหญ่.

การที่ข้าพเจ้าจะไปเฝ้าในงานเลเว และจะได้ไปในตำแหน่งใดนั้น ทำให้ข้าพเจ้าวิตกอยู่ไม่น้อย สำหรับตัวข้าพเจ้าเองนั้นสำนึกตัวดีว่าไม่เป็นคนสำคัญเลย จะไปอย่างไรก็ได้ขอแต่ให้ได้ดูก็ดีพอแล้ว แต่ยังเอิญมียศที่คนอังกฤษทราบว่าเป็นเจ้าไทย ถ้ายอมไปในที่อันไม่สมเกียรติยศ ก็จะเป็นการเสียหายแก่ชาติไทย ซึ่งข้าพเจ้าจะยอมไม่ได้และจนบัดนี้ก็ไม่เคยยอม แต่พระเจ้ายอร์ชได้ทรงยืนยันว่าจะทรงจัดอย่างเรียบร้อย จึงได้ตกลงใจจะเชื่อถือในพระองค์ท่าน และยอมเสี่ยงเอาสักครั้งหนึ่ง พิธีเลเวมักจะมีขึ้นสามครั้งในตอนต้นเดือนมีนาคมทั้งสิ้น พอจวนเวลาก็ได้รับข่าวจากท่านดำรัส ฯ ราชทูตไทยว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเชิญข้าพเจ้าไปในงานเลเว และกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษขอให้ท่านดำรัส ฯ พาข้าพเจ้าไปยังพระราชวังเซนต์เจมส์ อันเป็นสถานที่ประกอบพิธีเลเว และนำข้าพเจ้าไปพบท่านสมุหพิธีการทูต (Marshal of the Diplomatic

Corps) พระราชวังเซนต์ เจมส์ เป็นวังเก่าที่สุดที่ยังมิใช้อยู่ในกรุงลอนดอนขัดนี้ ฉะนั้นจึงเป็นนามพระราชสำนัก และเป็นประเพณีที่ทูตต่างประเทศได้รับตำแหน่งเป็นราชทูตประจำพระราชสำนักเซนต์ เจมส์ การไปพบท่านสมุหพิธีการทูต เราต้องเดินผ่านห้องโถงหลายห้อง ทุก ๆ ห้องมีข้าราชการทหารและพลเรือนยืนคอยเฝ้าอยู่แน่นอัดแอ ล้วนแต่งเต็มยศประดับเหรียญตราตามที่ตนได้รับ ยิ่งผ่านห้อง ๆ หนึ่งและเข้าไปใกล้ห้องตั้งราชบัลลังก์ ผู้คนที่ยืนคอยอยู่ก็ยิ่งมียศสูงขึ้น และเหรียญตราก็แน่นอกมากขึ้นตามลำดับ ข้าพเจ้าเวลานั้นเป็นร้อยตรีทหารมหาดเล็กแต่งเต็มยศเสือแดง ตราข้าพเจ้าก็ไม่มี ประดับเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗ ชั้น ๑ รัชกาลที่ ๖ ชั้น ๓ กับเหรียญที่ระลึกเพียง ๓ หรือ ๔ อันเท่านั้น สมุหพิธีการทูตเวลานั้นเป็นนายทหารกองหนุนชั้นพลตรี ซึ่งทูลท่านดำรัส ๆ ทันทีว่าจะขอตัวข้าพเจ้าไปจากท่าน แล้วก็พาข้าพเจ้าเดินผ่านห้องตั้งราชบัลลังก์เข้าไปภายในพระที่นั่ง เพื่อแนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จักกับ สมุหพระราชวัง (Lord Chamberlain)

ซึ่งเวลานั้นคือ เอิล ออฟ โครเมอร์ (Earl of Cromer) แต่งเต็มยศอย่างกรมวังไทยสมัยรัชกาลที่ ๖ คือ เสื้อยืดคอมีลวดลายทองบ่กที่ปลอกคอที่หน้าอกและข้อมือ กางเกงยาวดำมีแถบทอง ถือไม้เท้ายาวตามตำแหน่ง ลอร์ดโครเมอร์เมื่อพบข้าพเจ้าแล้วก็พาลงไปยังห้องข้างล่าง ซึ่งท่านอธิบายว่าเป็นห้องสำหรับเจ้านายคอยพระเจ้าแผ่นดิน นอกห้องนั้นเห็นสวน ในสวนมีกองเกียรติยศทหารรักษาพระองค์กับแตรวง แต่งเสื้อแดงเข้าแถวคอยอยู่ ลอร์ดโครเมอร์แจ้งให้ทราบว่า วันนั้นพระเจ้าแผ่นดินจะไม่เสด็จ เพราะไม่ทรงสบาย ปรินซ์ออฟ เวลส์ จะแทนพระองค์ แม้ ปรินซ์ ออฟ เวลส์ประทับอยู่ในตำหนักหลังหนึ่งในพระราชวัง เซนต์ เจมส์ เรียกว่า ยอร์ค เฮ้าส์ แต่เพราะประชาชนชอบดูแห่กระบวนม้าที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จมาจาก พระราชวังบัคกิงแฮม วันนั้น ปรินซ์ ออฟ เวลส์ จึงต้องเสด็จไปยังพระราชวังนั้นโดย รถยนตร์ แล้วเสด็จกลับมาที่พระ-ราชวังเซนต์ เจมส์ นั้นอีกโดยกระบวนแห่รถม้า เมื่อกำลังคอยเจ้านายองค์อื่นๆ ลอร์ดโครเมอร์ก็อธิบายให้

ข้าพเจ้าทราบว่าจะต้องทำอย่างไรในพิธีนั้น ต่อจากนั้นก็ยังได้ดูกรมวังที่เย็นสมาชิกสภามาซ้อมการเดินถอยหลังนำเสด็จ เพราะพระเจ้าแผ่นดินเองไม่เสด็จวันนั้น จึงโปรดให้ข้าพเจ้าได้ไปในงานเลเวอีกปีหนึ่ง ต่อมาอีกครั้งหนึ่ง พิธีได้เย็นไปเหมือนกันทั้งสองคราว จึงขอเล่าถึงคราวพระเจ้าแผ่นดินเสด็จเองดังต่อไปนี้.

เมื่อเจ้านายเสด็จไปในงานเลเว ไม่ต้องไปเข้าทางด้านหน้าเช่นข้าพเจ้าไปกับท่านดำรัสฯ ครั้งแรกทางที่ถูกเข้าทางประตูสวนของพระราชวัง แล้วก็ตรงไปยังห้องคอยสำหรับเจ้านาย ข้าพเจ้าก็ไปทางนั้นเมื่อคราวที่สอง ข้าพเจ้าไปถึงก่อนเจ้านายอื่นๆ จึงคอยอยู่กับลอร์ดโครเมอร์และคุยกันอยู่ครู่หนึ่ง เจ้านายก็เสด็จมาถึง วันนั้นมิเซอรินซ์ ออฟ เวลส์ ซึ่งข้าพเจ้าได้เฝ้าครั้งแรกที่งานเลเวปีก่อน โดยมิ ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค แนะนำ แล้วยังได้เฝ้าอีกภายในปีต่อมา ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ก็เสด็จมาอีก ผู้ที่มาถึงคนที่สามก็คือ *มาร์ควิสส์ ออฟ แคริสบรุ๊ค* (Marquess of Carisbrooke) ผู้เป็นโอรสของเจ้าฟ้าหญิง*เบียตริซ* (Princess Beatrice) ราช

ธิดา องค์สุดท้องของควีนวิกตอเรีย ฉะนั้นลอร์ดแคริสบรุ๊ค จึงเป็นลูกพี่ลูกน้องกันกับพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ เมื่อไปเลเวครั้งแรก เข้าพ้าทั้งสองทรงเครื่องทหารบก คือ ทหาร ราย รักษา พระองค์ ข้าพเจ้า ทูลถาม ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ว่าหมวกขนสัตว์ดำที่ดูใหญ่และสูงมากนั้นเวลาสวมมีหนักศีรษะมากหรือ ท่านก็หยิบเอาของท่านสวมศีรษะข้าพเจ้าแทนที่จะตอบ ก็เลยเห็นได้เองว่าเขาและใส่สบายอย่างคิดไม่ถึง แต่คราวนี้เข้าพ้าทั้งสองพระองค์ทรงทหารเรือ ข้าพเจ้า มีเพื่อนแต่งแดง อยู่ด้วย ก็คือ ลอร์ดแคริสบรุ๊ค.

ในวันนั้น พระเจ้าแผ่นดิน ทรงเครื่อง ทหารเรือด้วย เสด็จรถม้ามีทหารม้ารักษาพระองค์แห่มาจากพระราชวังบัคกิงแฮม พอได้ยินเสียงผู้ยังคัยกองเกียรติยศยอกแถววันทยาวุธ และแตรวงบรรเลง "กอด เซฟ เดอ คิง" (เพลงสรรเสริญพระบารมี) ก็ทราบได้ว่าเสด็จถึง คอยกันอยู่ครู่หนึ่งก็มีกรมวังมาเชิญขึ้นไปข้างบนพาเข้าไปในห้องขนาดเล็ก ซึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินทรงยืนอยู่ เจ้านายทั้ง ๔ ก็เข้าไปถวายคำนับ และสัมผัสพระราชหัตถ์

ทีละองค์ แล้วก็คุยกันอยู่พอสมควร ลอร์ด โครเมอร์ก็เข้ามาถวายคำนับและทูลว่าพร้อมแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จออกจากห้องนั้น เข้าไปอีกห้องหนึ่งซึ่งใหญ่กว่าเล็กน้อย ในห้องนั้นมีคนสำคัญ ๆ คอยอยู่หลายคนคือ อธิบดีกรมชาวที่ (The Lord Steward) และอธิบดีกรมม้าต้น (The Master of the Horse) ทั้งสองนี้นับว่าเป็นข้าราชการชั้นสูงยิ่ง ทุก ๆ รัชกาลผู้ที่จะรับต้องเป็นขุนนางสืบตระกูลเก่าแก่และสำคัญอย่างยิ่ง ต่อมาก็มีผู้ที่ข้าพเจ้าเคยแปลตำแหน่งไว้แล้วว่า ผู้ถือตระบองทอง[5] (Gold Stick in Waiting) อันน่าจะเรียกได้ว่า บรมมหาสมุหราชองครักษ์ เพราะตำแหน่งของไทยเราไม่มีตรงกัน ผู้ถือตระบองทองเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ที่สุดในงานพิธี มีอยู่สองคนและทั้งสองต้องเป็นผู้บังคับการกรมทหารม้ารักษาพระองค์ที่มีอยู่สองกรม คือ ไลฟ์ การ์ด (Life Guards) กับ รอแยล ฮอร์ส การ์ด

---

5 ในเรื่อง "การเบิดรัฐสภาอังกฤษ" แรกลงในนิตยสาร "โบว์แดง" ๒๘ พฤศจิกายน และ ๕ ธันวาคม ๒๔๘๑ แล้วมีพิมพ์ใน "ชุมนุมจุลจักรสาร" เล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๘๓.

(Royal Horse Guards) ผู้ที่จะเป็นผู้บังคับการสองกรมนั้นได้ ก็ต้องเป็นนายทหารอันมีชื่อเสียงยิ่งจนถึงได้เป็นชั้นจอมพล เขาผลัดเปลี่ยนเวรกันเข้างานคนละคราวต่อนั้นไปก็มีพลเรือเอกสมุหราชองครักษ์ทหารเรือ พลเอกสมุหราชองครักษ์ทหารบก พลอากาศเอกสมุหราชองครักษ์ทหารอากาศ ผู้บังคับการกองสุภาพบุรุษถืออาวุธ (Corps of Gentlemen at Arms) อันเป็นกองรักษาพระองค์ชั้นสูงสุด พลทหารในกองนี้เป็นนายทหารกองหนุนทั้งสิ้น และมักจะได้รับยศพันเอกมาแล้วเป็นอย่างต่ำ ผู้บังคับการกรมตำรวจหลวง (Yeomen of the Guard) พวกนี้พลเป็นจ่านายสิบหรือนายสิบกองหนุนที่ทำราชการมาดีพิเศษ แล้วยังมีเจ้าหน้าที่กรมวัง กรมมหาดเล็ก กรมม้าต้นอีกมาก ต่อมายังมีรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เท่านั้นยังไม่พอ พระเจ้าแผ่นดินยังมีราชองครักษ์ยศนาวาเอก พันเอก นาวาอากาศเอกห้อมล้อมอีก ๑๔ คน ทุก ๆ คนแต่งเต็มยศชั้นอาวุโสสูงก็ประดับสายสะพายเหรียญตรา คนอื่น ๆ

ก็ประดับเหรียญตรากันเต็มอก ตามฐานะ เย็นที่น่าดูยิ่งนัก.

เมื่อพร้อมแล้ว สมุหพระราชวัง มีผู้ช่วยเดินอยู่ข้างหลังอีกสองคน ต่างก็เดินนำเสด็จพระเจ้าแผ่นดินออกจากห้องนั้น แต่เขาเดินถอยหลังทั้งสามคนคือหันหน้าไปสู่พระเจ้าแผ่นดิน ต้องใช้วิธีพิเศษคือนับก้าวดูประตูที่มีอยู่ตรงกันข้าม จำเป็นต้องซ้อมกันมาก เคราะห์ดีที่ห้องนั้นไม่สู้กว้างนัก เดินถอยหลังไปเช่นนั้นจนนำเสด็จออก ปรินซ์ ออฟ เวลส์ ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ข้าพเจ้า และ ลอร์ด แคริสบรุ๊ค ก็ตามเสด็จ แล้วคนอื่นๆ ที่กล่าวนามหรือตำแหน่งมาเบื้องต้นก็ห้อมล้อมติดตามกันมาแน่น เพราะที่ทางไม่กว้างขวาง ห้องที่ถัดออกไปก็คือห้องตั้งราชบัลลังก์ ด้านหลังมีราชบัลลังก์อันใหญ่ตั้งอยู่บนยกพื้น มีม่านกำมะหยี่สีแดงแก่ปักทองประดับ เหนือม่านมีมงกุฎสลักไม้ทาทองอันใหญ่ แต่วันนั้นไม่ใช้พระราชบัลลังก์ มีพระเก้าอี้ทาทองตั้งอยู่หน้ายกพื้น เมื่อสมุหพระราชวังนำเสด็จไปจนทรงยืนอยู่หน้าพระเก้าอี้ทอง แล้วตนเองกับผู้ช่วยก็ยืนอยู่ข้างขวา เจ้าหน้าที่ต่างๆ และ

องครักษ์รวมหมดตั้ง ๔๐ คน ก็พากันห้อมล้อมพระเจ้าแผ่นดินอยู่ด้านหลัง เจ้านายที่ตามเสด็จเข้ามาก็เดินตีวงโค้งไปจนยืนอยู่ตรงกันข้าม พระเจ้าแผ่นดินทีละองค์ แล้วก็ถวายคำนับ ตามลำดับที่กล่าวแล้ว คือ เจ้าฟ้าสองพระองค์ ข้าพเจ้า และ มาร์ควิสส์ ออฟ แคริสบรุค แล้วต่างก็ไปยืนเรียงแถวกัน ตามลำดับ ณ ข้างซ้ายพระเจ้าแผ่นดิน ต่อมาหลายปีภายหลังเมื่อหวนกลับไปเห็นภาพนั้น ข้าพเจ้าอดภูมิใจไม่ได้ว่าวันนั้นยืนติดอยู่กับพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษถึงสามพระองค์.

เมื่อพวกเราได้เข้าที่กันอยู่นั้น ห้องราชบัลลังก์ยังว่างอยู่ มองไปจากทางพระราชบัลลังก์เราแลเห็นฝ่าที่อยู่ตรงกันข้ามมีประตูเคียงกัน ๒ บาน ในไม่ช้า "พลทหาร" ของ กองสุภาพบุรุษถืออาวุธ ผู้สวมหมวกทองเหลืองใบใหญ่ และหนังมีพู่ขนนกขาวยาว เสื้อหางยาวแดงกับกางเกงดำ ก็เข้ามายืนเรียงแถว กรมวังก็เข้ามายืนเรียงแถวไปทางด้านขวา จาก สมุหพระราชวังและผู้ช่วย เยื้องแถวไปจนจดประตู การเข้าเฝ้าถวายตัวก็จะเริ่ม คือผู้ที่เข้ามาพอถึงประตูก็ยื่นบัตรที่มีนามของ

ตนให้แก่กรมวังผู้ยืนอยู่ใกล้ประตู กรมวังผู้นั้นก็ส่งบัตร
ให้แก่กรมวังที่ยืนต่อจากตน และส่งต่อๆ กันมาเรื่อย
จนถึงสมุหพระราชวัง เขากะเวลาอย่างแน่วแน่ ฉะนั้น
เมื่อนามบัตรของผู้นั้นถึงมือสมุหพระราชวัง บุรุษที่มีนาม
อยู่ในบัตรนั้นก็ยืนอยู่ตรงหน้าพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดิน
สมุหพระราชวังก็อ่านนามผู้นั้นขึ้นโดยเสียงดัง ผู้นั้นก็
ถวายคำนับ พระเจ้าแผ่นดินก็มพระเศียรตอบ และก็ม
พระเศียรตอบทุกๆ คนจริงๆ ข้าพเจ้าเหลือบดูบ่อยๆ
และไม่เห็นขาดสักคนเดียว ผู้นั้นก็ชวาหันและเดินกลับ
ออกไปโดยอีกประตูหนึ่ง ฉะนั้นจึงมีคนเดินเข้ามาและ
ออกไปโดยไม่ขาดสายเลย.

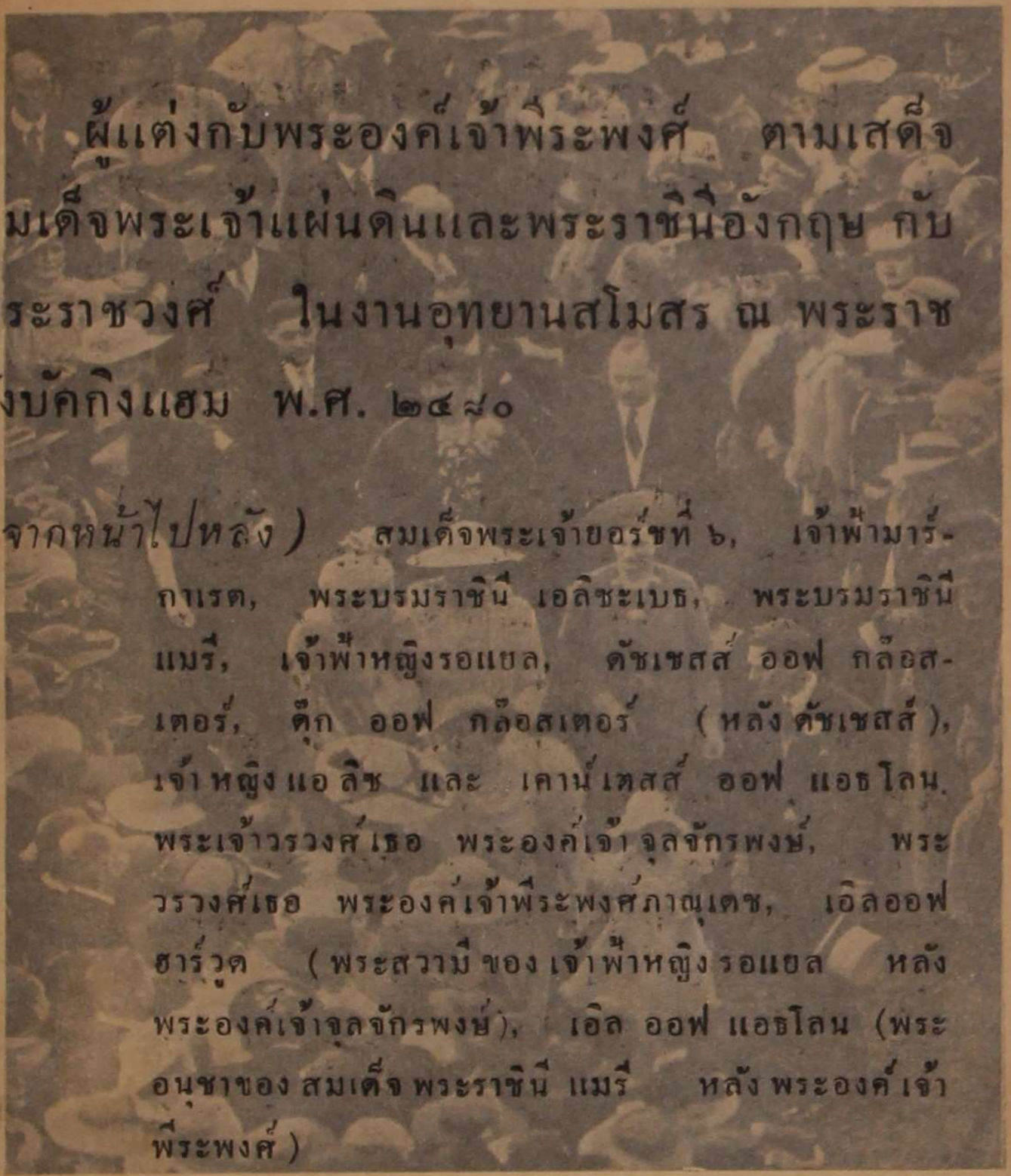
คนแรกที่เข้ามาก็คือ รัฐมนตรีว่าการกระทรวง
การต่างประเทศเข้ามาถวายคำนับ ต่อจากรัฐมนตรีผู้นั้น
ก็คือ เอกอัครราชทูต และอัครราชทูตของทุกๆ ประเทศ
โดยมีข้าราชการในสถานทูตนั้นตามเข้ามา ทุกๆ
สถานทูตเข้ามาตามอาวุโสของตัวทูต คือตามลำดับ
ที่ทูตได้มาอยู่ในอังกฤษนานเท่าใด เมื่อหมดตอนคณะ
ทูตแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ประทับลงบนพระเก้าอี้ แต่คน

อื่นๆ รวมทั้งเจ้านายต้องยืนอยู่ตลอดเวลา บัดนี้จึงถึงคนอังกฤษ มีท่านหัวหน้าคณะพระอังกฤษ คือ อาร์ชบิชอปออฟ แคนเตอเบรี (Archbishop of Canterbury) เข้ามาก่อน ต่อจากนั้นก็คือ นายกรัฐมนตรี (The Prime Minister) ผู้นี้มีผิดกับคนอื่นๆ ก็คือคงยืนเฝ้าอยู่ตลอดเวลา ไม่กลับออกไปเช่นคนอื่นๆ แล้วก็มีรัฐมนตรีอื่นๆ เข้ามา และข้าราชการทหารและพลเรือนตั้งแต่ชั้นสูงลงไปจนต่ำตามลำดับ เป็นของแปลกและน่าตื่นเต้นแก่ตัวข้าพเจ้าที่จะได้เห็นหน้าของบุคคลสำคัญๆ เป็นอันมาก ที่ข้าพเจ้าเคยได้เห็นมาแต่ในภาพหนังสือพิมพ์ เมื่อใดที่ข้าพเจ้าเห็นเครื่องแบบอันแปลกซึ่งข้าพเจ้ายังไม่รู้จักหรือไม่เคยเห็น ข้าพเจ้าก็กระซิบทูลถาม ดุ๊กออฟ ยอร์ค ท่านสามารถทรงอธิบายให้ข้าพเจ้าทราบทุกคราว การเรียงแถวเข้ามาถวายคำนับกินเวลาราว ๑ ชั่วโมง ๑๐ นาที บางเวลา "พลทหาร" คนหนึ่งในแถวสุภาพบุรุษถืออาวุธ ซึ่งแม้จะเปลี่ยนเวรกันบ่อยๆ ก็เริ่มจะโซเซ ทั้งนี้เพราะเป็นนายทหารกองหนุนผู้สูงอายุด้วยกันทั้งนั้น เมื่อมีอาการเช่นนั้นก็มีการเปลี่ยน

ด้วย คือพิธีที่สุภาพสตรีสาวๆ จะได้เข้าเฝ้าครั้งแรก (Presentation at Court) หรือสุภาพสตรีซึ่งได้เคยเข้าเฝ้ามาแล้ว จะได้เข้าเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง เนื่องด้วยเพิ่งเสกสมรสใหม่ๆ ตามธรรมเนียมโบราณ สุภาพสตรีที่จะได้เข้าเฝ้าเช่นนั้นซึ่งเขาเรียกว่า เดบูต้องต์ (débutante) จะต้องอยู่ในตระกูลสูง แต่เนื่องด้วยสมัยนี้เป็นสมัยประชาธิปไตย สุภาพสตรีที่อยู่ในตระกูลปานกลางก็เข้าเฝ้าเช่นนั้นได้ ถึงกระนั้นการไปเข้าคอร์ตก็ยังไม่ไร้ผลเสียเลย ทั้งนี้เพราะถึงจะไม่มีกฎเกณฑ์ในทางวงศ์ตระกูลอย่างเคร่งครัดเช่นก่อน แต่ความประพฤติและชื่อเสียงของทั้งสุภาพสตรีผู้นำเข้าเฝ้า ซึ่งตนเองเคยได้ถูกนำแล้ว และทั้งผู้ที่จะถูกนำ ก็จะต้องหอมฟุ้งปราศจากมลทินแม้แต่เล็กน้อย ผู้ที่มีมลทินจะนำผู้ใดเข้าเฝ้าไม่ได้ สตรีสาวที่ไม่เรียบร้อยมีมลทินก็น่าจะไม่มีใครเชานำเข้าเฝ้า เพราะผู้นั้นย่อมกลัวจะเสียชื่อไปด้วย ถ้ามลทินของผู้ที่ตื่นบังอาจนำเข้าเฝ้าเกิดปรากฏขึ้นภายหลัง ด้วยเหตุนี้การที่สุภาพสตรีได้เคยมีโอกาสนำเข้าเฝ้าในคอร์ตจึงยังมีประโยชน์อยู่เป็นอันมาก คือเป็น

ข้อพิสูจน์ได้ว่าเป็นผู้มีฐานะดีอยู่เกินกว่าสามัญทั่วไป ปีหนึ่ง ๆ ไม่มีเข้าได้เกินกว่าพันคน ในโอกาสนี้ขอเตือนผู้อ่านว่าสตรีในอังกฤษนั้นมีอยู่เกินกว่า ๒๐ ล้านคน.

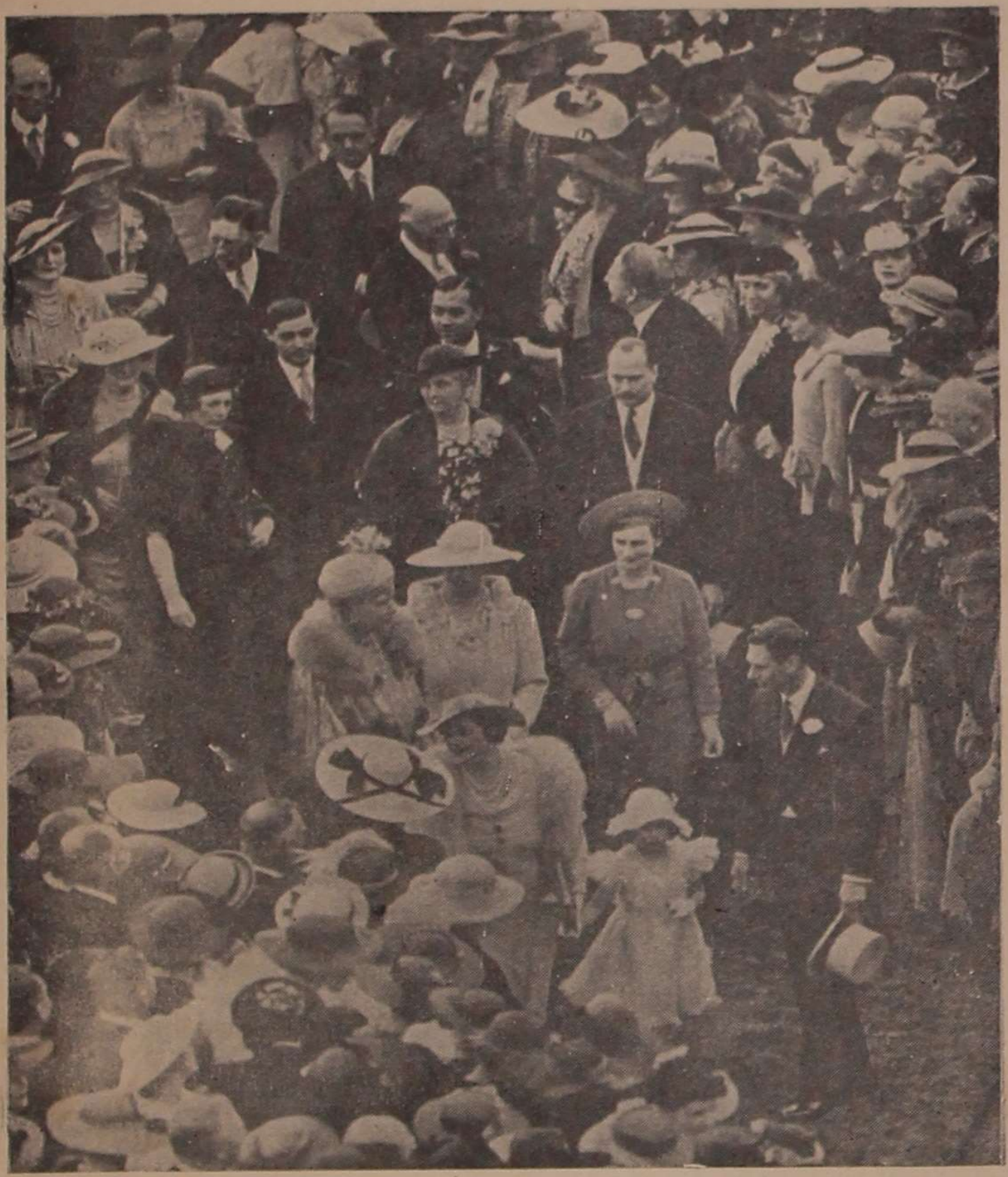
คอร์ตมีในฤดูใบไม้ผลิ คือเดือนพฤษภาคม และมิถุนายนในระหว่าง "ฤดู" ของกรุงลอนดอน อันได้บรรยายถึงมาแล้วในบทที่ ๑๔ มีแปลกกับเลเวก็คือเลเวมีตอนเช้า คอร์ตมีตอนค่ำ เลเวไม่มีพระราชินีหรือเจ้าหญิงเสด็จ เลเวมีแต่ผู้ชาย แต่สำหรับคอร์ตนั้นผู้ชายที่เคยได้เฝ้าในเลเวแล้ว คือ บิดา สามี พี่น้องของผู้หญิงที่จะเข้าเฝ้า สามารถจะไปดูการเข้าเฝ้าได้ คือผู้หญิงคนหนึ่งมีผู้ชายร่วมไปได้ด้วยคนหนึ่ง ผู้ชายทุก ๆ คนต้องแต่งเครื่องเต็มยศ ถ้ามิจะแต่ง มิฉะนั้นจะต้องแต่งเครื่องราตรี แต่แทนจะสวมกางเกงดำยาวต้องสวมกางเกงสั้นรัดเข่าและถุงเท้าแพรดำ ถ้ามิเหรียญตราก็จำต้องประดับ สตรีนั้นก็แต่งราตรี สวมถุงมือขาวยาวจนเหนือข้อศอก ที่ผมมีขนนกขาวสามอันติดประดับอยู่ด้วย อนึ่ง งานคอร์ตนั้นมีที่พระราชวังบัคกิงแฮม.

ผู้แต่งกับพระองค์เจ้าพีระพงศ์ ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีอังกฤษ กับพระราชวงศ์ ในงานอุทยานสโมสร ณ พระราชวังบัคกิงแฮม พ.ศ. ๒๔๘๐

(จากหน้าไปหลัง) สมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๖, เจ้าฟ้ามาร์-การเรต, พระบรมราชินี เอลิซะเบธ, พระบรมราชินี แมรี, เจ้าฟ้าหญิงรอแยล, ดัชเชสส์ ออฟ กล๊อส-เตอร์, ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ (หลัง ดัชเชสส์), เจ้าหญิง แอลิซ และ เคาน์เตสส์ ออฟ แอธโลน. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพีระพงศ์ภาณุเดช, เอิลออฟ ฮาร์วูด (พระสวามี ของ เจ้าฟ้าหญิง รอแยล หลัง พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์), เอิล ออฟ แอธโลน (พระอนุชาของ สมเด็จ พระราชินี แมรี หลัง พระองค์เจ้าพีระพงศ์)

ข้อพิสูจน์ได้ว่าเขียนผู้มีฐานะดีอยู่เกินกว่าสามัญทั่วไป ยิ่ง
หนึ่งในนั้นก็ได้ไปเป็นนางสนองพระโอษฐ์ในรัชกาลที่ ๕ ผู้
บรรยายถึงมาแล้วในบทที่ ๑๔ มีแปลกกันเล็กน้อย คือ
เขียนเป็นตัวเช้า (ซึ่งเป็นตัวที่ใช้กันในสมัยนั้น) แต่สำหรับคอร์ต
นั้นผู้ชายที่เคยใส่เสื้อแขนยาวเป็นประจำ เช่น พ่อ ลุง พี่น้อง
ของผู้หญิงที่จะเข้าเฝ้า สามารถจะไปสู่การเข้าเฝ้าได้
คือผู้หญิงคนหนึ่งสามารถชักชวนญาติผู้ชายรวมไปได้ด้วยคนหนึ่ง ผู้ชาย
ที่ไม่มีเสื้อแขนยาวจะเข้าเฝ้าได้ก็ต่อเมื่อได้ยืมเสื้อแขนยาวจากผู้อื่นมาใส่ มิฉะนั้น
จะต้องแต่งเครื่องแบบทหารหรือข้าราชการพลเรือนชั้นสูงตามตำแหน่ง ถ้ามี
เหรียญตรากาชาดต้องประดับ สตรีนอกจากจะต้องสวมเสื้อแขนยาวถึงข้อมือ
ถุงมือขาวยาวจนเหนือข้อศอก ที่ผมมีขนนกขาวสามอันติดประดับอยู่ด้วย
อนึ่ง งานคอร์ตนั้นมีที่พระราชวังบัคกิงแฮม.

ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้ไปคอร์ตอย่างเจ้านายตั้งแต่แรกและไปโดยมิได้เกี่ยวข้องกับทางสถานทูตไทยเลย พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ทรงจัดพระราชทานโดยตรง เมื่อข้าพเจ้าทูลว่าอยากเห็นในเมื่อร่วมโต๊ะเสวยกลางวันอีกครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้ามีบุญอย่างยิ่งในข้อที่พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ นั้น ถ้าข้าพเจ้าทูลว่าอยากเห็นอะไรหรืออยากได้อะไร ก็ทรงพระมหากรุณาจัดพระราชทานทันที ที่โต๊ะเสวยทรงมีสมุดฉีกวางอยู่ใกล้ ๆ มีฝาเย็นทอง พอทูลอยากจะเห็นอะไร เมื่อทรงตอบว่าได้ ก็ทรงจดลงไว้ทันที พอลุกจากโต๊ะก็ทรงฉีกออก เพื่อจะเอาไปประทานแก่ราชเลขานุการในพระองค์ ฉะนั้นจึงไม่ทรงลืมเลย การไปคอร์ตข้าพเจ้าก็แต่งเต็มยศทหารมหาดเล็กอีกไปถึงพระราชวังบัคกิงแฮม รถก็ได้ผ่านซานซาลา เข้าประตูสวนไปจอดยังด้านหลังพระที่นั่ง และขึ้นไปยังห้องคอยพิเศษสำหรับเฉพาะเจ้านายอังกฤษ เจ้านายที่มีคอยอยู่คืนนั้นก็คือ ดุ๊ก และ ดัชเชสส์ ออฟ ยอร์ค เจ้าชายอาร์เธอร์แห่งคอนนอต และเจ้าหญิงพระชายา (Prince

and Princess Arthur of Connaught) ซึ่งทั้งสองเป็นพระญาติลำดับลูกพี่ลูกน้องของพระเจ้าแผ่นดิน กับพระญาติห่าง ๆ คือ *มาร์ควิสส์ ออฟ มิลฟอร์ด เฮเวน* กับชายา (The Marquess and Marchioness of Milford Haven) ท่านมาร์ควิสส์ผู้นี้คือพี่ของ *ลอร์ด หลุยส์ เม้าต์แบตเตน* (Lord Louis Mountbatten) ผู้จะไปมีชื่อเสียงโด่งดังในเมืองไทยต่อมาหลายปีภายหลัง ท่านสมุหพระราชวังก็อยู่ที่นั่น เครื่องเต็มยศมีผิดแปลกคือตอนบนอย่างเดียวกับเลเว แต่ตอนล่างแทนจะสวมกางเกงดำยาว ครานี้สวมกางเกงสั้นขาวรัดเข่าและถุงยาวแพรขาว ข้าพเจ้าเองแต่งเต็มยศทหารมหาดเล็กสีแดงตามเคย อดเสียดายไม่ได้ว่าไม่มีสิทธิจะแต่งเต็มยศทหารม้ารักษาพระองค์สีน้ำเงิน ที่ทูลหม่อมลุงเคยทรงอนุญาตให้แต่งเมื่อเด็ก ๆ จะได้ดูแปลกกับทหารอังกฤษซึ่งแต่งแดงกันเป็นส่วนมาก.

เย็นคราวเคราะห์ร้าย พอไปถึงก็ทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินจะไม่เสด็จ เพราะไม่ทรงสบาย เป็นโรคลมเข้าข้อ (Rheumatism) ทรงเครื่องเต็มยศไม่สะดวก

ฤดูใบไม้ผลิและฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๗๖ พระเจ้ายอร์ช ประชวรด้วยโรคนั้นหลายครั้ง เป็นอันว่าพระราชินีแมรีจะเสด็จออกพระองค์เดียว.

มีการคุยกันอยู่ในระหว่างเจ้านายสักครู่ พระราชินีก็เสด็จออก ทรงเครื่องราตรีชุดสีเงินซึ่งมีสายสะพายสีน้ำเงินแก่ของตราการ์เตอร์อันเป็นตราสูงสุดของอังกฤษ ตัดกันกับสีเงินของเครื่องแต่งพระองค์อย่างงามน่าดู พอเสด็จมาพระราชทานพระราชหัตถ์ให้ข้าพเจ้าจูบและสำผัสก็ตรัสว่า "พระเจ้าแผ่นดิน (The King) เสียพระทัยมาก ที่ไม่ทรงสบายและไม่สามารถมาพบเธอวันนี้ เธอมีกระเป๋าไหม" ข้าพเจ้าแปลกใจ ริบคลำกระเป๋ากางเกงคำแถบแดงของเครื่องทหารมหาดเล็กพลางทูลว่า "มีพะย่ะค่ะ" (I have, Your Majesty) พระราชินีทรงยื่นกล่องเล็ก ๆ มาพระราชทานพลางตรัสว่า "พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานเธอ" เมื่อเปิดดูจึงเห็นว่ามีกระดุมเชิร์ตคู่หนึ่ง เป็นทองลงยาประดับแก้วเจียระไนทับ ภายใต้แก้วมีอักษร ย. ร. ๕ (G.R v.) คือ ยอร์ช ราชาธิราชที่ ๕ ข้าพเจ้ายิ่ง

ยินดีมาก แต่ยังไม่ทันตอบว่าอะไร ท่านสมุหพระราช-วังก็รีบนำพระราชินีออกไปอีกห้องหนึ่ง ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ทรงกระซิบว่า พระราชินีต้องเสด็จไปต้อนรับเจ้าอินเดีย ที่มาในงานนั้น เพราะในสมัยนั้นเจ้าอินเดียเป็นเจ้าประเทศราชของอังกฤษ จึงจะเข้ามาในห้องพิเศษของเจ้าอังกฤษดังเจ้าไทยอันเป็นประเทศอิสระไม่ได้.

ภายในไม่กี่นาทีก็เสด็จกลับมาอีก แล้วก็มีการจัดกระบวน ตามธรรมดาพระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีทรงพระดำเนินคู่กัน แต่คราวนี้ ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ทรงดำเนินคู่พระราชมารดา ต่อมา ดัชเชสส์ ออฟ ยอร์ค กับเจ้าหญิงอาร์เธอร์ก็คู่กัน แล้วจึงถึง เลดี มิลฟอร์ด เฮเวน เจ้าชายอาร์เธอร์กับข้าพเจ้า นับว่าเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอเท่ากันจึงเข้าคู่ ต่อจากนั้นก็ลอร์ด มิลฟอร์ด เฮเวน เดินผู้เดียว แล้วจึงถึงข้าราชบริพาร ท่านสมุหพระราชวัง และผู้ช่วยทั้งสองก็เดินถอยหลังนำเสด็จดังที่เลเว แต่คราวนี้ลำบากกว่ามาก เพราะต้องเดินผ่านห้องโถงอันมีมาถึงสามห้อง แต่กระนั้นท่านทั้งสามก็เดินถอยหลังไปได้โดยไม่พลาดเลย ในที่สุด

ก็ถึงห้องสิลาศใหญ่ซึ่งมีผู้คนคอยอยู่แล้วมาก วงสังคีต ของ กรมทหาร รักษาพระองค์ก็บรรเลง "กอด เซฟ เดอ คิง" พระราชินี มิคุ๊ก ออฟ ยอร์ค จูงพระหัตถ์ ก็เสด็จขึ้นยกพื้น ทรงยืนอยู่หน้า พระเก้าอี้ทอง มิท่านคุ๊กทรงยืนอยู่ข้างขวา เจ้าหญิงทั้งสามพระองค์ ถอนสายบัว ถวายคำนับ ทีละองค์ แล้วก็ขึ้นบนยกพื้น ยืนตรงหน้าเก้าอี้ ๓ ตัวทางซ้าย เจ้าชายอาร์เธอร์กับ ข้าพเจ้า ถวายคำนับเข้าคู่พร้อมกันแล้ว ก็ขึ้นยืน ทางขวา ถัดจากองค์คุ๊ก มิ ลอร์ด มิลฟอร์ด เฮเวน ต่อไป เจ้าอินเดียนั้น ม่ายืน คอย อยู่แล้ว ทาง เบื้องหลัง พระเก้าอี้ คือเขาให้ยืนบนยกพื้น แต่ไม่ยอมให้ ตามเสด็จมา ในกระบวนเจ้านาย.

เมื่อพร้อมแล้วผู้เฝ้าก็เริ่มเข้าแถว เข้ามาในห้องใหญ่ จากห้องนอกทาง ด้านขวา ภริยา ของ รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศเป็นผู้นำ เมื่อเดินมาจนถึงตรงพระพักตร์ก็ถวายคำนับถอนสายบัวแล้วก็เดินต่อไป ต่อจากนั้น ภริยาของเอกอัครราชทูตหรืออัครราชทูต กับภริยาของข้าราชการ มิสามีของตนเองด้วยสลับกัน ก็เดิน

ผ่าน เมื่อผ่านไปแล้วต่างก็ไปนั่งบนอัฒจันทร์ทางด้านซ้าย เมื่อหมดพวกคณะทูตทั้งหญิงและชายแล้ว บัดนี้ก็ไม่มีผู้ชายเข้ามาเดินผ่านอีก ผู้ชายอังกฤษที่ได้รับโอกาสมาดูภริยาหรือญาติพี่น้องของตนเข้ามาถวายคำนับ ได้ยืนดูอยู่ปลายห้องใหญ่ เมื่อผู้หญิงคนหนึ่ง ๆ เดินมาถึงประตูก็ส่งบัตรมีนามของตนให้แก่กรมวังเจ้าหน้าที่เขาก็มียืนเข้าแถวติดกันมาจนถึงสมุหพระราชวัง ผู้ยืนอยู่ใกล้ยกพื้น เช่นเดียวกับที่เลเว เขากะการส่งนามบัตรผ่านกันมาอย่างถูกต้องเหมาะเวลาโดยไม่มีพลาด พอสตรีผู้นั้นอยู่ตรงพระราชินี สมุหพระราชวังก็อ่านนามของผู้นั้น สตรีต้องถวายคำนับถอนสายบัวอย่างช้าและงดงาม ทั้งนี้แปลว่าต้องได้ฝึกฝนกันมาเป็นเวลาบางทีหลายเดือน ทุก ๆ คราวที่มีผู้หญิงถอนสายบัว พระราชินีก็ก้มพระเศียรตอบและทรงยิ้มน้อย ๆ งานนั้นงดงามน่าดู ข้าพเจ้าเห็นว่ามีเสียอยู่ก็ข้อเดียว คือเมื่อสมุหพระราชวังอ่านนามในบัตรแล้ว เขาก็ถือบัตรนั้นไว้ในมือพอมีเต็มมือก็ทิ้งลงไปในกระโถนที่ตั้งอยู่ใกล้ ๆ กระโถนนั้นทำด้วยทองเหลือง เมื่อนามบัตรขนาดใหญ่อันวาง

ทับกันหลายสิบใบถูกทิ้งลงไปก็ดังฉ่างใหญ่ ดูเย็นการไม่สมควร เพราะขัดกับเสียงดนตรีซึ่งวงสังคีตของกรมทหารรักษาพระองค์บรรเลงอยู่บนเฉลียงสูงทางปลายห้องใหญ่.

การผ่านของผู้เฝ้าสตรีที่ต้องมีการถอนสายบัวทำให้ช้ากว่าการผ่านของผู้ชายที่เลเว คอร์ตจึงกินเวลาราวชั่วโมงครึ่ง พระราชินีกับเจ้านายผู้หญิงทรงยืนเมื่อคณะทูตผ่าน พอขบคณะทูตแล้วพระราชินีและเจ้านายผู้หญิงและข้าราชบริพารสตรีก็นั่งลงหมด พวกคณะทูตที่อยู่บนอัฒจันทร์ก็นั่งได้หมด แต่เจ้านายผู้ชายและข้าราชบริพารผู้ชายต้องยืนอยู่ตลอด ผู้ตามเสด็จพระราชินีที่สำคัญที่สุดนั้นมีตำแหน่งกิตติมศักดิ์เรียกว่า "ผู้ควบคุมพระภูษา" (Mistress of the Robes) มีคนเดียว และตามธรรมดาต้องเป็นดัชเชสส์มีเครื่องหมายคือที่ไหล่ติดโบสีประดับพระบรมรูปพระราชินีอันมีเพชรระยับ ต่อจากนั้นในงานพิธีใหญ่จะต้องมีนางสนองพระโอษฐ์อีกสองคน (Ladies-in-Waiting) มีเครื่องหมายคือโบสีประดับพระบรมนามาภิไธยย่อใต้มงกุฎอันประดับเพชร

สตรีที่เดินผ่านนั้น บางคนกรมวังเขาก็เชิญให้นั่งเข้าแถวในห้องใหญ่ เพื่อดูคนอื่น ๆ ต่อไป บางทีเขาก็ปล่อยออกไปคอยข้างนอก เขาเลือกแบ่งกันอย่างไรนั้นไม่ปรากฏ สตรีโดยมากสวมเสื้อราตรีสีขาวหรือสีอ่อน ๆ มือหนึ่งนั้นมักจะถือพัดหรือช่อดอกไม้ เวลายืนอยู่ ๑ ชั่วโมงครึ่งนั้นเพลิน ข้าพเจ้าจึงไม่รู้สึกเหนื่อย ทั้งยังได้กระซิบคุยกับ ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค และเจ้าชายอาร์เธอร์ ครั้งหนึ่งเจ้าชายอาร์เธอร์ตรัสถามว่า "ยังไงน่าดูไหม ของอย่างนี้มีน้อยเต็มทีแล้ว นับว่าจะหมดและจะไม่ได้มีเห็นกันอีก."

เมื่อสตรีราว ๖๐๐ คนได้ผ่านไปแล้ว ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ก็ทูงพระกรพระราชินีนำลงจากยกพื้น พระราชินีทรงคำนับโดยถอนสายบัว สามครั้งโดยหันไปทางสามด้านห้องทีละด้าน ข้าพเจ้ามองดูก็เห็นได้ทันทีว่าเวลานั้นแม้พระชนม์จะ ๖๔ แล้วก็จริง ทรงถอนสายบัวได้งดงามกว่าสตรีใด ๆ ที่ข้าพเจ้าเคยเห็น ความงามของการถอนสายบัวอยู่ในเวลาจะเร็วช้าให้เหมาะในการลดตัว ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ก็ทรงคำนับสามด้านพร้อมกัน

ต่อจากนั้นเจ้าหญิงก็ทำเช่นเดียวกันเยี่ยงคู่ แล้วข้าพเจ้ากับเจ้าชายอาร์เธอร์ก็คำนับสามด้านคู่กัน ขบวนเสด็จกลับก็เริ่มดำเนินผ่านห้องโถงใหญ่สามห้องนั้นอีก แต่คราวนี้แทนที่ห้องจะว่างเปล่า กลับมีสตรีที่ได้เข้าเฝ้ามายืนเบียดกันแน่นตลอดทางที่ตำรวจหลวงเขารายทางไว้เพื่อจะเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเราดูไปเห็นขนนกขาวดูลอยขึ้นลงเหมือนฟองคลื่นทะเลตลอดทาง ทั้งนี้เพราะเขาต่างคนต่างลดตัวลงถอนสายบัวเมื่อพระราชินีทรงดำเนินผ่านตัวเขา.

ต่อจากนั้นก็มีการเลี้ยงสัปเปอร์แก่ผู้ที่มาในงานนั้นทั้งหมด คณะทูตกับเจ้าอินเดียรับประทานในห้องพิเศษ คนอังกฤษนั้นเขาจัดในห้องใหญ่รวมกันหมด ทราบว่าอาหารนั้นโอชารสและมีเหล้าแชมเปญเลี้ยงอย่างทั่วถึงกัน ข้าพเจ้าได้รับเชิญไปในห้องสัปเปอร์ขนาดเล็ก มีแต่เจ้านายอังกฤษเท่านั้นเสวย แต่เสวยที่บุฟเฟต์ (Buffet) ไม่มีการนั่งลงกับโต๊ะ เมื่อเสร็จงานข้าพเจ้าก็ตามเสด็จเจ้านายลงทางด้านหลังพระที่นั่ง และรถก็กลับออกทางประตูสวนอีก งานคอร์ตนั้นมีต่อมาเรื่อยใน

รัชกาลพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ภายหลังก็ยังมิต่อมาอิกในรัชกาลบ่ำขุบันจนถึงมหาสงครามจึงได้เลิก จนบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๙๓) ก็ยังไม่กลับฟื้นพิธีคอร์ตขึ้นอิก อนึ่งขอถือโอกาสนี้เล่าไว้ว่า สตรีสาวชาวอังกฤษสองคนที่ข้าพเจ้าได้กล่าวนามถึงในบทที่ ๑๔ คือ ซิริล (ภายหลังเสกสมรสกับพิระ) กับ ลิสยา (ภายหลังและจนบัดนี้เป็นภรรยาของข้าพเจ้า) ก็ได้เคยไปเข้าคอร์ตดังอธิบายมานี้ ทั้งสองไปใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ผู้พาเข้า คือ มารดาของเขาทั้งสองคน ซึ่งเคยไปมาแล้วแต่ปางก่อน.

อิกคราวหนึ่งที่ข้าพเจ้าได้ไปในงานสำคัญที่พระราชวังบัคกิงแฮมโดยได้รับเชิญเป็นส่วนตัวข้าพเจ้าเองก็คือ การสโมสรสันนิบาตวันก่อนการเสกสมรสของ ดุ๊ก ออฟ เค้นต์ โอรสองค์สุดท้องของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งบัดนี้ข้าพเจ้าเคยได้พบมาแล้ว งานนั้นมีในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงถือว่างานนั้นเป็นกิงราชการ แต่ก็เป็นกิงพระราชวงศ์คือการเสกสมรสของพระราชโอรส จึงทรงสั่งมิให้มีการแต่งเครื่องแบบ ใช้แต่งราตรีประดับเครื่องราช—

อิสริยาภรณ์ แต่แทนที่ผู้ชายจะสวมกางเกงดำยาว ใช้สวมกางเกงสั้นรัดเข่า แล้วมีถุงเท้าแพรดำ การแต่งกายเช่นนี้ข้าพเจ้าจำได้ว่า ทูลหม่อมลุงก็เคยโปรดให้มีแต่งที่ในพระราชสำนักของพระองค์ท่าน เมื่อไปในงานนี้ข้าพเจ้ามีโอกาสได้สวมสาย สะพายและดารา เป็นครั้งแรก คือ ตราจักรี อันมีสายสะพายสีเหลือง แต่เพราะเหตุใดข้าพเจ้าจึงได้รับตราจักรี ขอความกรุณาผู้อ่านให้คอยจนบทที่ ๑๗ เพราะถ้าอธิบายบัดนี้จะทำให้เรื่องราวยุ่งเหยิงกันไปเสียหมดจนจะเข้าใจได้ยาก.

เมื่อข้าพเจ้าแต่งกายเสร็จเรียบร้อย โดยแต่งเครื่องราตริตามธรรมดา คือเสื้อดำหางยาว เสื้อเชิ้ตหน้าอกแข็ง กั๊กขาว ผ้าผูกคอโบขาว แต่มีกางเกงผิดกันคือกางเกงดำสั้นรัดเข่า ถุงเท้าแพรดำ รองเท้ามันดำ ที่เสื้อทางอกซ้ายประดับดารามหาจักรี สวมสายสะพายสีเหลืองของตราจักรี ข้าพเจ้าก็ขึ้นรถยนต์ไปยังพระราชวังบัคกิงแฮม ผ่านเข้าทางประตูสวน ขึ้นไปยังพระที่นั่งโดยด้านหลังและถูกนำไปยังห้องภายใน อันเป็นที่คอยของเจ้านายทั้งอังกฤษและต่างประเทศ วันนั้นมี

เจ้านายต่างประเทศมามากเพราะ ดุ๊ก ออฟ เค้นต์ จะทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงมารินา แห่ง กรีซ (H.R.H. Princess Marina of Greece) วงศ์กรีซนั้นสืบเนื่องมาจากวงศ์เดนมาร์ก คือพระเจ้ายอร์ชที่ ๑ พระองค์ได้รับเชิญไปครองประเทศกรีซ ซึ่งในขณะนั้นว่างไม่มีราชวงศ์ของตนเอง พระเจ้ายอร์ชที่ ๑ เป็นโอรสของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๙ แห่ง เดนมาร์ก (King Christian IX of Denmark) ฉะนั้นจึงทรงเป็นอนุชาของพระราชินีอเล็กซานดรา พระราชมารดาของพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ อนึ่งเจ้าชายนิโคลาส แห่ง กรีซ พระบิดาของเจ้าหญิงมารินา ก็ได้เสกสมรสกับเจ้าหญิงรุสเซีย ฉะนั้นเจ้านายต่างประเทศที่มาในงานนั้น ส่วนมากจึงเป็นเจ้าเดนมาร์กและรุสเซีย เป็นการเคราะห์ดีอย่างยิ่งแก่ตัว ข้าพเจ้าที่ทูลหม่อมปู่และทูลหม่อมลุง ได้ทรงเลือกพ่อ ข้าพเจ้าไปแทน พระองค์ในงานพิธีต่าง ๆ ในยุโรปอย่างมากมาย เจ้านายของยุโรปโดยมากจึงรู้จักทูลหม่อมปู่หรือพ่อ เมื่อพบข้าพเจ้าก็เลยสนิทสนมได้ทันที ข้าพเจ้าได้อ่านจดหมายเหตุรายวันของพ่อ ในนั้นท่านทรงบ่นไว้ว่า การที่เจ้าไทยจะไปเข้า

กับเจ้าฝรั่งนั้นยากลำบากยิ่งนัก ทางเราไม่รู้จักเขาเลย ทางเขาแต่งงานปะปนกันทุก ๆ วงศ์ เขาเป็น "อสัญ-แดหวา" ด้วยกันทั้งนั้น เป็นญาติกันคุ้นเคยกันหมด ทางเราโผล่เข้าไปก็ไม่รู้จักใครเลย ยากลำบากมาก แต่พ่อท่านว่า ท่านเคราะห์ดี ได้ไปอยู่ในราชสำนักเอมเปอ-เรอรุสเซีย ก็เลยได้รู้จักและพบเจ้านายยุโรปที่นั่นมามากแล้ว พอไปพบเข้าในงานพิธีก็พอคุยกันไปได้ ทูลหม่อมปู่นั้นไม่ทรงลำบากนัก เพราะท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ฉะนั้นเจ้านายยุโรป เมื่อรับรองท่านแล้วก็ต้องดีต่อท่าน แต่สำหรับการเป็นเจ้าเฉย ๆ โดยที่ไม่ใช่เป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้นทำให้รู้จักกันได้ยากมาก เพราะทางเขาเป็นญาติกันหมดรู้จักกันดีทั่วถึงกัน เพราะเหตุนี้เจ้าชาวอาเซียจึงมักจะเข้ากับเขาไม่ติด แต่ข้าพเจ้ามีโชคดีปู่ก็ได้ทรงไปเที่ยวเยี่ยมทั่วถึง เขาทั้งหมดก็รู้จักพระองค์ท่าน พ่อก็ได้ถูกส่งไปในงานพิธีต่าง ๆ นับไม่ถ้วน ฉะนั้นพอโผล่หน้าเข้าไป พอพวกเจ้านายเหล่านั้นได้ยินว่าเป็นลูกจักรพงษ์ ก็รีเข้ามายิ้มแย้มยินดีพบ การติดต่อของข้าพเจ้ากับเจ้าฝรั่งจึงสะดวกอย่างยิ่ง เพราะดู

ทุก ๆ องค์ก็ดูเคยรู้จัก จักรพงษ์ หรือมิพระญาติที่เคยรู้จัก จักรพงษ์ ในงานสโมสรสันนิบาตคืนนั้น ข้าพเจ้าคนเดียวที่ไม่ใช่เจ้าฝรั่ง และไม่ได้เป็นญาติ แต่เจ้าฝรั่งทุก ๆ องค์ ได้ทรงกรุณาและเอ็นดูต่อข้าพเจ้าอย่างดีเท่ากับเป็นญาติ ทั้งนี้เพราะบุญของปู่และพ่อข้าพเจ้า เป็นของยังเอิญอย่างยิ่ง ที่ลูกของทูลหม่อมปู่ที่ได้ติดต่อกับเจ้าฝรั่งมากที่สุด คือพ่อของข้าพเจ้า เพราะเจ้าหญิงมารินาเป็นเจ้าหญิงกรีซ และเพราะราชวงศ์กรีซกับเดนมาร์กเป็นราชวงศ์เดียวกัน เจ้านายอังกฤษในวันนั้นจึงทรงสายสะพายช้างเผือกของเดนมาร์กเกือบทุกพระองค์ อันตราช้างเผือกของเดนมาร์กนั้นเป็นตราสูงสุดของเขา สายสะพายเป็นสีน้ำเงินอ่อน มีคาราแต่เครื่องห้อยนั้นมีช้างลงยาสีขาวประดับเพชร ข้าพเจ้าจำได้ดีว่าพ่อเคยได้รับและเคยมี แต่เหรียญตราของพ่อนั้นท่านหญิงชวลิตฯ ได้ทรงดูแลอยู่พักหนึ่ง เมื่อตกมาถึงข้าพเจ้าก็ปรากฏโดยน่าเสียดายว่าสูญหายไปเสียมาก รวมทั้งตราช้างเผือกของเดนมาร์กนั้นด้วย.

เมื่อพวกเจ้านายยืนคอยและคุยกันอยู่ครู่ใหญ่ ๆ

สมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ และพระราชินีแมรีก็เสด็จเข้ามา มีพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ แห่ง เดนมาร์ก พระเจ้าฮาคอน แห่ง นอร์เวย์ (King Haakon of Norway) กับพระเจ้ายอร์ชที่ ๒ แห่ง กรีซ ซึ่งเวลานั้นอยู่นอกราชสมบัติ แต่ภายหลังได้รับเชิญกลับไปครองราชย์อีก ตามเข้ามาด้วยทั้งสามพระองค์ พระเจ้าแผ่นดินทุก ๆ พระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์และทรงคุยกับเจ้านายทุก ๆ พระองค์ สมเด็จพระเจ้ายอร์ชก็ทรงทักทายปราศรัยกับข้าพเจ้าด้วยพระอัธยาศัยอันดียิ่ง แล้วก็ทรงคุยกับข้าพเจ้าอยู่สักครู่ใหญ่ ๆ แล้วพระองค์จึงได้หันพระพักตร์ไปยังเจ้านายฝ่ายในพระองค์หนึ่งซึ่งทรงแต่งชุดน้ำเงินมันเย็นประกายวอยแวย พระองค์ทรงจ้องเจ้าหญิงพระองค์นั้นอยู่สักครู่หนึ่งแล้ว ก็ทรงรับสั่งว่า "แม่เจ้าเอ๊ย ดูแม่นั่นแน่ะ เกาะเอาเกราะใส่เข้าไปด้วย ถ้าคงจะไปร้องมหาอุปรากรโลเฮนกรินต่อไปละกระมัง" พระองค์หญิงองค์นั้นก็ไม่ทรงรู้สึกรังเกียจหรือน้อยพระทัยอย่างหนึ่งอย่างใดแม้แต่น้อยต่อถ้อยสัพยอกอันเต็มไปด้วยพระกรุณาเจ้านายทุก ๆ องค์ที่เฝ้าอยู่ที่นั่นต่างก็อดขันจนกลั้นกันไม่

ไหวเลยปล่อยก๊ากกันออกมาอย่างครื้นเครง ส่วนพระองค์หญิงนั้นเล่าก็เลยก๊ากไปกับเขาด้วยอย่างปลื้มอกปลื้มใจ ข้าพเจ้าบรรยายความตอนนี้ก็เพื่อจะวาดภาพของพระอุปนิสัยอันแท้จริงของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ มาให้เห็นประจักษ์ว่า พระองค์ทรงสามารถที่จะทรงมีอารมณ์ขัน ยังความสนุกเบิกบานมาให้ได้อย่างเหมาะสม ทั้งๆที่ในเวลาเดียวกันพระองค์จำต้องเทอดทูนพระเกียรติอันสูงยิ่งของพระมหากษัตริย์ไว้ ฝ่ายดุ๊กออฟเคนต์ และเจ้าหญิงมารินา นั้นดูอิ่มเอิบพระทัยและมีความสุขยิ่งในฐานเป็นคู่หมั้นกันคืนสุดท้ายในวันนั้น พระมารดาของเจ้าหญิงผู้มีพระกำเนิดเป็นเจ้าหญิงรุสเซียได้เข้ามาหาข้าพเจ้า ว่าเคยเป็นเพื่อนเล่นกันอย่างดีกับพ่อจนถึงเรียกพ่อว่า "เล็ก"

ต่อจากนั้นพระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีอังกฤษก็ทรงนำคู่บ่าวสาวออกไปยังห้องโถงใหญ่ อันมีคนใหญ่คนโตคอยยืนเฝ้าอยู่นับร้อย ล้วนแต่มีสายสะพายและเหรียญตราอย่างหรูหรายิ่ง แล้วก็ทรงเดินผ่านแขกทักทายบุคคลเป็นส่วนมาก พวกเจ้านายทั้งหลายก็ทรงดำเนินตาม เป็นที่น่าดูมากที่ได้เห็นคนสำคัญเช่นนั้น

โดยใกล้ๆ เป็นจำนวนมากมาย และในระหว่างคนสำคัญเหล่านี้ ถ้าเรารู้จักกับเขา ก็ควรจะหยุดคุยกับเขาบ้าง แต่ยังเอิญข้าพเจ้าเกือบจะไม่รู้จักกับผู้ใดเลยในฐานที่เป็นเพื่อนกัน ข้าพเจ้าจำหน้าท่านเหล่านี้ได้ ก็โดยได้เห็นจากหนังสือพิมพ์หรือจากหนังสือจำพวกนิตยสาร ในกลุ่มบุคคลสำคัญนั้นข้าพเจ้าจำได้ดีว่า ข้าพเจ้ามีความเลื่อมใสอย่างพิเศษอยู่คนหนึ่ง คือ ท่าน *เอิร์ล บีตตี้*[6]

---

6 เอิล บีตตี้ (Earl Beatty) เป็นนายทหารเรืออังกฤษผู้มีชื่อเสียงโด่งดังในมหายุทธสงครามโลกครั้งแรก เป็นพลเรือโทแต่เมื่อยังหนุ่มแน่นอยู่ เป็นผู้บัญชาการกองเรือลาดตระเวนสงคราม (Battle Cruisers) นำกองเรือนั้นเข้ารบกับกองทัพเรือเยอรมันได้ชัยชนะหลายครั้งในทะเลเหนือ ครั้งหนึ่งเรือ "ไลออน" อันเป็นเรือธงของท่านถูกยิงจนปรุและเกือบจะจมอยู่แล้ว พลเรือโทบีตตี้ก็ไม่ย่อท้อ ได้ถ่ายย้ายทั้งพลและตนเองจากเรือลาดตระเวนสงคราม ไปลงเรือพิฆาตลำเล็กนิดเดียว ทำการย้ายกันในกลางทะเล ในขณะที่ลูกบิ๊นใหญ่ตกอยู่รอบข้าง ในการรบใหญ่ที่ใกล้แหลมจัตแลนด์ (The Battle of Jutland) ก็นำกองเรือของท่านอันมีจำนวนแต่น้อยต่อสู้กับกองทัพเรือเยอรมันทั้งกองทัพ ต่อสู้อยู่ตามลำพังอย่างทรหด จนพลเรือเอก เจลลิโค (Admiral Jellicoe) แม่ทัพเรือใหญ่ นำกองทัพเรือใหญ่ของอังกฤษมาสู่ที่รบได้ เอิล บีตตี้ ยังเป็นคนโก้เก๋ ใส่หมวกอย่างแบบที่เรียกกันได้ว่า "เปรี้ยว" ข้าพเจ้าจึงนับถือและชื่นชมในตัวท่านมาแต่เมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก.

(บัดนี้ได้ล่วงลับไปแล้ว) เป็นบุคคลหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าได้นิยมความเก่งกาจสามารถของท่านมานานแล้ว ท่านผู้นี้ได้ยืนเด่นอย่างสง่าประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ออร์เดอร์ ออฟ เมอริต[7] (Order of Merit) และยังมีอีกคน

---

7 ตามธรรมเนียมอังกฤษ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั้งหลายอันมีหลายชั้นนั้น ถ้าได้รับชั้นสองขึ้นไปแล้ว ผู้นั้นก็จะได้บรรดาศักดิ์ด้วย คือได้เป็นเซอร์ (Sir) ที่อังกฤษมีคนมากคนที่ไม่ได้บรรดาศักดิ์ เฉพาะอย่างยิ่งนักการเมืองที่ยังหมกมุ่นอยู่ในการเมือง ด้วยเหตุนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ (ค.ศ. ๑๙๐๒) สมเด็จพระเจ้าเอ็ดเวิดที่ ๗ จึงได้สร้าง ออร์เดอร์ ออฟ เมอริต (Order of Merit) ขึ้น อันพอแปลเป็นไทยได้ว่า ตราความชอบใหญ่ยิ่ง เป็นตราชั้นเดียว มีผู้ได้รับประจำอยู่ได้เพียง ๒๔ คน แบ่งเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ตัวตราเป็นกางเขนลงยาห้อยคอ (อย่างชั้นสามธรรมดา) ริบบอนห้อยคอเป็นสีน้ำเงินกับแดง พลเรือนที่ได้ตรานี้ก็จะต้องเป็นผู้ที่เยี่ยมยอดในอาชีพของตน นอกจากนี้ยังได้มีให้แก่ชาวต่างประเทศด้วย เช่น จอมพล ฟอช (Marechal Foch) จอมทัพฝรั่งเศสและสัมพันธมิตรในมหายุทธสงครามโลกครั้งที่ ๑ กับจอมพล ไอเซนเฮาว์ (General of the Army Eisenhower) จอมทัพอเมริกันและสัมพันธมิตรในมหายุทธสงครามโลกครั้งที่ ๒ สมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๖ มีพระราชประสงค์จะพระราชทานตราสูงสุด คือการ์เตอร์แก่ท่านวินสตัน เชอร์ชิลล์ แต่เพราะท่านผู้นั้นยังเล่นการเมืองอยู่จึงขอตัว แต่ได้รับพระราชทาน ออร์เดอร์ ออฟ เมอริต แทน.

หนึ่งซึ่งควรจะเป็นที่น่าสนใจเป็นพิเศษ คือ เซอร์ ออสติน เชมเบอร์เลน ซึ่งเป็นสามัญชนคนเดียว ของเกาะอังกฤษ ซึ่งได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันสูงสุดคือ ไนต์ ออฟ เดอะ กาเตอร์ และในเวลานั้นก็แต่งเครื่องประดับอันสูงยิ่งน้อยด้วย เมื่อเสร็จแล้วก็มีการเลี้ยงสัปเปอร์แก่คนที่ได้เชิญมาทั่วไป แต่เจ้านายนั้นมีเลี้ยงกันแต่เฉพาะในห้องพิเศษ สำหรับเจ้านายเท่านั้น ตามธรรมเนียม อังกฤษ ในบรรดาเจ้านายดูสนุกสนานสนิทสนมกันดี และเป็นกันเองอย่างยิ่ง ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นก็พลอยรวมไปด้วยได้อย่างโชคดี ที่พวกเจ้านายเหล่านั้นเคยรู้จักพ่อหรือมิพระญาติสนิทที่เคยรู้จักพ่อ และตามเสียงที่ได้ฟังตรัสถึงพ่อ ดูรักใคร่ใน พระองค์พ่อมาก และเรียกพ่อว่า "เล็ก" กันทั้งนั้น ทำให้ข้าพเจ้าเห็นได้ว่าที่พ่อท่านเคยว่า เจ้านายไทยเข้ากับเจ้าฝรั่งแต่แรกยาก เพราะเขาเป็นญาติกันและรู้จักกันหมด ท่านบันทึกไว้ถูกต้อง และที่ข้าพเจ้ามิได้รับความรู้สึกเช่นนั้น ก็เพราะข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่มีพ่อเคยไปเข้าสนิทสนมมาก่อนแล้ว พระเจ้าคริสเตียน แห่ง เดนมาร์ก ที่ทรงมีพระวรกาย ทั้งสูงทั้ง

ใหญ่ ทรงเห็นข้าพเจ้ายืนคุยอยู่กับ ดัชเชสส์ ออฟ ยอร์ค ผู้ทรงมีร่างเล็ก ก็เลยทรงพระสรวลและล้อเล่นว่า "ยังไง เอลิซะเบธ ได้คุยสูงพอ ๆ กันแล้วสิ" ต่อมาข้าพเจ้าก็มีความยินดีที่ได้โอกาสพบเจ้าชาร์ลส แห่งเบลเยียม อีก เจ้าฟ้าองค์นี้ทั้งเก่และทั้งร่าเริง เป็นพระอนุชาของ *พระเจ้าเลโอโปลด์ แห่งประเทศเบลเยียม* เป็นผู้ที่ข้าพเจ้าเคยรู้จักกันดีมาก่อนที่นครบรัสเซลส์ แล้วต่อไปข้าพเจ้าได้วิสาสะกับพระเจ้ายอร์ช แห่งประเทศกรีซ พระองค์ทรงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า พระองค์ได้ทรงรู้จักกับพ่อข้าพเจ้าเป็นอย่างดี ณ พระราชสำนักเซนต์ปีเตอร์สเบอร์ก และทรงเห็นว่าพ่อข้าพเจ้านั้นทรงเครื่องแบบทหารฮุสซาร์ของรัสเซียดูสง่างามนัก มาตอนนี้สายสะพายเหลืองของเครื่องราชอิสริยาภรณ์จักรีได้ทำประโยชน์ให้ข้าพเจ้ามากจริง ๆ เพราะทำให้พระราชวงศ์ของยุโรปทรงรู้จักเอาเองได้ว่าข้าพเจ้าคือใคร ทั้งนี้เพราะทรงได้รับมาเองแล้ว เช่น พระเจ้าฮาคอน แห่งนอร์เวย์ ได้ทรงทักทายแนะนำพระองค์เองต่อข้าพเจ้าโดยรับสั่งว่า "ฉันรู้จักท่านได้โดย สายสะพายเหลือง

ฉันคือพระเจ้าแผ่นดินนอร์เวย์" ในค่ำวันนั้นดูช่างได้ประสบเห็นเครื่องประดับล้วนแต่เพชรนิลจินดาอย่างลานตา พร้อมทั้งเหรียญตราอาภรณ์อันสูงยิ่งอย่างหนาแน่น และสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับข้าพเจ้าก็คือ ข้าพเจ้าได้รับการต้อนรับอย่างใกล้ชิดสนิทสนมเย็นกันเอง ซึ่งเย็นพระอัธยาศัยของพระราชวงศ์อังกฤษ ย่อมทำให้ข้าพเจ้าปลาบปลื้มอย่างเต็มที่ ข้าพเจ้าได้มีโอกาสไปเข้าโขสถ์ในวันเสกสมรสในวันรุ่งขึ้นอีกด้วย นับเย็นพระกรุณาของพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ อันมีแก่ข้าพเจ้าเย็นอย่างยิ่ง.

นอกจากนี้ในรัชกาลพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ข้าพเจ้ายังได้รับเชิญไปในงานราชอุทยานสโมสร (Royal Garden Party) และการแข่งม้าหลวงที่แอ๊สคอต (Ascot) แต่จะขอเล่าถึงการจัดงานทั้งสองนั้นต่อไปภายหลัง ตลอดเวลาที่ยังมีเหลืออยู่ในรัชกาลนั้น พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ และพระราชินีแมรีก็ยังทรงพระกรุณาเชิญข้าพเจ้าไปร่วมโต๊ะเสวยกลางวันอยู่อีกเสมอ แม้สองสัปดาห์ก่อนจะสิ้นพระชนม์ข้าพเจ้าก็ได้รับเชิญ แต่ต้องขอกเลิกเพราะทรงประชวร.

ด้วยเหตุนี้เมื่อพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ข้าพเจ้าจึงมีความเศร้าโศกยิ่งเท่ากับเสียญาติผู้ใหญ่ที่สนิทยิ่งของข้าพเจ้าเองแท้ ๆ แต่มิโชคดีที่ยังได้มีโอกาสได้เฝ้าพระราชินีแมรี่บ่อย ๆ จนตราบเท่าทุกวันนี้ (พ.ศ. ๒๔๙๓).

บทที่ ๑๗

แทนพระองค์

เมื่อข้าพเจ้ากำลังเผ้าทูลหม่อมอาเอียดน้อยอยู่ที่แควันริเวียราในฝรั่งเศส พระเจ้าอาลเบิตแห่งเบลเยี่ยมเกิดสิ้นพระชนม์ลงโดยด่วน เมื่อวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖ เพราะเมื่อกำลังเสด็จขึ้นเขาเล่นอยู่ อันเขื่นกิฟาที่โปรดเขื่นพิเศษ บังเอิญจะเขื่นเพราะพระบาทพลาดหรือเหตุใดก็ดี ทรงตกเขาและถูกขาดเจ็บจนสิ้นพระชนม์ พอทูลหม่อมอาทรงได้ยินว่าพระเจ้าแผ่นดินประเทศต่าง ๆ จะส่งเจ้านายไปแทนพระองค์ ก็ทรงตกลงพระทัยจะส่งข้าพเจ้าไป จึงได้พระราชทานตราจักริแก่ข้าพเจ้าดังได้บรรยายไว้ในบทที่ ๑๔ แล้ว.

ข้าพเจ้าจำต้องริบเดินทางจากแควันริเวียราผ่านกรุงปาริสตรงไปยังกรุงบรัสเซลส์นครหลวงเบลเยี่ยม

ฉะนั้นจึงต้องส่งเครื่องแบบทหารไปคอยอยู่ยังบ้านแม่ที่ปารีส ที่จริงข้าพเจ้าควรจะแต่งเครื่องเต็มยศแดงของทหารมหาดเล็ก แต่เกรงว่าคนใช้อังกฤษจะส่งไปไม่ครบ จำได้ว่ากองทัพเบลเยี่ยมไม่มีเต็มยศ ใช้เครื่องแบบกากีประดับเหรียญตรา จึงโทรเลขไปยังคนใช้ที่ลอนดอนให้ส่งเครื่องกากีไปให้ เพราะรวบรวมง่ายกว่าไม่มีอะไรกระจุกกระจิกเช่นเครื่องเต็มยศ อนึ่งเมื่ออ่านถึงตอนที่ข้าพเจ้าได้รับพระราชทานตราจักรีในบทที่ ๑๔ ผู้อ่านอาจจะสงสัยว่าเหตุใดทูลหม่อมอาจึงทรงมีเพิ่มเติมมาอีกชุดหนึ่ง ข้าพเจ้าลืมเล่าไปว่าตราจักรีที่พระราชทานวันนั้น ทรงขอยืมมาจาก *กรมหมื่นเทวงศ์วโรทัย (พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์)* ซึ่งตามเสด็จมาด้วย เมื่อเสร็จงานแล้วข้าพเจ้าก็จะต้องส่งไปถวายคืนแก่ท่าน คอยจะได้ชุดใหม่มาจากเมืองไทยต่อไป ครั้นชุดที่จะเป็นของข้าพเจ้ามาถึง ทูลหม่อมอาก็จำจะต้องพระราชทานแก่เจ้าฟ้าอุมแบร์โตมกุฎราชกุมารอิตาลี (H.R.H. The Crown Prince Umberto of Italy) ข้าพเจ้าต้อง

คอยอยู่อีกหลายเดือน จึงจะได้ชุดที่เย็นของข้าพเจ้าอยู่ขณะนี้.

ข้าพเจ้าออกจากเมืองมอนติ คาร์โล เช้าวันที่ ๑๙ โดยมีพระเย็นผู้ขับรถยนต์ เราพักนอนที่เมืองลิอองส์หนึ่งคืน แล้วจึงไปถึงบ้านแม่ที่เนยย์วันที่ ๒๐ ยานเย็นได้นำเครื่องแบบกากีมาให้จากอังกฤษ แต่ก็เกิดมีปัญหาขึ้นอีกคือข้าพเจ้าไม่มีเสื้อกันหนาว จะตัดใหม่ให้ถูกแบบไทยก็ไม่ทัน จึงได้ซื้อเสื้อกันหนาวแบบฝรั่งเศสอันจะดัดแปลงเล็กน้อยให้พอใช้ได้ ทั้งนี้เพราะการที่จะเดินตามพระศพในกลางฤดูหนาวในยุโรปนั้นน่าจะหนาวมากเย็นแน่ ใครๆ เขาก็คงจะสวมเสื้อกันหนาวกันทั้งหมด อนึ่งงานพระศพครั้งนั้นย่อมเป็นงานใหญ่โตมาก ข้าพเจ้าเห็นว่า พระ ควรจะมีโอกาสได้ไปดูแห่จึงจัดให้ไปด้วย กับข้าพเจ้า ทูลหม่อมอาทรงจัดให้พันตรี *หม่อมเจ้าประสพศรี จิระ* ราชองครักษ์ เป็นองครักษ์ของข้าพเจ้าสำหรับงานนั้น ทั้งยังมีข้าราชการสถานทูต คือ พระพหิทธานุกร ซึ่งบัดนี้รักษาการณ์สถานทูตไทยที่ปารีสและบรัสเซลส์ไปคอยอยู่ก่อนด้วย

เราไปโดยรถไฟ ครานั้นเป็นครั้งแรกที่จะได้ไปเบลเยี่ยม เคยผ่านไปในรถไฟเมื่อไปเยอร์ลินแต่ไม่ได้หยุด ข้าพเจ้าอดเสียดายไม่ได้ว่าจะได้ไปในเบลเยี่ยมเป็นครั้งแรกทั้งที จำจะต้องไปในโอกาสอันเศร้าโศก.

ครั้นถึงกรุงบรัสเซลส์ก็มีนายพลอากาศเบลเยี่ยมมารับที่สถานี แถลงว่าเขาเป็นผู้รับหน้าที่เป็นองครักษ์ประจำตัวข้าพเจ้า ในฐานเป็นผู้แทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินไทย เขาพาพวกข้าพเจ้าขึ้นรถไปอยู่ยังโรงแรมแอสตอเรีย (Hotel Astoria) พระพหิทธานุกรคอยข้าพเจ้าอยู่ที่นั้น และก็เริ่มอธิบายถึงหมายกำหนดการงานพระศพ ตามธรรมดาก่อนจะสิ้นพระชนม์ พระเจ้าแผ่นดินมักจะประชวรหนักอยู่หลายวัน บางทีหลายสัปดาห์ เจ้าหน้าที่จึงมีโอกาสจะออกหมายกำหนดการโดยทำกันอย่างช้า ๆ ถี่ถ้วน แต่นี่พระเจ้าอาลเบิตท่านตกภูเขาและสิ้นพระชนม์กันอย่างปัจจุบันทันด่วนเช่นนี้ ต้องรีบร้อนจัดการกันอย่างฉุกเฉิน ทั้งนี้เพราะฝรั่งเขาไม่เหมือนเรา งานพระศพต้องทำกันภายในไม่กี่วัน ภายหลังสิ้นพระชนม์ แล้วก็ต้องเป็นงานใหญ่จนถึงฝัง

พระศพเลย เขาไม่มีการตั้งพระศพไว้ทำพิธีกันหลาย ๆ เดือนจนกว่าจะถึงวันถวายพระเพลิงอย่างของเรา เมื่อเย็นเช่นนั้น ทางกรมวัง ที่เบลเยี่ยม ก็เลยยุ่ง อลหม่านกันใหญ่ สั่งอะไรมาอย่างหนึ่ง เดี๋ยวก็สั่งแก้หมด บางทีสั่งมาแล้วก็สั่งเลิก ดูออกจะหัวเสีย กันไป ตาม ๆ กัน ซึ่งก็เย็นของธรรมดา เพราะพระเจ้าอาลเบิตเย็นพระเจ้าแผ่นดินอันเย็นที่นิยมนับถือทั่วประเทศ.

ตามหมาย กำหนดการ ข้าพเจ้า จะต้อง พร้อม เวลา ๙.๐๐ นาฬิกาในวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าจึงขอให้คนใช้ ที่โรงแรมปลุกเวลา ๘.๐๐ นาฬิกา ซึ่งก็ควรจะมีเวลาพอสำหรับแต่งกายไปเข้างาน แต่คนใช้ที่โรงแรมก็ดูออกจะหัวเสียเช่นกรมวัง เวลา ๘.๐๐ นาฬิกามาถึง แต่ก็ไม่มีผู้ใดมาปลุก ปล่อยให้ข้าพเจ้านอนหลับสนิทอยู่อย่างสบาย เคราะห์ดีที่พระนอนอยู่อีกห้องหนึ่ง ซึ่งยังเอิญอยู่ด้านถนน เมื่ออีก ๑๐ นาทีจะ ๙.๐๐ นาฬิกา พระได้ยินเสียงเขาขอกทหารกันอย่างเอะอะ ก็เลยตื่นขึ้น พอดูนาฬิกาก็ตกใจวิ่งมายังห้องข้าพเจ้าและปลุกข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเองเมื่อเห็นว่ามีเวลาที่จะแต่งตัวเพียง ๑๐ นาทีก็

ตกใจจนเกือบจะขาดใจตาย นึกในใจว่านี่เย็นครั้งแรกที่จะมีเกียรติยศแทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินไทย กลับจะเสียท่าและทำ "ห้าแต้ม" ไปเข้างานไม่ทัน ใจคอไม่สบายอย่างที่สุด ผู้อ่านอาจจะไม่เชื่อแต่เย็นความจริง ข้าพเจ้าล้างหน้า โกนหนวด หวีผม แต่งทหาร และสวมสายสะพายโดยมีพระช่วย แต่งเรียบร้อยหมดได้สำเร็จภายใน ๑๐ นาทีนั้นเอง เย็นความจริงแท้ ๆ มิใช่แกล้งพูด และทำได้สำเร็จอย่างไรจนบัดนี้ก็ยังนึกไม่ออก แต่ถ้าเอาเต็มยศแดงไปด้วยแล้วเย็นแต่งไม่ทันเย็นแน่ นับตั้งแต่ต้องริบแต่งตัวไปโรงเรียนในตอนเช้ามืดเมื่ออยู่ที่แฮร์โรว์ ไม่เคยแต่งตัวได้อย่างรวดเร็วถึงเพียงนั้น เมื่อพระพหิทธาฯ มาเคาะประตูห้องนอนเวลา ๙.๐๐ นาฬิกาตรง ข้าพเจ้าก็พร้อมเสร็จในทันใดนั้น แต่ถ้าไม่มีพระช่วยก็ทำไม่ทัน.

ข้าพเจ้าลงไปยังชั้นล่างของโรงแรมก็พบพี่ประสพศรี ท่านว่าท่านก็ไม่มีเสื้อกันหนาว ข้าพเจ้ามองดูเสื้อฝรั่งเศสที่เอามาด้วย รู้สึกไม่พอใจที่จะเข้ากันกับเครื่องแบบไทยดีพอ ไหน ๆ พี่ประสพศรีไม่มีเสื้อกันหนาว

ข้าพเจ้าก็เลยตกลงใจจะไม่สวมบ้าง เราทั้งสามไปยังพระราชวังหลวงในกรุงบรัสเซลส์โดยมีรถยนต์หลวงส่งมารับ พอถึงเวลา ๙.๑๕ นาฬิกา กรมวังก็พาข้าพเจ้าเข้าไปในห้องโถงอันใหญ่ขนพระที่นั่ง อันเย็นห้องคอยของเจ้านายต่างประเทศที่มาร่วมงานในวันนั้น จากหน้าต่างซึ่งมีอยู่หลายบาน เรามองลงไปยังชานชาลาใหญ่หน้าพระที่นั่ง แลเห็นรถยนต์ใหญ่ตั้งอยู่มีหีบพระศพวางอยู่บนนั้น มีธงชาติเบลเยี่ยมคือสีดำเหลืองแดงคลุมอยู่ หมู่ทหารผ่านศึกทั้งเบลเยี่ยมและสัมพันธมิตรต่างถืออยู่ประจำท้องถิ่นของตน กำลังเดินแถวผ่านหีบพระศพเพื่อแสดงความเคารพ ภายในห้องโถงนั้นไม่มีเก้าอี้เลย เจ้านายทั้งหมดต้องทรงยืนคอย ทั้งนี้เพราะตามหมายกำหนดการ จะต้องยืนคอยกันอยู่ไม่นานนัก เจ้านายต่าง ๆ ประเทศก็เริ่มจะเสด็จเข้ามาในห้องพากันยืนอยู่เย็นแถว องค์ที่เข้ามาใหม่ก็จะต้องทรงพระดำเนินไปสัมผัสพระหัตถ์กับทุก ๆ องค์ที่ทรงยืนคอยอยู่แล้ว เจ้าฝรั่งนั้นรู้จักกันหมดเพราะท่านเป็นญาติกันอยู่หมดแล้ว เจ้าอาเซียเช่นข้าพเจ้าน่าจะลำบาก แต่

เคราะห์ดีมีเจ้าชายฝรั่งเศส คือ *เจ้าซาร์เวีย แห่ง ตระกูล บูร์บอง–ปาร์มา* (Prince Xavier of Bourbon - Parma) ซึ่งเคยเป็นนายทหารเบลเยี่ยมในระหว่างสงคราม ทำพระองค์เป็นประหนึ่งว่าอยู่ในราชวงศ์เบลเยี่ยม ทรงช่วย แนะนำให้ ข้าพเจ้ารู้จัก กับ เจ้านาย ต่าง ๆ ทั้งหมด การที่เจ้าซาร์เวียต้องเป็นทหารเบลเยี่ยม ก็เพราะเป็นเจ้าฝรั่งเศส ตามกฎหมายของริปับลิคเวลานั้นจึงเข้ากองทัพฝรั่งเศสไม่ได้ นอกจาก ข้าพเจ้า แล้วยังมีเจ้าชาวอาเซียไป ประชุม อยู่องค์เดียว คือ เจ้าอาฟกานิสตาน *ชาห์ วาลี คาน* (Shah Wali Khan) เป็นอาของพระเจ้าแผ่นดินอาฟกานิสตานในเวลานั้น ได้ช่วยพระเชษฐา *นาเดียร์ คาน* ปราบ กบฏ ใน ประเทศ ดัง ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ละเอียด แล้ว ใน หนังสือ ของ ข้าพเจ้า อีกเรื่องหนึ่ง[2] ชาห์ วาลี คาน ตรัสภาษาฝรั่งเศส ดูทรงมีสง่าคงแก่ความรู้และมีพระทัยดี ข้าพเจ้าย่อมรู้สึกนับ

2 "ชุมนุมจุลจักรสาร" เล่ม ๒ ประวัติย่อพระเจ้านาเดียร์ชา พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๓.

ถือท่านเมื่อได้ฟังเรื่องการฝ่าอันตรายไปช่วยพระเชษฐาปราบกบฏจนสำเร็จราบคาบ.

ในหมู่เจ้าฝรั่งที่ข้าพเจ้ารับแนะนำให้รู้จักมี เจ้าฟ้าอุมแบร์โต มกุฎราชกุมารอิตาลี (Crown Prince Umberto of Italy) ซึ่งบัดนี้ทรงเป็นพระเจ้าอุมแบร์โตที่ ๒ กษัตริย์นอกราชสมบัติ เจ้าฟ้าโอลาฟ มกุฎราชกุมารนอร์เวย์ (Crown Prince Olaf of Norway) เจ้าชายกุสตาวุส อะดอลฟุส แห่ง สวีเดน (Prince Gustavus Adolphus of Sweden) โอรสองค์ใหญ่ของมกุฎราชกุมาร เจ้าปอล ผู้สำเร็จราชการยูโกสลาเวีย (Prince Regent Paul of Jugoslavia) เจ้าฟ้านิโคลาสแห่งรูเมเนียอนุชาพระเจ้าแผ่นดิน (Prince Nicholas of Roumania) เจ้าพระสวามีพระเจ้าแผ่นดินฮอลแลนด์ (Prince Consort of Holland) เจ้าชายแอ็กเซล แห่ง เดนมาร์ค (Prince Axel of Denmark) ลูกพี่ลูกน้องของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชายชาร์ลส์ แห่ง สวีเดน (Prince Charles of Sweden) พระยิกาของพระราชินีเบลเยี่ยม เจ้าชายเฟลิกซ์ แห่งลุกเซมเบอร์ก (Prince Felix of Luxemburg) เชษฐา

ของเจ้าชายซาร์เวีย และเป็นพระสวามิของพระเจ้าแผ่นดินประเทศลุกเซมเบอร์ก ซึ่งดำรงยศชั้น แกรนด์ดัชเชสส์ ลุกเซมเบอร์กเป็นประเทศขนาดเล็กซึ่งเคยมีอยู่ด้วยกันมาแต่ก่อนหลายประเทศ และยังคงเป็นอิสระอยู่ เมื่อปรินซ์ ออฟ เวลส์ เสด็จมาถึง ข้าพเจ้าออกรู้สึกสบายใจที่ได้พบเจ้าฝรั่งองค์หนึ่งที่ไม่ต้องมีใครแนะนำ เพราะเคยพบกันแล้วที่อังกฤษ และท่านก็ทรงจำข้าพเจ้าได้ ตรงเข้ามาทักทายทันที นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเจ้านายของราชวงศ์นอกราชสมบัติต่าง ๆ อีกมาก เฉพาะอย่างยิ่งราชวงศ์บูร์บองอันมีหลายสาขา เราต้องยืนคอยอยู่นานแต่ก็ไม่เบื่อเพราะได้ดูเปรียบเทียบเครื่องแบบของต่าง ๆ ประเทศ ของที่น่าดูก็คือเจ้านายส่วนมากทรงสายสะพายตราเดียวกัน คือ ตราเลโอโปลด์อันเป็นตราสูงสุดของเบลเยี่ยม สายสะพายสีม่วงแกมขาบเป็น ข้าพเจ้าเองสวมสายสะพายสีเหลืองซึ่งเพิ่งได้รับมาใหม่ ๆ ในระหว่างคอยนั้นไม่จำเป็นจะต้องยืนเรียงแถวประจำอยู่แต่ที่เดิม ฉะนั้นในการเปลี่ยนที่ยืน

จึงมีโอกาส ได้คุยกับเจ้าฝรั่งต่าง ๆ พระองค์ ทิ ได้พบเป็นครั้งแรกในวันนั้น.

เจ้าเฮนริพระสวามิพระเจ้าแผ่นดินฮอลแลนด์ตรัสว่า ทรงยินดีมากที่ได้พบข้าพเจ้า เพราะเคย รักใคร่ และนับถือทูลหม่อมปู่มาก ท่านเป็นเจ้านายวงศ์ เมคเคลน-บูร์ก-ชะเวริน (Mecklenburg-Schwerin) ทูลหม่อมปู่เคย สนิทสนม กับ วงศ์นั้น มาก เมื่อ เสด็จ ประพาส ยุโรช วงศ์นี้แม้จะไม่เคยใหญ่โตเองก็จริง แต่เจ้านายผู้หญิงเคยมีเสกสมรสกับเจ้าชายวงศ์สำคัญ ๆ เป็นอันมาก จึงพลอยหรูหราขึ้นด้วย ท่านตรัสถึงทูลหม่อมปู่ด้วยความรักใคร่จริง ๆ อย่างเห็นได้แน่ ๆ ไม่ใช่ว่าเพื่อจะป้อยอ และว่าจนบัดนั้นก็ยังมีพระบรมรูปทูลหม่อมปู่วางอยู่ในโต๊ะทรงพระอักษร.

เจ้าฟ้าอุมแบร์โต แห่ง อิตาลี สูงใหญ่งามและทรงมีเสน่ห์ ดังได้เห็น ในรูปถ่าย และได้ยินคนเล่ากันมาแล้ว บัดนั้นยังทรงหมวกทหารอิตาลีแบบเก่า ซึ่งข้าพเจ้าเองเห็นว่า โก้เก๋ กว่าแบบเยอรมัน ที่ อิตาลีเปลี่ยน

เอาอย่างภายหลัง ท่านตรัสถามว่าข้าพเจ้าจะตามเสด็จทูลหม่อมอาเอียดน้อยไปอิตาลีในเดือนมีนาคมหรือไม่ ทูลตอบว่าจะไม่ตามเสด็จ แต่ข้าพเจ้าเองจะไปเที่ยวอิตาลีในเดือนเมษายน ท่านกับข้าพเจ้าคุยกันไปไม่นานก็ดู 'ถูกคอกัน' ดีอย่างประหลาด จึงทรงขอเชิญให้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมท่านยังเมืองเนเปิลส์ (Naples) อันเป็นเมืองที่ประทับ ในงานพระศพคราวนั้นเจ้าฟ้าอุมแบร์โตสำคัญมาก เพราะทรงเป็นเขยพระองค์เดียวของพระเจ้าแผ่นดินที่สิ้นพระชนม์ คือได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าฟ้าหญิงมารี-โจเส แห่ง เบลเยี่ยม (Princess Marie—José) นับตั้งแต่วันนั้นท่านก็ทรงพระกรุณานับว่าข้าพเจ้าเป็นเพื่อน สนิทสนมกันมาเรื่อย จนถึงเวลาสงคราม ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะแถลงได้ว่าภายหลังสงคราม ข้าพเจ้าก็ได้มีโอกาสเฝ้าอีกแล้ว และเราก็ยังคงเป็นเพื่อนสนิทสนมกันเช่นเคย.

เจ้าชาย แอ็กเซล แห่ง เดนมาร์ก เคยเสด็จไปเมืองไทยหลายครั้ง พระบิดาคือเจ้าฟ้าวาลเดอมาร์ Prince Valdemar) อนุชาของสมเด็จพระราชินีอเล็ก-

ซานดรา ผู้เป็นพระราชมารดาของพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ แห่ง อังกฤษ และเป็นอนุชาของพระราชมารดาของพระเจ้านิโคลาสที่ ๒ ด้วย เจ้าฟ้าวาลเดอมาร์องค์นี้มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งสำหรับพระราชวงศ์จักรีในยุโรป คือเคยเสด็จไปเมืองไทยแต่เมื่อยังหนุ่มแน่นอยู่ ทูลหม่อมปู่ทรงรับรองอย่างดีก็เลยเป็นเพื่อน สนิทสนม รักใคร่กันมาก เมื่อเจ้าฟ้าวาล เดอมาร์กว้างขวาง มากในหมู่เจ้าฝรั่ง ก็เลยเป็นผู้ช่วยแนะนำทูลหม่อมปู่ให้ท่านเหล่านั้นรู้จัก แทนที่ทูลหม่อมปู่จะพบกับเจ้าฝรั่งอย่างทางราชการโดยเฉพาะ และพอแต่จับมือกันหรืออย่างที่เจ้านายเคยเรียกว่า "มาชี่ๆ" ต่อกัน อย่างเจ้าญี่ปุ่นและเจ้าชาวอาเซียอื่นๆ ทูลหม่อมปู่ท่านเข้ากับเจ้าฝรั่งโดยฐานเป็นเพื่อนรักของเจ้าวาลเดอมาร์ ซึ่งเจ้าฝรั่งรักกันทั้งนั้น จึงเป็นประโยชน์แก่ทูลหม่อมปู่มาก แต่ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าทูลหม่อมปู่ท่านไม่เก่งอย่างยิ่ง ถ้าทรงภาษาอังกฤษไม่ได้ ถ้าไม่ทรงจับขนบธรรมเนียม ของเขาได้อย่างรวดเร็ว ถ้าท่านได้แต่ไป "ฮี่ๆ" จับมือกับเขาเฉยๆ เจ้าฟ้าวาลเดอมาร์จะช่วยเท่าใดก็จะไม่

มีประโยชน์ องค์เจ้าพ่าวาลเดอมาร์เอง ข้าพเจ้าได้พบเมื่องานเสกสมรส ดุ๊ก ออฟ เค้นต์ ที่อังกฤษ เจ้าชายแอ็กเซลแถลงว่าจำข้าพเจ้าได้เมื่อเสด็จไปในงานบรมราชาภิเษก ทูลหม่อมลุง ข้าพเจ้าเป็นเด็ก อายุ ๓ ขวบ เคยนั่งตัก อยู่กับย่าเสมอ เจ้าแอ็กเซล ยังถามถึงแม่ เพราะทรงทราบว่าพ่อทิวงคตไปนานแล้ว ปรินซ์ ออฟ-เวลส์ นั้นถูกเจ้านายองค์นั้นองค์นี้ถามถึงพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ อยู่หลายครั้ง ทั้งนี้เพราะภายใน ๒ ปีหลังของรัชกาลท่านทรงพระประชวรบ่อย ๆ.

ต่อมาประมุขแห่งชาติที่มิเสด็จ และมาในงานพระศพโดยพระองค์เองและตนเองก็เข้ามาในห้อง คือ *พระเจ้าบอริสแห่งบุลกาเรีย* (King Boris of Bulgaria) ซึ่งมีพระอนุชา *เจ้าพ่าคิริล* (Prince Kiril) ตามเสด็จมาด้วย ทรงพระดำเนินรอบห้องและสัมผัสพระหัตถ์แก่พวกเราทุกคน ต่อมาก็คือประธานาธิบดี *อาลแบร์ต เลอบรัง* แห่งฝรั่งเศส (President Albert Lebrun) ดูเป็นคนใจดี และพูดจาตรงไปตรงมา เมื่อมาพบกับข้าพเจ้าก็ยอกว่าได้ยินว่าพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาเอง ข้าพเจ้าก็อธิบายว่า

หนังสือพิมพ์ลงผิด อนึ่งยังเอิญบ้านที่ข้าพเจ้าได้ซื้อให้แม่ในชนบทนั้น เคยเป็นบ้านเดิมของหลานชายท่านประธานาธิบดี ทั้งอยู่ใกล้เมืองรองบุยเยต์อันมีคฤหาสน์ในชนบทของประธานาธิบดีฝรั่งเศสตามตำแหน่ง ม.เลอ-บรังเป็นคนชอบชีวิตเงียบ ๆ อย่างธรรมดา เคยเบื่อความโอ่อ่าหรูหราของคฤหาสน์รัฐการ มักจะแอบไปคุยกับหลานชายที่บ้านเล็ก ๆ บ่อย ๆ จึงเลยชอบบ้านนั้นมาก ข้าพเจ้าทราบเรื่องนี้มาก่อนแล้ว เมื่อมีโอกาสคุยก็คุยถึงบ้านนั้น ท่านประธานาธิบดีก็พอใจ เลยคุยกันอย่างสนิทสนมได้ง่าย.

ในที่สุด พระเจ้าแผ่นดินเบลเยียมองค์ใหม่ เลโอ-โปลด์ที่ ๓ (Leopold III) ก็เสด็จเข้ามา มีพระอนุชาคือ เจ้าฟ้าชาร์ลส์ตามเสด็จ ทั้งสองพระองค์ทรงพระดำเนินรอบห้อง เห็นได้ทันทีว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้นแม้จะดูโศกเศร้ายิ่ง แต่ก็มีพระพักตร์ที่งามยิ่ง ทุก ๆ คนทูลแสดงความเสียใจ ข้าพเจ้าทูลว่าทูลหม่อมอาทรงเศร้าพระทัยเป็นพิเศษ เพราะได้เตรียมไว้ว่าจะมาพบกันในฤดูร้อน เมื่อพระเจ้าเลโอโปลด์ทรงสัมผัสพระหัตถ์

กับเจ้าฟ้าอุมแบร์โต และสองพระองค์จะต้องคุ้นเคยกันมานาน แต่ก็สังเกตได้ว่าเจ้าฟ้าอุมแบร์โตทรงกัมพระเศียรอย่างต่ำ ถวายคำนับในฐานที่อีกองค์หนึ่งได้กลายเป็นพระเจ้าแผ่นดินไปแล้ว ส่อให้เห็นได้ว่าระหว่างเจ้านายธรรมดากับพระเจ้าแผ่นดินนั้น มีตำสูงผิดแปลกแยกจากกันอย่างใหญ่หลวง เมื่อได้ตรัสกับหมู่เจ้านายพอสมควรแล้ว พระเจ้าเลโอโปลด์ที่ ๓ กับสมเด็จพระอนุชาก็เสด็จออกจากห้อง เพื่อจะไปทรงปฏิสันถารกับคณะทูตานุทูตอันคอยเฝ้าอยู่ในอีกห้องหนึ่ง.

การกะหมายกำหนดการว่าด้วยเวลาที่หน่วยทหารผ่านศึกต่าง ๆ จะเดินแถวผ่านพระศพก็เป็นอันว่าเจ้าหน้าที่กะผิด พวกเราเป็นอันว่าจะต้องยืนคอยอยู่บนพระที่นั่งอีกตั้งสองชั่วโมงจนถึงเวลา ๑๑.๓๐ น. คนใช้ที่โรงแรมหาได้แต่เพียงลืมปลุกข้าพเจ้าเท่านั้นไม่ ซ้ำยังลืมเอาอาหารเช้ามาให้เสียด้วย ฉะนั้นนอกจากจะได้มียาอมในปากเมื่อเวลาสิ้นพระชนม์แล้ว สำหรับเช้าวันนั้นอย่าว่าแต่อาหารเช้าเลย แม้แต่น้ำหยดเดียวก็มิได้มิลงคอข้าพเจ้า.

ในที่สุด พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จกลับมายังห้องเจ้า

นายอิก เย็นอันว่า ถึงเวลาที่จะเคลื่อนกระบวน พวกเรา
ก็เดินตามเสด็จลงบันไดไปชั้นล่าง ตามลำดับ ที่เจ้าหน้าที่
เขาจัด รถยนต์ใหญ่บรรทุกพระศพได้มี ม้าเข้าเทียมแล้ว
ต่อมาก็มีม้าพระที่นั่งตัวโปรดซึ่งมีทหารเดินจูง แล้วจึงถึง
พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ มีพระอนุชาอยู่ข้างขวา เจ้าฟ้า
อุมแบร์โตพระเขยอยู่ข้างซ้าย แล้วถึงท่านประมุขแห่ง
ชาติทั้งสองดำเนินอยู่คู่กัน คือพระเจ้าบอริสและประ-
ธานาธิบดี เลอบรัง แล้วจึงถึงเจ้านายที่แทนพระเจ้า
แผ่นดินดำเนินเย็นแถวเรียงสี่ ต่อไปอีกก็คือเจ้านาย
ราชวงศ์นอกราชสมบัติดำเนินกันเย็นกลุ่มพิเศษ แล้ว
จึงถึงคณะทูตานุทูต แม่ทัพนายกอง ผู้แทนองค์การ
ต่าง ๆ มากมายนับไม่ถ้วน ไฟฟ้าตามถนนมีไฟจุดทั้ง
สิ้น แต่มีผ้าดำคลุมดูทำให้เศร้าอย่างน่าขนลุก ทั้งสอง
ฟากถนนก็มีราษฎรมายืนคอยเฝ้าอยู่หนาแน่น ต่างยืน
ดูอยู่อย่างเงียบสงัดอย่างน่าพิศวง พอออกไปจากเขต
พระราชวังข้าพเจ้าก็เห็นได้ทันทีว่าข้าพเจ้ากับพี่ประสพศรี
น่าจะเย็นสองคนเท่านั้นในกระบวนที่ไม่มีเสื้อนอกกัน

หนาว กว่าจะถึงโบสถ์ซันกิวดุล ข้าพเจ้าก็หนาวจนเกือบจะสั่น เคราะห์ดีที่ภายในโบสถ์นั้นอบอุ่นดีมาก.

หีบพระศพนั้นตั้งอยู่สูง มีธงชาติเบลเยี่ยมคลุม สมเด็จพระราชินี เจ้าหญิงอีสตริด (พระราชินีองค์ใหม่) กับแกรนด์ดัชเชสส์แห่งลุกเซมเบอร์ก ประทับอยู่ด้วยกันทั้ง ๓ พระองค์ แต่แยกจากเจ้านายผู้ชายออกไปประทับอยู่ในหมู่เก้าอี้ซึ่งได้จัดไว้สำหรับเจ้านายฝ่ายใน ทุกพระองค์ล้วนทรงดำทั้งสิ้นและคลุมพระพักตร์จนเลไม่เห็นเลย พิธีงานศพตามลัทธิคริสตังโรมันคาทอลิก อันเย็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็นดูยืดยาวมาก คนทั้งหลายแม้แต่เจ้านายก็ต้องยืนอยู่ตลอดพิธี อันกินเวลาไม่น้อยกว่าหนึ่งชั่วโมง ข้าพเจ้าอดเห็นแปลกไม่ได้ ที่ท่านคาร์ดินาล (สังฆราช) ต้องเปลี่ยนหมวกอยู่เรื่อยเย็นหลายครั้ง ตอนที่ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าจับใจที่สุดก็คือตอนที่วงดนตรีบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีถวายพระศพเย็นครั้งสุดท้าย ราว ๑๓.๐๐ นาฬิกา พิธีในโบสถ์จึงเสร็จ พวกเราก็เดินตามพระศพและพระเจ้าแผ่นดินออกจากโบสถ์ หีบพระศพก็ถูกวางบนรถยื่น

ใหญ่อีก เย็นรถยนต์ใหญ่ที่ได้ทำการรบมีชื่อเสียงยิ่ง และเขาได้เอาออกมาจากพิพิธภัณฑ์ของกองทัพบกเย็นพิเศษสำหรับงานวันนั้น พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายเข้ากระบวนตามพระศพโดยกระบวนรถม้า เขาจัดให้ข้าพเจ้านั่งในรถเดียวกันกับเจ้าปอล ผู้สำเร็จราชการยูโกสลาเวีย เจ้าพ้านิโคลาส แห่ง รูเมเนีย ชาห์ วาลิ คาน แห่ง อาฟกานิสตาน และเจ้าชายเฟลิกซ์ แห่ง ลุกเซมเบอร์ก เพราะข้าพเจ้าตัวเล็กที่สุด จึงถูกจัดให้นั่งในระหว่างกลางเก้าอี้หลังในรถ ซึ่งดีมากเพราะทำให้หายหนาวไปมาก เมื่อข้าพเจ้านั่งลงในรถนั้น ข้าพเจ้าได้นั่งลงเย็นครั้งแรก เช้าวันนั้นได้ยืนหรือเดินอยู่ตลอดเวลาสามชั่วโมงครึ่ง.

กระบวนก็เคลื่อนออกจากโบสถ์ ซันกิวดุล ผ่านตามถนนสายสำคัญของกรุงไปยังพระราชวังแลเคน (Laeken) อันอยู่นอกเมือง กว่าจะไปถึงก็ย่อมกินเวลานาน นั่งอยู่ด้วยกันในรถก็ย่อมมีการคุยกันเย็นธรรมดา ครั้นถึงพระราชวังแลเคนก็มีพิธีอีกที่หน้าโบสถ์ของตำบลนั้น พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายทรงยืนอยู่บนยกพื้นอัน

ตั้งอยู่ริมถนนตรงกันข้ามกับโบสถ์ แต่รถยนต์ใหญ่วางพระศพนั้นตั้งอยู่กับถนนทางด้านโบสถ์ เมื่อขึ้นยืนบนยกพื้นพร้อมกันแล้ว ทหารที่เข้ากระบวนแห่ทั้งหมดก็เดินแถวผ่านพระศพอีกเป็นครั้งสุดท้าย เวลายืนอยู่นั้นมีลมหนาวพัดอย่างเยือกเย็น ทำให้ข้าพเจ้าผู้ไม่มีเสื้อนอกกันหนาวรู้สึกหนาวเกือบจะสั่น พระเจ้าอาลเบิตเป็นวีรบุรุษสำคัญในการสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ฉะนั้นสัมพันธมิตรเดิมเกือบทุกชาติจึงส่งทหารมาเข้ากระบวนแห่เป็นอันมาก กว่าจะเดินแถวเสร็จก็กินเวลานมนาน เมื่อเดินแถวเสร็จแล้ว พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายก็พากันดำเนินตามพระศพเข้าไปในโบสถ์ แล้วยังมีพิธีที่ในนั้นอีกตั้งเกือบชั่วโมง พ่อตาของพระเจ้าแผ่นดินคือ เจ้าชายชาร์ลส์ แห่ง สวีเดน สงสารข้าพเจ้า พาไปยืนใกล้ๆ เตาไฟ เพราะทรงเห็นว่าข้าพเจ้าไม่มีเสื้อกันหนาว เจ้านายทุกๆ องค์ได้พากันทรงเป็นห่วงกลัวว่าข้าพเจ้าจะเป็นหวัด เมื่อพิธีจบแล้วเรายังต้องตามพระศพลงไปในอุโมงค์ใต้โบสถ์ อันจะเป็นที่ฝังพระศพในที่สุด แต่จะทำกันภายในระหว่างพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด เราเพียง

ถวายคำนับทูลลากลับในวันนั้น ข้าพเจ้าไม่สามารถจะนึกจะฝันได้เลยในวันนั้น ว่าต่อมาภายหลังอีกเพียงหกปี พระเจ้าเลโอโปลด์ที่ ๓ จะต้องถูกคุมขังอยู่ที่พระราชวังแลเคนในฐานเชลยศึกของเยอรมัน พอกลับถึงโรงแรม ข้าพเจ้าก็รีบอาบน้ำอันร้อนจัดและดื่มบรั่นดี เพื่อป้องกันมิให้เย็นหวัด ภายหลังจึงได้ต้อนรับนักเรียนไทยที่มีอยู่ในกรุงบรัสเซลส์หลายคน ซึ่งมีใจดีมาเยี่ยมข้าพเจ้า.

เบลเยี่ยมไม่เหมือนอังกฤษหรือไทย คือเขาไม่มีงานบรมราชาภิเษกสวมมงกุฎ ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะราชบัลลังก์เป็นของใหม่ ประเทศเบลเยี่ยมบัจจุบันเพิ่งจะได้รวมกันตั้งตนเป็นประเทศ อิสระมาได้เพียง ๑๐๒ ปี ก่อนพระเจ้าอาลเบิตสิ้นพระชนม์ พระราชวงศ์ของตนเองก็ไม่มี จึงได้ไปเชิญเจ้านายเยอรมันวงศ์ซากซ์-โคเบิก (Saxe-Coburg) คือ เจ้าชายเลโอโปลด์ มาเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์แรก เป็นพระเจ้าเลโอโปลด์ที่ ๑ เจ้านายพระองค์นั้นเป็นอาของเจ้าอาลเบิต พระสวามีของสมเด็จพระราชินีนารถวิกตอเรียแห่งอังกฤษ ที่ทรง

เรียกอยู่เสมอว่า "ท่านอาเลโอโปลด์" ด้วยเหตุนั้น ราชวงศ์อังกฤษกับเบลเยียมจึงนับถือรักใคร่ต่อกันว่าเป็นญาติอย่างสนิท ถึงไม่มีงานบรมราชาภิเษกสวมมงกุฎ เขาก็มีพิธีอย่างอื่น คือพระเจ้าแผ่นดินจะต้องเสด็จไปพบกับรัฐสภา และทรงสาบานว่าจะทรงบำรุงรักษารัฐธรรมนูญ แทนที่เขาจะทำหลายเดือนภายหลังการฝังพระศพ เช่นงานบรมราชาภิเษกอังกฤษ เขามีพิธีทรงสาบานในวันรุ่งขึ้นนั้นเอง คือวันศุกร์ที่ ๒๓ และวันนั้นก็ออกทุกข์กันเสียหมดเลยด้วย ดูของเขาออกจะรวดเร็วเอามาก เจ้านายต่างประเทศทั้งหลายได้ถูกหมายสั่งให้ไปถึงที่กแห่งชาติ (Palais de la Nation) เวลา ๑๐.๓๐ นาฬิกา เราต้องคอยกันอยู่นอกห้องประชุมรัฐสภา ฉะนั้นจึงมีโอกาสคุยกันอีก เจ้าเฮนริพระสวามีของพระเจ้าแผ่นดินฮอลแลนด์ได้ทรงอวดตราจักรีที่ได้ทรงมีติดอยู่ ตรัสว่าโทรศัพท์ไปเรียกมาจากกรุงเฮกเป็นพิเศษ เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้าและเพื่อเป็นข้อพิสูจน์ว่า ท่านทรงคิดถึงทูลหม่อมปู่ ตามธรรมเนียมของเขา พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ต้องเสด็จไปนอกกรุง

แล้วเสด็จกลับเข้ากรุงโดยกระบวนม้า คือมีแตรวงทหารม้ากับทหารม้านำกระบวน แล้วจึงถึงพระเจ้าแผ่นดินทรงม้าโดดเดี่ยวอยู่พระองค์เดียว แล้วจึงมีพระอนุชาทรงม้าตาม แล้วจึงถึงหมู่ราชองครักษ์ มีทหารม้าแห่ท้ายกระบวนอีก ตามถนนมีคนคอยเฝ้าอยู่มากมายอัดเอียดกันแน่น ต่างพากันเปล่งความยินดีและจงรักภักดีพากันโบกมือโบกหมวกโบกผ้าเช็ดหน้าและตะโกน "ขอให้พระราชาทรงพระเจริญ" (Vive le Roi) ข้าพเจ้าได้เห็นเข้าก็อดนึกถึงเรื่องละครของเราไม่ได้ คืออิเหนาตอนเข้าเมืองดาหา ภายหลังจากที่ได้ชัยชนะศึกท้าวกะหมังกุหนิง ผิดกันก็แต่ว่าชาวกรุงบรัสเซลส์มิได้เคยโกรธเคืองพระเจ้าเลโอโปลด์ เย็นแต่ได้เศร้าโศกถึงพระราชบิดา แต่เพราะเห็นพระโอรสเสด็จมาแทนก็ดีใจคล้าย ๆ ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ที่มีอยู่ว่า

"คับคั่งนั่งแน่นริมถนน ผู้ดีปนเข็ญใจก็ไม่ว่า
ครั้นเห็นพระองค์ทรงม้ามา (ที่แค้นขัดอัธยาก็ลืมไป)
บ้างตั้งตาพินิจพิศวง ตลึงแลรูปทรงหลงใหล"

ในตอนก่อนการสาบานพระองค์ ข้าพเจ้ายังไม่

ได้แลเห็นพระเจ้าเลโอโปลด์ทรงม้า. เพราะต้องเข้าไปคอยอยู่ที่รัฐสภาเสียแล้ว นักเรียนไทยที่มาหาเมื่อวันก่อน เล่าให้ฟังว่า ในกรุงบรัสเซลส์นั้น มีพวกที่เป็นคอมมูนิสต์ และซอยริบัลคอยู่ก็ไม่น้อย แต่วันงานพระศพเขากะว่าจะทำนิ่งเฉยเสีย แต่วันพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่เสด็จเข้าเมือง อาจจะมีการทำเอะอะก่อความยุ่งเหยิง แต่เท่าที่ข้าพเจ้าทราบดูเหมือนไม่มีอะไรเช่นนั้นเลย ประชาชนก็ดูแสดงความยินดีโดยทั่วถึงกัน.

เจ้านายก็คงคอยอยู่ในห้องพักที่ในตึกจนสมเด็จพระราชินีอัสตริดเสด็จถึง มีพระโอรสและธิดามาด้วยยังเล็กอยู่ทั้งคู่ พระโอรสคือมกุฎราชกุมารโบดูแอง (Crown Prince Baudouin) องค์สมเด็จพระราชินีนั้นทรงครรภ์อยู่ด้วย เมื่อทรงต้อนรับพวกเจ้านายแล้ว พระราชินีก็ทรงนำพระโอรสธิดาเข้าไปในบ๊อกซ์ภายในห้องประชุม พวกเจ้านายตามเสด็จเข้าไป ทั้งยังมีองครักษ์และกรมวังอีก ภายในบ๊อกซ์จึงยืนเบียดกันแน่นราวกับปลาซาร์ดีนในกระป๋อง ข้าพเจ้าได้ยิน

กรมวังคนหนึ่งกระซิบกับอีกคนหนึ่งว่า "ถ้าเกิดอะไรขึ้น เธอรีบพาเจ้านายเล็ก ๆ ออกไปเร็ว ๆ" ทำให้ดูสภาพการณ์ออกจะน่ากลัว ข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่ถูกเบียดเข้าไปยืนอยู่ทางหน้าบ๊อกซ์ จึงเห็นได้ดี ถ้าต้องยืนอยู่ข้างหลังคนสูง ๆ เช่น เจ้าพ้าอุมแบร์โตหรือเจ้าชายแอ๊ก-เซลก็จะแลเห็นอะไรไม่ได้เลย บรรดาที่นั่งในห้องประชุมก็เต็มไปด้วย สมาชิก ทั้งของ สภาสูง และ สภาล่าง มานั่งรวมกัน ราว ๒ ใน ๓ สวมเครื่องราตริหางยาว ผ้าผูกคอโบขาว พวกที่อยู่ในพรรคทางฝ่ายซ้ายมักจะสวมเสื้อปกติ ประเดี๋ยวเสียงที่มีคุยกันอยู่ก็เงียบสงัดลง เจ้าหน้าที่ออกมา จาก ทางหลัง ยืนอยู่ บนเวที และ พูด ภาษาฝรั่งเศสคำเดียวว่า "พระราชา" (Le Roi) พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกมาบนเวที มีองครักษ์นำสองคน ๆ ละข้าง สภาทั้งสอง ต่างคนก็ลุกขึ้นยืน ร้องเปล่งเสียง "ฮูรา" "วิฟ เลอ รัว" ("ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจงทรงพระเจริญ") โบกกระดาษกันอย่างเอะอะอยู่นาน คนดูที่อยู่บนระเบียงเบื้องบนก็เข้าร่วมด้วย พระเจ้าแผ่นดิน ทรงคำนับ หลายครั้ง แต่สังเกตได้ว่า

มิสมาชิกสามคนที่ไม่ยอมยืนขึ้น พอมิตอนเงียบลงเมื่อใด พวกสามคนก็ร้องขึ้นว่า “ขอให้ริบยลิคจงเจริญ” พอได้ยินเท่านั้น คนอื่นๆก็ร้อง “วิฟ เลอ รัว” กันใหม่ดังสนั่นลั่น จนไม่ได้ยินเสียงสามคนนั้น ซึ่งข้าพเจ้าทราบภายหลังว่าเป็นคอมมูนิสต์ นอกจากสามคนนั้น คนอื่นๆรวมทั้งโซเชียลิสต์ก็ยืนชมยินดีในพระเจ้าแผ่นดินทั้งสิ้น เมื่อสามคนขึ้นเสียงสู้เขาไม่ไหวราวสามครั้ง เขาก็ลุกขึ้นและเดินออกไปเสียจากห้องประชุม.

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงคำนับมากพอครั้งแล้วก็ประทับลงบนพระเก้าอี้ทองอันมีตั้งเด่นอยู่ตัวเดียวบนเวที พระเจ้าแผ่นดินทรงยืนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ยกพระหัตถ์ขวาขึ้นทรงปฏิญาณว่า จะทำนุบำรุงรักษารัฐธรรมนูญ แล้วก็ประทับและเริ่มทรงอ่านพระราชดำรัสเป็นภาษาฝรั่งเศส เมื่อถึงถ้อยคำอันเป็นที่จับใจ สมาชิกก็ลุกขึ้นร้อง “ฮูรา” กันอีกพักใหญ่ พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงยืนขึ้นคำนับ ทำกันเช่นนั้นหลายครั้ง เช่นตอนที่ว่า “ข้าพเจ้าขอสละตัวเอง ทั้งตัวตนให้แก่เบลเยี่ยม” หรือเมื่อว่า

"ข้าพเจ้าจะเย็นจอมทัพที่จะรักห่วงใยถึงกองทัพอยู่เสมอ" เมื่อตรัสว่า "พระราชินีและข้าพเจ้าจะอบรมบุตรธิดาของเราให้รักเบลเยียมอย่างใจจริง" การปรบมือร้อง "ฮูรา" ก็สนั่นกันก้องและไม่หยุดเงียบลงจนกว่าพระราชินีจะได้ทรงยืนขึ้นในบ๊อกซ์และคำนับตอบโดยถอนสายบัว เมื่อทรงอ่านเย็นภาษาฝรั่งเศสจบแล้ว. พระเจ้าแผ่นดินก็ต้องตั้งต้นใหม่อีก และทรงอ่านพระราชดำรัสอันเดียวกันนั้นเย็นภาษาเฟล์มิช (Flemish) ทั้งนี้เพราะชาวเบลเยียมแบ่งออกเย็นสองพวก พวกเฟล์มิงพูดภาษาเฟล์มิช พวกวาลูนพูดภาษาฝรั่งเศสต่างฝ่ายต่างยืนยันจะให้ภาษาของตนเย็นภาษาราชการ ฉะนั้นในราชการต้องใช้สองภาษาเสมอ ทำให้เสียเวลาและเสียหน้ากระดาษเย็นที่สุด และเพราะเหตุนี้เขาจึงไม่เรียกพระเจ้าแผ่นดินว่าพระเจ้าแผ่นดินแห่งเบลเยียม เขาเรียกว่า *พระเจ้าแผ่นดินของชาวเบลเยียม* (The King of the Belgians) พระเจ้าแผ่นดินทรงอ่านพระราชดำรัส

ทั้งสองภาษาโดยพระสุรเสียงอันหนักแน่นและชัดเจน ครั้งที่สองก็มีการหยุดอ่านเพราะการร้อง "ฮูรา" กันอีก.

เมื่อเสร็จพิธี การขัดกระบวนรถเจ้านายจะกลับไปยังพระราชวังดูเกิดยุ่งกันขึ้น ปรินซ์ ออฟ เวลส์ ทรงเห็นข้าพเจ้าไม่มีรถ ก็ทรงเรียกข้าพเจ้าให้ขึ้นรถที่ขัดถวาย ข้าพเจ้าจึงได้ไปยังพระราชวังในรถสองต่อสอง เย็นการเคราะห์ดีที่เราไปถึงก่อนคนอื่น ๆ เกือบชั่วโมง ข้าพเจ้ามีโอกาสคุยด้วยสองต่อสองเย็นเวลานานเย็นครั้งแรก ข้าพเจ้าได้เคยเลื่อมใสนับถือท่านมานานแล้ว แต่ไม่เคยคุยด้วยอย่างสนิทสนม วันนั้นดูท่านทรงอยากจะริยกลับไปอังกฤษเสียนี่กะไร แต่เขาว่าจะยังเสด็จไปโดยเรือบินไม่ได้เพราะอากาศไม่ดี ท่านก็ทรงยืนยันจะไปให้ได้ ที่พระราชวังเจ้าหน้าที่เบลเยียมถูกรบเร้าให้โทรศัพท์ไปถามเรื่องดินฟ้าอากาศกันอยู่เรื่อย ข้าพเจ้าเพิ่งจะได้ทราบเย็นเวลาสามบ่ายหลัง ว่าที่ทรงเร่าร้อนเช่นนั้นก็เพราะอยากจะเสด็จกลับไปพบ *นางซิมพ์สัน* (Mrs. Simpson) ซึ่งเย็นสตริคนโปรดยิ่ง ทรงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าหลายปีมาแล้วเกือบมิได้บรรทมที่ในกรุง

ลอนดอนเลยสักคืนเดียว ไปประทับอยู่ที่วังในชนบทใกล้ ๆ วินด์เซอร์ที่โปรดมาก เสด็จมาลอนดอนเช้ากลับเย็นเหมือนกับวังที่เซนต์เจมส์เป็นสำนักงาน ข่าวนี้ย่อมทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจเพราะไม่เคยมีใครภายนอกทราบเมื่อก่อนวันนั้นเล็กน้อยในการโต้วาทีที่ในสโมสรของมหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ด ฝ่ายที่ว่า "เราจะไม่ทำการรบถวายพระเจ้าแผ่นดินหรือให้แก่ชาติ" ทรงกริ้วมาก ย่นว่าทรงอับอายที่เคยเป็นนิสิตเก่าของอ๊อกซฟอร์ด ทูลถามว่าเหตุใดเสด็จมาในงานนั้นแต่งทหารเรือ เมื่อทีเบลเยียมกองทัพยกของเขาใหญ่และสำคัญกว่า ทรงตอบว่า "เพราะเดินสบายกว่า" ทรงทราบว่าจะต้องดำเนินตามพระศพเป็นทางไกล ทรงเล่าอะไรต่าง ๆ อย่างตรงไปตรงมามากมาย แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นเรื่องที่ยังไม่เหมาะสมที่จะนำมากล่าวในที่นี้ สรุปความว่าทรงคุยอย่างกันเอง ทรงถามข้าพเจ้าว่าเป็นรัชทายาทไม่ใช่หรือ ทูลว่าไม่ได้เป็น ก็แปลกพระทัย.

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาถึง ปรินซ์ ออฟ เวลส์ก็ทรงพาข้าพเจ้าออกจากห้องขนาดเล็กที่เรานั่งคุยกันอยู่

ลงไปข้างล่างเพื่อรวมกับเจ้านายอื่นๆ ในการรับเสด็จครั้นพากันขึ้นไปชั้นบนอีก พระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีก็ออกไปให้ประชาชนเฝ้าที่มุขหน้าพระที่นั่ง เมื่อได้เฝ้าพอสมควรก็เสด็จเข้าร่วมเสวยกลางวันกับเจ้านาย แต่ไม่มีการนั่งโต๊ะ จัดเป็นบุฟเฟต์และยืนเสวยกันอยู่ ซึ่งทำให้เปลี่ยนที่และคุยได้กับหลายพระองค์ ข้าพเจ้ามีโอกาสได้คุยกับพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่นานพอใช้ แต่คุยยากเพราะท่านไม่โปรดเรื่องกระจุ๋งกระจิ๋ง โปรดแต่เรื่องราวอันหนักไปทางราชการ เอาพระทัยใส่เรื่องเมืองขึ้นทางอาฟริกามาก เคราะห์ดีท่านเพิ่งเสด็จไปเมืองไทยมาเมื่อสองปีก่อน จึงทูลแนะให้ทรงเล่าถึงการเสด็จไปเมืองเหนือได้ ข้าพเจ้ามีโอกาสทูลว่าทูลหม่อมอาสังมาว่าถ้าการจะเสด็จมาเยี่ยมในฤดูร้อนเกิดไม่สะดวกจะยกเลิกเสียก็ได้ เจ้านายอื่นๆ ก็ทรงกรุณาต่อข้าพเจ้าตลอดเวลา เจ้าฟ้าอุมแบร์โตเผ้าทรงชวนให้ไปอยู่ด้วยที่เนเปิลส์ให้ได้ เจ้าชาร์ลส์ แห่ง เบลเยี่ยมก็ดูโปรดข้าพเจ้า ทรงเย็นเจ้านายที่โปรดของเรียบๆ อย่างธรรมดาและทรงมีพระทัยดีมาก เจ้านายอีกองค์หนึ่งที่ทรงเอ็นดู

แก่ข้าพเจ้ามากก็คือ เจ้ากุสตาวุส อะดอลฟุส แห่งสวิเดน โอรสองค์ใหญ่ของมกุฎราชกุมาร ถึงแม้ว่าการไปบรัสเซลส์จะได้บังเกิดขึ้นเพราะเหตุทุกข์ แต่ก็เป็นโอกาสสำคัญของข้าพเจ้า เมื่อกลับถึงลอนดอนได้รับลายพระหัตถ์จากเจ้าพิจุมภฏฯ ว่าได้เห็นรูปดูข้าพเจ้าสวมสายสะพาย ทรงแลไม่เห็นได้ว่าเป็นตราอะไร แต่ทรงเดาเอาว่าเป็นตราจักริ ฉะนั้นจึงขอทรงแสดงความยินดีด้วย เป็นลายพระหัตถ์ที่ข้าพเจ้าได้รับโดยความปีติและขอบพระทัย.

ไม่กี่เดือนภายหลังเอกอัครราชทูตเบลเยียมที่กรุงลอนดอนได้เชิญข้าพเจ้าไปกินอาหารกลางวันที่สถานทูต แล้วมอบตราที่พระเจ้าเลโอโปลด์ส่งมาพระราชทาน คือ สาย สะพาย ชั้น ๑ ของ ตรา เลโอโปลด์ ทาง ฝ่าย ทหาร (Grand Croix Militaire de Léopold) เป็นตราสูงสุดของเบลเยียม ที่ข้าพเจ้าได้เห็นเจ้านายสวมสายสะพายอยู่หลายพระองค์ พร้อมกันพระเจ้าเลโอโปลด์ทรงมิลายพระราชหัตถ์มาถึงข้าพเจ้าเป็นภาษาฝรั่งเศส เป็น

จดหมาย ส่วนพระองค์เพราะไม่มีรัฐมนตรีเซ็นรับสนองพระบรมราชโองการ อันพอจะแปลมาเป็นไทยได้ดังนี้

"ปรินซ์,

ด้วยฉันมีความประสงค์อย่างแรงกล้า ที่จะให้เธอได้เห็นเป็นพะยาน ถึงมิตรภาพที่ฉันมีต่อตัวเธอ จึงขอมอบตราเลโอโปลด์ฝ่ายทหารชั้นที่ ๑ ให้แก่เธอ ฉันหวังว่าเธอจะถือว่าตรานี้มิได้แต่เป็นพะยานถึงความเคารพนับถือที่ฉันมีต่อ พระองค์สมเด็จพระปกเกล้า ฯ เท่านั้น ขอให้ถือว่าเป็นพะยานแห่งความรักใคร่ที่ฉันมีต่อตัวเธอเองด้วย.

ด้วยความรักใคร่

เลโอโปลด์

กรุงบรัสเซลส์,
วันที่ ๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๙๓๔"

ข้าพเจ้ามิได้เคยมีโอกาสได้เฝ้าพระเจ้าอาลเบิตฉะนั้นในงานพระศพจึงไม่มีความรู้สึกโศกเศร้าเป็นส่วน

ตัวของข้าพเจ้าเอง มีแต่ความเศร้าแทนผู้อื่น แต่เมื่อจะได้ไปแทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินไทย ในงานพระศพอีกครั้งหนึ่ง จงจะมีความรู้สึกไปคนละอย่างทั้งกว่าจะถึงเวลานั้นก็จะมีการเปลี่ยนแปลงไปอีกมาก พระเจ้าแผ่นดินที่ข้าพเจ้าจะไปแทน พระองค์ก็เปลี่ยน พระองค์ไม่ใช่ทูลหม่อมอาของข้าพเจ้า คือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ แต่จะเป็น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๘ อนึ่งพระเจ้าแผ่นดินที่สิ้นพระชนม์ก็เป็นพระองค์ที่ได้ทรงพระกรุณาแก่ข้าพเจ้าอย่างมากมาย จึงจะทำให้ข้าพเจ้ามีความเศร้าโศกส่วนตัวเป็นอย่างมาก ฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๗๘ สมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ทรงมีพระราชภาระหนักมาก เพราะเป็นปีฉลองรัชฎาภิเษกที่ได้ทรงครองราชย์มา ๒๕ ปี ดังที่เขาเรียกว่า จูบิลิเงิน (Silver Jubilee) พระเจ้าแผ่นดินทรงหมกมุ่นอยู่กับราชพิธีเกือบตลอดเวลา หรือมิฉะนั้นก็เสด็จไปพักอยู่อย่างเงียบๆ ในชนบท งานพิธีนั้นข้าพเจ้ามิได้เข้าร่วมด้วยเลย เพราะเป็นงานภายในมหาราชอาณาจักรอังกฤษโดยเฉพาะ มีผู้แทนมาแต่ภายในมหาราชอาณาจักร

เจ้าต่างประเทศไม่มีได้รับเชิญมาเลย ด้วยเหตุนี้จึงมิได้เฝ้าเลยเย็นเวลาหลายเดือน ครั้นถึงเดือนพฤศจิกายน จึงได้รับจดหมายจากอธิบดีกรมมหาดเล็ก ว่าโปรดจะให้ไปเฝ้าร่วมโต๊ะเสวยกลางวัน ทั้งโปรดจัดการจะให้ข้าพเจ้าพาพระไปดูการทรงเปิดรัฐสภาประจำปี ข้าพเจ้าเองเคยได้เห็นแล้ว แต่พระยังไม่เคยเห็น ครั้นถึงใกล้เวลา เจ้าฟ้าหญิงวิกตอเรีย พระกนิษฐาที่โปรดยิ่งก็สิ้นพระชนม์ลง พระเจ้ายอร์ชเสียพระทัยอย่างที่สุด ทรงขอกเลิกการเปิดรัฐสภาด้วยพระองค์เอง เสด็จไปอยู่ในชนบทที่วังแซนดริงแฮม ฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าไปอยู่กับแม่ที่ปารีสในเดือนธันวาคม จึงยังไม่มีโอกาสได้เฝ้า ข้าพเจ้ากลับมาลอนดอนในต้นเดือนมกราคม ก็ได้รับจดหมายอีกว่าพอพระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีเสด็จกลับกรุงลอนดอน ก็จะทรงเชิญข้าพเจ้าไปร่วมโต๊ะเสวยกลางวัน แต่แทนที่จะเย็นเช่นนั้น ภายในไม่กี่วันก็ได้เห็นข่าวในหนังสือพิมพ์ ที่ทำให้ประชาชนเป็นห่วงหนักใจกันทั่วไป ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงประชวรหนักอยู่ที่วังแซนดริงแฮม.

ข้าพเจ้าได้แถลงไว้ในบทที่ ๑๕ ว่าพระแนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จักกับเพื่อนนักเรียนศิลปะ คือ ลิสยา และได้แถลงด้วยว่าข้าพเจ้าเกรงกลัวว่าลิสยาเป็นผู้หญิงที่ข้าพเจ้าอาจจะยังเกิดมีความรักใคร่ด้วยอย่างรุนแรง จึงได้คิดจะไม่พบปะด้วยอีก จนชอให้พระไม่พามาพบข้าพเจ้าอีก ส่วนพระเองก็คงพบปะอยู่กับเพื่อนของเธอคือ ซิริล และพาไปเที่ยวบ่อย ๆ เรื่อยมา ครั้นถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๘ ข้าพเจ้าเปลี่ยนใจเพราะแลไม่เห็นว่าเหตุใดจะต้องไม่พบปะกับลิสยา เมื่อวันที่ ๔ ก็พาเขาไปกินอาหารกลางวันที่โรงแรมบาร์คลีย์ เราก็คุยถูกคอกันอย่างดี ดูชอบอะไรต่าง ๆ ร้อยแปดตรงใจกันไปหมด ตั้งแต่นั้นมาเราก็พบกันบ่อย ๆ อย่างน้อยสัปดาห์ละสองครั้ง แต่ข้าพเจ้ามิได้แจ้งให้ใครทราบเลยว่าข้าพเจ้ามีความรู้สึกอย่างใดต่อลิสยา ที่จะคิดถึงการแต่งงานนั้นก็ยังไกลอยู่มาก จึงไม่อยากจะให้มีการลืออะไรที่อาจจะไม่เป็นความจริงไปได้ ข้าพเจ้าจึงได้ปิดการเป็นเพื่อนกับลิสยาไว้อย่างเงียบสำหรับคนไทยไม่มีทราบวี่แววเลย ในระหว่างเพื่อนฝรั่งข้าพเจ้าก็แถลงว่า

เย็นแต่เพียงเย็นเพื่อนกันเฉย ๆ ซึ่งก็เย็นความจริงในเวลานั้น เรามักจะไปดูหนังดูละครหรือไปฟังสังคีตด้วยกันบ่อย ๆ คืนวันที่ ๒๐ มกราคม ข้าพเจ้าพาลิสยาไปดูละคร แม้จะเย็นละครที่ดีมาก ใจข้าพเจ้าก็ไม่อยู่กับตัว มัวแต่หวนไปนึกถึงห้องทรงพระประชวรที่วัง แซนดริง-แฮม ทำให้ดูละครไม่สนุกเลย แม้แต่ตัวละครก็คงจะลำบากมากที่จะต้องแสดงต่อหน้าคนดู ซึ่งก็ใจคอไม่สบายกันทั้งนั้น ในเวลาหยุดพักยืดฉากตัวละครสำคัญจึงออกมายืนอยู่หน้าเวที พูดว่าเราทุกคนควรจะลุกขึ้นยืนร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีอังกฤษ อันมีถ้อยคำว่า "ขอพระผู้เย็นเจ้าจงช่วยพระเจ้าแผ่นดิน" (God Save The King) สังเกตได้ว่าคนดูทั้งหมดร้องเพลงนั้นโดยคอตันตันไปด้วยความเย็นห่วง ภายหลังละครข้าพเจ้าพาลิสยาไปกินอาหารว่างที่โรงแรมซาวอยตามเคย ก็เลยได้รับข่าวจากคนเดินโต๊ะว่าสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ได้สิ้นพระชนม์เสียแล้ว ความเศร้าโศกภายในใจนั้นข้าพเจ้าไม่สามารถจะนำมาบรรยายได้ นอกจากสิ้น

พระองค์ท่านแล้ว ข้าพเจ้ายังอดนึกไม่ได้ว่าบุคหนึ่งจะได้ตายสูญหายไปกับพระองค์ท่านด้วยในคืนวันนั้น.

ข้าพเจ้าตั้งใจอย่างแน่วแน่ว่าจะต้องไปในงานพระศพให้ได้ เพื่อเป็นการถวายสักการะบูชาเป็นครั้งสุดท้าย แต่ยังไม่ทันได้จัดการ อย่างใดก็ได้ รับข่าวจากสถานทูตไทยว่า ข้าพเจ้าได้รับแต่งตั้งโดยรัฐบาลไทยให้เป็นผู้แทนพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ในงานนั้น ข้าพเจ้าได้ทราบว่าจะมีองครักษ์อังกฤษประจำตัวคนหนึ่ง และจะต้องมีองครักษ์ไทยอีกคนหนึ่ง ข้าพเจ้าเลือกเรืออากาศเอก *ขุนรณนภากาศ* (*ฟื้น ฤทธาคนี* บัดนี้เป็น พลอากาศเอก) ซึ่งมาเรียนต่อที่อังกฤษเวลานั้น และขอร้องให้เขาเป็นองครักษ์ไทยของข้าพเจ้า เขาก็มีใจยินดีรับทำตามความประสงค์ หน้าที่ของข้าพเจ้าเริ่มต้นเมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม อันเป็นวันที่มีธุระมากต้องไปลงนามแสดงความเสียใจในสมุดลงนามของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ คือ ปรินซ์ ออฟ เวลส์ ที่ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ และสมุดของสมเด็จพระราชินีแมรี และเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ด้วย

ในตอนค่ำยังได้ ไปแสดงความเคารพต่อพระศพ อันตั้งประดิษฐานอยู่ในเวสมินสเตอร์ ฮอลล์ ติกโบราณอันอยู่ตดกับรัฐสภา ห้องโถงอันใหญ่นั้นเกือบจะมืด หีบพระศพตั้งอยู่สูงมีธงมหาราชของอังกฤษคลุม มีพระมงกุฎอันแวบวับไปด้วยเพชรนิลจินดาวางอยู่เหนือ มีนายทหารรักษาพระองค์ยืนอยู่สี่ข้าง มีราษฎรทั้งหนุ่มแก่และเด็กเดินเข้าแถวกันผ่านอย่างไม่มีหยุดหย่อน ตลอดวันตลอดคืน ความเศร้าโศกของประชาชนในการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ดูน่าจับใจ ภายในวันเดียว ๙๐ ใน ๑๐๐ ของสตรีในกรุงลอนดอนก็แต่งดำกันหมด ผู้ชายก็พากันผูกผ้าผูกคอดำกันหมด โดยที่มิได้มีผู้ใดออกคำสั่งเลย.

คืนวันนั้นข้าพเจ้าได้ รับเชิญไปในการเลี้ยงอาหารค่ำที่พระราชวังบัคกิงแฮม เย็นการเลี้ยงอาหารค่ำที่เย็นพิเศษในชีวิตของข้าพเจ้า ทุก ๆ คนที่นั่งโต๊ะเย็นผู้ชายแต่งเครื่องราตริสโมสรหางยาว ผูกผ้าผูกคอโบขาว แต่สวมถุงดำแทนขาว ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประทับโต๊ะอันยาวมีพระเจ้าแผ่นดินถึงหกพระองค์ น่าจะ

มากที่สุดที่มีประทับโต๊ะเดียวกันในสมัยระหว่างมหาสงครามโลกทั้งสองครั้ง นอกจากองค์พระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ แล้ว พระเจ้าแผ่นดินที่มีประทับร่วมกันอยู่คือ พระเจ้าฮาคอน แห่ง นอร์เวย์ พระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ แห่งเดนมาร์ก พระเจ้าคาโรล แห่ง รูมาเนีย (King Carol of Roumania) พระเจ้าเลโอโปลด์ที่ ๓ แห่งเบลเยียม และพระเจ้ายอริส แห่ง บุลกาเรีย เจ้านายอื่น ๆ ที่เสด็จมาเป็นผู้แทนพระเจ้าแผ่นดินก็มี เจ้าปอล ผู้สำเร็จราชการยูโกสลาเวีย เจ้าฟ้าอุมแบร์โต มกุฎราชกุมารอิตาลี เจ้าฟ้าโอลาฟ มกุฎราชกุมารนอร์เวย์ เจ้าฟ้ากุสตาฟ อะดอลฟ มกุฎราชกุมารสวีเดน (ขัดนี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว) เจ้าฟ้าปอล รัชทายาทกรีซ (ขัดนี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว) เจ้าฟ้าฟารูก มกุฎราชกุมารอียิปต์ (ขัดนี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว) เจ้าเซด อาของพระเจ้าแผ่นดินอิราค เจ้าเฟลิกซ์ แห่ง ลุกเซมเบอร์ก ทางราชวงศ์อังกฤษที่ประทับโต๊ะก็มี ดุ๊ก ออฟ ยอร์ค ดุ๊ก ออฟ กล๊อสเตอร์ ดุ๊ก ออฟ เค้นต์ เจ้าอาเธอร์ แห่ง คอนนอต เอิล ออฟ ฮาร์วูด เอิล ออฟ แอธโลน แล้วยังมีเจ้าเยอรมัน

เดนมาร์ก กรีซ สเปญ และอาลซาเนียอีกด้วยหลายองค์ ที่เสด็จมาในทางส่วนพระองค์ ทั้งโต๊ะนั้นมีผู้เดียวที่มิได้เป็นเจ้า ผู้นั้นคือประธานาธิบดี อาลแบร์ต เลอบรัง แห่ง ฝรั่งเศส หมดด้วยกันมีนั่งโต๊ะ ๓๒ คน วันนั้นใช้ชามจาน ช้อน ซ่อม ทองคำแท้ ๆ อันเย็น ชุดวิเศษของอังกฤษ จานทองนั้นเย็นทองแท้จริง ๆ จนออกจะอ่อน เวลาตัดชิ้นเนื้อกิน ก็จะเห็น รอยมีด ขีดจานทองนั้น อย่างชัดเจนทุกคราว ตัวมีดเองนั้นเย็นเหล็กแต่ด้ามเย็นทอง.

ข้าพเจ้านั่งอยู่ระหว่าง เอิล ออฟ แอธโลน และพระเจ้าบอริส แห่ง บุลกาเรีย เอิล ออฟ แอธโลน อนุชาของสมเด็จพระราชินีแมรินั้น ข้าพเจ้าเคยรู้จักมานานแล้ว ทั้งท่านยังได้เคยมาเมืองไทยในงานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๖ ในสมัยที่ท่านเคยเป็นเจ้าอะเล็กซานเดอร์ แห่ง เต็ค พระเจ้าบอริสตรัสบอกข้าพเจ้าว่าได้รู้จักพ่อ เมื่อคราวมางานบรมราชาภิเษกพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ เวลานั้นพระองค์ท่านทรงเป็นมกุฎราชกุมารยังทรงพระเยาว์อยู่ คราวนั้นจึงเป็นงานสำคัญครั้งแรกที่ได้เสด็จไป ท่านว่าอยู่ใกล้กันกับพ่อตลอดเวลาและ

พ่อเย็นผู้สอนให้ทำอย่างโน้นทำอย่างนี้ ท่านว่าจนบัดนั้น
ก็ยังมิพระรูปพ่ออยู่ในห้องทรงอักษร ต่อมาภายหลัง
ข้าพเจ้าอ่านในจดหมายเหตุรายวันของพ่อที่ทรงไว้ ในเวลานั้น ก็ปรากฏว่าพ่อก็โปรดมกุฎราชกุมารยอริสมาก ทรงไว้ว่า "น่าเอ็นดู" ข้าพเจ้าได้แถลงไว้ก่อนแล้วว่าที่งานพระศพพระเจ้าแผ่นดินเบลเยียม เจ้านายเกือบทุกองค์ทรงสายสะพายเหมือนกัน คราวนี้ก็คล้ายเช่นนั้น แต่ที่อังกฤษมีสองสาย คือพวกพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ และเจ้านายอังกฤษทรงสายสะพายสีน้ำเงินสดล้วน คือ การ์เตอร์ แต่เจ้านายอื่นๆ ที่มิตราอังกฤษก็ทรงสายสะพายสีน้ำเงินขาว และแดงคือตราวิกตอเรียชั้นที่หนึ่ง เมื่อเสวยเสร็จก็ย้ายไปเสวยกาแฟและทรงสูบบุหรี่กันยังอีกห้องหนึ่ง ตอนนี้ก็เดินไปเดินมาย้ายที่กันได้ จึงเย็นโอกาสดีในการคุยกับเจ้านายต่างๆ องค์ ข้าพเจ้าคุยกับเจ้าฟ้าอุมแบร์โตแห่งอิตาลีกับเจ้าฟ้าชาร์ลส์แห่งเบลเยียม เย็นส่วนมาก ข้าพเจ้าได้พบเจ้าฟ้าฟารูก มกุฎราชกุมารอียิปต์เย็นครั้งแรก เวลานั้นมาเรียนอยู่ที่อังกฤษ และกำลังเตรียมพระองค์จะเข้าโรงเรียนนายร้อยทหารบกที่

วูลิช เจ้าฟ้าฟารูกนั้นทรงมิไหล่กว้างอย่างแปลก ทั้งดูเย็นผู้หลักผู้ใหญ่จนข้าพเจ้าคิดไปว่าคงมีอายุเทียมเท่ากับข้าพเจ้าหรืออาจจะแก่กว่าเสียด้วยซ้ำ จึงแปลกใจมากเมื่อท่านบอกว่าพระชนม์เพียง ๑๗ เท่านั้น ไม่เคยเห็นเด็กหนุ่มที่แก่ตัวถึงเพียงนั้น.

เมื่อได้ทรงสูบบุหรี่และคุยกันอยู่พอสมควรเวลาคือราว ๒๐ นาทีแล้ว มหาดเล็กก็เปิดประตูใหญ่ออกสองบาน คนอื่นๆ ที่ได้รับเชิญมาภายหลังการเลี้ยงอาหารก็เข้ามาในห้อง พวกนั้นก็มีคณะทูตานุทูต ผู้แทนประเทศต่างๆ ที่ตนเองไม่เย็นเจ้านายและไม่เย็นถึงประมุขแห่งชาติ เหมือน ม. เลอบรัง และคนอังกฤษชั้นสำคัญด้วย ข้าพเจ้ายืนอยู่ข้างเจ้าฟ้าอุมแบร์โตเย็นเวลานานเพราะชอบดูวิธีที่ท่านทรงชำนาญในการปราศรัยแก่คนทั่วไป ใครเข้ามาพูดด้วยก็ดีอกดีใจพอใจไปทุกคน บางทีท่านกับข้าพเจ้ากำลังคุยกันอยู่อย่างสนิทสนม แต่พอมีใครรี่เข้ามาเฝ้า ท่านก็หยุดคุยได้ทันที ปราศรัยกับผู้นั้นโดยคำถามอันเหมาะเจาะถึงเรื่องโน้นเรื่องนี้อันสมควร ถึงผู้นั้นจะทูลโดยภาษาอิตาเลียน อังกฤษ

ฝรั่งเศส หรือเยอรมัน ก็ทรงตอบได้คล่องโดยภาษานั้น คนที่เข้ามาคุยด้วยพอสมควรแล้วก็ถวายคำนับ และเดินห่างออกไปโดยมีหน้าตายิ้มแย้มด้วยความพอใจ เมื่อไม่มีใครมาพูดด้วยอุมแบร์โตก็จับเรื่องคุยกับข้าพเจ้าอีกตรงข้อที่ได้ละทิ้งไว้ ไม่เคยเห็นใครทำได้ดีเช่นนั้นเท่าอุมแบร์โต แม้จะทรงปราศรัยอย่างดูทรงเย็นเครื่องจักร์แต่คนที่ถูกปราศรัยก็ชื่นชมยินดีว่าทรงเอาพระทัยใส่ในตัวเขาจริง ๆ ที่จริงท่านก็เอาพระทัยใส่จริง ๆ ที่หยุดหันมาคุยอย่างสนิทสนมกับข้าพเจ้า แล้วก็กลับไปปราศรัยกับคนอื่นได้อย่างเครื่องจักร์นั้น ก็เพราะได้ทรงฝึกฝนมานมนานนับตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ข้าพเจ้ามองดูแล้วก็อดคิดไม่ได้ว่านั่นละคือวิธีอบรมเจ้านายที่จะต้องได้เย็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไปภายหน้า.

วันรุ่งขึ้นต้องตื่นเช้าตั้งแต่ ๗.๐๐ นาฬิกา เพื่อไปในงานพระศพ ครั้งนี้ข้าพเจ้าแต่งเต็มยศแดงทหารมหาดเล็ก มีเสื้อกันหนาวสีดำและสวมหมวกแก๊ปดำแทนหมวกกะโล่ขาวพู่ดำ ที่ดูไม่เหมาะที่จะสวมที่อังกฤษในฤดูหนาว งานศพที่อังกฤษนั้นถ้าเย็นฤดูหนาวเจาะจง

ให้ทหารสวมเสื้อกันหนาวอยู่ตลอดเวลา เพราะยังมีเสื้อแดงจึงเย็นการไว้ทุกข์ไปด้วยในตัว ข้าพเจ้าทราบว่าเกือบจะไม่มีโอกาสถอดเสื้อกันหนาวเลย จึงอดคิดไม่ได้ว่าการที่จะต้องสวมเสื้อแดง สวมสายสะพายจักริสวมสร้อยคอจักริ ติดแถบเหรียญ ที่จะไม่มีผู้ใดได้เห็นออกจะเย็นการรุ่มร่ามและเสียเวลาเปล่า ๆ ลองถามองครักษ์อังกฤษที่เขาส่งมาให้ เขาก็บอกว่าถ้าไม่แต่งเต็มที่อาจจะผิดได้ เขาว่าครั้งงานพระศพสำคัญงานหนึ่งเมื่อเข้าไปถึงในโบสถ์ เซนต์ ยอร์ช ที่พระราชวังวินด์-เซอร์ พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ผู้ทรงเย็นประมุขพิธีอันนั้น ตำรัสสั่งให้ถอดเสื้อกันหนาวกันหมด มีนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยหลายคนที่ถอดไม่ได้ เพราะภายในไม่มีเต็มยศไว้เต็มที่เย็นอันว่าต้องแต่งแดง ภายในเสื้อกันหนาว อย่างเต็มที่ ข้าพเจ้าและองครักษ์ทั้งไทยและอังกฤษสองคนออกจากบ้านขึ้นรถยนต์ไปลงที่ตรงหน้าเวสต์มินสเตอร์ฮอลล์อันเป็นที่ตั้งพระศพอยู่ติดกับที่กรัฐสภา เรายืนอยู่ข้างถนนดูกองเกียรติยศทหารรักษาพระองค์จัดแถว กองเกียรติยศนั้นแสดงความเคารพ ชั่วแต่กับประมุขแห่ง

ชาติที่เสด็จและมาด้วยพระองค์เองหรือตนเอง อากาศค่อนข้างจะหนาวเวลายืนอยู่ ข้าพเจ้าออกจะดีใจที่ได้สวมเสื้อสเวตเตอร์ไว้ภายในเสื้อแดง แต่เพราะมีเสื้อสเวตเตอร์เลยทำให้สายรัดประคดดูคับขึ้น.

ดูยืนอยู่นานมากแต่จำไม่ได้ว่านานเท่าใด แล้วกระบวนก็เริ่มออกเดิน ผู้แทนชาติต่างๆที่เป็นประธานาธิบดี เป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือเจ้านาย ดำเนินตามพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ ผู้ทรงมี พระอนุชาสาม พระองค์ พระเจ้าแผ่นดิน กับ มกุฎราชกุมาร นอร์เวย์ และ เอิล ออฟ แออโลน ที่เป็นพระญาติสนิทห้อมล้อมอยู่ใกล้ๆ ข้าพเจ้าเตี้ยที่สุดในหมู่เจ้านาย แต่ยังเอิญต้องเดินตามรัชทายาทกริซผู้สูงที่สุด บางเวลาฉลองพระองค์คลุมใหญ่ของพระองค์ท่านก็ถูก ลมพัดมา คลุมหน้าข้าพเจ้า จนข้าพเจ้าต้องทูลขอให้ท่านทรงกุมเอาไว้ให้แน่น การเดินตามพระศพนั้นออกจะเหนื่อย เพราะเดินไม่เร็วแต่ก็ไม่ช้าจังหวะเท่ากันตลอดเวลา ไม่มีตอนใดที่กระบวนจะติดและหยุดรอกันเลย กระบวนทหารนั้นมียืดยาว แต่ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้เห็น เข้าใจว่ามีกระบวนติด และทหารต้องย่ำเท้ากันอยู่บ้าง แต่รถยืนบรรทุกพระศพไม่มีหยุด

เลย เดินโดยความเร็วปานกลางตลอดทางจาก เวสต์-มินสเตอร์ไปยังสถานี แปดดิงตัน (Paddington) ระยะทาง ๕ กิโลเมตร ตลอดทางนั้นสองข้างถนนมีคนมายืนอยู่หนาแน่นนับแสน ทุก ๆ คนยืนนิ่งและแสดงทั้งความเศร้าโศกอย่างเต็มไปด้วยความเคารพ เขาคงรู้สึกตื้นตันในลำคอเมื่อนึกถึงว่าได้เคยมายืนโห่ร้องฉวายพระพรพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์เดียวกันนั้น ภายในเวลาก่อนนั้นไม่ถึงปี ผู้ที่น่าสงสารมากที่สุดก็คือ สมเด็จพระราชินีแมรี ทรงรถม้าปิด ทรงเครื่องดำมีแพรคลุมพระพักตร์ ทรงตามพระศพพระสวามีที่รักและได้อยู่ด้วยกันมาเป็นเวลาตั้งเกือบ ๔๐ ปี และแม้จะทรงวิปโยคอย่างยิ่งก็ดี ก็ยังทรงบังคับยับยั้งพระองค์ไว้ได้ มิได้ทรงพระโศกาอาดูรต่อหน้ามหาชนเลย.

เมื่อกระบวนเดินผ่านถนนอันกว้าง คนที่ยืนเฝ้าก็อยู่ไกล แต่เมื่อเดินไปตามถนนเซนต์เจมส์เป็นการชิดเนื้อเล็กน้อย ผู้คนก็เต็มแน่น เหลือที่ไว้แคบจนรถยนต์เกือบจะผ่านไปไม่ได้ เราเดินผ่านไปก็เกือบจะจับแตะผู้คนได้ บ้างก็มีนอนอยู่บนเปลหามริมถนนหน้าตาซีด แสดงว่าเพิ่งจะหายจากการเป็นลม เพราะมายืนคอยอยู่นม

นาน คงจะทั้งเหน็ดเหนื่อยอ่อนเพลียและหิวโหย เมื่อต้องเดินผ่านหมู่คนอันแน่นอัดแอ ข้าพเจ้าเองเริ่มจะรู้สึกไม่สบาย ดูออกจะรู้สึกร้อนจัด สายรัดประคดก็ดูรัดท้องแน่นยิ่งขึ้น หมู่คนยืนอยู่ใกล้อย่างยิ่ง คนหนึ่งข้าพเจ้าจะจำได้ตลอดชีวิต เขายืนอยู่ใกล้ร้องไห้โฮ ๆ เหมือนราวจะขาดใจตายด้วยความทุกข์ แม้แต่ตนเองอาจจะไม่เคยได้เข้าใกล้พระองค์เลย พอกระบวนเลี้ยวซ้ายไปตามถนนยีกกาดิลลิ ข้าพเจ้าก็ยิ่งไม่สบายมากขึ้น จนกลัวจะต้องยอมเสียชื่อและออกจากกระบวน ข้าพเจ้าทราบว่าที่ท้ายกระบวนเขาจัดมีรถยนตร์ตามมาหลายคันสำหรับผู้ที่ทนเดินนานไม่ได้ คือเขาคิดถึงผู้ชรา แต่ถ้าข้าพเจ้าผู้เย็นหนุ่มต้องขอขึ้นรถ ก็จะขายหน้าอดสูที่สุด แต่ความไม่สบายก็หนักขึ้นไม่ใช่เพราะความอ่อนแอ แต่เพราะสายรัดประคด รัดท้องแน่นเกินไป จนบังเกิดความคลื่นเหียน เมื่อถึงสวนไฮด์ปาร์คข้าพเจ้าเกือบจะหมดความทน แต่เคราะห์ดีฝนเริ่มตกปรอย ๆ คล้ายได้น้ำอมฤต นับตั้งแต่บัดนั้นก็รู้สึกหายไม่สบายและโล่งใจอย่างที่สุด.

เมื่อเราไปถึงสถานีแปดดิงตัน หีบพระศพก็ถูกเชิญขึ้นรถไฟพระที่นั่ง พระญาติสนิทพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ กับประธานาธิบดีฝรั่งเศส ขึ้นรถคันเดียวกับหีบพระศพ เจ้านายอื่นๆ อยู่ในรถอีกคันหนึ่ง ติดต่อกันในกระบวนเดียว ในระหว่างทางเห็นแต่ผู้คนยืนอยู่ข้างทาง บ้างก็เพียงแสดงหน้าเศร้า บ้างก็ถึงกับร้องไห้ ข้าพเจ้าอยู่ในรถได้ดื่มเหล้าเชอรี่และกินแซนด์วิช ออกรู้สึกละอายใจที่ต้องทำเช่นนั้น เมื่อเห็นคนนับพันเขายืนร้องไห้อยู่ข้างทางรถไฟ แต่จะทำกะไรได้ ตื่นมาแต่ ๗.๐๐ นาฬิกา เดินมาตั้ง ๓ ชั่วโมง ถ้าไม่ดื่มไม่กินอะไรเลยก็จะไม่ไหว เพราะเมื่อไปถึงวินด์เซอร์ ก็ยังจะต้องเดินกันอีกเป็นเวลานาน เมื่อลงจากรถไฟที่สถานีวินด์-เซอร์แล้ว ก็ยังจะต้องเดินกันอีกไกลราว ๑ ชั่วโมงครึ่ง เพราะไปทางอ้อม จึงถึงโบสถ์เซนต์ยอร์ช (St. George's Chapel) อันเป็นโบสถ์ของตราการ์เตอร์ ที่นั่นมีพิธีทางศาสนาอย่างสั้นและเช่นเดียวกับคนธรรมดา ผิดกันก็แต่มีท่านสังฆราช อาร์ชบิชอป ออฟ แคนเตอเบรี เป็นประธาน เมื่อเขามีการร้องเพลงสวดอันเป็นเพลงโปรดของ

พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ (Hymn: "Abide With Me") ไม่มีผู้ใดที่จะไม่มีน้ำตาคลอ แล้วเจ้าหน้าที่ก็อ่านพระบรมนามาภิไธยเต็มของพระองค์ แต่เปลี่ยนเรียกว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้ศักดิ์สิทธิ์ (His Most Sacred Majesty) แล้วเขาก็อ่านพระบรมนามาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ "สมเด็จพระเจ้าเอดเวิด ที่ ๘ โดย พระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าแห่งราชอาณาจักรรวม เกรตบริเตน และไอร์แลนด์และประเทศหมู่อังกฤษอันโพ้นทะเล พระราชาธิราช พระผู้ทรงพิทักษ์พระศาสนา พระมหาจักรพรรดิแห่งอินเดีย" พระองค์ทรงยืนอยู่ดูทรงผอมกระทัดรัด พระเกศาสีอ่อน ดูทรงหนุ่มแน่น และสมเป็นองชัยและประมุขของมหาราชอาณาจักรอังกฤษ ในไม่ช้าเขาก็กดปุ่มไฟฟ้า พื้นที่ตั้งหีบพระศพก็เลื่อนลงไปยังหลุมใต้ดิน ทุก ๆ คนถวายคำนับ เมื่อพระเจ้าเอดเวิดทรงเอาดินโปรยลงไปตามธรรมเนียมคริสตัง ก่อนจะออกไปจากโบสถ์ เราก็ไปถวายคำนับที่ตรงปากหลุมตรงพื้นอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงไปเข้าแถวเพื่อจับมือกับท่านอาร์ชบิชอปเป็นอันเสร็จงานพระศพกันในตอนนั้น การกลับกรุง

ลอนดอนนั้นเข้านายต่างแยกกันกลับโดยรถยนต์ ค่ำวันนั้นข้าพเจ้าไปเฝ้าทูลหม่อมอาเอียดน้อย ซึ่งได้ทรงลาออกจากราชสมบัติแล้ว ประทับอยู่ที่ตำบลเวอร์ยีเนียวอร์เตอร์ ใกล้ๆ วินด์เซอร์ ทูลเล่าถวายถึงงานที่ได้ไปเห็นมา.

พระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่ไม่ถึงปี คือ ๓๒๕ วัน ก็ทรงลาออกจากราชสมบัติ เหตุผลการลาออกนั้น มีผู้เข้าใจผิดกันอยู่มาก แม้ในประเทศอังกฤษเอง ฉะนั้นขอถือโอกาสนี้อธิบายไว้พอเป็นสังเขป บ้างก็ว่าท่านถูกบังคับให้ลาออก เพราะจะเสกสมรสกับสตรีสามัญ บ้างก็ว่าเพราะจะเสกสมรสกับสตรีชาวอเมริกัน ล้วนไม่เป็นความจริงเลย แต่ก่อนจะบรรยายเรื่องพระเจ้าเอดเวิดโดยเฉพาะ จะต้องขออธิบายถึงการเสกสมรสแบบมอร์กะนะติก (Morganatic Marriage) อันเป็นของที่ไทยเราไม่มี ทางไทยเราดังย่อมทราบอยู่ทั่วกันแล้ว ถ้าเจ้าชายแต่งงานกับเจ้าหญิงต่างองค์ก็ถือยศเดิมของตน ถ้าเจ้าแต่งกับหม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวง ชายาก็คงเป็นหม่อมราชวงศ์

หม่อมหลวงสิ้นไป ถ้าแต่งกับนางสาวสามัญ หญิงผู้นั้นก็เป็นหม่อม ส่วนลูกนั้นจะได้ยศอย่างไรก็แล้วแต่ยศของพ่อ ทางฝรั่งเขาไม่เป็นเช่นนั้น แต่ของเขามีสองธรรมเนียมดังต่อไปนี้

๑) ธรรมเนียมภาคพื้นยุโรป (Continent)

ก) ถ้าเจ้าชายแต่งงานกับเจ้าหญิง ไม่ว่าระหว่างมหาประเทศ ประเทศ หรืออนุประเทศ ภายในยุโรป ลูกจะต้องเป็นเจ้าและมีสิทธิสืบสันตติวงศ์ต่อไป เขาเรียกราชอภิเษก (Royal Marriage) ถ้าเจ้าหญิงมียศต่ำกว่า จะต้องได้เลื่อนยศเท่าสามี แต่ถ้าสามีต่ำกว่า บางทีก็ได้เลื่อนบางทีก็ไม่ได้เลื่อน แล้วแต่ประเทศและเหตุการณ์ ขอตัวไม่อธิบายละเอียดในโอกาสนี้.

ข) ถ้าเจ้าชายแต่งงานกับสตรีสามัญ ถ้าไม่ได้รับอนุญาต การแต่งงานนั้นเป็นโมฆะ ถ้าได้รับอนุญาตจากพระเจ้าแผ่นดิน การแต่งงานก็จะถูกต้องตามกฎหมาย แต่เป็นการเสกสมรสมอร์กะนะติก ชายาไม่ได้เลื่อนยศเป็นเจ้า แต่มักจะได้บรรดาศักดิ์สืบตระกูล

ลูกไม่ได้เป็นเจ้า แต่จะได้บรรดาศักดิ์สืบตระกูลต่อไป ตัวอย่างมีเจ้าฟ้าไมเคล อนุชาองค์เดียวของพระเจ้านิโคลาสที่ ๒ แห่งรุสเซีย แต่งงานกับสตรีสามัญ พระเจ้านิโคลาสทรงตั้งสตรีนั้นเป็นเคาน์เตสส์ บราสซอฟฟ์ (Countess Brassoff) มีโอรสก็ได้เป็น เค้านต์ บราสซอฟฟ์ หลานแท้ๆ ของเอมเปอเรอ แต่ไม่เป็นเจ้า ไม่อยู่ในขอบเขตสืบสันตติวงศ์.

เมื่อพ่อข้าพเจ้าพาแม่มายุโรปท่านก็ถือว่าเป็นชายามอร์กะนะติก ทรงเอายศท่านคือ กรมหลวงพิศณุโลก เป็นบรรดาศักดิ์ชั้น ดุ๊ค ทรงจัดให้กระทรวงการต่างประเทศไทยให้หนังสือเดินทางแก่แม่ของว่า คัทริน ดัชเชสส์ ออฟ พิศณุโลก (Catherine, Duchess of Bisnulok) ซึ่งแม่ยังเก็บไว้ดูเล่นจนบัดนี้ ตามแบบนั้นข้าพเจ้าก็ควรจะได้บรรดาศักดิ์สืบตระกูลอย่าง เค้านต์ บราสซอฟฟ์ แทนจะได้เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอเช่นบัดนี้.

๒) ธรรมเนียมอังกฤษ

ก) การแต่งานแบบมอร์กะนะติกไม่มี ถ้าเจ้าชายแต่งโดยไม่ได้รับอนุญาตก็เป็นโมฆะ ถ้าได้รับอนุญาต

แล้ว ไม่ว่าจะแต่งกับผู้ใด สตรีผู้นั้นจะได้เลื่อนเป็นเจ้าเท่าเทียมกับสามี แต่เจ้าฟ้าหญิงแต่งกับผู้ชายต่ำกว่า ก็ยังเป็นเจ้าฟ้าหญิงต่อไป แต่สามีไม่ได้เลื่อนขึ้นเท่ากับภรรยา กฎอังกฤษมีอยู่ตายตัวว่า สามีจะสูงกว่าภรรยาไม่ได้และจะตามสูงขึ้นเท่าภรรยาก็ไม่ได้.[1]

โอรสและธิดา ถ้าสืบสายกันลงมาจากพระเจ้าแผ่นดิน แม้บิดาและตนเองจะเป็นเจ้าหรือไม่ก็ตาม ถ้าการเสกสมรสเดิมของโอรสและธิดาพระเจ้าแผ่นดินที่ตนได้สืบเนื่องต่อมา ได้รับอนุญาตมาแล้วอย่างเรียบร้อย ก็มีสิทธิในการสืบสันตติวงศ์อย่างเต็มที่ทั้งสิ้นกันหมด จะใกล้ไกลอย่างใดก็ชั่วแต่ตามลำดับทางเป็นญาติ ไม่เกี่ยวกับยศ คือเขาถือเอาตามสายตรงลงไป หรือให้ใกล้สายตรงที่สุด.

---

1 อาจจะมีผู้เถียงว่าพระสวามีของเจ้าฟ้าหญิงเอลิซะเบธ เมื่อก่อนอภิเษกก็เป็นแต่ เรือโท ฟิลิป เม้านต์แบตเตน แล้วได้เลื่อนเป็น H. R. H. ที่จริงมิเป็นเช่นนั้น แต่เดิมเป็นเจ้ากรีซชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอมาแล้ว แต่เพราะเปลี่ยนสัญชาติเป็นอังกฤษ จึงพ้นยศเจ้ากรีซ เมื่ออภิเษกกับเจ้าฟ้าหญิงก็ได้ยศ H .R. H. คืน ไม่ใช่แต่งตั้งขึ้นใหม่ แต่เป็นยศ H. R. H. ของอังกฤษ.

ข) พระเจ้าแผ่นดินถ้าเป็นโสด ไม่ต้องทรงขออนุญาตใครเลย จะอภิเษกกับใครก็ได้ และผู้นั้นจะต้องได้เป็นสมเด็จพระราชินี (Her Majesty The Queen) ฉะนั้น การที่พระเจ้าเอดเวิดจะทรงแต่งกับนางซิมพ์สันสตริอเมริกันคนโปรดก็จะแต่งได้ ไม่มีผู้ใดหวงห้ามได้ แต่นางซิมพ์สันจะต้องเป็นควีน.

พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษเป็นประมุขของคณะพระ-ลัทธิอิงก์แลนด์ (Church of England) พระคณะนั้นไม่ยอมให้ผู้ที่หย่าร้างมาแล้ว เข้าแต่งงานอีกในโบสถ์ ฉะนั้นจะทรงแต่งกับนางซิมพ์สันในโบสถ์ก็จะไม่ได้ เพราะเธอได้หย่ามาสองครั้งแล้ว สามีเดิมทั้งสองคนก็ยังมีชีวิตอยู่.

อีกประการหนึ่งพิธีสวมมงกุฎก็เป็นพิธีศาสนา จะเข้าไปให้สังฆราชสวมมงกุฎถวายในโบสถ์ เมื่อได้ไปทรงอภิเษกโดยเพียงจดทะเบียนกับนายอำเภอมาก่อนก็จะดูกะไรอยู่ พระราชประสงค์ก็คือจะสงวนเรื่องนางซิมพ์สันนี้ไว้เงียบ ๆ จนการสวมมงกุฎจะสำเร็จไปแล้ว

ซึ่งกะจะมีวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ จึงจะเริ่มเสร็จจากนายกรัฐมนตรี และท่านสังฆราช.

ความจริงข่าวเรื่องนางซิมพ์สันนี้ ทั้งสหรัฐอเมริกาทราบกันอยู่ทั่วถึง เพราะหนังสือพิมพ์ลงกันอย่างเปิดเผย หนังสือพิมพ์ที่อังกฤษแสดงความจงรักภักดี แม้ไม่มีผู้ใดห้ามปรามเลย ก็ไม่เอาข่าวนั้นมาลงต่อในอังกฤษ คนอังกฤษจึงยังไม่ทราบ.

ครั้นถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงเกิดเหตุขึ้นทั้งสองอย่าง มีท่านบิชอปองค์หนึ่ง เกิดกล้าพูดขึ้นในเวลาเทศน์ ว่าอีกไม่ช้าก็จะถึงเวลาสวมมงกุฎ ท่านสงสัยว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเข้าพระทัยหรือเปล่า ว่านั่นเป็นพิธีศาสนา บิชอปองค์นั้นยังกล้าทูลถามย้ำจากบัลลังก์เทศน์ต่อไป ว่าทรงเลื่อมใสจริง ๆ หรือ นั่นก็แปลว่าพูดถึงข้อที่พระเจ้าแผ่นดินทรงรักใคร่อยู่กับสตรีที่เคยมีผัวมาแล้วสองคน ซึ่งยังมีชีวิตอยู่ อันตามลัทธิอังกฤษถือว่าผิด เมื่อเช่นนั้นหนังสือพิมพ์ก็ปิดเรื่องไม่ได้อีกต่อไป จึงลงถึงนางซิมพ์สันกันอย่างเปิดเผย อีกอย่างหนึ่งก็คือเมื่อเสด็จกลับมาจากการตรวจทหารรักษา

พระองค์ กำลังทรงม้าอยู่ มิคนวิกลจริตเอาปืนพกขว้างถูกเท้าม้า ทรงรำลึกขึ้นได้ว่าเขาอาจจะยิงพระองค์ก็ได้ เลยรู้สึกว่าได้อยู่ใกล้อันตรายและอาจจะมีอีก จึงทรงใคร่จะอภิเษกสมรสกับนางซิมพ์สันเร็ว ๆ.

ทรงเรียกนายกรัฐมนตรี บอลด์วิน มาเฝ้าและตำรัสถาม มร. บอลด์วินทูลตอบว่าอภิเษกก็ได้ คนโดยมากน่ะเขาก็จะไม่ชอบ แต่เขาก็ทำอะไรไม่ได้ และสตรีผู้นั้นจะต้องได้เป็นควีน จะต้องมีเกียรติเท่า ควีนแมรี พระราชมารดา ทรงพึมเช่นนั้นก็อีกอัก ตรัสว่าไม่อยากให้เป็นควีน อยากจะแต่งอย่างไปรเวตให้เป็นซายามอร์กะนะติก. มร. บอลด์วิน ทูลว่าธรรมเนียมนั้นที่อังกฤษไม่มี จะมีก็ต้องออกพระราชบัญญัติ ทรงขอให้รัฐบาลร่างพระราชบัญญัติ มร. บอลด์วิน ทูลว่าจะไม่ยอมร่าง และจะขอทูลลาออกจากตำแหน่ง ทั้งยังทูลอีกว่า มร. แอตตลี หัวหน้าฝ่ายค้าน ถ้าได้เป็นนายกรัฐมนตรี ก็จะไม่ยอมออกร่างพระราชบัญญัติเช่นเดียวกัน ทั้งยังทูลว่าได้สืบถามรัฐบาลชาติอังกฤษ

อิสระทุก ๆ ชาติ ในเครือจักรภพอังกฤษแล้ว เขาก็ล้วนแต่จะไม่ยอมทั้งสิ้น.

พระเจ้าแผ่นดิน ก็อยู่ในฐานะ ทรงกลืนไม่เข้าคายไม่ออก จะเอาทางมอร์กะนะติกก็ไม่มีใครยอม จะให้นางซิมพ์สันเย็นควิน พระองค์เองก็ไม่ยอม เพราะทรงทราบดีว่าคนโดยมากเขาจะไม่นับถือ ก็เลยตกลงพระทัยลาออกจากราชสมบัติเสียโดยพระองค์เอง.

ต่อมาเมื่อเร็ว ๆ นี้ (พ.ศ. ๒๔๙๓) เมื่อทรงเย็นตุ๊ค ออฟ วินด์เซอร์ ทรงแต่งเรื่องชีวิตของพระองค์เองทรงไว้ ว่ามีคนคิดจะช่วยเหลือ พระองค์ให้ได้อยู่ครองราชย์ต่อไป จนอาจจะมีสงครามกลางเมืองได้ แต่เพราะไม่ทรงอยากจะได้ราชสมบัติโดยการนองเลือด จึงไม่ยอมให้ช่วย ทรงลาออกจากราชสมบัติเสียดีกว่า ข้อนี้ข้าพเจ้าเสียใจที่จะสนับสนุนไม่ได้ ข้าพเจ้าอยู่อังกฤษเวลานั้น ไม่เชื่อเลยว่าจะมีคนช่วยพระเจ้าเอดเวิดมากพอจนถึงจะมีสงครามกลางเมือง น่าจะเย็นเพราะว่าตั้งกว่า ๑๐ ปีภายหลัง จะมีคนที่เข้าเฝ้าเพื่อทูลสะพอจะให้โปรด ก็เลยพลอยทรงเชื่อไปด้วย.

เมื่อพระอนุชา ดุ๊ค ออฟ ยอร์ค เสด็จขึ้นครองราชย์เป็น พระเจ้ายอร์ชที่ ๖ ก็ทรงสถาปนาพระเชษฐาเป็น ดุ๊ค ออฟ วินด์เซอร์ ถวายคืนพระยศเป็นเจ้าฟ้า (His Royal Highness) แต่แปลกที่มีบ่งอยู่ว่าสำหรับเฉพาะพระองค์เท่านั้น แปลว่าต่อไปเมื่อทรงเสกสมรสกับนางซิมพ์สันเธอก็ได้เป็นดัชเชสส์ แต่ไม่ได้เลื่อนเป็นเจ้าฟ้า เป็นแต่ดัชเชสส์อย่างภรรยาขุนนางสืบตระกูลชั้นสูงสุด และมีคำนำนามเช่นเดียวกับภรรยาของท่านพวกนั้น (Her Grace).

เรื่องการลาออกจากราชสมบัติของพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ เป็นอันสรุปความได้ดังกล่าวมาแล้ว.

ในตลอดรัชกาลอันสั้นของพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ ข้าพเจ้ามิได้มีโอกาสเฝ้าเลย. ข้าพเจ้าไม่ได้ลองขอเฝ้าทั้งนี้มิใช่ไม่อยากเฝ้า และไม่มีความประสงค์จะอวดว่าถ้าขอเฝ้าท่านก็จะยอมให้เฝ้า ที่มิได้ขอเฝ้าก็เพราะแลไม่เห็นช่องเสียเลยตามชีวิตที่ท่านทรงดำเนินอยู่ ท่านไม่อยู่อย่างไปรเวตที่พระราชวังบัคกิงแฮม อย่างพระราชบิดา คงไปประทับอยู่ที่นอกเมือง ณ ฟอร์ตเบลเวแดร์

อย่างเมื่อทรงเย็น ปรินซ์ ออฟ เวลส์ ดังได้ทรงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังที่กรุงบรัสเซลส์ เสด็จมายังพระราชวังก็เพื่อราชการ จะเฝ้าทางราชการก็ไม่มีตำแหน่ง ส่วนราชสำนัก ไปรเวต ที่ ฟอร์ตเบเวเดร์ ก็มีห้อมล้อมไปแต่พระสหายอันสนิท มีนางซิมพ์สันเย็นประธาน แม้แต่พระญาติวงศ์ที่สนิทก็มิได้โผล่เข้าไปเกี่ยวข้อง คล้าย ๆ กับพระราชสำนักรัชกาลที่ ๖ ที่เมืองไทยเราฉะนั้น.

คราวต่อไปที่ข้าพเจ้าจะต้องแทนพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็คืองานราชาภิเษกสวมมงกุฎพระเจ้ายอร์ชที่ ๖ เย็นอันว่าจะมีในวันเดียวกันกับที่กะไว้ถวายพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ คือวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ ข้าพเจ้ามีความยินดีเย็นพิเศษที่ได้รับเลือกไปแทนพระองค์ในงานนี้ เพราะทำให้รู้สึกว่าได้รับสืบเนื่องมาจากพ่อ ซึ่งได้เสด็จไปแทนพระองค์ในงานสวมมงกุฎพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ ข้าพเจ้าได้เลือกเอาเรืออากาศเอกขุนรณนภากาศเย็นองครักษ์ไทยอีก ทั้งยังมี *หลวงสิริราชไมตรี (จรูญ สิงหเสนี)* ถูกส่งมาเย็นกรมวังตาม

เสด็จอีกคนหนึ่ง ส่วนองครักษ์ทางอังกฤษที่เขาจัดมาให้คราวนี้เป็นนาวาเอกทหารเรือ.

ผู้แทนต่างประเทศที่มีไปในงานนั้นเขาแบ่งออกเป็นหกชั้น คือ (๑) เจ้านายที่เป็นยุพราชหรือรัชทายาทของชาติที่มีเอกอัครราชทูตที่อังกฤษ (๒) เจ้านายของชาติที่มีเอกอัครราชทูต แต่ไม่ทรงเป็นยุพราชหรือรัชทายาท (๓) เจ้านายที่เป็นยุพราชหรือรัชทายาทของชาติที่มีเพียงอัครราชทูต (๔) ผู้แทนที่ไม่เป็นเจ้า แต่แทนชาติที่มีเอกอัครราชทูต (๕) เจ้านายที่ไม่เป็นยุพราชหรือรัชทายาทของชาติที่มีเพียงอัครราชทูต. (๖) ผู้แทนที่ไม่ใช่เจ้าของชาติที่มีเพียงอัครราชทูต. การจัดเช่นนี้เขาทำอย่างเดียวกันในสมัยพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ คราวนั้นพ่อเสด็จมาในฐานเป็นรัชทายาทจึงอยู่ในจำพวก (๓) ข้าพเจ้าไปคราวนี้อยู่ในประเภท (๕) และต่ำมากที่สุดในประเภทนั้น ทั้งนี้เพราะอาวุโสของเจ้านายเขาจัดโดยว่าพระเจ้าแผ่นดินของตนอยู่ครองราชย์มานานเท่าใด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราเพิ่งจะได้ทรงครองราชย์มาสองปีเท่านั้น.

หากว่าเจ้าฟ้าอุมแบร์โตเสด็จมาก็จะได้ทรงเป็นผู้นำทั้งหมด ทั้งนี้เพราะทรงเป็นยุพราชของอิตาลีซึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินครองราชย์มานานที่สุดในหมู่ชาติที่มิเอกอัครราชทูต แต่ไม่ได้เสด็จมาเพราะรัฐบาลอิตาลีโกรธอังกฤษที่ได้เชิญผู้แทนของพระเจ้าเฮลิ เซลาสซิ พระเจ้าแผ่นดินอะบิสสิเนียนอกราชสมบัติ เพราะอิตาลีถือว่าพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีทรงเป็น พระเจ้าแผ่นดิน อะบิสสิเนียแทนแล้วโดยปราบดาภิเษก แต่อังกฤษไม่รับรอง ฉะนั้นผู้นำคณะผู้แทนจึงตกได้แก่เจ้าฟ้าชิชิบู พระอนุชาของสมเด็จพระจักรพรรดิญี่ปุ่น เป็นของแปลกที่ผู้นำทั้งครั้งพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ และที่ ๖ จะมาจากประเทศที่จะกลายเป็นศัตรูไปภายในไม่กี่ปี ผู้นำผู้แทนครั้งพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ คือ มกุฎราชกุมารเยอรมนี ผู้ที่ได้ทรงรับสมญาว่า "พ่อหนูวิลลี่" (Little Willie).

พิธีราชาภิเษกสวมมงกุฎพระเจ้ายอร์ชที่ ๖ ข้าพเจ้าเคยบรรยายไว้อย่างละเอียดครั้งหนึ่งแล้ว เมื่อยังจำได้คิดอยู่ ฉะนั้นจึงจะขอไม่บรรยายละเอียดยืดยาวอีก

ครั้งหนึ่ง[3] จะขอนำมากล่าวก็แต่เพียงความรู้สึกบางอย่าง งานพิธีสวมมงกุฎเองในโยสถ์เวสต์มินสเตอร์อันมหึมานั้นดูงดงามสง่าน่าดูจนเกินขนาด ทำให้ความรู้สึกซาไปเสียจนเกือบจะสังเกตอย่างละเอียดไม่ไหว เจ้าชายเฟลิกซ์แห่งลุกเซมเบอร์กซึ่งประทับติดอยู่ใกล้ๆ ข้าพเจ้า ทรงกระซิบว่า "นี่แหละ ก่อนจะทำอะไรให้มโหฬารได้ถึงเพียงนี้ ก็จะต้องเย็นกึ่งเข้าโลก" มีข้อที่น่าเสียดายก็คือท่านพวกพระนั้นดูจำอะไรขึ้นใจไม่ได้เลย แม้จะต้องกล่าวถ้อยคำอะไรเพียงสั้นๆ ก็ดูต้องอ่านจากกระดาษกันทั้งนั้น ถ้าท่องขึ้นใจกันได้อย่างพระไทยของเรา จะทำให้พิธีนั้นสง่าขึ้นอีกเป็นแน่ ตอนที่น่าดูเป็นพิเศษก็คือ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงสวมพระมหามงกุฎแล้ว ท่านพวกเปียร์ (Peer) คือขุนนางสืบตระกูลทุกๆ คน ก็สวมมงกุฎย่อมของตนขึ้นพร้อมกันหมด เมื่อพระราชินีทรงพระมงกุฎ ภรรยาของเปียร์ก็สวมมงกุฎน้อยพร้อมๆ กันหมดด้วยอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเสร็จพิธีอันกิน

3 เชิญดูหนังสือ "ชุมนุมจุลจักรสาร" (เล่ม ๑) ของ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๐

เวลาหลายชั่วโมง พระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีเสด็จขึ้นราชรถทองเข้ากระบวนกลับพระราชวัง พวกผู้แทนก็ได้รับเชิญไปกินอาหารกลางวันในสภาขุนนาง ฉะนั้นจึงมิได้มีโอกาสได้เห็นกระบวนแห่แม้แต่แวบเดียว ราชรถทองนั้นพ่อได้ซื้ออย่างทำเงิน ของเล่นมาประทานข้าพเจ้าเมื่อเสด็จมาในพิธีนั้นครั้งก่อน.

นอกจากงานพิธีในโบสถ์ ยังมีการเลี้ยงดูและรื่นเริงต่าง ๆ อีกอย่างมากมาย นับไม่ถ้วน การเลี้ยงอาหารค่ำที่พระราชวังบัคกิงแฮมคืนวันสวมมงกุฎนั้นเองเป็นวิเศษที่สุด มีผู้นั่งโต๊ะหลาย ๆ โต๊ะในห้องอันใหญ่เป็นจำนวนคนตั้งสามร้อย ผู้ชายล้วนแต่แต่งเต็มยศทั้งสิ้น ประดับเหรียญตราและสายสะพายเต็มอก ผู้หญิงก็มีเพชรพลอยแพรวพราวใหญ่โตอย่างไม่เคยได้เห็น ทำให้ของที่เรามีดูเป็นธรรมดา โต๊ะสำคัญนั้นมีอยู่สาม มีพระเจ้าแผ่นดิน พระราชินี กับพระพันปีแมรี ทรงเป็นประธานองค์ละโต๊ะ ข้าพเจ้าได้ถูกจัดให้นั่งโต๊ะพระราชินี อยู่ถัดไปจากพระองค์พระราชินีทางด้านซ้ายเพียงสองที่ และพระราชินีได้ทรงหันมาตรัสกับ

ข้าพเจ้าหลายครั้งแม้ต้องตรัสผ่านผู้อื่นสองท่าน ผู้ที่ประทับอยู่ข้างขวาของข้าพเจ้าก็คือ เจ้าฟ้าหญิงยูลิอานา รัชทายาทแห่งฮอลแลนด์ ซึ่งข้าพเจ้าเคยรู้จักมาก่อนแล้ว และซึ่งในงานนี้ได้เห็นว่าทรงเย็นเจ้านายที่ทั้งมีพระทัยดีและทั้งช่างคุย พระสามีเจ้าชายเบอร์นาดนั้นทรงเล่าว่าเมื่อยังเย็นนักเรียนอยู่ที่กรุงปารีส เคยมีเพื่อนเย็นนักเรียนไทยหลายคน ทั้งสองพระองค์ทรงชักชวนอย่างแข็งแรงให้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมที่ฮอลแลนด์ แต่โอกาสจะยังไม่อำนวยอีกเย็นเวลาหลายปี.

ภายหลังการเลี้ยงอาหาร มีการยืนดื่มกาแฟกันอยู่ในห้องรับแขก ยังเอิญข้าพเจ้ายืนอยู่ใกล้องค์พระ-เจ้าแผ่นดิน ท่านทรงพระดำเนินเข้ามาคุย กับข้าพเจ้าอย่างกันเองเหมือนแต่ก่อน ทรงยื่นหีบบุหรี่ของพระองค์มาให้ข้าพเจ้าหยิบสูบ และทรงจุดพระราชทาน และเราคุยกันอย่างสนิทสนม พระเจ้ายอร์ชที่ ๖ มีพระนิสัยคล้ายพระราชบิดาหลายอย่าง ทรงมีพระทัยดีโปรดตรัสตรงไปตรงมา ฉะนั้นเวลาคุยกับท่านจึงคุยได้อย่างธรรมดาที่สุด. เมื่อคุยกับพระเจ้าแผ่นดินนานพอ

สมควรแล้ว และท่านเสด็จไปคุยกับผู้อื่น ข้าพเจ้าเหลือบไปเห็นพระราชินีทรงยืนอยู่พระองค์เดียวในอีกด้านหนึ่งของห้องใหญ่ ไม่มีผู้ใดยืนอยู่ใกล้ ๆ เลย ทรงสีขาวมีลายเงินอันตัดกันดีกับสายสะพายสีน้ำเงินแปร็ดของตราการ์เตอร์ เข้ากันดีสองสีนี้ดังควินแมรีก็เคยโปรดทรง บัดนั้นดูทรงงามยิ่งกว่าธรรมดาผิดปกติ ข้าพเจ้าเดินเข้าไปเฝ้าและอดไม่ได้ต้องทูลว่า "หวังว่าจะไม่กริ้วแต่หม่อมฉันจำเป็นจะต้องทูลว่าวันนี้ทรงงามอย่างที่สุด" ทรงยิ้มน้อย ๆ พลางตอบว่า "ทำไมจะโกรธ ฉันควรจะขอบใจเธอ" ข้าพเจ้าจึงทูลถามต่อไปว่า "เห็นจะทรงเหนื่อยมากวันนี้ เพราะพิธีนานเหลือเกิน" ทรงตอบว่า "การเหนื่อยนั้นไม่เท่าไรหรอก แต่รู้สึกตื่นตันไปด้วยความเลื่อมใสและตื่นเต้น" (ทรงใช้คำอังกฤษว่า moved ซึ่งข้าพเจ้าแปลเป็นไทยให้สั้นกว่านี้ไม่ได้).

เจ้านายต่างประเทศที่เสด็จมาในงานนั้น ข้าพเจ้าเคยได้พบแล้วเกือบทุกพระองค์ แต่นี่เป็นครั้งแรกที่ได้พบเจ้าฟ้าชิชิบุแห่งญี่ปุ่น เป็นเจ้านายที่ออกจะเงียบและ

ถ่อมพระองค์ มิชายาเป็นชาวญี่ปุ่นสามัญที่สวยและน่ารัก ออกจะคล้าย ๆ สมเด็จพระนางรำไพพรรณีของไทยเรา แต่งามไม่ถึงสมเด็จ เคยศึกษาที่อังกฤษและอเมริกา เพราะบิดาเป็นอัครราชทูตทั้งสองแห่ง เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปในงานวันแรก ท่านเจ้าฟ้าชิชิบูทรงขอจะแนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จักกับเจ้านายฝรั่งต่าง ๆ ทั้งนี้เพราะคงทรงถือว่าเป็นอาวุโสในทางอาเซีย แต่ในไม่ช้าก็ทรงเห็นได้ว่าข้าพเจ้ารู้จักเสียเกือบหมดแล้ว ในระหว่างที่ทรงพักอยู่ที่ลอนดอน ข้าพเจ้าได้ไปเฝ้าเยี่ยมเจ้าฟ้าชิชิบูที่โรงแรม คุยกันอยู่นาน ได้เรียนถึงชีวิตในพระราชสำนักญี่ปุ่นมาไว้มาก เจ้าอาเซียอีนมีอีกองค์หนึ่งก็คือ มกุฎราชกุมาร *ซอดี อะเรเบีย* (Saudi Arabia) เคยเป็นเมืองขึ้นของตุรกี แต่อังกฤษยกขึ้นเป็นราชอาณาจักร์ภายหลังมหายุทธสงคราม เจ้าองค์นั้นตรัสภาษายุโรปไม่ได้เลยจนคำเดียว ก็เลยคุยกับใครไม่ได้เกินสามสี่ประโยคโดยมีล่าม ต่อจากนั้นก็มีเจ้าอาฟกานิสตาน ชาห์ วาลี คาน ซึ่งข้าพเจ้าเคยรู้จักแล้วที่กรุงบรัสเซลส์ ตรัสได้แต่ภาษาฝรั่งเศส.

การเลี้ยงที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งก็คือการเลี้ยงอาหารค่ำที่กระทรวงการต่างประเทศ อันมีพระเจ้าแผ่นดินพระราชินี และพระพันปีเสด็จ รัฐมนตรีบัดนี้คือ *มร. แอนโธนี อีเดน* (Mr. Anthony Eden). การเลี้ยงคืนนั้นเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้ามีโอกาสได้พบและคุยสนทสนมกับผู้แทนประธานาธิบดีต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าดูถูกดอด้วยมากที่สุดก็คือ *ดร. มิลาน โฮดจา* (Dr. Milan Hodzǎ) นายกรัฐมนตรี เชโกสโลวาเกีย และ *จอมพล ฟอน บลอมเบอร์ก* (Field – Marshal von Blomberg) บัดนี้เป็นแม่ทัพยกเยอรมัน ซึ่งมาเป็นผู้แทนฮิตเลอร์. เป็นคนละมุนละม่อมอ่อนน้อมถ่อมตัวยิ่ง ไม่สมกับที่จะถือคทาจอมพลอันมหึมา ไม่เหมือนนายพลปรัสเซียดังที่เรามักจะนึกเอาไว้ และก่อนมหาสงครามครั้งหลังนี้ก็ได้ถูกฮิตเลอร์ไล่ออก.

ภายหลังการเลี้ยงมีงานลิลาศใหญ่ เรียกว่าลิลาศแผ่นดิน (State Ball) ที่พระราชวัง เป็นภาพอันงามตระการตาหรูหรายิ่งกว่าที่ภาพยนตร์จะทำได้ดีจริง ผู้ชายแต่งเต็มยศทั้งหมด ของที่แปลกก็คือ เวลา

พระเจ้าแผ่นดินยังประทับอยู่ ผู้ที่จะเข้าลิลาศได้ก็คือพวกเจ้านาย พระเจ้าแผ่นดินกับพระราชินีทรงเปิดบอลล์คู่แรกก่อนจนจบเพลง แล้วเจ้านายก็ออกลิลาศกันเจ็ดแปดคู่ กรมวังเขายืนสี่มุมเอาเชือกกั้น คนอื่นๆที่เชิญมานับร้อยๆ (แม้แต่คนชั้นสูงที่สุด) ก็ได้แต่ยืนเบียดกันดูรอบวงเชือก ข้าพเจ้าทำการลิลาศสองครั้งเท่านั้น ครั้งหนึ่งกับดัชเชสส์ ออฟ กล๊อสเตอร์ อีกครั้งหนึ่งกับดัชเชสส์ ออฟ เค้นต์ นอกจากนั้นก็นั่งคุยกับเจ้านายอื่นๆบนยกพื้น ข้างหลังพระเก้าอี้พระเจ้าแผ่นดินและพระราชินี กำลังคุยอยู่กับเจ้าฟ้าชิชิบู ทรงจับดารามหาจักรีที่ข้าพเจ้าติดอกอยู่ ทรงชมว่างามที่สุดในบรรดาตราที่มีในโลกนี้ ตรัสว่าพระองค์ไม่เคยได้และอยากจะได้ ครั้นข้าพเจ้ากลับไปเมืองไทยก็ทูลพระองค์อาทิตย์ฯ เมื่อทรงเป็นผู้สำเร็จราชการฯ เพื่อจะได้ทรงแข่งแก่รัฐบาล. ถึงเวลาราวเที่ยงคืนครึ่ง พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพาพวกเจ้านายเข้าห้องเสวยสัปเปอร์ กรมวังก็ลดเชือก ปล่อยให้ใครๆทำการลิลาศได้ ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นเช่นนั้นมาแต่ก่อน ก็อดนึกขันในใจไม่ได้ว่า "เออ ไปเชิญเขา

มาเต้นรำ แล้วก็ไม่ให้เขาเต้นจนกว่าจะออกไปเสียจากห้อง ดูก็แปลกดี.”

เจ้าฝรั่งองค์หนึ่งที่ข้าพเจ้าได้พบครั้งแรกในงานนั้นก็ คือ เจ้าฟ้า ไมเคิล มกุฎราชกุมารรูเมเนีย เมื่อสมเด็จปู่ของท่านสิ้นพระชนม์ เคยได้เย็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วครั้งหนึ่ง เพราะพระบิดาถูกตัดออกจากราชสมบัติ แต่พระบิดาก็เสด็จกลับไปเอาราชสมบัติคืน คือ เย็นพระเจ้าคาโรลที่ ๒ เวลาเสด็จมากรุงลอนดอนเจ้าฟ้าไมเคิลทรงพระชนม์ ๑๘ ดูเหมือนเด็กนักเรียนอังกฤษมากกว่าอะไรอื่น พอทรงทราบว่าจะมีการแข่งรถยนต์เมื่อวันเสาร์ก็อยากจะเสด็จไปด้วยกับข้าพเจ้า แต่เมื่อทรงถามองครักษ์ เขาทูลว่าเสด็จไม่ได้ เพราะมินัดจะไปตรวจลูกเสือเสียแล้ว พระพักตร์ก็เศร้าและเสียพระทัยอย่างเด็ก ๆ.

สรุปความว่าข้าพเจ้าเคราะห์ดีอย่างยิ่งที่ได้ไปเห็นงานอันมหึมาเช่นนั้นอย่างใกล้ชิด นับเป็นบุญแก่ตัวอย่างที่สุด ที่นั่นดูมีผู้แทนจากทุก ๆ ชาติมาชุมนุมกันอย่างรื่นเริง อดคิดภายหลังอย่างน่าหวาดเสียวไม่ได้ว่าภายในเวลาสองปีกว่า ๆ เท่านั้น ชาติต่าง ๆ เหล่านั้นก็จะ

กลับกลายเป็นศัตรูต่อกัน ทำการรบพุ่งกันอย่างทรหดโหดร้ายเป็นเวลาหลายปี เมื่อคิดเช่นนั้นก็ได้แต่พนมมือขึ้นไหว้พระ และนึกตามสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าในโลกนี้มีแต่ความไม่เที่ยงทั้งสิ้น.

หน้าที่สุดท้ายที่ข้าพเจ้าได้กระทำแทนพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็คือเมื่อข้าพเจ้ากลับจากเมืองไทยในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๘๐ มาเมืองอังกฤษอีก ข้าพเจ้าได้รับบัญชาคณะผู้สำเร็จราชการฯ ให้นำตราจักริไปถวายพระเจ้ายอร์ชที่ ๖ พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ เคยได้มาแล้ว และพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ ก็เคยได้รับเมื่อยังทรงเป็นปรินซ์ ออฟ เวลส์ ข้าพเจ้านำตราไปยังพระราชวังบัคกิงแฮมตามวันที่นัด พระเจ้ายอร์ชทรงรับข้าพเจ้าอย่างกันเองสองต่อสองในห้องทรงพระอักษร โปรดให้นั่งเก้าอี้นวมคุยกันกับพระองค์ท่านหน้าเตาไฟ ต่างสูบบุหรี่และคุยกันอยู่เป็นเวลานาน ทรงคุยอย่างตรงไปตรงมาตามเคย.

ข้าพเจ้ายังอาจกล่าวได้ว่าบรรดาตราต่าง ๆ ในโลก

นั้น ข้าพเจ้ารู้จักเกือบหมด นอกจากตราใหม่ ๆ ของประเทศใหม่ ๆ ซึ่งโดยมากก็ดูกำมะลอหรือทิบทับไม่สู้งาม แต่ในบรรดาเหรียญตราที่งาม จะหาอะไรมาสู้ตราจักริของไทยเราไม่ได้ ทั้งตารามหาจักริ ทั้งจุลจักรที่ห้อยสายสะพายเหลือง ทั้งสร้อยคอ ดูโปร่งและเข้าขนาดกันเหมาะเจาะ และสีสันอันเย็นลงยาก็เข้ากันอย่างวิเศษ ใคร ๆ เห็นก็ต้นเต้นชมเชย แม้พระเจ้ายอร์ชที่ ๖ จะเคยทรงได้รับตรามาแล้วนับไม่ถ้วน เมื่อข้าพเจ้าเปิดหีบถวายก็ทรงตะลึง ต่อไปสักครู่จึงทรงชมเชยอย่างมากมาย เมื่อทรงรับหีบกำมะหยี่สีน้ำเงินแก่ไปวางไว้แล้ว ก็ทรงยื่นหีบหนังสีแดงแก่มายังข้าพเจ้าพลางตรัสว่า "ขอเธอได้รับตราของฉันนี้ด้วย" ตรานั้น คือ ตราราชวิกตอเรีย (Royal Victorian Order) ข้าพเจ้าได้รับชั้นที่ ๑ ก็เลยได้เป็นอัศวินมหากางเขนกิตติมศักดิ์ (Honorary Knight Grand Cross) ที่เป็นกิตติมศักดิ์ก็เพราะไม่ใช่สัญชาติอังกฤษ แต่มีสิทธิประดับตรานั้นอย่างเต็มที่ ตราราชวิกตอเรียนั้น

ควินวิกตอเรียทรงสร้างขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ ถ้าจะเปรียบกับของไทยก็ได้แก่รัตนาภรณ์ คือสำหรับพระราชทานเจ้านายและบุคคลที่สนิทสนม และที่รับราชการส่วนพระองค์หรือพระราชวงศ์ มีห้าชั้น เช่นรัตนาภรณ์ แต่ผิดกันคือของเขาไม่มีประจำรัชกาล มีเหมือนกันหมดทุกรัชกาล และของเขาเย็นตรา ไม่เย็นเหรียญอย่างรัตนาภรณ์ ฉะนั้นทั้งห้าชั้นจึงเย็นชั้น ๑ สายสะพายกับตารา ชั้น ๒ ห้อยคอกับตารา ชั้น ๓ ห้อยคอเท่านั้น ชั้น ๔ เย็นเหรียญกลางเขนลงยา ชั้น ๕ เย็นเหรียญกลางเขนเงิน เนื่องด้วยอังกฤษมีตราถึง ๙ อย่างและเขานับสูงต่ำกันด้วยอายุของตรา ตราวิกตอเรียเย็นตราใหม่เกือบที่สุด ว่าตามกฎแล้วจึงนับว่าต่ำมาก แต่สำหรับคนอังกฤษเขาไม่คิดว่าเช่นนั้นเพราะได้ยาก ยิ่งชั้น ๑ แล้วนอกจากเย็นข้าราชสำนัก กว่าจะได้มักจะได้ตราชั้น ๑ อื่น ๆ อันเย็นทีว่าสูงกว่ามาก่อนแล้ว ฉะนั้นจึงจะเปรียบต่ำสูงกับตราอื่น ๆ ไม่ได้ ก่อนข้าพเจ้าเคยมีคนไทยได้ตราชั้น ๑ สองพระองค์เท่านั้นคือ ทูล-

หม่อมลุงกับพ่อ ภายหลังข้าพเจ้าพระองค์อาทิตย์ ๆ จะยังได้รับอิกพระองค์หนึ่ง และเท่าที่ข้าพเจ้าทราบทรงเป็นพระองค์เดียวที่ได้รับตรานี้ โดยมิได้เคยคุ้นเคยกับพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษองค์หนึ่งองค์ใด.

ในการคุยกันวันนั้น พระเจ้ายอร์ชที่ ๖ ตรัสถึงเรื่องต่าง ๆ หลายอย่าง แต่ที่ข้าพเจ้าจำได้ จับใจอยู่ตอนหนึ่งก็คือ "เออ อ้ายโลกเรานี่เห็นจะเป็นบ้ากันเสียแล้ว เปิดหนังสือพิมพ์ดูทีไรก็พบแต่ข่าวร้าย."

บทที่ ๑๙

จัดการแข่งรถ

การช่วยจัดการแข่งรถให้กับพิระ เป็นส่วนสำคัญอันหนึ่งในชีวิตของข้าพเจ้า ซึ่งได้ทำอยู่หมดด้วยกันถึงเกือบแปดปี ฉะนั้นจะไม่นำมากล่าวถึงไม่ได้ในหนังสืออันเป็นเรื่องชีวิตของข้าพเจ้า เพราะหนังสือเล่มนี้เป็นเรื่องของข้าพเจ้า ฉะนั้นจะได้บรรยายถึงการแข่งรถในตอนที่เกี่ยวกับข้าพเจ้าโดยตรงเป็นส่วนมาก แทนที่จะบรรยายอย่างละเอียดถึงการแข่งรถของพิระ หนังสือเกี่ยวกับการแข่งรถของพิระโดยตรง ข้าพเจ้าก็ได้แต่งขึ้นและมีพิมพ์ออกจำหน่ายหลายเรื่องแล้ว ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ข้าพเจ้าเองชอบรถยนต์มาตั้งแต่เด็กๆ ภายในปีสุดท้ายก่อนจะทิวงคต พ่อได้ทรงสอนให้ข้าพเจ้าขับรถวอนเดอเรอของท่าน เมื่อทิวงคตแล้ว

ข้าพเจ้ายังคงใช้รถ วอนเดอเรอคันนั้น และขับ อยู่เอง จน ต้องออกมาเรียนเมืองนอก ข้าพเจ้าลาจากรถวอนเดอ-เรอที่วังสุโขทัย ในวันออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ ดังได้ บรรยายไว้แล้วในภาคที่หนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าอยู่มหาวิทยา-ลัยเคมบริดจ์ได้หนึ่งปี ทูลหม่อมอาเอียดน้อย ก็พระราชทานรถวัวแซงขนาด ๑๐ แรงม้า ซึ่งข้าพเจ้ารักเย็น อันมาก คนที่ชอบรถยนต์มากๆและอยู่ยุโรปสักวันหนึ่ง ก็จะต้องอยากไปดูการแข่งรถ.

ข้าพเจ้าไปดูแข่งรถครั้งแรก เมื่ออยู่มหาวิทยาลัย เคมบริดจ์ปีที่สาม คือเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ไปกับ อาภัสและเพื่อนนักเรียนอีกคนหนึ่ง ซึ่งก็เคยอยู่แฮร์โรว์ มาก่อนคือ *ลอร์ด แอชะสัน* ไปดูที่สนามแข่ง บรู๊คแลนดส์ อันเป็นสนามเดียวที่มีอยู่ในอังกฤษสมัยนั้น สนามแข่ง บรู๊คแลนดส์เป็นวงกลมใหญ่ทำด้วยคอนกรีต ระยะทาง ยาวรอบวงกลมเกินกว่า ๕ กิโลเมตร ตรงที่เลี้ยวเขา ทำเป็นกำแพงขึ้นไปสูง รถแล่นไต่กำแพงก็เลี้ยวได้เร็ว มาก การแข่งวันนั้นเป็นการแข่งระยะทาง ๕๐๐ ไมล์ ซึ่ง

นับว่าเป็นการแข่งที่เร็วที่สุดในโลกสมัยนั้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นรถยนตร์แล่นเร็วถึงเพียงนั้นก็ตื่นเต้น แต่รู้สึกว่าการแข่งรถถ้าดูเผิน ๆ ก็เข้าใจยาก ยิ่งการแข่งระยะทางยาวตั้ง ๕๐๐ ไมล์ คันหนึ่งแล่นตั้งกว่า ๑๐๐ รอบ ดูไม่ออกว่าใครนำหน้าใครอยู่หลัง จะต้องมีตารางจดว่าไปกันกี่รอบและคอยจดอยู่เสมอ จึงจะทราบได้ว่าใครเป็นผู้นำ วันนั้นเพียงแต่เที่ยวเดินดูตามที่ต่าง ๆ เห็นแต่รถวิ่งแวบ ๆ ไปรอบวงกลม ไม่เข้าใจอะไรเลย จริงอยู่ทุก ๆ ครึ่งชั่วโมงเจ้าหน้าที่เขาโฆษณาโดยกระจายเสียงแจ้งว่าใครเป็นที่ ๑ ถึงที่ ๕ แต่กว่าเขาจะอธิบาย สภาพการณ์ก็มักจะเปลี่ยนแปลงไปเสียก่อนแล้ว จึงตามไม่ทัน ต่อจากนั้นยังได้ไปดูสถานที่ซึ่งเขาใช้เป็นที่ซ่อมเติม (Pits) คือที่สำหรับรถแข่งเข้ามาจอดยังตอนของตัว เพื่อจะมีการเติมน้ำมันเบนซิน น้ำมันหยอดเครื่อง เปลี่ยนล้อและยาง เปลี่ยนตัวคนขับ และแก้ไขอะไรที่เสียเล็กน้อย ดังนี้เป็นต้น วันนั้นข้าพเจ้าได้แต่ยืนดูอยู่ภายนอก เขาห้ามมิให้เข้าไปในเขตภายในนอกจากจะเป็นกรรมการเป็นช่างเครื่อง (Mechanic) หรือเป็นเพื่อนฝูงของนักขับ

แข่ง ซึ่งเขาก็ห้ามมิให้เอาไปมากคนเกินสมควร การงานที่เขาทำกันนั้นน่าดู ทั้งการขับแข่งก็ดูน่าตื่นเต้นทั้งโก้เก๋ดีมาก กลับจากไปดูแข่งรถวันนั้นอดอยากเย็นนักขับแข่งไม่ได้ แต่การแข่งรถเย็นก็ฟ้าที่แพงมาก ในสมัยนั้นข้าพเจ้ายังไม่มีรายได้ถึงมือ อันเพียงหอจะทำการแข่งรถได้ แต่ถึงมีเงินพอข้าพเจ้าก็จะไม่มีความสามารถที่จะเย็นนักขับแข่งได้ เย็นของแปลกที่เมื่อเด็ก ๆ ข้าพเจ้าขับรถได้อย่างดี ขับอยู่ที่กรุงเทพฯ กว่าปี และกรุงเทพฯ ก็ไม่ใช่เมืองที่ขับรถได้ง่ายนัก ครั้นไม่มีโอกาสขับรถเสียราว ๗ ปี จนได้รถวัวแซงเมื่ออายุ ๒๐ ลองจะขับอีกก็ยังเกิดขลุกขลัก การยังคับรถและทำการเลี้ยวทำได้ง่ายและสะดวกเท่ากับการถือท้ายเรือ การเปลี่ยนเกียร์ข้าพเจ้าขลุกขลักมาก ฉะนั้นถึงแม้เมื่อใดจำเย็นจะต้องขับก็ขับได้ แต่ข้าพเจ้าเริ่มเลิกการขับรถตั้งแต่นั้น แม้เมื่อยังอยู่ที่เคมบริดจ์ข้าพเจ้าก็จ้างคนขับรถ เมื่อต่อมามีอาภัสและพิระมาอยู่ด้วยเสมอ ๆ และทั้งสองเขาชอบการขับรถเย็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าก็เลยยิ่งเลิกการขับรถมากขึ้นอีก.

ทั้งอาภัสและพระชอบรถยนตร์ ชอบไปดูแข่งรถ เราทั้งสามจึงไปดูบ่อย ๆ แต่ก็ยังเป็นแต่เพียงคนภายนอก เมื่ออาภัสย้ายไปอยู่ตามลำพังของตนเองใน พ.ศ. ๒๔๗๖ พระออกจากอีตันแล้วและมาอยู่กับข้าพเจ้าที่ลอนดอน เราก็ยังไปดูการแข่งรถด้วยกันอีก และในสมัยนั้นข้าพเจ้าได้มีเงินมากขึ้นแล้ว จึงซื้อรถ เอม.จี. ตอนเดียวขนาดเล็กให้กับพระและข้าพเจ้าเองมีรถโรลส์-รอยซ์ ถ้าไปไหนในลอนดอนหรือถ้าไปนอกเมืองตามลำพัง ก็ใช้คนขับรถอังกฤษเป็นผู้ขับ แต่ถ้าไปนอกเมืองกับพระ ๆ ก็เป็นผู้ขับเสมอ และขับดีขึ้นตามลำดับ ทั้งชอบการขับรถเป็นอย่างยิ่ง จะไปทางไกลเท่าใดหรือจะต้องขับนานหลายชั่วโมงเท่าใดก็ไม่ว่า รถยนตร์ที่ข้าพเจ้าซื้อหรือได้มีมานับตั้งแต่มาอยู่อังกฤษจนบัดนั้นเป็นรถสีน้ำเงินทุก ๆ คัน พระนั้นได้ออกความเห็นอยู่เสมอว่าอยากจะเข้าขับแข่งในการแข่งรถ แต่เพราะข้าพเจ้ารักพระมาก เห็นว่าการแข่งรถเป็นกีฬาที่เต็มไปด้วยภยันตราย จึงคอยห้ามปรามอยู่เสมอ ทั้งมิได้ยินยอมออกเงินช่วยเหลือในทางนั้น.

การกีฬารถยนต์ยังมีอีกอย่างหนึ่งที่เขาเรียกว่า การทดลองความทนทาน (Reliability Trials) แทนที่จะแข่งตามวงกลมที่สร้างขึ้นพิเศษ หรือปิดถนนหลวงทำเป็นสนามแข่ง การทดลองนั้นทำกันตามถนนธรรมดา มักจะเป็นจากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่ง ฉะนั้นจะไปเร็วยิ่งเต็มที่ไม่ได้ ต้องรักษาข้อบังคับควบคุมจราจรตามกฎหมาย ฉะนั้นเขาจึงกะเฉลี่ยความเร็วไว้ต่ำพอใช้ แต่ถึงกระนั้นก็มักจะรักษาความเร็วตามที่เขาคิดเฉลี่ยไว้ได้ยาก. ทั้งนี้เพราะเขามิได้กะหนทางไว้เพียงตามถนนใหญ่ เขามักจะพาผู้แข่งขันไปตามถนนเล็ก ๆ บางทีก็ราวกับทางเกวียนมีโคลนมากมายทำให้ลื่น ทั้งยังมีต้องขึ้นเนินอันชันและคดเคี้ยวอีกด้วย มีตอนหลายตอนที่เขาคอยคุมดูอยู่ ถ้าผ่านตอนยากนั้นโดยเครื่องยนต์หยุดหรือผ่านช้าเกินขนาดที่เขากะก็จะต้องเสียแต้ม เมื่อจบการทดลองผู้ที่ยังได้แต้มเหลืออยู่มากที่สุดก็เป็นผู้ชนะ แล้วเขายังแบ่งผู้แข่งขันออกเป็นชั้น ๆ มีให้เหรียญทอง เหรียญเงิน และเหรียญบรอนซ์ตามลำดับ ในการแข่งขันแบบทดลองนี้ ผู้ขับต้องมีผู้โดยสารไป

ด้วยคนหนึ่ง ผู้โดยสารนั้นเป็นประโยชน์มาก เป็นผู้ช่วยหาหนทาง ทั้งช่วยผู้ขับในทางอื่น ๆ อีกมาก พระออกความเห็นว่าเมื่อข้าพเจ้าไม่ยินยอมจะให้แข่งรถจริง ๆ ก็ควรจะให้เข้าการแข่งขันทดลอง ซึ่งไม่มีอันตรายอะไรเลยเกินกว่าขับรถตามถนนหลวงธรรมดา ทั้งข้าพเจ้าก็จะได้เป็นผู้โดยสารจะได้เลยสนุกไปด้วยกัน ในที่สุดข้าพเจ้าก็ยินยอมเห็นด้วย บรรดารถที่เรามีอยู่สามคันไม่มีคันใดที่จะเหมาะกับการกีฬาประเภทนี้ ข้าพเจ้าจึงซื้อรถใหม่อีกคันหนึ่งชนิดไรลีย์ (Riley) ตอนเดียว รถคันนั้นเป็นคันแรกที่ข้าพเจ้าซื้อ ซึ่งเป็นสินวลแทนสินน้ำเงินตามแบบ อีกอย่างหนึ่งก็คือเมื่อไปเมืองคอเวนตรีเพื่อจะไปรับเอารถคันนั้นมาจากบริษัทไรลีย์ พระได้พาลิสยาไปเป็นเพื่อนด้วย ในขณะนั้นข้าพเจ้ายังมิได้เคยพบและยังไม่รู้จักกับลิสยาเลย ความจริงข้าพเจ้าได้เข้าในการแข่งขันทดลองโดยรถไรลีย์กับพระเพียงครั้งเดียว เป็นการแข่งขันใกล้ ๆ กรุงลอนดอนและระยะทางก็ไม่ไกล เราทำไม่เลวนักได้รับรางวัลประเภทสอง คือ เหรียญเงิน

พระกลัวไม่ชอบ และไม่เอาใจใส่ในการแข่งขัน ชนิดนี้จึงมิได้ชวนข้าพเจ้าไปเข้าแข่งขันด้วยอีก.

ต่อมาถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๗ พระเริ่มรบเร้าข้าพเจ้าในเรื่องการแข่งรถอีก บอกว่าเมื่อไม่เข้าการแข่งขันทดลอง รถไรลีย์มีไว้ไร้ประโยชน์ จะขายก็เสียดายเพราะเราทั้งสองชอบเห็นว่าน่าเอ็นดู พระจึงว่าควรจะเอาเข้าแข่งรถจริง ๆ ข้าพเจ้าโต้เถียงอยู่หลายวัน เพราะเกรงว่าจะเป็นอันตราย เวลานั้นพระมีคู่รักอยู่ซึ่งถึงแม้จะยังไม่เป็นคู่หมั้นอย่างเปิดเผย เขาก็พบกันทุก ๆ วันไม่มากก็น้อย คือ ซิริล ดังได้บรรยายมาก่อนแล้ว ข้าพเจ้าหวังว่าจะได้ซิริลเป็นสัมพันธมิตรในการห้วงห้ามมิให้พระเข้าแข่งรถ. จึงถามพระว่าซิริลเขาไม่กลัวจะประสบอันตรายหรือ เขาเองไม่ห้ามหรือ พระตอบว่าซิริลก็กลัว และถ้าเขาห้ามพระก็จะไม่เข้าแข่ง แต่ซิริลเขาบอกว่าถ้าเขาห้าม พระก็จะไม่พอใจและจะพลันเสียอยู่กับคนที่พลันเสียไม่เห็นดี สู้ตามใจให้พลันดีจะเหมาะกว่า. ฉะนั้นเขาเลือกจะทนความกลัว และยอมให้พระเข้าแข่งตามใจ นับตั้งแต่วันนั้นมา การที่ข้าพเจ้า

จะห้ามปรามพิระ ในเรื่องต่าง ๆ ก็ยาก ลำยากขึ้น ถึงกระนั้นพิระกับข้าพเจ้าก็ยังโต้เถียงกันอยู่อีกหลายวัน ในที่สุดข้าพเจ้าปลงใจว่าการแข่งระยะทางสั้น ๆ ที่บรู๊คแลนดส์ ก็ไม่เคยเห็นใครมีอันตรายกันนัก ข้าพเจ้าจึงยอมให้เข้าแข่งได้ และยินดีออกเงินอุดหนุน แต่ขอให้สัญญาว่าจะแข่งในระยะทางสั้น ๆ ที่บรู๊คแลนดส์เท่านั้น อนึ่งข้าพเจ้าขอให้เขาจัดการทาสีรถไรลีย์เสียใหม่ ให้เขียวสีน้ำเงินเช่นเดียวกับรถเบนต์ลีย์ คันเบิดประทุนที่เรามีใช้อยู่ในเวลานั้น สีน้ำเงินนั้นต่อไปก็จะเกิดมีชื่อเสียงทั้งเมืองไทยและเมืองนอกว่า "สีพิระ" ฉะนั้นจึงขอเล่าประวัติของสีนั้นพอสังเขป.

เมื่อข้าพเจ้าซื้อรถเบนต์ลีย์เมื่อปีก่อน ต้องการจะให้ทาสีน้ำเงินอย่างเดียวกับสีเสื้อคนขี่ม้าแข่งของพ่อและแม่เคยสวมที่เมืองไทย เพราะเห็นว่าสวยดี แต่จะหาสีที่ไหนที่เหมือนพอจะเอาไปให้บริษัททำรถดูเป็นแบบก็ไม่ได้ บังเอิญเวลานั้น บาบารา (Barbara) ยุตริ นายกรู๊ต ซึ่งข้าพเจ้าเคยพบที่กรุงโคเพนเฮเกน เขามาเรียนวิชาการเรือนอยู่ที่กรุงลอนดอน ข้าพเจ้าพาเขาไป

ดูละครแล้วไปสัปเปอร์และลิลาศที่โรงแรมซาวอย เขาแต่งราตรีสวมเสื้อแพรสีน้ำเงินอันเย็นสิถูกต้องกับที่ข้าพเจ้าต้องการ ขอเขาตัดเอามาชิ้นเล็ก ๆ เขาก็ยอม ข้าพเจ้าก็เลยได้รถเบนต์ลีย์ทาสีนั้น ต่อมารถไรลีย์และรถแข่งของข้าพเจ้าก็ทาสีนั้นจนได้นามว่าเย็น "สีพิระ" และต่อมาภายหลังที่เมืองไทยก็มีโอกาสหนึ่ง ที่สตรีหลายร้อยหลายพันแต่งสีพิระ แต่โอกาสนั้นเวลานี้เรื่องยังขับไปไม่ถึง.

เรายังไม่มีช่างเครื่อง รถไรลีย์ถูกส่งไปปรับปรุงโดยบริษัทที่เขารับจ้างทำหน้าที่นั้น อันมีอยู่สองสามบริษัทภายในสนามบรูคแลนดส์ วันที่ตกลงจะเย็นวันแรกที่พิระจะเข้าแข่ง คือวันเสาร์ที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เข้าแข่งในการแข่งสั้น ๆ สองเที่ยว ถึงจะได้ต่ออย่างมากมาย แต่ก็ทำอะไรดีไม่ได้ และข้าพเจ้าก็ยิ่งเห็นได้แน่ชัดอีกว่านอกจากจะเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง อันอาจจะเย็นได้แม้เมื่อขับไปตามถนนหลวง การแข่งชนิดนั้นไม่มีอันตรายอะไร นอกจากที่ได้ชวนซีริลคู่รักของเขาไปดูด้วยแล้ว พิระยังมีความประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะ

ชวนลิสยาไปด้วย ข้าพเจ้าได้พบลิสยาแล้ว เวลานั้นกำลังเป็นสมัยที่ไม่อยากจะพบอีก โดยเหตุผลดังได้อธิบายมาแล้ว จึงขอร้องพี่ระอย่าให้ชวนไป แต่พี่ระก็อ้อนวอนอยู่ตลอด อ้างว่าได้เคยไปรับรถไรลีย์มาด้วยกันตั้งแต่แรกและอะไรต่าง ๆ ข้าพเจ้าระอาต่อการโต้เถียงก็เลยยอม เมื่อพบกันข้าพเจ้าก็ยิ่งเห็นว่าเขาสวยและน่ารักยิ่งขึ้นอีก ครั้นการแข่งรถจบลงแล้วก็ตกลงใจจะไม่พบเขาอีก.

เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ ข้าพเจ้ากับพี่ระไปเที่ยวประเทศสเปญและปอร์ตูเกส ไปรถเบนต์ลีย์ขับผ่านประเทศฝรั่งเศสทั้งขาไปและกลับ ได้ดูภูมิประเทศ พิพิธภัณฑ์โบสถ์อันงาม และสถานที่ต่าง ๆ ได้รับความรู้และความเพลิดเพลินเป็นอันมาก รวมหมดด้วยกันไปเที่ยวอยู่ราวหนึ่งเดือน ในระหว่างนั้นเองก็ได้ข่าวว่ารัชกาลที่ ๗ ได้จบลงแล้วโดยท่านทรงลาออกจาก ราชสมบัติ และรัชกาลที่ ๘ ก็เริ่มขึ้นในบัดนั้น.

เมื่อเรากลับมาถึงอังกฤษ พอต้นเดือนพฤษภาคมก็มีการแข่งที่สนามแข่งรถใหม่ของอังกฤษที่สวนดอนิง-

ตัน (Donington Park) อันเคยเป็นคฤหาสน์ใหญ่แต่ยังดัดแปลงเป็นสโมสร แทนที่จะมีวงกลมอันใหญ่เช่นที่บรูคแลนดส์ เขาแข่งกันตามถนนในสวนนั้นเอง เข้าแบบการแข่งที่ทางภาคพื้นยุโรป เพราะที่นั่นเขายึดถนนหลวงเพื่อทำการแข่ง แต่ที่อังกฤษกฎหมายห้ามจะยึดถนนหลวงทำการแข่งไม่ได้ เขาจึงคิดจะแข่งกันตามถนนในสวนเอกชน ตามเดิมข้าพเจ้าไม่สู้จะอยากให้ไปแข่งบนถนนเช่นนั้น เพราะเกรงจะมีอันตราย แต่ในระหว่างไปเที่ยวสเปญและปอร์ตูเกส พิระขับรถเบนต์ลีย์อย่างรวดเร็วเชี่ยวชาญยิ่ง โดยไม่รู้สึกว่าเป็นการผ่าอันตราย เลย ข้าพเจ้าไม่เป็นคนกล้าหาญนัก แต่ก็ไม่รู้สึกกลัว จึงเลยยอมให้ไปแข่ง ข้าพเจ้าเองก็ไปช่วยเหลือ ตามเคย วันนั้นเป็นการแข่งสั้นๆ สามเที่ยว รถไรลีย์เป็นรถธรรมดาก็สู้รถแข่งไม่ไหว จึงไม่ได้ทำอะไรดีอีก แต่พิระขับตามหัวเลี้ยวได้อย่างรวดเร็วจนหนังสือพิมพ์หลายฉบับลงข่าวและชมเชยความสามารถเป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าพิระดูมีความสามารถพอที่จะแข่งได้โดยไม่มีอันตราย ควรจะซื้อรถแข่งให้ขับได้ จึงซื้อรถ เอม.จี. ชนิด

แมกเน็ต (M.G. Magnette) ให้ เป็นรถคันสุดท้าย ประเภทนั้นที่บริษัทเขาทำมา การซื้อรถคันนั้นผิดเพราะผลสำเร็จของรถชนิด เอม.จี. แมกเน็ต ซึ่งมีชัยชนะมามากกำลังจะลงอยู่แล้ว เราได้นำรถคันนั้นเข้าแข่งสองสามหน แต่ก็ไม่ได้ผลดีอะไร ไม่เคยได้ตำแหน่งสูงกว่าที่ ๕ ต้องนับได้ว่าเป็นเพียงบทเรียนตอนต้นสำหรับพิระในการแข่งรถ.

เหตุผลอันสำคัญที่ทำให้รถ เอม.จี. แมกเน็ตหมดอำนาจในวงการแข่งรถนั้น ก็เพราะบริษัทอิตาเลียน ชื่อมาเซราติ (Maserati) ซึ่งเคยทำรถแข่งในหมู่รถขนาดเล็ก คือต่ำกว่า ๑,๕๐๐ ซี.ซี. และซึ่งรถ เอม.จี. เคยเอาชนะได้มาหลายปี บัดนี้เขาทำรถของเขาแบบใหม่ซึ่ง เอม.จี. สู้ไม่ไหว ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ นั้น มีบริษัทอังกฤษบังเกิดขึ้นใหม่ โดยมี *ฮัมฟรีย์ คุก* (Humphrey Cook) มหาเศรษฐีเป็นเจ้าของทุน *มิ เรมอนด์ เมยส์* (Raymond Mays) นักแข่งอังกฤษตัวสำคัญ เป็นตัวตั้งตัวตี บริษัทนี้มีนามว่า อี.อาร์.เอ. อันเป็นอักษรย่อของคำว่า รถแข่งอังกฤษ (English Racing Automobiles)

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๖ เขามีรถแต่เพียงสองคัน เป็นการทดลอง คือคุกกับเมย์เขาขับของเขาเอง ในตอนแรกๆ ก็ยังไม่ได้ผลดี จนปลายปีเมย์จึงได้ชัยชนะ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๗๗ จึงประกาศว่าเขาทำรถขึ้นเพิ่มจำนวนเพื่อจะขายแก่เอกชน ผู้ที่ซื้อคนแรกก็คือ *แพต แฟร์ฟีลด์* (Pat Fairfield) กับ *ดิค ซีแมน* (Dick Seaman) ซึ่งจะเป็นนามที่ท่านจะได้พบถึงอีกมากในบทนี้ อนึ่งถึงแม้ข้าพเจ้าจะไม่อยากรบกวนผู้อ่านถึงรายละเอียดของการแข่งรถ แต่ก็จำเป็นต้องแถลงว่าการแข่งรถที่ยุโรปนั้นแบ่งออกเป็นสามประเภท (๑) การแข่งรถแบบกีฬา (Sports Car) ซึ่งเป็นรถที่คล้ายรถเปิดที่เราท่านใช้ตามธรรมดา มีดัดแปลงก็แต่เล็กน้อย เพื่อจะให้เร็วขึ้น และเร่งได้เร็วขึ้น (๒) รถแข่งขนาดใหญ่ การแข่งประเภทนี้เอกชนไม่มีหวังจะเข้าไปแข่งด้วยและได้ผลดี มักจะมีบริษัทสามสี่บริษัท (ในสมัยนั้นเฉพาะอิตาลีและเยอรมัน) เข้าทำรถแข่งขึ้น เขาจ้างนักแข่งผู้มีชื่อเสียงยอดเยี่ยมเข้าแข่งในทีมของเขา เขาไม่ขายรถแข่งชนิดนั้นให้แก่เอกชนจนกว่าเขาจะสร้างแบบใหม่ขึ้น ฉะนั้นเอกชน

ที่ซ้อรถแบบเก่า ๆ ของเขาไป ก็ไม่มีหวังจะชนะได้เลย (๓) รถแข่งขนาดเล็ก คือต่ำกว่า ๑,๕๐๐ ซี.ซี. รถที่บริษัทเขาสร้างขึ้นขายไม่ผิดแปลกกับที่บริษัทเขาเก็บไว้แข่งเองมากมายนัก เป็นแบบเดียวกัน บริษัทเขาอาจจะดัดแปลงและเอาเครื่องประกอบอย่างใหม่บางอย่างใส่ในรถของเขาให้เร็วขึ้นกว่ารถที่เขาขาย แต่ก็ไม่ผิดกันเกินไปและเอกชนก็ยังสามารถเอาชนะได้ ดังท่านจะเห็นเองเมื่ออ่านต่อไป การอธิบายนี้จำเป็น เพราะมิฉะนั้นผู้อ่านที่ไม่เคยเอาใจใส่ในการแข่งรถมาแต่ก่อน จะไม่สามารถเข้าใจเรื่องราวในบทนี้ได้ และถ้าจะเข้าใจชีวิตของข้าพเจ้า ก็จำเป็นจะต้องเข้าใจบทนี้ เพราะการช่วยจัดการแข่งรถให้แก่พีระ เป็นส่วนสำคัญอันหนึ่งในชีวิตของข้าพเจ้า ดังได้แถลงแล้วในตอนต้นบท.

พีระเล็งเห็นในไม่ช้าว่ารถ เอม. จี. แมกเน็ต นั้น พ้นสมัย ในต้นเดือนมิถุนายน รถ อี. อาร์. เอ. ทั้งสี่คันที่มีอยู่ก็ได้ผลอันประเสริฐในการแข่งรถขนาดเล็ก ที่ประเทศเยอรมนี คือชนะที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ มิรถมาเซราติคันเดียวที่แทรกเข้าไปเป็นที่ ๒ ได้ นับตั้งแต่

วันนั้นพี่ระก็เริ่มรบเร้าอ้อนวอนให้ข้าพเจ้าซื้อรถ อี.อาร์.เอ. ให้ คราวนี้ไม่ต้องอ้อนวอนมากนัก เพราะที่ข้าพเจ้าเคยไม่อยากจะอุดหนุนนั้น ไม่ใช่เพราะเหนียวแน่นหรือหวงเงิน เย็นเพราะเกรงว่าพี่ระจะประสบอันตราย บัดนี้ก็เริ่มคลายความเกรงกลัวอันตราย กลับมีความเชื่อถือและเลื่อมใสในความสามารถของพี่ระมากขึ้น ฉะนั้นจึงหวนนึกถึงสุภาษิตไทยเราที่ข้าพเจ้าชอบอยู่มาก คือ "เสียน้อยเสียยาก เสียมากเสียง่าย" ตกลงใจว่าไหน ๆ จะอุดหนุนการแข่งรถทั้งที ก็ควรจะหารถยนต์ที่ดีที่สุดให้คนขับของข้าพเจ้า จึงยินดีตกลงจะซื้อรถ อี. อาร์. เอ. อันเป็นรถคันที่บริษัทเขาจะต้องสร้างขึ้นใหม่ในระหว่างคอยรถคันใหม่ พี่ระเข้าแข่งระยะทางไกลโดยรถ เอม. จี. สองเที่ยว แต่ก็ไม่ได้ผลดีอะไรตามเคย นอกจากได้รับเชิญเข้าเป็นสมาชิกของสโมสรนักขับแข่งอังกฤษ (British Racing Drivers' Club) ซึ่งควรจะเป็นของสำคัญ เพราะผลของการได้เป็นสมาชิกจะนำผลอันอื่นมา ที่จะนำความพอใจเย็นอันมากมาสู่คนไทยมิใช่น้อย จนจะทำให้ทั้งรัฐบาลและประชาชนทั่วไปยังเกิด

การเอาใจใส่ในการแข่งรถ ดังท่านผู้อ่านจะเห็นได้เองในไม่ช้า.

รถ อิ. อาร์. เอ. ที่เราซื้อใหม่ ข้าพเจ้าตกลงจะถือว่าเป็นของขวัญวันเกิดของพระชนมายุครบ ๒๑ เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ วันเกิดครบ ๒๑ อังกฤษเขาถือเป็นวันเกิดสำคัญที่สุดเพราะบรรลุนิติภาวะ ไม่เหมือนทางไทยเราที่เคยถือ ๒๕ เป็นใหญ่และเรียกว่าได้เบญจเพศ แต่นี่เราก็อยู่อังกฤษจึงได้อนุโลมตามโดยจะมีการรื่นเริงเป็นพิเศษ แฟลตที่เราอยู่คับแคบเกินไปที่จะจัดการลิลาศได้ จะไปทำยังโรงแรมก็ดูจะไม่รู้สึกสนิทสนมกันดี เคราะห์ดีของพระที่ครูสอนการช่างปั้นของเขาคือ มร. วิเลอร์ ได้มีน้ำใจดีอนุญาตให้ทำการลิลาศที่บ้านของเขาซึ่งมีสวน ทั้งยังมีห้องสำหรับทำการปั้นและสลักของเขาที่อยู่ชั้นล่างและติดกับสวนเป็นห้องลิลาศอีกด้วย ข้าพเจ้าเป็นผู้เชิญเพื่อนฝูงมาในการลิลาศวันนั้น ทั้งยังว่าวงดนตรีที่พระชอบมาด้วย การลิลาศเป็นไปโดยเรียบร้อยสนุกสนาน ทั้งดูเหมือนเป็นคราวเดียวที่มีงานเช่นนั้น เมื่อพี่น้องภาณุพันธุ์มารวม

ภาพถ่ายหมู่สมาชิกในการประชุมครั้งนี้
(ตามลำดับที่ปรากฏ)

อยู่ด้วยกัน คือ อาภัส พิระ กับ จิระศักดิ์ ซึ่งอยู่กับทูลหม่อมอาเอียดน้อย เราจัดเอารถ อิ. อาร์. เอ. มาตั้งอยู่นอกห้องลิลาศ ผู้ที่รับเชิญพากันตื่นเต้นไปดูรถแข่งคันนั้น พวกผู้หญิงก็มักจะอยากได้นั่งลงในที่นั่งอันแคบ เพราะรถแข่งขันนั้นมีที่นั่งสำหรับคนเดียว เราได้จัดให้ทำมาพอเหมาะตัวพิระ เมื่อรถแข่งไม่มีประตู จะนั่งในรถก็ต้องปีนเข้า ผู้หญิงแต่งราตรีจะปีนก็ลำบาก จึงเป็นโอกาสเหมาะที่ผู้ชายจะได้อุ้มผู้หญิงขึ้นและลงรถ อนึ่งเวลานั้นคณะระบำรุสเซีย (Russian Ballet) กำลังรวบรวมเป็นยักแผ่นกันดี เป็นที่พอใจแก่คนอังกฤษเป็นอันมาก มีคนไปดูแน่น ๆ ทุกคืน มีผู้เคยแนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จักกับพวกตัวระบำ จนต่อมาคุ้นเคยกันดีมาก และข้าพเจ้ามักจะเข้าไปดูที่หลังโรงบ่อย ๆ ทั้งลิสยาชอบดูระบำเป็นอันมาก พิระก็ชอบมาก คืนนั้นจึงได้เชิญพวกนักระบำรุสเซียตัวเอกมาหลายคนในตอนดึก คือเมื่อเขาแสดงเสร็จแล้ว หัวหน้าระบำบัดนั้นคือ *เลโอนีด มาสซีน* (Leonide Massine) เป็นผู้มีชื่อเสียงทั่วโลก

ในสมัยที่ข้าพเจ้าเขียนอยู่นี้ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เขาถึงกับมีผู้นับถือว่าเป็นบรมครู เขาแสดงภาพยนตร์เป็นตัวครูระบำในเรื่อง "เกือกแดง" (The Red Shoes) ซึ่งเป็นภาพยนตร์ที่มีชื่อเสียงทั่วโลก และทราบว่าเคยมีไปฉายที่เมืองไทยแล้ว คืนวันนั้นพวกดาราระบำเขาพินิดสนุกสนาน ตอนดึกเขาออกแสดงสลับฉากกันทุกๆ คน เป็นการสลับฉากซึ่งถ้าได้ไปว่าข้างมาแล้วจะกินเงินเป็นอันมาก แต่นี่เขาแสดงให้เปล่าๆ อนึ่งนอกจากพวกนักระบำเหล่านั้นแล้ว ยังมีคนไทยออกโรงด้วยอีกคนหนึ่ง คือ พิศดาร เขาแสดงลิลาศแทงโกกับดาราระบำคนหนึ่ง เราสนุกกันอยู่จนดึก ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจอยู่เหตุเดียวคือลิสยาไม่อยู่ด้วย ทั้งนี้เพราะวันนั้นเป็นวันพระเจ้าอยู่หัวที่ ๕ ทรงฉลองรัชกาลครบ ๒๕ ปี วันนั้นบังเอิญเป็นวันเสด็จตรวจกองทัพเรือทางทะเล มีบริษัทเรือต่างๆ เขาจัดเรือธรรมดาไปจอดดูเป็นอันมาก ลิสยาได้รับนัดกันไว้กับคนอื่นว่าจะไปดูสวนสนามทัพเรือเสียแล้ว.

เมื่อการรื่นเริงจบลงแล้วก็ต้องคิดตระเตรียมว่าจะแข่งรถ อิ. อาร์. เอ. กันนั้นอย่างไร การแข่งเที่ยว

แรกของรถคันนั้นเป็นอันมีในประเทศฝรั่งเศส ที่สนามแข่งนอกเมืองดิเอปป์ (Dieppe) สนามแข่งนั้นจัดขึ้นโดยยึดถนนหลวง ระยะทาง ๘ กิโลเมตร เสียในวันซ้อมและวันแข่ง การแข่งมีเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม จะเป็นวันที่พวกเราทำอะไรเป็นครั้งแรกหลายอย่าง คือ เป็นครั้งแรกที่พี่ระจะขับรถ อิ. อาร์. เอ. เป็นครั้งแรกที่พี่ระจะแข่งตามถนนหลวง เป็นครั้งแรกที่จะแข่งนอกประเทศอังกฤษ เป็นครั้งแรกที่จะแข่งในฝรั่งเศส การแข่งรถระยะทางไกลนั้น ในที่ซ่อมเติมจะต้องมีผู้อำนวยการ ซึ่งนอกจากจะดูแลและควบคุมช่างเครื่องให้พร้อมและมีเครื่องมือพร้อมที่จะช่วยคนขับ ผู้อำนวยการยังจะต้องทำสัญญาณให้ผู้ขับเห็นเวลาผ่านที่ซ่อมเสมอว่าสภาพการณ์ของการแข่งเป็นอย่างไร ทั้งนี้เพราะการแข่งระยะทางไกลเช่นที่ดิเอปป์วันนั้น ระยะทางไกลถึง ๓๒๐ กิโลเมตร เมื่อสนามแข่งรอบหนึ่งยาวเพียง ๘ กิโลเมตร ก็จำจะต้องแข่งกันอยู่ ๔๐ รอบ เมื่อเช่นนั้นในไม่ช้านักขับที่ต้องเอาใจใส่ต่อการขับ ก็จำไม่ได้ว่าไปกี่รอบแล้ว รถที่เร็วมากในตอนกลางก็มักจะกวด

ตามรถที่ช้าล้าหลังอยู่ได้ ผ่านขึ้นไปเย็นมิกำไรหนึ่ง รอย จนเลยยุ่งกันหมดไม่สามารถจะทราบได้ว่าใครอยู่หน้าใครอยู่หลัง คือคนที่เรากำลังกวดตามอยู่เขาอาจจะไปมัวล่าช้าอยู่ครั้งหนึ่ง เพราะมีอะไรเกิดเสียฉะนั้นบัดนี้จึงอาจจะเสียเปรียบต่อเราตั้ง ๓ หรือ ๔ รอบก็ได้ อนึ่งถ้าเรากวดผู้ที่เขานำอยู่ แต่เขาอยู่ไกลเกินไปไม่เห็นเขาได้ ก็เลยไม่ทราบว่าเรากวดขึ้นไปทัน คือใกล้เข้าไปทุก ๆ รอบหรือไม่ ของเหล่านี้ผู้อำนวยการซึ่งเขามีตาตารางวางอยู่เบื้องหน้า มีนาฬิกาจับเวลาคอยดูเวลาระหว่างรถต่าง ๆ ย่อมควรจะทราบซึ่งได้หมด เขาจึงต้องยื่นสัญญาณให้นักขับดู เมื่อผ่านที่ซ่อมเติมสัญญาณนั้นก็มักจะเย็นกระดานดำผืนใหญ่ เราเขียนข้อสัญญาณตัวโต ๆ เพราะบางแห่งนักขับผ่านที่ซ่อมเติมโดยเร็วมากแลเห็นได้ยาก ผู้อำนวยการนอกจากบอกว่าไปกี่รอบ อยู่ในตำแหน่งใด ใครนำใครตาม ยังมีหน้าที่คำนวณว่าถ้ากวดเขาเร็วขึ้น เราจะไล่เขาทันก่อนจบการแข่งหรือไม่ ถ้ามีหวังก็ออกสัญญาณแนะนำให้เร่งมากขึ้น ถ้าเรานำเขาอยู่และถูกเขากวดขึ้นมาใกล้

ขึ้นทุกที ก็ต้องบอกให้เร่งขึ้นเช่นเดียวกันมิฉะนั้นอาจจะถูกผ่านได้ แต่ถ้ารถของเราทิ้งเขาอย่างหลุดลุ่ย ก็กลับส่งสัญญาณให้เบาลง เพื่อถนอมเครื่องยนตร์และกันอันตรายที่จะขับพลาดพลั้ง รถอาจจะลื่นไปชนกำแพงชนต้นไม้ หรือตกคูเสียได้ ผู้อำนวยการจึงมีงานทำมาก จะละทิ้งที่ยงการอยู่ไม่ได้เลยตลอดการแข่ง เพื่อที่จะให้พระมองเห็นสัญญาณได้ง่าย ๆ ไม่ต้องมัวแสวงหาว่าในแนวที่ซ่อมนั้น อันไหนเขื่นของเรา เราได้จัดทำสัญญาณเขื่นตัวอักษรไทย เลยเกิดมีผลอย่างขบขัน คือ หนังสือพิมพ์อังกฤษตื่นเต้น ลงออกความเห็นว่าที่เราทำเช่นนั้นเพราะใคร่จะสงวนสัญญาณให้เขื่นความลับ.

ไปดิเอปป์คราวนั้นเอาพิศดารไปด้วยจากอังกฤษและอาภัสก์ไปรวมพวกอยู่กับเราด้วย เราอยู่ในโรงแรมเดียวกันกับนักขับอังกฤษตัวลือสามคน ผู้ขับรถ อิ. อาร์. เอ. เหมือนกัน คือ เรย์มอนด์ เมย์ส ดิคซิแมน และ แปต แฟร์พีลด์ เมย์สนั้นเขื่นคนอายุมากกว่าข้าพเจ้า และได้เคยแข่งรถมาตั้ง ๑๒ ปีกว่าแล้ว แฟร์-

ฟิลด์และซิแมนเคยอยู่ที่เคมบริดจ์พร้อมกับข้าพเจ้า ทั้งอยู่วิทยาลัยตรินิตี้ด้วย แต่ข้าพเจ้าไม่เคยรู้จักกับเขาที่นั้น.

การแข่งที่ดิเอปป์เป็นการแข่งรถขนาดเล็กโดยไม่มีต่อ คือรถทุก ๆ คันออกพร้อมกัน แข่งกันเป็นเวลาสองชั่วโมง ใครไปได้ไกลที่สุดคือทำครบรอบได้มากที่สุดก็จะเป็นผู้ชนะ มีผู้นำรถเข้าแข่งตั้ง ๒๐ กว่าคัน รถที่สำคัญที่สุดและใหม่ ๆ ล้วนเป็นรถ อิ. อาร์. เอ. หรือ มาเซราติ อันเป็นสองบริษัทที่กำลังสร้างรถขนาดเล็กอยู่ รถขนาดเล็กยี่ห้ออื่น ๆ มักจะเป็นรถค่อนข้างเก่า ก่อนแข่งมีการซ้อมสองวันซึ่งทำกันในเวลาเช้าตรู่ คือระหว่าง ๖.๐๐ น. ถึง ๘.๐๐ น. ทั้งนี้เพราะการปิดถนนหลวงเสียย่อมเป็นการขัดขวางกับความสะดวกของประชาชน ในวันซ้อมเขาจึงเลือกปิดถนนเอาแต่ตอนเช้าตรู่เมื่อการจราจรยังไม่มีมาก แต่วันแข่งจริง ๆ เขาปิดในตอนบ่าย แต่ก็เลือกเอาวันอาทิตย์เป็นวันแข่ง ข้าพเจ้าเป็นห่วงอยู่มากในวันซ้อมว่ารถ อิ. อาร์. เอ. จะมีกำลังแรงเกินไป หรือแล่นได้เร็วเกินไปที่พระจะบังคับ

อยู่ แต่ก็ไม่เย็นไปตังความเกรงกลัว พิระขับได้ดีมาก ทำความเร็วได้พอสมควร ทั้งดูคุ้นเคยกับกำลังเครื่องยนตร์และความเร็วของรถได้ดีอย่างน่าประหลาดใจ วันแข่งเองนั้นเคราะห์ดีที่อากาศปลอดโปร่ง ฝนไม่ตก ถนนก็แห้งและไม่ลื่น มีผู้คนพากันมาดูอย่างหนาแน่น ตอนจะออกแข่งรถไม่มีต่อเย็นของน่าดูและน่าตื่นเต้นอย่างใหายใจคว่ำ คือเขาเอารถแข่งทั้ง ๒๐ กว่าคันจอดเรียงแถวหน้าที่ซ่อม โดยจัดเย็นแถว ๆ แถวหน้ามีสามคัน แถวที่สองมีสองคัน คือสลับกันกับแถวหน้า เปิดโอกาสให้รถอันอยู่ในแถวสอง สามารถพุ่งขึ้นหน้าผ่านไปได้ แถวที่สามก็เย็นสามคันอีก แถวที่สี่เย็นสอง จัดสลับเรื่อยกันไปเช่นนั้นจนครบจำนวน ตำแหน่งที่จะอยู่ตรงไหนและแถวใดเขาจัดตามความเร็ว ตามรอบที่ทำได้เร็วที่สุดในระหว่างซ้อม พอจวนจะถึงเวลาออกแข่งเขาก็อนุญาตให้เปิดเครื่องยนตร์ได้ รถแข่งเสียงดังสนั่นตั้ง ๒๐ กว่าคัน ราวกับยักษ์ ๒๐ ตนขู่คำรามจะเข้าไล่ขม้ำกินคน ยิ่งคนขับแข่งเขาเร่งเครื่องขึ้นเมื่อจวนจะออกก็ยิ่งดังสนั่นยิ่งขึ้น กรรมการผู้ให้สัญญาณ

ออกก็ชูธง อันตามธรรมเนียมต้องเป็นธงชาติของประเทศที่จัดการแข่งอยู่นั้น พอเขาลดธงลง รถก็วิ่งตรูออกกันไป แย่งแข่งชิงหน้ากัน ควันและฝุ่นตลบ ทั้งฝูงก็หายไปจากสายตาเรา ครานี้ก็เงียบไปครู่ใหญ่ๆ แล้วแต่สนามแข่งรอบหนึ่งยาวสั้นเพียงใด ความเงียบก็นานหรือเร็วตามนั้น ผู้อำนวยการก็เอาตาตารางออกเตรียมไว้ มีนาฬิกาจับเวลาวางอยู่พร้อม เมื่อถึงเวลาสมควรก็ได้ยินเสียงสนั่นเข้ามาใกล้ ประเดี๋ยวก็ได้เห็นรถคันนำหน้าผ่านมา แล้วคันอื่นๆ ก็ตามกันมา แต่มักจะไม่ติดกันนัก จนในที่สุดเมื่อพวกที่อยู่ล้าหลังผ่านไปแล้วก็เงียบไปอีก แปลว่าจบรอบที่หนึ่ง เมื่อผ่านไปสามสี่รอบ รถก็มักจะออกห่างกันไปทุกๆ ที ครานี้จะดูเห็นเบื้นหมู่ตามรอบไม่ได้ ตอนนี้เกือบจะไม่มีเงียบเลย มีรถผ่านอยู่เรื่อย จะเป็นที่นำหน้าอยู่หรืออยู่ตอนกลางหรือล้าหลังก็ดี รถที่มาหยุดเพื่อแก้ไขอะไรที่ขลุกขลักก็มี ฉะนั้นถ้าไม่คอยจดอย่างถูกต้องและบรรจุตาตารางก็จะไม่ทราบเรื่องราวอะไรเลย บางเวลาตอนออกเกิดเครื่องดับก็มี การที่เครื่องจะดับเมื่อตอน

ออกเป็นของที่ข้าพเจ้าเกรงกลัวที่สุด และเกรงอยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะถ้าเกิดดับขึ้นมาเช่นนั้นจะทำให้ติดอิกยาก จึงมักจะเสียเวลามาก แต่ที่ดีเอปป่วันนั้นพิระออกไปได้อย่างเรียบร้อย.

ในวันนั้นเราเห็นได้ทันทีว่ารถ อิ. อาร์. เอ. เร็วกว่ารถมาเซราติมาก ผู้ที่ชำนาญ และต่อสู้กันอย่างทรหดจนทิ้งคนอื่น ๆ หลุดลุ่ยทันทีก็คือเมย์สกับซิแมน ส่วนพิระนั้นทำได้ดีเกิน คาดหมายและอยู่ในหมู่ที่ตามหลังมาเป็นกลุ่ม ในไม่ช้าก็ขึ้นหน้าพวกนั้นได้และเป็นที่สามอย่างสบาย ส่วนเมย์ส และซิแมนก็สู้กันต่อไป จนในที่สุดรถเสียทั้งคู่และต้องออกจากการแข่ง พิระในตอนนั้นจึงควรจะเป็นที่หนึ่งได้ แต่ยังเอิญก่อนที่ทั้งสองคนซึ่งกำลังนำหน้าอยู่นั้นจะออกจากการแข่ง รถของพิระเกิดมีหัวเทียนเบ้อนน้ำมันขึ้นอันหนึ่ง ถ้าเป็นในสมัยต่อมา โดยเร่งแรงๆ ถีๆกันก็จะทำให้หายเบ้อนและไปต่อไปอิกได้โดยไม่เสียเวลา ครั้งนั้นเป็นครั้งแรกที่ขับรถชนิด อิ. อาร์. เอ. ยังไม่มีความรู้หรือความชำนาญพอ จึงทำไม่ได้ และเข้ามาหยุดยังที่ซ่อมเติม ทางฝ่ายช่างเครื่องก็ไม่

พร้อม เลยเสียเวลาเปลี่ยนหัวเทียนอันเดียวถึง ๒ นาที แฟร์ฟิลด์ก็ผ่านขึ้นเป็นที่หนึ่งได้ พระเมื่อออกไปอีกจึงตกลงไปเป็นที่ ๕ แต่ถึงกระนั้นเมื่อก่อนรถเมย์สจะเสียและก่อนพระมาหยุด ข้าพเจ้าก็ได้มีโอกาสส่งสัญญาณให้แก่พระเป็นครั้งแรก นับตั้งแต่ได้ทำการแข่งรถด้วยกันมา ว่าพระได้เป็นที่สองแล้ว เมื่อพระมามัวหยุดอยู่แม้จะมีเสียงเอ็ดดังกันอยู่รอบข้าง ข้าพเจ้าก็ยังตะโกนให้พระได้ยินสำเร็จ ว่าถ้าขับอย่างดีต่อไปเช่นนั้นอีกจะยังมีหวังกลับเป็นที่สองได้.

เมื่อพระออกไปอีกแล้ว ก็ยังขับอย่างดีอยู่เช่นเดิม ในไม่ช้าก็ผ่านรถได้สองคันและเลื่อนขึ้นไปเป็นที่สาม ตามหลังนักขับฝรั่งเศสชื่อ *เวย์รอง* (Veyron) ถึงแม้รถบิวกาตติ (Bugatti) ของเขาจะเก่ากว่าและช้ากว่ารถ อิ. อาร์. เอ. แต่เขาเป็นนักขับที่ชำนาญมามากขับมาหลายปี การที่จะตามเข้าไปใกล้เขาจึงลำบาก พอข้าพเจ้าเผ้าดูนาฬิกาขับเวลา เห็นได้ว่าห่างกันเท่าใด ก็เห็นชัดว่าพระกวดเข้าไปใกล้ขึ้นทุกที ถ้าไปเร็วกว่านั้นหน่อยเป็นกวดทัน ข้าพเจ้าจึงส่งสัญญาณว่าให้ไปเร็ว

ขึ้น การส่งสัญญาณนี้พระกับข้าพเจ้ามีความเข้าใจกันอย่างดี ตลอดเวลา ๘ ปีที่ข้าพเจ้าเป็นผู้อำนวยการ ว่าสัญญาณให้ไปเร็วขึ้นนั้น เป็นแต่เพียงคำแนะนำ ผู้ขับจะต้องรับผิดชอบว่าจะทำตามหรือไม่ โดยตกลงใจว่าถ้าทำตามจะเป็นอันตรายไหม เครื่องยนตร์ถูกเร่งจะทนได้ไหม ส่วนสัญญาณให้ไปตามปกติหรือให้ช้าลงนั้น ผู้ขับจะต้องทำตามโดยไม่มีข้อญหา วันนั้นพระทำตามคำแนะนำรีบเร่งกวดเวย์รองขึ้นไปทันที การต่อสู้ระหว่างทั้งสองทำให้คนดูตื่นเต้นกันเป็นอย่างยิ่ง ในที่สุดเมื่อยังมีเหลืออยู่เพียงรอบเดียว พระก็ผ่านหน้าเวย์รอง และเมื่อจบการแข่งก็เป็นที่สอง คือแฟร์พีลด์ชนะที่หนึ่ง.

เมื่อการแข่งรถเล็กจบลงแล้ว ก็มีการแข่งรถใหญ่ต่อไป ฉะนั้นในขณะแข่งรถเล็ก นักขับรถใหญ่มีมาดูอยู่หลายคน รวมทั้งนักขับชั้นเอกของฝรั่งเศสสองคน คือ *ลุยส์ ชิรอง* (Louis Chiron) กับ *เรอเน เดรย์ฟุส* (René Dreyfus) ค่ำวันนั้นเขามีการแจกรางวัลและเป็นครั้งแรกที่เราได้รับเงินรางวัลเป็นจำนวนมาก ถึงแม้เงินรางวัลจะเป็นประโยชน์ เพื่อเอาไปชด

เชยค่าใช้จ่าย พิระกับข้าพเจ้าใคร่จะได้ถ้วยเงินมาไว้เป็นที่ระลึกมากกว่า แต่เขามิถ้วยให้แต่กับผู้ชนะที่ ๑ เท่านั้น เมื่อการแจกรางวัลเสร็จแล้ว ชิรองและเดรย์-ฟุสเข้ามาคุยกับข้าพเจ้า ชมเชยพิระว่าขับเก่งอย่างมาก จนเกินคาดหมาย ชิรองเขาเล่าว่าเมื่อแข่งไปได้ราว สามสี่รอบ และเขากำลังยืนดูอยู่ มีผู้ถามเขาว่าใครจะชนะ เขาตอบว่าคนหน้าดำ ๆ ตัวเล็ก ๆ นั้นละ (le petit brun) เขาว่าที่ตกไปเป็นที่สอง ก็เพราะเรามัวเสียเวลาเปลี่ยนหัวเทียนนานเกินไป นักหนังสือพิมพ์ผู้ชราชาวฝรั่งเศสชื่อ *ชาร์ลส์ ฟารูซ์* (Charles Faroux) เป็นผู้ที่ภายในวงการแข่งรถ นับถือว่ามีความรู้มากที่สุดในกีฬาประเภทนี้ เขาดูพิระแข่งวันนั้น ในตอนค่ำก็มาชมกับข้าพเจ้าว่าเขาเห็นพิระขับเก่งมาก ถ้าทำได้ดีเช่นนั้นตลอด ต่อไปภายหน้าจะมีชื่อเสียงโด่งดัง ภายหลังเขาส่งเหรียญรอนซ์มาให้พิระเป็นของขวัญ มีข้อความสลักไว้ว่า "แด่พิระ แชมเปี้ยนในอนาคต" (à Bira, futur champion) การชมเชยทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นส่วนของพิระโดยเฉพาะ ข้าพเจ้ามิได้มีส่วนด้วย แต่

ก็อดภาคภูมิใจไม่ได้ ว่าได้สละเวลาและทรัพย์ ช่วยบุคคลที่ทำได้ดีจริง ๆ มิใช่แต่เพียงขับเล่นสนุก ๆ เพื่อจะ "อวดโก้"

ผู้ที่จะเข้าทำการแข่งรถได้ จะต้องมีใบอนุญาตขับแข่งของยานยนตร์สโมสรแห่งชาติของตน ทั้งสโมสรนั้นจะต้องเป็นสมาชิกหมู่สโมสรยานยนตร์ทั่วโลก (Automobile Clubs) ราชยานยนตร์สมาคมแห่งสยามเวลานั้นเป็นสมาชิกของหมู่สมาคมยานยนตร์ท่องเที่ยว (Touring Clubs) อันเป็นคนละหมู่ จึงออกใบขับแข่งให้แก่พิระไม่ได้ ที่เข้าแข่งได้ก็เพราะได้รับใบขับแข่งของราชยานยนตร์สโมสรแห่งอังกฤษ (Royal Automobile Club) ข้าพเจ้าประสงค์จะแสดงความขอบคุณวงการแข่งรถของอังกฤษ ทั้งอยากจะอวดผ้มือเครื่องถมไทยด้วย จึงจัดสั่งถ้วยถมมาจากเมืองไทย มอบให้สโมสรบรู๊คแลนดส์เพื่อให้เขาจัดการแข่งรถชิน ขนานนามถ้วยนั้นว่า "ถ้วยสยาม" (Siam Cup) เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม เขามีการแข่งเที่ยวย่อยที่บรู๊คแลนดส์ เขาจัดให้มีการแข่งชิง "ถ้วยสยาม" ด้วย พิระได้เข้า

แข่งและเย็นที่สาม แต่กวดติดเมย์สอย่างใกล้ชิดตลอดเวลา เมื่อมีข่าวกระพัดกระพือไปทั่วหมู่คนอังกฤษที่ชอบการแข่งรถ ว่าพระทำดีเท่าใดที่ดีเอย์ป์ เมื่อเขามาเห็นเองเช่นนั้นที่บรู๊คแลนดส์ ก็เลยตื่นเต้นกันยิ่งขึ้นอีกแทนที่จะเย็นคนใหม่ ๆ ที่ไม่มีใครเขารู้จัก นอกจากผู้ที่เขาเห็นแปลกว่ามีเจ้าไทยมาเล่นการแข่งรถ พระกลับกลายเย็นดาราดวงน้อย ๆ ขึ้นมาดวงหนึ่ง.

ข้าพเจ้าและพระได้ตกลงใจกันมาก่อนแล้วว่าจะพยายามไปเที่ยวรถยนต์ในประเทศต่าง ๆ ให้มากที่สุด เพื่อเบิดหูเบิดตาแสวงหาความรู้ ข้าพเจ้ายิ่งเห็นไปว่าเย็นประโยชน์แก่พระมากกว่าต่อข้าพเจ้าเอง ทั้งนี้เพราะเธอเย็นคนไม่ชอบอ่านหนังสือ ถ้าไม่ได้ความรู้ในทางเที่ยวจะได้ทางใด เราได้ไปฝรั่งเศส อิตาลี สเปญ ปอร์ตูเกส สวิสส์ ด้วยกันมาแล้ว ในเดือนสิงหาคม–กันยายน กะว่าจะไปออสเตริย ฮังการี เชโกสโลวาเกีย กับเยอรมนี ครั้นถึงใกล้เวลาเข้าจริง ๆ พระชักอิดออดว่าจะพรากห่างไปจากซิริลนานเกินไป ข้าพเจ้าแนะนำว่าการอยู่กับซิริลนั้น เมื่อแต่งงานกันแล้วจะได้อยู่ด้วยกัน

นานถมถืดไป แต่การไปเที่ยวถ้าไม่ฉวยโอกาส ต่อไป อาจจะไม่มีโชคอีกก็ได้ ซิริลก็สนับสนุนข้าพเจ้า พระจึงยอมไป เราไปเที่ยวทางไกลครั้งนั้นด้วยรถเบ็นต์ลีย์ ได้รับความ สนุกสนานเพลิดเพลิน ทั้งได้ความรู้เย็นอันมาก บังเอิญในระหว่างเที่ยวครั้งนั้น เขาจะมีการแข่งรถที่กรุงเบอร์น นครหลวงของประเทศสวิสสเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม จะมีการแข่งรถเล็กก่อนรถใหญ่อีกด้วย พระขอให้เราจัดระยะการเที่ยวให้ได้แวะไปแข่งที่นั้น ข้าพเจ้าก็ยินยอมตามประสงค์ ในการแข่งวันนั้น พระขับรถ อิ. อาร์.เอ. ของเราอีก ซิแมนคราวนี้รถไม่เสีย เขาชนะได้อย่างง่ายดาย เขาขับอย่างห้าวหาญ ตายก็ตายไป รถเสียก็เสียไป ส่วนพระขับอย่างระมัดระวังตามคำแนะนำของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าพร่ำสอนอยู่เสมอว่าอย่าบ้าระห่ำไปอย่างคนอื่น ๆ เอาไว้อยู่สู้เขาอีกวันหนึ่งดีกว่า แต่ถึงกระนั้นพระก็ไปเร็วกว่าคนอื่น ๆ มาก และได้ที่สองอย่างสบายใจ คราวนั้นก็ได้รับ ความชมเชย อีกพักใหญ่ เมย์สก็เข้าแข่งเหมือนกันแต่รถเสียในตอนต้นการที่ขับนั้น และขับต่อมา รถเมย์สเสียบ่อย ๆ เราทรายภาย

หลังว่าเย็นเพราะรถของเขามีของใหม่ ๆ จึงทำให้เขามีรถเร็วกว่ารถ อี.อาร์.เอ. คันอื่น ๆ แต่เพราะยังไม่ได้ทดลองกันมามากพอ ไปได้หน่อยก็เลยเสีย มิคนหาว่าเมย์สเอาเปรียบ เพราะขับรถของบริษัทสร้างรถก็เลยได้ของใหม่ ๆ ที่คนอื่น ๆ มิไม่ได้ เมย์สเองเขาแก้ตัวว่าเขาเสียสละผลสำเร็จของเขา โดยขับรถที่มีของใหม่ ๆ เช่นนั้นเพื่อทดลอง สำหรับจะสร้างรถที่ดีขึ้นอีกในภายหน้า เมื่อแวะผ่านสวิสส์ไปคราวนั้นเราทั้งสองได้ไปเฝ้าสมเด็จพระราชชนนี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ สมเด็จพระอนุชาและสมเด็จพระพี่นาง เย็นครั้งแรกที่ได้เฝ้านับตั้งแต่พบกันที่วังสระปทุมเมื่อข้าพเจ้ากลับไปเมืองไทยคราวแรก แต่ท่านก็ยังทรงพระเยาว์กันอยู่มาก ข้าพเจ้าแก่กว่ามากมาย จึงไม่สามารถจะคุยอะไรกันได้นัก สมเด็จพระราชชนนีและสมเด็จพระพี่นางเสด็จไปทอดพระเนตรการแข่งรถและทรงตื่นเต้นมาก อีกสองพระองค์เสด็จไปพักอยู่บนภูเขาไกลเกินไป.

หนังสือเรื่องนี้นี้นั้นได้เสมอว่ามีแต่ความจริง ถ้าผิดพลาดไปบ้างเล็กน้อยก็เย็นเพราะหลงลืม ถ้าขาด

อะไรไปบ้างก็เพราะไม่อยากจะเอาอะไรมากล่าวถึง อันอาจจะนำความโทมนัสมาสู่ผู้ใดได้ นอกจากเรื่องนั้นจะจำเป็นจริง ๆ เพราะเกี่ยวข้องใกล้ชิดต่อข้าพเจ้า เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ต้องรับว่าเมื่อเริ่มแรกการแข่งรถ มิได้คิดว่าจะเป็นการช่วยเผยแผ่ชาติไทยเลย ทำกันขึ้นเพื่อเป็นการกีฬานำความสนุกสนานมาสู่พระเท่านั้น ทั้งมิได้คิดได้ฝันว่าพระจะทำดีพอที่จะเป็นการเผยแผ่ช่วยชาติได้ เป็นธรรมเนียมการแข่งรถที่ยุโรป เขาชักธงชาติต่าง ๆ ของผู้ขับเรียงแถวไว้ตรงข้ามอัฒจันทร์คนดู ที่ดีเอปป์ไม่มีธงไทย เพราะพระเข้าแข่งด้วยใบขับแข่งอังกฤษ กรรมการเขาเข้าใจผิด ข้าพเจ้าจึงมาคิดดูว่าไหน ๆ เราก็ออกเงินมากในการแข่งรถ พระก็ดูแสดงท่าทางว่าจะทำได้ดี ก่อนการแข่งที่เบอร์น ข้าพเจ้าจึงมีจดหมายไปถึงคณะกรรมการ อธิบายว่าเพราะเหตุใดพระจึงแข่งโดยใบขับแข่งอังกฤษ แต่ก็เป็นคนไทย จึงขอให้เขาชักธงไทย เขาก็ยินดีทำตาม ธงไทยจึงได้มีชักเป็นครั้งแรกในการแข่งรถที่กรุงเบอร์นเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหา-

คม พ.ศ. ๒๔๗๘ อนึ่งข้าพเจ้าสำนึกตัวดีในฐานเป็นคนไทย ว่าธงไทยเรานั้นทางยุโรปเขายังไม่รู้จักพอ จึงทาสีธงไทยไว้ที่ถังน้ำมันท้ายรถและจดคำว่า "SIAM" ไว้ตรงกลางตอนสีน้ำเงิน ตั้งแต่นั้นมาก็มีธงไทยชักขึ้นทุก ๆ แห่งในตำบลที่มีพระไปเข้าขับแข่งอยู่ด้วย.

การแข่งของพระที่ได้ผลดีมากนั้น เกิดไร้ผลเป็นครั้งแรก เมื่อไปแข่งแบบรถกีฬาที่เมืองเบลฟาสต์ (Belfast) ประเทศไอร์แลนด์ภาคเหนือ ไปได้ไม่กี่รอบรถก็เสีย ถึงกระนั้นตอนปลายฤดู ๒๔๗๘ ก็ได้ผลดี คือเรานำรถ อิ. อาร์. เอ. เข้าแข่งกับรถใหญ่ในการชิงรางวัลดอนิงตัน (Donington Grand Prix) อันเป็นการแข่งระยะทางยาวถึง ๕๐๐ กิโลเมตร รอบหนึ่ง ๆ ที่สวนดอนิงตันสั้นมาก แข่งกันอยู่ตั้ง ๕ ชั่วโมงกว่า พระดูไม่เหนื่อยเลย แต่ผู้จัดการที่ต้องคอยจดตาตารางและจับเวลาอยู่เรื่อย ต้องยอมรับว่าเหนื่อยใจเหนื่อยกายมาก แต่ผลก็ดี เพราะถึงพระเป็นคนเดียวที่ขับรถเล็กแต่ก็ได้ที่ ๕

การแข่งรถปีแรกก็จบลง แม้ยังมิเคยได้ที่ ๑ เลย

ก็มีคนอังกฤษรู้จักทั่วไป หนังสือพิมพ์เรื่องรถยนต์ฉบับหนึ่งเมื่อปลายปีถึงกับแถลงว่า "ปี ค.ศ. ๑๙๓๕ นี้จะเป็นปีที่ต่อไปเราจะจำได้โดยสำคัญว่าเป็นปีแรกที่พิระเริ่มทำการแข่งรถ" ปีนั้นเป็นปีของพิระโดยเฉพาะ พิระเป็นผู้เลือกการซ้อรถ เลือกการแข่งที่จะเข้าแข่ง นอกจากออกทรัพย์และช่วยอำนวยการในระหว่างแข่ง ข้าพเจ้ามิได้ทำอะไรเลย ช่างเครื่องของเราเองก็ไม่มี ได้แต่ยืมมาจากบริษัท เราจึงถือว่าเป็นปีทดลอง ปีต่อไป พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงจะนับได้ว่าเป็นฤดูแรกของการแข่งรถจริง ๆ เราจัดเช่าโรงรถ จ้างช่างเครื่อง ซ้อรถโกดังที่จะใช้ขนรถแข่งไปทำการแข่งในที่ต่าง ๆ บิดามารดาของชัวราเขายังเกิดล่มจมลงมาก จำจะต้องย้ายไปอยู่บ้านนอก ข้าพเจ้าจึงชักชวนชัวราว่าให้มาอยู่กับข้าพเจ้าที่ลอนดอน และเพื่อที่จะมิให้เขารู้สึกว่าถูกเลี้ยงอยู่เปล่า ๆ จึงชักชวนให้เขาเข้าคณะแข่งรถโดยเป็นช่างเครื่องคนรอง เขาก็ยินดี และเขาก็มาอยู่กับข้าพเจ้าเรื่อยมาตั้งแต่บัดนั้น อนึ่ง รถแข่งในคณะที่กำลังมีชื่อเสียงที่สุดเวลานั้นคือ คอกอิตาเลียน ชื่อ เฟอรารี

(Scuderia Ferrari) เขามีตราม้าดำมีปีกติดที่รถทุก ๆ คัน เพราะข้าพเจ้ามีนามว่า "หนู" พระเลยเขียนรูปหนูสีขาวที่รถของเรา ตั้งแต่นั้นมาคณะแข่งรถของเราก็เลยได้นามว่า "*คณะหนูขาว*" (White Mouse) เป็นของแปลกที่มีชาวยุโรปไม่น้อย รวมทั้งหนังสือพิมพ์ชอบกล่าวว่ารถแข่งของพระมีหนูภาพยนตร์มิคกี (Mickey Mouse) ติดอยู่ โดยลืมเอาเสียเลยว่าหนูมิคกีนั้นสีดำ หาใช่สีขาวไม่.

เมื่อมีงานการใหญ่โตขึ้น ต้องทำบัญชี ต้องควบคุมช่างเครื่อง ทั้งในปีใหม่ก็จะทำการแข่งบ่อยขึ้น พระจึงขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้อำนวยการคณะหนูขาวและเป็นผู้วางนโยบาย. พระเองจะเอาใจใส่แต่ในทางขับและทางคอยเฝ้าดูและรายงานว่าเครื่องยนตร์เดินดีพอหรือไม่ แต่ถึงกระนั้นก่อนที่จะตกลงอย่างใดในทางนโยบาย ข้าพเจ้ากับพระก็ปรึกษาหารือกันก่อนเสมอ และในที่สุดก็เห็นด้วยทุก ๆ คราว การตกลงอันสำคัญยิ่งทางนโยบายก็คือจะเลิกเข้าแข่งในการแข่งหลาย ๆ อย่าง จะเจาะจงเอาแต่การแข่งรถเล็กที่ภาคพื้นยุโรป และแข่ง

ชนิดมิต่อที่อังกฤษ ฉะนั้นจึงขายรถ เอม. จิ. แมกเน็ต และรถชนิดกีฬาที่ได้ซื้อมาแต่ก่อน อนึ่งเพราะเราจะแข่งหลายเที่ยว จึงจัดจะมีรถ อิ. อาร์. เอ. สองคัน จะมีช่างเครื่องสามคน. สองคนจะติดตามไปรับใช้ในเมื่อไปแข่งด้วยรถคันหนึ่ง อีกคนหนึ่งจะอยู่ที่โรง ทำหน้าที่ปรับปรุงรถอีกคันหนึ่ง การจัดแข่งว่าจะเอารถคันใดไปแข่งเมื่อใดนั้น เป็นหน้าที่ของข้าพเจ้า ผู้ที่จะเป็นหัวหน้าช่างเครื่องคือ ไวัตส์ (Wuyts) เคยทำงานอยู่กับบริษัท อิ. อาร์. เอ. มีของขบขันอยู่คือเมื่อถอดเอาเครื่องยนตร์ อิ. อาร์. เอ. ออกมาปรับปรุงกันใหม่ ไวัตส์แปลกใจมากที่เห็นว่า ราวลิ้น (Camshaft) นั้นเย็นอย่างดีที่สุด อันตามธรรมดาบริษัทเขาใส่แต่รถที่เมย์สขับ ไม่ใส่ในรถที่ขายแก่เอกชน ได้สืบโดยทางอ้อมจึงได้ความว่าที่ขายให้แก่เรานั้น น่าจะเย็นเพราะพิระเร่งเขาเหลือเกินให้ได้รถเร็ว ๆ ยังเอิญเขาไม่มีราวลิ้นอย่างธรรมดา เขาอาจจะนึกว่าพิระคงจะไม่เก่งอะไรคงขับไม่เย็น ก็เลยปล่อยเอาราวลิ้นชั้นเอกมาให้เรา ต่อมา

ภายหลังเราอดนึกไม่ได้ว่าบริษัท อิ. อาร์. เอ. จะเสียใจหรือไม่.

รถ อิ. อาร์. เอ. คันที่สอง บริษัทสร้างเสร็จเมื่อปลายเดือนมีนาคม และเราก็ได้มาทาสีน้ำเงินเช่นเดียวกัน แลดูภายนอกจึงเหมือนกันเกือบไม่มีผิด พิระจึงว่าเป็นแฝดกัน ขอให้ชื่อเช่นเดียวกับลูกแฝดที่ตามนิยายว่าเป็นผู้สร้างกรุงโรมโบราณ คือ *รอมิวลุส* (Romulus) และ *รีมุส* (Remus) รถคันเดิมได้นามว่า รอมิวลุส ผู้อ่านผู้ใดที่ยังไม่เคยได้ยินนามของรถคันนั้น ก็จะประสบอีกบ่อย ๆ ในหนังสือเรื่องนี้.

เพราะรถยี่ห้อ อิ. อาร์. เอ. ได้ผลดีมากในการแข่ง พ.ศ. ๒๔๗๘ เช่น ซีแมนและแฟร์พีลด์ชนะกันคนละสามครั้ง เมย์สก็ชนะการแข่งขึ้นภูเขา จึงมีผู้ว่าซื้อกันมาก ใน พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงจะมีเข้าแข่งถึง ๑๔ คัน ทั้งบริษัท มาเซราติ เขาก็สร้างรถเล็กแบบใหม่ขึ้นด้วย ส่วนซีแมนผู้ได้ขายรถ อิ. อาร์. เอ. ของเขาไปแล้วและซื้อรถฝรั่งเศสอันเก่าชนิด เดอลาจ (Delage) อันมีเครื่องยนตร์แปดสูบที่ยังดีอยู่มาก เขามีช่างเครื่องชาติอิตาลีแต่

อยู่อังกฤษชื่อ *รามโปนี* (Ramponi) ผู้มีความสามารถอย่างเลื่องลือยิ่ง เข็นช่างเครื่องของเขา และให้จัดดัดแปลงรถเดอลาฯให้ทันสมัย ฉะนั้นการแข่งรถเล็กใน พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงจะมีการต่อสู้กันอย่างรุนแรง.

รถ อิ. อาร์. เอ. คันใหม่อันจะขอเรียกว่า ริมุส ต่อนี้ไป สร้างเสร็จเรียบร้อยภายในปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ เรานำไปเข้าแข่งที่บรูคแลนด์สในการแข่งสั้นๆชนิดมีต่อ รถนั้นดูแล่นได้ดี แต่พิระมีชื่อเสียงโด่งดังขึ้นมากแล้ว การแข่งรถมีต่อสั้นๆเขาให้ต่อตามกำหนดความเก่งกาจของคนขับด้วย มิได้กะเอาแต่เพียงกำลังรถ พิระจึงถูกออกช้าล้าหลังคนอื่นๆอย่างมากมาย ไม่มีโอกาสจะชนะที่หนึ่งได้เลย ต่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงนำรถริมุสไปเข้าแข่งในระยะทางไกลเป็นครั้งแรก คือการแข่งชิงรางวัลมหาราชอาณาจักรอังกฤษ (British Empire Trophy) ในสวนดอนิงตัน ระยะทางแข่ง ๓๒๐ กิโลเมตร แข่งมีต่อเป็นหมู่ๆตามกำลังเครื่องยนต์ ไม่เอาตัวคนขับเข้ามาเปรียบด้วย พิระนำความประหลาดใจมาสู่นักขับอื่นๆกับทั้งช่าง

เครื่อง ผู้จัดการคนอื่น ๆ และกรรมการ โดยทำเวลาเร็วกว่าผู้ใด ๆ หมดในวันซ้อม คนอื่น ๆ จะพยายามเพียงใดก็หาไปเร็วเท่าได้ แม้รถอิ. อาร์. เอ. ใหม่ ๆ เช่นริมุสยังมีอยู่อีกหลายคัน ครั้นถึงวันแข่งจริง พิระก็ขับได้ดีเท่ากับวันซ้อม เมื่อรถทั้งหมู่ออกไปจากหน้าที่ซ่อมเติมเป็นครั้งแรก และมีเวลาเงียบสงัดอยู่ครู่หนึ่งแล้วนั้น ที่สนามแข่งสวนดอนิงตัน ถ้าเราคอยดูไปทางด้านหลัง พอสองนาทีภายหลังก็จะเห็นรถแข่งแล่นวกกลับมา ต่อเมื่อผ่านทางด้านหลังแนวที่ซ่อมไปแล้ว จึงจะถึงมุมหัวเลี้ยว แล้วก็วกกลับมาผ่านหน้าที่ซ่อมอีกเพื่อจะเริ่มรอบที่สองและรอบอื่น ๆ ต่อไป วันนั้นข้าพเจ้าคอยเขม้นตาดูอยู่อย่างเอาใจใส่ยิ่ง ในไม่ช้าก็ได้ความชื่นชมดังใจหวัง คือเห็นรถริมุสสีน้ำเงินของข้าพเจ้ามีพิระแต่งชุดสีน้ำเงินเช่นเดียวกัน ขับนำหน้ามาอย่างสบาย พิระนำหน้าหมู่ของตนอยู่ได้ตลอดสิบรอบแรก ครบสิบรอบแล้ว ทางเราก็คำนวณเลขดูว่ามีฐานะอย่างไร ถ้าจะเปรียบกับรถในหมู่อื่น ๆ ก็ได้ความว่าพิระกำลังเป็นที่หนึ่งในการแข่งทั้งหมดด้วย ฉะนั้นจึงเป็นครั้งแรก

นับตั้งแต่ได้ช่วยจัดการแข่งรถมา ที่ข้าพเจ้ามีโอกาสให้สัญญาณว่าพระกำลังเป็นที่หนึ่งอยู่ ครั้นเห็นพระยิ้มและยกมือขึ้น แสดงว่าเข้าใจแล้วในขณะที่ผ่านมาอีกในรอบที่ ๑๑ ย่อมนำความภาคภูมิใจมาสู่ข้าพเจ้าเพียงใด ผู้อ่านก็น่าจะเดาได้ พระมีหวังจะชนะที่หนึ่งได้เป็นครั้งแรก อาจจะทำให้ข้าพเจ้าใจเต้นจนเกินควร แต่เคราะห์ดีที่ผู้จัดการนั้นมีงานทำมากเกินไป เฉพาะอย่างยิ่งในการแข่งมีต่อ เพราะคอยคำนวณเลขอยู่ตลอดเวลา เพื่อเปรียบเทียบความเร็วระหว่างหมู่ต่าง ๆ ไม่มีเวลาจะใจเต้น ดีอกดีใจเกินไป หาไม่น่ากลัวจะหัวใจอ่อนในไม่ช้า พระคงนำหน้าอยู่ต่อไปอีกได้จนถึง ๒๗ รอบ อันเกือบเป็นกึ่งหนึ่งของการแข่งอันมีระยะรวม ๖๐ รอบ ยังเอิญรถเกิดขลุกขลัก น้ำมันไม่เข้าเครื่องอย่างสะดวก ต้องมาหยุดเพื่อแก้ไข เป็นอันว่าหมดหวังที่จะชนะที่หนึ่งตามธรรมเนียมการแข่งรถ แม้หมดหวังที่จะได้ที่หนึ่ง แต่ถ้าแก้ไขรถให้ยังแล่นไปได้อีกแล้ว ก็จะต้องทนไปอีกจนสุดระยะการแข่ง.

พระขับริมุสไปได้อีกหลายรอบ พอเราเริ่มจะโล่ง

ใจว่าอาจจะได้เย็นที่สองหรือที่สามก็มีเหตุอีก คือเกิดหายไปเสียเฉย ๆ เราขับเวลาคอยดูอยู่ พอถึงเวลาที่จะผ่านมาก็ไม่มา หายไปเสียเฉย ๆ การหายไปเช่นนั้นเย็นของร้ายกาจที่สุดแก่คนที่อยู่ในที่ซ่อมเติม อาจจะหายไปเพราะเครื่องยนตร์เสีย รถไปจอดอยู่ที่ใดที่หนึ่งและผู้ขับกำลังจะเดินกลับ หรืออาจจะเย็นเพราะมีอุบัติเหตุรถบุบสลาย ผู้ขับถูกยาดเจ็บจนถูกหามขึ้นรถพยาบาลไปแล้วก็ได้ การสืบข่าวนั้นยากมาก กรรมการตามรอยสนามเขาโทรศัพท์ไปยังผู้อำนวยการแข่ง ผู้นั้นจะประกาศโดยกระจายเสียงให้เราทราบก็ไม่ได้ เขาไม่ชอบแถลงข่าวร้ายให้คนดูทราบ จึงต้องส่งคนมาบอกเรา หนทางดีที่สุดก็เมื่อมีรถอีกคันหนึ่งมาหยุดณที่ซ่อมเติม เราก็วิ่งไปถามคนขับเพราะเขาอาจจะผ่านมา แต่บางทีไปถามเขาเช่นนั้นเขาก็ไม่พอใจ ด้วยถ้าเขามาหยุดยังที่ซ่อม เขาก็มักจะมีเรื่องยุ่งยากอยู่เองด้วย สรุปความว่าเมื่อรถของเราหายไปเช่นนั้น ทำให้พวกเราในที่ซ่อมเติมหนักใจเย็นห่วงมาก จะเลิกทำงานจดเลขรถและตรอกลงตาตารางก็ไม่ได้ เพราะถ้าไม่มีเสียหาย

มาก รถยังพอจะทำการแข่งได้ต่อไป ตาตารางก็ยังเย็นของจำเย็นเพื่อจะทรายตำแหน่งของรถเราในการแข่งการที่พิระหายไปเย็นครั้งแรกวันนั้น ย่อมจะต้องทำให้หนักใจมากขึ้นเย็นพิเศษ แม้จะประสบการหายไปเช่นนั้นอีกหลายคราว และไม่หนักใจถึงคราวแรกก็ดี แต่ก็ยังคงหนักใจอยู่เย็นอันมากเสมอ.

อันวันนั้นในไม่ช้าก็ได้ข่าว ว่าพิระประสบอุบัติเหตุเคราะห์ดีไม่เย็นอันตรายมาก เมื่อทรายว่าพิระจะต้องออกจากการแข่งแน่แล้ว ข้าพเจ้าก็ทิ้งที่ซ่อมเติมริบวิ่งไปตามทางที่เกิดอุบัติเหตุ ประเดี๋ยวก็โล่งใจที่เห็นพิระเดินมาได้เอง แต่ต้องมีคนพยาบาลพยุงมา ได้ความว่าเมื่อรถกำลังแล่นไป มีกรวดก้อนเล็กนิดเดียวกระเด็นขึ้นมาถูกแว่นตาแตก แก้วแว่นตาชิ้นเล็ก ๆ เข้านัยน์ตาพิระจึงแลไม่เห็นอะไรได้ ถึงกระนั้นก็ยังยังคับรถให้เบาเครื่องลงได้จากความเร็วถึง ๑๙๒ กิโลเมตรต่อชั่วโมงและจอดลงข้างถนนจนมีคนพยาบาลมาช่วย คนที่เก่งมากก็คือนักขับอังกฤษชื่อ ซีริล ปอล (Cyril Paul) เขากำลังขับกวดตามพิระอยู่ ไหวพริบดีทันที่จะหยุดรถของ

เขาได้โดยมิให้ไปชนท้ายรถริมุส แต่เราต้องคอยอยู่จนการแข่งขบจึงจะพาพระออกจากสนามแข่งได้ เพื่อไปโรงพยาบาลที่ใกล้ๆ เดชะบุญพระท่านช่วย นัยน์ตาไม่มีอันตราย เพียงต้องเอาแก้วหลายชิ้นนั้นออก ในการแข่งวันนั้นซิแมนชนะที่หนึ่ง และแฟร์พีลด์ได้ที่สอง.

พระและข้าพเจ้าต้องวิตกอยู่มาก เพราะภายในอีกสัปดาห์หนึ่งนั้นเอง จะเข้าการแข่งรถที่เมืองมอนติคาร์โล โดยใช้รถรอมิวลุสซึ่งเราได้เตรียมไว้แล้ว ผู้อ่านส่วนมากคงจะทราบอยู่ดีว่า เมืองมอนติคาร์โลเป็นเมืองชายทะเลของประเทศโมนาโคอันเล็กกระจิดริด อยู่ทางภาคใต้ของฝรั่งเศส อันเป็นเมืองชื่อเสียงว่ามีโรงบ่อนอันใหญ่โตหรูหราที่สุด การแข่งรถที่เมืองนั้นแปลกเพราะเขาแข่งกันตามถนนภายในตัวเมืองนั้นเอง อันทั้งคดเคี้ยวทั้งแคบและมีขึ้นเขาลงเขากันอยู่เรื่อย รอบหนึ่งเพียง ๒ กิโลเมตร ก่อนปีนั้นเขาเคยมีแต่การแข่งรถใหญ่ ปีนั้นเป็นครั้งแรกที่เขาจะมีการแข่งรถเล็กด้วย จะเป็นการแข่งรถเล็กอันสำคัญที่สุด ผู้เข้าแข่งจะสมัครเข้าตามใจตนไม่ได้ จะต้องได้รับเชิญเป็นพิเศษ พระ

ได้รับเชิญ ซึ่งเราเห็นว่าเย็นเกียรติยศมาก ฉะนั้น ถ้าไปแข่งไม่ได้จะน่าเสียใจ แต่เมื่อไปหาแพทย์ผู้ชำนาญที่กรุงลอนดอน และเขาเอาเศษแก้วออกอีกสองสามชิ้นแล้ว เขาก็แถลงว่าไปแข่งได้ การเดินทางไปมอนติ-คาร์โลข้าพเจ้าไม่ให้พิระขับรถไปเอง ให้เย็นคนโดยสารเพื่อจะได้พักผ่อนนัยน์ตา ข้าพเจ้าเอาเลขานุการของข้าพเจ้า *ประสิทธิ์ ศิทธิสาริบุตร* ไปด้วย เขาและข้าพเจ้าผลัดกันขับรถเยนต์ลีย์ไปตลอดทาง.

ในการแข่งครั้งนั้นบริษัท อิ.อาร์.เอ. เองเอารถเข้าแข่งถึงสี่คัน บริษัทมาเซราติก็เอารถเข้าแข่งสามคัน เพิ่มจากนั้น ยังมีนักขับอิสระที่มีชื่อเสียงอีกเช่น แฟร์พีลด์ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงมิได้หวังว่าพิระจะได้ผลดีมากนัก เย็นเพียงจะได้รับความสนุกสนาน และได้มีโอกาสได้ขับแข่งในสนามที่นับว่ายากอย่างยิ่ง ก็ควรจะดีใจอยู่พอแล้ว ผู้อ่านคงจะจำได้ว่าพิระ และข้าพเจ้าได้มีโอกาสทำความรู้จักกับ ชิรอง นักขับแข่งฝรั่งเศสตัวลือ ในคราวที่พิระไปเข้าแข่งที่เมืองดิเอปป์ในปีก่อน บัดนี้ก็มาพบกันอีกที่เมืองมอนติคาร์โล อันเย็นถิ่นเดิมของชิรอง คือเขา

เป็นผู้มีกำเนิดที่นั้น ฉะนั้นในเมืองนั้นเขาจึงเป็นประหนึ่งเจ้าของบ้าน เราไปคุยกับเขาบ่อย ๆ และมักจะเป็นเวลาที่กำลังมีคนมานวดเขาอยู่ ทั้งนี้เพราะชิรองชอบนวดเป็นอย่างยิ่ง เห็นว่าเป็นของดีสำหรับนักขับแข่ง พิระนับถือชิรองมากและชอบเอาอย่างเขา ก็เลยออกความเห็นเอาบ้างว่าการได้รับนวดนั้นเป็นของดี ตั้งแต่นั้นมาไม่ว่าไปแข่งที่ไหน พิระก็ได้แต่รบเร้าให้หาหมอนวดให้ จนต่อมาหลายปีภายหลังจึงได้เลิกการชอบนวดเช่นนั้น.

พิระทำดีพอใช้ในระหว่างซ้อม คือ ทำความเร็วเป็น ราวที่ ๗ ชิรองปีนั้นได้เลิกขับในทีมของบริษัทอิตาเลียน อาลฟา–โรเมโอ ได้เปลี่ยนไปเข้าทีมเยอรมันเมอร์เซเดส–เบนซ์ (Mercedes-Benz) เมื่อเป็นคนฝรั่งเศสได้เข้าทีมเยอรมันเช่นนั้น ก็แปลว่าเยอรมันเขาเห็นว่าเก่งเลิศ ในวันก่อนแข่งเราทั้งสองไปคุยกับชิรองเมื่อกำลังมีคนนวดเขาอยู่ เขาบอกว่า “พิระพรุ่งนี้เธอชนะ มะรืนนี้ฉันชนะ.”

วันแข่งเป็นวันอากาศดี ฝนไม่ตก ถนนแห้ง ทีมบริษัท อี. อาร์. เอ. แม้จะไปเร็วมากในตอนรอบแรก ๆ

ในไม่ช้า ก็เกิดขลุกขลัก เพราะเครื่องยนต์เสีย แฟร์-พิลด์กับนักขับอิสระที่มีชื่ออีกหลายคน ยังเกิดอุบัติเหตุรถไปชนกันหลายคันเลยเสียตำแหน่งหมด. แต่เคราะห์ดีที่ไม่มีนักขับแข่งผู้ใดบาดเจ็บ พิระนั้นข้าพเจ้าแนะนำแต่ก่อนแข่งว่า ให้ไปช้า ๆ และ อย่าง ระมัดระวัง การแข่งจะมีถึง ๕๐ รอบ ระยะ ทาง รวม ๑๖๐ กิโลเมตร รอบสนามก็สั้น ทั้งถนนแคบคดเคี้ยวขึ้นเขา ลงเขาดังบรรยายมาแล้ว ข้าพเจ้าจึงบอกว่าค่อย ๆ ไปเอาก่อน เถิดจะดีกว่า คอยให้คนอื่นเขายุ่งเหยิงกันไปเอง เราก็จะได้โอกาส แต่ถ้าเขายังเก่งกาจ อยู่แล้ว ถ้าทางเราผู้อ่อนอาวุโสและขาดความชำนาญ เกิดไปทำการโลดโผนขึ้นแล้ว น่ากลัวจะประสบผลร้ายเข็ญแน่แท้ พิระทำตาม ข้าพเจ้าอย่างดี และ ขับ ไป อย่าง รวดเร็ว แต่ ด้วย ความระวังยิ่ง เมื่อถึงตอนที่รถตั้งเจ็ดคันไปชนกันอย่างอลหม่าน พิระก็เล็ดลอดแอบผ่านไป ได้ โดยไม่ชนกับผู้ใด เลยได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นที่สอง ซึ่งข้าพเจ้าก็ย่อมส่ง สัญญาณให้ดู โดย อิ่มใจ อย่าง ยิ่ง ผู้เป็นที่หนึ่งในบัดนั้นคือ โอ. เต็นนี (O. Tenni) ชาวอิตา-

เลียนผู้เป็นแชมเปี้ยน ของ อิตาลี ในการแข่ง รถจักรยาน-ยนต์ ผู้ซึ่ง ในบัดนั้น มาขับรถ มาเซราติ ในทีม ของบริษัท ข้าพเจ้าจับเวลาดูระหว่างเต็นนิและพิระ ก็เห็นได้ว่า พิระกวดเข้าไป ใกล้มากขึ้น ทุก ๆ รอบ ถ้าไปได้เร็วขึ้นก็น่าจะผ่านได้ จึงส่งสัญญาณ "เร็ว" ให้กับพิระ พิระก็เร่งขึ้น ทันที และ กวดใกล้ เข้าไป ยิ่งขึ้น ทุก ๆ รอบ ทางผู้จัดการทีมมาเซราติเขาก็จับเวลาเห็นได้เช่นเดียวกัน เขาก็ส่งสัญญาณของเขาให้เต็นนิเร่งขึ้นอีก เต็นนิก็ทำตาม แต่ในการแข่งรถ ถ้าเราถูกกวดแล้วมักจะร้ายกาจกว่าที่จะเป็นผู้กวด พอถึงรอบที่ ๓๓ เต็นนิหักหัวเลี้ยวเร็วเกินไป บังคับรถไว้ไม่อยู่พุ่ง เข้าไปชนหมู่ถุงทรายที่เขาตั้งไว้ริมมุมเลยต้องออกจากการแข่ง เมื่อไม่มีเต็นนิผ่านมาอีก ข้าพเจ้าก็ทรายได้ว่าพิระเป็นที่หนึ่งแล้ว พอพิระผ่านมาหน้าที่ซ่อมเติมข้าพเจ้าส่งก็สัญญาณว่าได้เป็นที่หนึ่ง ครั้นจับเวลาดูอีกก็เห็นได้ว่าคนที่สองยังอยู่ไกลลิบลับ จะกวดทันไม่ได้ จึงส่งสัญญาณ อีกในรอบที่ ๓๔ ว่าขอให้เบาลง ทั้งนี้เพราะชิรองมาบอกว่าตามถนนบางแห่งมีรถแข่งคันหนึ่ง ทำน้ำมันหยอด

ภาพที่ ๑๗ (แสดงภาพ) การแห่ผ้าขึ้นธาตุพระบรมสารีริกธาตุ ณ เมืองกุสินารา พ.ศ. ๒๔๘๐ หรือการแห่ผ้าพระบฤโคมเมื่อคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพ

เลียนผู้เป็นแชมเปียน ของ ซิมก้า ในการแข่งรถจักรยานยนต์ ผู้ซึ่งในขณะนั้นมีชัยมาเซอติในทีมของบริษัท ข้าพเจ้าขับเวลาดูระหว่างเต็นนิเมื่อพิระ ก็เห็นได้ว่าพิระกวดเข้าไปใกล้มาขึ้นทุกๆรอบ ถ้าไปได้เร็วขึ้นก็น่าจะผ่านได้ จึงส่งสัญญาณ "เร็ว" ให้กับพิระ พิระก็เร่งขึ้นทันที และกวดเข้าไปใกล้ขึ้นทุกๆรอบ ทางผู้จัดการทีมมาเซอติเขาก็ขับเวลาเห็นเช่นเดียวกัน เขาก็ส่งสัญญาณของเขาให้เต็นเร่งขึ้นอีก เต็นนิก็ทำตาม แต่ในการแข่งขันถ้าเร่งเกินกว่าแล้วมักจะร้ายกาจกว่าที่จะเย็นผู้กวด พอถึงรอบที่ ๓๕ เต็นนิหักหัวเลี้ยวเร็วเกินไป ยังคับถูกไว้ม่อยู่พุ่งเข้าไปชนหมู่ถุงทรายที่เขาตั้งไว้ริมสนามแล้วต้องออกจากการแข่ง เมื่อไม่มีเต็นนิผ่านมาอีก ข้าพเจ้าก็ทรายได้ว่าพิระเป็นที่หนึ่งแล้ว พอพิระผ่านมาหน้าที่ซ่อมของข้าพเจ้าส่งก็สัญญาณว่าได้เป็นที่หนึ่ง ครั้นขับเวลาดูอีกก็เห็นได้ว่าคนที่สองยังอยู่ไกลลิบลับ จะกวดทันไม่ได้ จึงส่งสัญญาณอีกในรอบที่ ๓๔ ว่าขอให้เบาลง ครั้นเพราะชิรองมาบอกว่าตามถนนบางแห่งมีรถแข่งคันอื่น ทำน้ำมันหยอด

Offert par l'EMAILLERIE

เครื่องไหลเปรอะไว้มาก น้ำมันหยอดเครื่องมิเปรอะถนนอยู่นั้นเป็นศัตรูอันมหันต์แก่นักขับแข่ง ขึ้นไปถูกเข้าแล้วรถก็จะลื่นจนออกไปจากถนน ข้าพเจ้าจึงออกไปยืนอยู่ริมถนน พิระผ่านมาคราวใดก็โบกมือลงให้ดูว่าให้ไปช้า ๆ ระวังมาก ๆ ในที่สุดพิระก็ขับได้ครบ ๕๐ รอบและชนะที่หนึ่งอย่างสบาย กรรมการเขาก็นำไปรับถ้วยจากท่านเจ้าผู้ครองนครโมนาโค เจ้าชายลุยส์ (H.S.H. Prince Louis of Monaco) คนฝรั่งเศส เลอฮูซ์ (Lehoux) ได้ที่สอง คนชาวกริก เอมเบริคอส (Embericos) ได้ที่สาม และชาวสวิสส์ เค้าตซ์ (Kautz) ได้ที่สี่.

เป็นอันว่าพิระได้ชัยชนะที่หนึ่งเป็นครั้งแรก และเป็นที่น่าปีติยินดีมาก เพราะเป็นการแข่งรถเล็กระหว่างชาติที่สำคัญที่สุด นอกจากนั้นชัยชนะที่โมนาโคยังมีข้อสำคัญอีกสามอย่าง คือ ก่อนแข่งนั้นที่ตามแนวที่ซ่อมเขาได้ชักธงขนาดใหญ่มาก ของชาติต่าง ๆ มากมายหลายชาติที่มีนักขับเข้าแข่งในวันนั้น พอรถออกแข่งเขาก็ลดธงทั้งหลายนั้นลงหมด แต่พอพิระชนะแล้ว

เขาก็ชักธงไทยไตรรงค์ขึ้นธงเดียว จึงทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกแน่ใจยิ่งเย็นครั้งแรก ว่าการแข่งรถของพิระซึ่งข้าพเจ้าได้ออกกำลังใจ กำลังกาย กำลังทรัพย์ เพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินแก่ตัวพิระและข้าพเจ้าเองนั้น บังเอิญจะเย็นประโยชน์แก่ชาติไทยด้วย โดยไม่มีข้อสงสัยได้ อีกข้อหนึ่งก็คือ ลิสยาได้ไปดูการแข่งรถนั้นด้วย ทั้งนี้เพราะข้าพเจ้าบอกกับเขาตั้งแต่ยังอยู่ในกรุงลอนดอน ว่าการแข่งรถที่มอนติคาร์โลเย็นของแปลกและน่าดูมาก จึงชักชวนเขาให้ไปดูด้วย แต่เพราะเขาเย็นสุภาพสตรีโสดจึงไปคนเดียวไม่ได้. ต้องไปอ้อนวอนมารดาให้พาไป มารดาก็ยินดีและพาลิสยากับพี่สาวไปยังมอนติคาร์โล ข้าพเจ้าจึงมีความยินดีอย่างยิ่งที่มีลิสยาอยู่ในที่ซ่อมเติมกับข้าพเจ้า ในโอกาสแรกที่พิระได้ชัยชนะที่หนึ่ง ข้อที่สามก็คือนับมาจนบัดนี้นามของข้าพเจ้ามิได้มีปรากฏอยู่ในโปรแกรมหรือหนังสือพิมพ์ใดๆ เลย ข้าพเจ้าช่วยพิระโดยอยู่หลังฉากโดยเฉพาะและใคร่จะเย็นเช่นนั้น เห็นว่าผู้ที่ขับแข่งและเอาชีวิตเข้าแลกกับชัยชนะ ควรจะเย็นผู้เดียวที่จะได้

ชื่อเสียง วันนั้นเมื่อพระชนะที่หนึ่ง แล้วกรรมการเขาพาจะไปรับถ้วย ข้าพเจ้าก็ติดตามไปด้วย ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์จะขึ้นไปบนปะรำหลวง มิได้ต้องการจะไปเข้าเฝ้าท่านเจ้าผู้ครองนคร. ข้าพเจ้าติดตามไปเพื่อจะถ่ายภาพยนตร์เมื่อพระเดินลงมาจากปะรำ ครั้นเสร็จแล้วก็จะกลับไปยังที่ซ่อม แต่ยังเอิญลืมเอาเครื่องหมายแสดงว่ามีสิทธิเข้าที่ซ่อมไปด้วย ตำรวจเห็นเข้าก็ไม่ยอมจะให้ไป ข้าพเจ้าต้องวิ่งหนีเล็ดลอดจากตำรวจจนกลับไปยังที่ซ่อม เพื่อไปร่วมกับลิสยาและช่างเครื่องของข้าพเจ้าได้ เมื่อพระได้ยินถึงที่ข้าพเจ้าถูกตำรวจจับก็มีความโทมนัส อ้อนวอนให้ข้าพเจ้าอย่าแอบอยู่หลังฉากดังเดิม ขอประกาศให้เป็นที่ทราบทั่วกันว่าข้าพเจ้าคือเจ้าของคอกแข่งรถไทย อันมีนามว่า "หนูขาว" ข้าพเจ้ายังพยายามดื้อดันโต้เถียงอยู่อีก แต่พระอ้อนวอนได้สำเร็จ นับตั้งแต่นั้นมาข้าพเจ้าจึงมีชื่อว่าเป็นเจ้าของคอก "หนูขาว" และเป็นผู้จัดการของพระอย่างเปิดเผย อีกข้อหนึ่งซึ่งทำให้เราทั้งสองเป็นที่ยินดีอย่างพิเศษก็เพราะว่า รถแข่งคันแรกที่ได้นำชัยชนะที่หนึ่ง

มาสู่พิระ เป็นรถรอมิวลุสซึ่งข้าพเจ้าได้มอบให้แก่พิระเมื่อปีก่อน เป็นของขวัญในงานฉลองวันเกิดอายุครบ ๒๑ ปี เป็นอันว่าชิรองเขาทำนายถูกว่าพิระจะชนะที่หนึ่ง วันรุ่งขึ้นมีการแข่งรถใหญ่ ฝนตกหนัก ถนนลื่นจัด ตัวชิรองเองเลี้ยวเร็วเกินไปที่มุมแห่งหนึ่ง รถลื่นเข้าไปชนกำแพง ต้องออกจากการแข่งอันเป็นที่น่าเสียใจสำหรับพิระและข้าพเจ้า.

เราทั้งสองริบกลับมาอังกฤษ เพราะพิระจะต้องแข่งอีกในไม่ช้า ในระหว่างคอยการแข่งอยู่นั้น ข้าพเจ้าจัดมีการเลี้ยงอาหารค่ำที่โรงแรมซาวอย เพื่อฉลองถ้วยที่พิระได้รับในชัยชนะที่เมืองมอนติคาร์โล นอกจากซิริลกับลิสยาแล้ว ยังได้เชิญเพื่อนฝูงอันสนิทมาอีกราว ๑๒ คน รวมทั้งแฟร์พีลด์นักขับแข่งกับ *ดร. เบนจา-พีลด์* นักขับแข่งผู้มีอาวุโสด้วย ข้าพเจ้าขอให้ผู้นั้นกล่าวสุนทรพจน์อวยพรแด่พิระ เขาก็ยินดีทำตามความประสงค์ เขาแถลงว่าผู้ที่จะเป็นนักขับแข่งที่ประสบผลสำเร็จและมีชื่อเสียง ผู้นั้นจะต้องประกอบด้วยความสามารถในการขับแข่ง ต้องมีรถที่เร็วและอดทน ต้อง

มีผู้จัดการและช่างเครื่องที่มีความสามารถ และในที่สุดผู้นั้นจะต้องเป็นผู้มีโชคดีอีกด้วย.

การแข่งคราวต่อมานั้นมีเมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม ที่สนามบรูคแลนดส์ คือการแข่งสำคัญชิงรางวัลต่างชาติ (International Trophy) เป็นการแข่งที่มีผู้นิยมมาก มีผู้นำรถเข้าแข่งถึง ๔๒ คัน การแข่งคราวนั้นมีของสำคัญสำหรับข้าพเจ้าสองอย่าง คือมตรเก่าแก่ของข้าพเจ้าคือยานเย็น มาถึงอังกฤษสองสามวันก่อนการแข่ง จึงมีโอกาสไปดูและได้ช่วยข้าพเจ้าทำงานในที่ซ่อมเติมเย็นครั้งแรก อนึ่ง การที่ยานเย็นกลับมาอังกฤษได้อีกนั้น ก็เพราะเมื่อสองสามเดือนก่อนข้าพเจ้าได้เห็นว่า พิศดารได้เล่าเรียนวิชาบัญชีและการควบคุมสำนักงานดูแลผลประโยชน์มีความรู้พอสมควรแล้ว จึงได้ให้เดินทางกลับไปเมืองไทย เพื่อเป็นผู้แทนจัดการผลประโยชน์แทนยานเย็น ซึ่งได้เป็นผู้รับช่วงมาจากพระยาสิริฯ ดังได้บรรยายมาก่อนแล้ว ทั้งนี้เพราะมีนโยบายที่จะมีผู้แทน ๒ คนเพื่อผลัดเปลี่ยนกัน คนหนึ่งอยู่ดูแลผลประโยชน์ประจำที่กรุงเทพฯ อีกคนหนึ่งอยู่

รับใช้ใกล้ชิดข้าพเจ้า แม้ว่าข้าพเจ้าอยู่เมืองไทยหรือเมืองนอกก็ดี จุดหมายของนโยบายนี้คือจะให้เป็นที่แน่ใจว่าผู้แทนทั้งสองคนนี้จะสนิทสนมและเข้าใจความประสงค์ของข้าพเจ้าอยู่เสมอ ไม่มีโอกาสจะเหินห่างและขาดความเข้าใจและไว้ใจกันเสียได้ นอกจากวันนั้นแล้วตลอดเวลาที่อยู่เมืองนอก ยานเย็นจะได้ติดตามไปดูการแข่งรถทุก ๆ แห่ง ทั้งนี้เพราะเขาเอาใจใส่ในการแข่งรถเป็นอย่างยิ่ง หน้าที่ของเขาคือเป็นผู้คอยจดดูเลขประจำรถของรถแข่งทุก ๆ คันที่ผ่านหน้าที่ซ่อมเติมโดยไม่ต้องพลาดเลยไม่ว่าจะอยู่รอบใดก็จดลงไปทั้งนั้น แล้วจึงส่งมาให้ข้าพเจ้าตรอกเข้าตารางให้ถูกต้องภายหลัง ซึ่งเราทั้งสองต่างกระทำอย่างรวดเร็วที่สุด.

อีกอย่างหนึ่งก็คือก่อนวันแข่งนั้นเองเป็นวันที่ราชศิลปะสภา (Royal Academy) เปิดประกวดประจำปีวันแรก พระผู้เป็นนักเรียนศิลปะการปั้นสลักของข้าพเจ้ามาเพียงไม่ถึงสามปี มีชิ้นงานของตนได้รับเข้าประกวดคือ รูปปั้นสำหรับน้ำพุหล่อเป็นบรอนซ์ การประกวดประจำปีนั้นมีศิลปินส่งชิ้นงานเข้าประกวดนับตั้งหมื่น แต่เขา

รับเพียงไม่ถึงสองพัน จึงเป็นเกียรติยศมาก วันนั้นยังคึกคักขึ้นอีก คือรูปยนต์มีผู้ซื้อทันที ผู้นั้นเป็นดาราละครและภาพยนตร์อังกฤษที่มีชื่อเสียงมาก คือ นางสาว เกรซี ฟีลด์ส (Gracie Fields) การที่ชายหนุ่มคนเดียวกันจะสวมมอร์นิงโคตไปในการเปิดประกวดศิลปะในตอนเช้า แล้วขับรถแข่งในการซ้อมเมื่อตอนบ่ายย่อมเป็นของที่แปลกและขำอยู่มาก.

ในการแข่งวันนั้นพิระออกได้ดีอย่างรวดเร็ว ขับอยู่ในระดับเป็นที่สามอยู่ได้ตั้งแต่แรก ต่อสู้กันอยู่กับเมย์สและปอลอย่างทรหด เมื่อถึง ๑๖ รอบพิระก็นำหน้าได้อย่างสบาย มิคนสังเกตกันมากว่าพิระเลี้ยวได้อย่างรวดเร็วกว่าผู้ใดๆ ในตอนที่กรรมการทำช่องแคบอันคดเคี้ยวเป็นเครื่องวิบากกีดกันไว้ รถรอมิวลุสซึ่งเราใช้แข่งก็วิ่งอย่างดียิ่ง เมย์สอยู่ตำแหน่งที่สอง แข่งกันไปเช่นนั้นจนถึงรอบที่ ๗๐ อันเป็นรอบที่เรากะกันไว้ว่าจะให้พิระมาหยุดเพื่อเติมน้ำมัน จึงเป็นถึงขณะที่ข้าพเจ้ามีความผิดเป็นอย่างยิ่งในฐานเป็นผู้จัดการ ตามกฎของการแข่งเขาบ่งไว้อย่างแน่ชัดว่าเวลาหยุดเติม ถ้าคนขับ

คงนั่งอยู่ในรถไม่เอาเท้าแตะถนน เรามีคนช่วยในการเติมได้ ๔ คน ถ้าคนขับออกจากรถและช่วยด้วย จึงจะมีคนอื่นช่วยได้อีกสามคน เราจึงกะกันว่าพระจะนั่งในรถและมีคน ๔ คน ทั้งได้ซ้อมกันไว้เช่นนั้น ถึงวันจริงเกิดมีกรรมการผู้หนึ่งที่มิได้อ่านข้อบังคับอย่างถ่องแท้เกิดมาเอะอะห้ามปราม ในระหว่างโต้เถียงกันอยู่ข้าพเจ้าเลยเผลอในการตรอกตาตารางไปเลยให้เมย์สเกินไปหนึ่งรอบ เมื่อเมย์สได้หยุดเติมแล้วทั้งนำหน้าอยู่ตั้งกว่ารอบ ก็เย็นอันว่าพระไม่มีหวังจะกวดเขาทันได้ ที่แท้นั้นเมย์สกับพระอยู่ในรอบเดียวกันและเมย์สนำหน้าอยู่ไม่เท่าใด เย็นโชคดียิ่งของพระที่ช่างเครื่องของเมย์สเติมน้ำมันไว้ไม่พอ ครั้นถึงรอบที่ ๙๒ คือยังเหลืออยู่อีก ๘ รอบ เมย์สต้องมาหยุดเติมน้ำมันอีกเย็นครั้งที่สอง.

บัดนี้พระเย็นที่ ๑ แล้ว แต่เพราะตาตารางของข้าพเจ้าผิด ข้าพเจ้าจึงหลงว่ายังเย็นที่ ๒ ข้าพเจ้าทราบดีว่ารถของเมย์สเย็นของบริษัท ปรับปรุงกันมาอย่างดี ฉะนั้นถ้าเขายิ่งเต็มที่เย็นต้องชนะ ข้าพเจ้าควรจะส่งสัญญาณบอกพระให้ทราบจะได้ยิ่งบ้าง เมย์สจะได้กวด

ไม่ทัน แต่เพราะข้าพเจ้ามัวหลงเซ่อจึงปล่อยเฉย ๆ คิดว่าให้เย็นที่สองดีกว่าที่จะยิ่งไปโดยไม่จำเย็น เมื่อมีเหลืออยู่ไม่กี่รอบ แล้วเครื่องยนตร์อาจจะเกิดเสียจนไม่ได้ตำแหน่งอะไรเลย แต่เคราะห์ดีที่ คุก เจ้าของบริษัท อี.อาร์.เอ. เย็นคนที่มีน้ำใจเย็นนักกีฬาอย่างชั้นสูง พอเขาแน่ใจว่าข้าพเจ้าเข้าใจผิดเขาก็รีบมาบอก เมื่อรีบขอบใจเขาแล้ว ข้าพเจ้าก็ส่งสัญญาณให้พีระเร่งขึ้นทันที พีระน่าจะแปลกใจมากที่ถูกขอให้เร่งขึ้นเช่นนั้น เมื่อยังมีเหลืออยู่อีก ๕ รอบ และน่าจะเย็นที่สองไกลจากเมย์สมาก แต่พีระไว้ใจข้าพเจ้าอย่างเต็มที่ แม้จะถูกขอให้รีบเร่งขึ้นโดยไม่น่าจะมีเหตุผลก็ทำตาม ถึงกระนั้นเมื่อเมย์สเขาปล่อยเต็มที่ รถอันเร็วกว่าของเขาก็ไล่ใกล้ชิดเข้าไปทุกที คนดูตื่นเต้นกันอย่างมาก เมื่อตั้งต้นรอบสุดท้าย เมย์สอยู่หลังพีระเย็นระยะเวลาเพียง ๓ ๔/๕ วินาที พอเกือบจะจบทางเมย์สก็ผ่านขึ้นหน้าได้ ถึงกระนั้นพีระก็ยังไม่ยอมแพ้ เขาเอารถเข้าตามหลังเมย์สกำลังพอดีรถจึงถูกลมดึงเอาไปติดแจกับเมย์ส ครั้งถึงหัวเลี้ยวสุดท้ายเมย์สเลี้ยวตีวงกว้างไป พีระตีวงแคบที่สุดก็ขึ้นหน้า

ได้และชนะที่ ๑ การแข่งวันนั้นเป็นระยะทางไกลมากถึง ๔๑๖ กิโลเมตร คือไกลกว่าระยะทางจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองพิษณุโลก เมื่อแข่งกันไปไกลถึงเพียงนั้นแล้วยังแพ้ชนะกันเพียง ๑ วินาที ก็ย่อมทำให้คนดูตื่นเต้นสนุกสนานพอใจกันมาก นับตั้งแต่วันนั้นมานักขับไทยก็เริ่มเป็นผู้ที่ประชาชนชอบพอและเอาใจใส่มากขึ้น ส่วนข้าพเจ้าเองนั้นแม้จะมีความยินดีอย่างยอดเยี่ยม แต่ก็อดคิดไปไม่ได้ว่า การแข่งวันนั้นเป็นบทเรียนอันสำคัญสำหรับอนาคต คือแน่ใจยิ่งขึ้นว่าการตรอกตาตารางให้ถูกต้อง ทั้งการที่ผู้ขับจะต้องไว้เนื้อเชื่อใจอย่างเต็มที่ในตัวผู้จัดการ เป็นของสำคัญที่สุดในการแข่งรถ.

เป็นอันว่ารอมิวลุสได้ผลดีอย่างยิ่ง เข้าแข่งสองเที่ยวก็ได้ที่ ๑ ทั้งสองเที่ยว แต่ริมุสกลับตรงกันข้าม เราเอารถคันใหม่นั้นไปยังเกาะไอร์แลนด์ และไปแข่งทางภาคใต้ที่เมืองคอร์ค (Cork) เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม แต่ก็ไม่ได้ผล พิระไปเร็วที่สุดรถก็เร็วดี นำเป็นที่ ๑ อยู่อย่างสบายถึง ๓๒ รอบ (รวมหมด ๕๐ รอบ) แต่รถก็เสียต้องออกจากการแข่ง สำหรับข้าพเจ้าการแข่ง

ที่คอร์คเหน็ดเหนื่อยมาก เพราะเป็นการแข่งมิต่อโดยให้ต่อเวลารถทุก ๆ คัน ทั้งยังใช้วิธีลดจำนวนรอบลงให้ด้วย ฉะนั้นการที่จะคำนวณได้ว่ารถคันใดนำรถคันใดนั้นยุ่งยากเหลือจะพรรณนา คราวนั้นเราไปทางภาคใต้ของไอร์แลนด์เป็นครั้งแรกคือประเทศไอเร (Eire) ได้เห็นของแปลกในข้อที่ว่าไอเรนั้นขอแยกออกจากอังกฤษ ไม่ชอบมีพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษเป็นประมุข ไม่ชอบเจ้านายอังกฤษ แต่กลับชอบและดื่นเต้นเจ้าไทย ไม่ว่าจะกระดิกไปทางใดก็มีคนติดตามห้อมล้อมแน่น แม้กำลังนั่งดูภาพยนตร์อยู่ในที่มืด ก็มีคนเอาไฟมาฉายแล้วขอให้เซ็นนามในสมุดของเขา.

บัดนี้ต้องนับว่าฤดูการแข่งปีนั้นจะย่างเข้าภาคที่สอง คือรถเดอลาจของซีแมนที่ได้มีการปรับปรุงกันขึ้นใหม่โดยรามโปนี่ก็สำเร็จและพร้อมที่จะเข้าแข่ง เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม มีการแข่งรถเล็กที่ตามถนนนอกเมืองดักลาส (Douglas) อันเป็นเมืองหลวงของเกาะแห่งแมน (Isle of Man) อันเป็นเกาะเล็กอยู่ในท่ามกลางทะเลระหว่างอิงก์แลนด์ สก๊อตแลนด์ และไอร์แลนด์เป็นอัน

เห็นกัน อย่างแน่ชัดว่าในหมู่นักขับรถเล็กด้วยกันแล้ว ไม่มีผู้ใดจะสู้ซิแมนได้ เขาขับอย่างไม่กลัวตายจนเกินขนาด ส่วนรถเดอลาจของเขานั้น มิใช่แต่จะเร็วกว่ารถอิ.อาร์.เอ. เท่านั้น ยังไปได้ไกลถึง ๓๒๐ กิโลเมตร โดยไม่ต้องเติมน้ำมัน ในวันนั้นซิแมนจึงชนะที่ ๑ อย่างสบายใจ พิระก็ทำชื่อเสียงได้อีกโดยเป็นที่สองแม้จะมีรถ อิ. อาร์. เอ. ทีมบริษัทกับทั้งมีรถมาเซราติหลายคันเข้าแข่งด้วย แฟร์ฟิลด์บัดนี้เห็นว่าจะแข่งไปโดยลำพังตนเองนั้นไม่ไหว จึงขอเข้าในทีมบริษัทของ อิ.อาร์.เอ. เขาก็ยอมให้เข้า ฉะนั้นจึงจะเป็นผู้มีรถเร็วยิ่งอีกคนหนึ่ง.

ตอนต้นเดือนมิถุนายน ข้าพเจ้าและพิระไปประเทศเยอรมนีสำหรับการแข่งรถเป็นครั้งแรก คือการแข่งที่สนามไอเฟล (Eifelrennen) อันเป็นสนามแข่งรถที่มโหฬารที่สุด ใช้ถนนไต่อยู่ตามไหล่ภูเขาสูง ระยะทางรอบหนึ่งถึง ๒๔ กิโลเมตร ภายในรอบเดียวนั้นมีมุมหัวเลี้ยวถึง ๑๖๗ แห่ง เป็นสนามแข่งที่นักขับใหม่ๆ จะคุ้นเคยด้วยได้ยาก ฉะนั้นผู้ที่เคยไปขับแข่งที่นั่นมาแล้วหลายๆ ครั้งจึงได้เปรียบมาก เมืองที่อยู่ใกล้สนาม

ไอเฟล คือเมืองอะเดอเนา (Adenau) เป็นเมืองเล็ก มีโรงแรมที่พออยู่ได้ก็แห่งเดียว นักขับแข่งจึงไปรวมกันอยู่ที่เดียวกัน ทำให้เราทั้งสองมีโอกาสคุ้นเคยกับนักขับตัวลือได้อย่างทั่วถึง.

การไปเห็นการแข่งที่อะเดอเนาทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกแน่ใจขึ้นยิ่งกว่าเดิม ว่าคนเยอรมันนั้นจะทำอะไรก็ทำอย่างตั้งอกตั้งใจละเอียดลออเป็นที่สุด ยังจำได้ว่าข้าพเจ้าบอกกับพี่ระว่า ถ้าขืนเกิดมีมหาสงครามขึ้นอีกกว่าชาติใดหรือหมู่ชาติใดจะเอาชนะเยอรมันได้ก็จะลำบากมาก ในการแข่งรถสมัยนั้นเยอรมันกำลังนำหน้ารถแข่งขนาดใหญ่ของเขาไม่มีผู้ใดจะสู้ได้ แล้วดูประชาชนทั่วไปก็เอาใจใส่ในทางยานยนต์กันจริง ๆ ทำให้รู้สึกว่าถ้ายานยนต์จะเป็นของสำคัญในการสงครามแล้ว เยอรมันคงจะได้เปรียบ อดนึกไม่ได้ว่าที่อังกฤษนั้นผิดกันมาก ดูเขาถือเอายานยนต์ว่าเป็นแต่เพียงของจำเป็น จิตใจแท้ ๆ ของเขาแล้วรักม้าและเลื่อมใสในการแข่งม้ามากกว่า.

วันนั้นมีการแข่งหลายเที่ยว มีทั้งรถแบบกีฬา รถ

ขนาดเล็ก และรถขนาดใหญ่ คนมาดูตั้งกว่าสามแสน ที่อังกฤษในสมัยนั้นไม่เคยมีคนไปดูแข่งรถเกินกว่าห้าหมื่น และที่จะมีถึงเพียงนั้นก็แต่นาน ๆ ทีหนึ่ง ในการแข่งรถเล็กคนสำคัญ ๆ ที่เคยเข้าแข่งแล้วก็มีมาเข้าแข่งทุกคน ทั้งบริษัทมาเซราติยังได้เอา *เค้านต์ ตรอสซี* (Count Trossi) ผู้เคยทำชื่อเสียงในการแข่งรถใหญ่หลายปีมาแล้ว กับ เต็นนิ (Tenni) แชมเปี้ยนแข่งรถจักรยานยนตร์ของอิตาลี มาขับรถสองคัน ทั้งสองคนนี้คุ้นเคยอย่างดีต่อสนามไอเฟลอันสุดแสนยาก ข้าพเจ้าจึงแนะนำพิระว่าถ้าตามเขาไม่ทันก็ไม่เป็นไร สู้พยายามขับไปอย่างเรียบ ๆ จะดีกว่าไปตกภูเขา เราก็จะยังมีแข่งที่ฝรั่งเศสอีกภายในหนึ่งสัปดาห์นั้นเอง ทั้งในการแข่งสองครั้งจะใช้รถรอบวิลสคันเดียว ทั้งนี้เพราะต้องการให้ช่างเครื่องคนที่เราทิ้งไว้ที่ลอนดอนมีเวลาได้มาก ๆ เพื่อจะปรับปรุงรถริมุสเสียใหม่ ภายหลังจากที่ไปเสียที่เมืองคอร์ค.

ในการแข่งรถระหว่างชาติ นอกจากเขาจะชักธงชาติต่าง ๆ ที่มีผู้เข้าแข่ง ภายหลังการแข่งเขายังมีการ

บรรเลงเพลงชาติที่ชนะที่หนึ่ง โดยมากเขาใช้กระจาย เสียงจากจานเสียง เมื่อครั้งแข่งที่มอนติคาร์โล เมื่อดูเข็นที่แน่นอนในตอนปลายว่าพิระจะชนะที่หนึ่ง กรรมการวิ่งมาหาข้าพเจ้าถามว่ามีจานเสียงเพลงสรรเสริญพระบารมีไหม เพราะของเขาไม่มี แปลว่าเขาเห็นเมืองเราไม่สำคัญจึงไม่มีเตรียมไว้ ทั้งคงมิได้คิดว่าคนไทยจะมีหวังชนะที่หนึ่งได้ ในใจข้าพเจ้าก็ออกจะแค้น แต่รู้สึกว่าจะไปโกรธเขาก็ดูไม่สมควร ถ้าเราอยากจะให้ชนชาติอื่นเขานับถือชาติเรา จะทำโดยที่ไปมัวโกรธเขานั้น ข้าพเจ้าแลไม่เห็นว่าจะได้ผลอย่างไร มีวิธีเดียวคือต้องทำให้เขานับถือ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงตอบเขาอย่างสุภาพว่าเราก็ไม่มี แต่พอกลับมาถึงอังกฤษข้าพเจ้าก็รีบมีคำสั่งไปยังผู้แทนของข้าพเจ้าที่กรุงเทพฯ ให้รีบหาซื้อส่งมาโดยเร็ว เมื่อได้มาแล้วเราก็ทำหีบพิเศษสำหรับใส่จานเสียง ไปแข่งที่ไหนเราก็เอาไปด้วย และฝรั่งก็จะได้ฟังเพลงของเราบรรเลงก้องอยู่เป็นหลายครั้งหลายคราว ที่เยอรมนีเพราะความละเอียดลออของกรรมการเยอรมัน ภายในวันซ้อมเขาก็มาหาข้าพเจ้า

บอกว่าเขาเตรียมจานเสียง เพลงสรรเสริญพระบารมีไว้แล้ว ขอให้ข้าพเจ้าไปทดลองฟัง เพื่อจะได้ทราบว่าเป็นเพลงที่ถูกต้องหรือไม่.

ครั้นถึงวันแข่ง ซิแมนซึ่งเพิ่งชนะมาใหม่ ๆ ที่เกาะแห่งแมน ก็ตั้งใจจะเอาชนะอีกให้ได้ มิได้คิดว่าเขาไม่ชำนาญที่สนามไอเฟลอันยาก พอออกก็บึ่งเต็มที่จะเอาชนะตรอสซีให้ได้ ไปไม่ถึงรอบซิแมนก็เลี้ยวเร็วเกินไป บังคับรถไว้ไม่อยู่ลื่นตกออกไปจากถนน แต่เคราะห์ดีไม่ถึงกับตกเขา ถึงแม้ว่ารถจะไม่บุบสลายและตัวซิแมนเองไม่ถูกบาดเจ็บ แต่ก็ต้องออกจากการแข่งตรอสซีก็นำหน้าอยู่คนเดียว พระนั้นตอนแรกกวดเต็นนิอย่างเต็มที่ จนถึงกับผ่านขึ้นหน้าเขาได้ครั้งหนึ่ง แต่ก็ถูกเขาผ่านเอาได้อีก เพราะตอนนี้เต็นนิโลดโผนใหญ่จึงน่าจะรำลึกถึงคำแนะนำของข้าพเจ้า ก็ไม่สู้กับเขาจนเกินสมควร ขับไปเรียบ ๆ ถึงกระนั้นก็ทิ้งคนอื่น ๆ เสียอย่างลิบลับ รวมทั้งทีมบริษัท อี. อาร์. เอ. ทั้งทีม ในที่สุดพระก็เป็นที่สาม อยู่หลังชาวอิตาเลียนทั้งสองคน.

การแข่งรถเล็กอย่างไม่มีต่อจึงดูน่าสนุกน่าดูอยู่

มาก เพราะแข่งกันมาแล้วสามครั้งก็มีรถของสามชาติได้ชนะทีละครั้ง มอนติคาร์โลพระชนะโดยขับรถอังกฤษ เกาะแห่งแมนซีแมนชนะขับรถฝรั่งเศส บัดนี้รถอิตาเลียนชนะที่สนามไอเฟล การแข่งไม่มีต่ออีกที่สนามใกล้เมืองเปรอนน์ (Péronne) ในภาคเหนือของฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน จึงน่าดูเย็นพิเศษ เพราะคนสำคัญและรถสำคัญไปเข้าแข่งทั้งสิ้น ซีแมนแก้ไขรถเดอลาจของเขาทัน ในการแข่งวันนั้นซีแมนจะเอาชนะโดยการขับอย่างหักโหมอีก จนไปชนกำแพงเพราะเลี้ยวเร็วเกินไป ตรอสซีนั้นก็รถเสีย แต่เสียเมื่อแพ้แล้วอย่างไม่มีปัญหา การแข่งวันนั้นเป็นการแข่งตัวต่อตัวแท้ ๆ ระหว่างพิระกับแฟร์ฟิลด์ ซึ่งขับรถ อิ. อาร์. เอ. เหมือนกัน แต่ของเขาเป็นรถของบริษัท ข้าพเจ้าแนะนำพิระให้แกล้งปล่อยให้แฟร์ฟิลด์นำไป ทางเราคอยตามไปแต่ใกล้ ๆ พอจวนจะจบการแข่งข้าพเจ้าจึงส่งสัญญาณเร่งพิระให้เร็วขึ้น พิระผู้สามารถก็กระทำตามได้อย่างดี คนดูเห็นใกล้เข้าไปทุก ๆ รอบก็ตื่นเต้นกันใหญ่ ข้าพเจ้า

อยู่ในที่ซ่อมเติมตรงกันข้าม เห็นคนดูที่นั่งอยู่บนอัฒ-จันทร์พากันลุกขึ้นยืนโบกมือโห่ร้องทุก ๆ คราวที่รถสองคันนนผ่านไป ในที่สุดเมื่อถึงรอบสุดท้ายพิระก็ผ่านแฟร์-พีลด์ได้ แฟร์พีลด์พยายามจนสุดกำลังที่จะขึ้นหน้าอีกครั้งหนึ่ง แต่โลดโผนเกินไป เลี้ยวเร็วเกินไปจนยังคับรถไว้ไม่อยู่ เข้าไปชนกำแพงดิน พิระเลยได้ชัยชนะอย่างสบาย เบ็นที ซันชมยินดีแก่ข้าพเจ้าอย่างใหญ่หลวง เพราะได้ชัยชนะถึงสามครั้งแล้ว.

การแข่งรถนั้นข้าพเจ้าจดข้อความ และเรื่องราวไว้อย่างละเอียดตลอด เมื่อฤดูหนาวว่างการแข่ง จึงได้แต่งหนังสือขึ้นเป็นภาษาอังกฤษเล่มหนึ่ง เล่าถึงการแข่งรถในปีแรก คือ พ.ศ. ๒๔๗๘ เรียกว่า "ล้อหมุนเร็ว" (Wheels at Speed) หนังสือเรื่องนั้นได้ขอให้บริษัทโรงพิมพ์ของยิดาลิสบาเป็นผู้พิมพ์ให้ ความจริงต้องการจะพิมพ์ไม่กี่เล่ม เพื่อจะแจกเพื่อนฝูง แต่บริษัทเขาว่าจะพิมพ์น้อยเล่ม หรือพันเล่มราคาก็จะเท่ากัน ข้าพเจ้าเลยตกลงพิมพ์พันเล่ม และคิดจะแจ้งความขายในหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับรถยนต์ หนังสือเมื่อพิมพ์เสร็จ

ข้าพเจ้าได้เห็นรูปร่าง หน้าตาเย็นครั้งแรกเมื่อ อยู่ที่เมืองเปรอนน์ นับว่าเย็นหนังสือภาษาอังกฤษเล่มแรกของข้าพเจ้าที่มีพิมพ์ขึ้น การจำหน่ายเย็นไปอย่างดีเกินความคาดหมาย ในไม่ช้าก็ขายหมด ต่อมาหลายปีภายหลัง สำนักพิมพ์ฟูลิส (Foulis) ได้ขอลิขสิทธิ์ไปพิมพ์ขาย ก็ได้ผลดีอีก เย็นอันว่ามีพิมพ์ขายหมดด้วยกันสี่ครั้ง และบัดนี้ก็ยังกำลังขายได้อยู่ (พ.ศ. ๒๔๕๔).

ข้าพเจ้าอยากจะให้รถรอบวิลสหยุดพัก เพื่อช่างเครื่องจะได้มีเวลาปรับปรุงกันอีก รถริมุสได้ปรับปรุงไว้แล้ว เพื่อเตรียมจะไปแข่งที่เมืองอาลบี ประเทศฝรั่งเศส ในกลางเดือนกรกฎาคม เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคมที่สวนดอนิงตันจะมีการแข่งชิงรางวัลนัฟฟิลด์ เย็นการแข่งรถขนาดเล็กมีต่อในระหว่างรถเล็กสามขนาด คือ ๗๕๐ ซี.ซี. ๑,๑๐๐ ซี.ซี. และ ๑,๕๐๐ ซี.ซี. ในหมู่รถเล็กที่สุดมีรถออสติน ซึ่งพิระ และ ข้าพเจ้าเคย เห็น ว่า น่าเอ็น ดูมาก เย็นรถของบริษัทและไม่มีขาย เมื่อพิระอยากจะเข้าแข่ง และรถของเราก็ไม่มีพร้อม ข้าพเจ้าจึงลองมีจดหมายไปถึงเจ้าของบริษัท คือตัว ลอร์ด ออสติน (Lord Aus-

tin) เองขอยืมรถเล็ก ๆ นั้นคันหนึ่งมาให้พิระขับ ลอร์ดอ๊อสติน ก็ยินดีให้ยืม ทั้งยังยอมให้ทาสีน้ำเงิน "สิพิระ" ชั่วคราวอีกด้วย ในการแข่งนั้นในตอนแรกพิระทำดีและนำอยู่เป็นที่หนึ่ง แต่ในตอนปลายรถดูหมดกำลัง ทั้งท่อไอเสียที่มีอยู่นอกรถและอยู่ข้าง ๆ เกิดหักไอเสียอันร้อนออกมาถูกลวกแขนพิระ แต่พิระก็กล้าหาญอดทน ขับตลอดไปจนจบการแข่งได้ ไม่บอกข้าพเจ้าในที่สุดก็เป็นที่ ๕ การถูกไอเสียลวกจนแขนพอง ทำให้ข้าพเจ้าวิตกเพราะนักแข่งสำคัญคนหนึ่ง ชื่อ *เซอร์ เฮนรี่ เบอคิน* (Sir Henry Birkin) ก็เคยถูกลวกดังนั้น ภายหลังเกิดกลายเป็นพิษจนถึงแก่ความตาย เดชะบุญที่แขนพิระหายอย่างเรียบร้อยในไม่ช้า.

ในการแข่งที่อาลบิในวันที่ ๑๔ กรกฎาคม เป็นอันว่ารถริมุสได้รับการแก้ไขปรับปรุงอย่างดีแล้วจึงแล่นได้ดียิ่ง และไปเร็วมาก เรามีนโยบายจะให้พิระอยู่ที่สอง แล้วตอนปลายจึงผ่านขึ้นหน้าก็ได้ผลสำเร็จทุกประการ พิระจึงชนะที่ ๑ ณ เมืองอาลบิ การได้ชัยชนะถึง ๔ ครั้งติด ๆ กัน และเมื่อคนอังกฤษที่ทำได้ดีที่สุด คือ ซิแมน

ชนะเพียง ๒ ครั้ง ชื่อเสียงของพิระในวงการแข่งรถอังกฤษย่อมโด่งดังมาก อนึ่งในปีนั้นข้าพเจ้าได้จัดการกับเพื่อนฝูงของข้าพเจ้าซึ่งเป็นกรรมการสโมสรนักแข่งรถอังกฤษ ให้เขายินยอมให้พิระได้รับแต้มเพื่อชิงตำแหน่งแชมเปี้ยนของสโมสร เขาก็จัดการให้ได้ตามประสงค์ การให้แต้มมีดังนี้ ผู้ใดชนะที่ ๑ คราวใดก็จะได้ ๑๐ แต้ม ที่ ๒ ได้ ๘ ที่ ๓ ได้ ๖ ที่ ๔ ได้ ๔ และที่ ๕ ได้ ๓ ต่อจากนั้นถ้าแข่งไปได้จนสุดระยะจะได้ ๒ แต้ม ทั้งนี้เพราะเขานับว่าการแข่งรถเป็นกีฬาอันลำบากยากเข็ญ แม้เพียงไปได้สุดระยะทางเท่านั้น ก็ควรจะได้รับแต้ม เมื่อถึงลำดับภายหลังการแข่งที่อาลบี พิระนำหน้าในจำนวนแต้มโดยได้ถึง ๖๐ แต้ม ผู้เป็นที่สองคือซิแมนได้เพียง ๒๔ จนทำให้คนพากันพูดว่า การที่จะคอยเอาใจใส่นับแต้มดูนั้นไม่สนุกเสียแล้ว เพราะว่าอย่างไรพิระก็จะต้องได้แต้มมากที่สุด เมื่อจบฤดูการแข่งก็จะต้องได้รางวัลคือ ดาราทองเป็นอย่างแน่แท้.

ที่เขาดูแน่ใจเอาจนถึงเพียงนั้น น่าจะเป็นเพราะเขาไม่เคยได้รับคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนา อันมิ

สอนอยู่เสมอว่าอะไรในชีวิตย่อมไม่เที่ยงทั้งสิ้น พระท่านจึงเฝ้าสั่งสอนว่า อย่าให้มีความประมาท ข้าพเจ้าจึงกำชับช่างเครื่องไว้ตส์โดยอย่างเด็ดขาดว่าในสมัยว่างจากการแข่งขอให้ทำการปรับปรุงเครื่องยนตร์และรถทั้งสองคันอย่างระมัดระวังยิ่ง ถึงข้าพเจ้าเองจะไปดูที่โรงรถบ่อย ๆ ก็พอควบคุมได้แต่พอสมควร ขาดความรู้ที่จะพิจารณาได้อย่างใกล้ชิดว่าเขาทำดีจริง ๆ หรือไม่ สมกับที่ยานเย็นชอบพูดในเรื่องนี้ว่า "เราต้องไปเอาขมูกคนอื่นเขามาหายใจ."

เดือนสิงหาคมเราข้ามทะเลไปยังไอร์แลนด์ภาคใต้อีก ไปทำการแข่งที่เมืองลิเมริค (Limerick) เมื่อวันที่ ๓ เย็นการแข่งมีต่อสู้ซึ่งผู้ขับเย็นชาวอังกฤษหรือเย็นชาวไอร์แลนด์ทั้งสิ้น ได้เอารถริมุสไปใช้ วันนั้นเย็นครั้งแรกที่พระจะมีการต่อสู้อย่างทรหดกับคู่แข่งใหม่ คือ *อาร์เธอ ดอบสัน* (Arthur Dobson) เขาซ้อรถ อิ. อาร์. เอ. คันขาวซึ่งเคยเย็นของปอลเย็นผู้ขับ ครานั้นทั้งสองมีการแข่งผ่านขึ้นหน้ากันอันเย็นที่น่าดู แต่เวลาเลี้ยวมุมที่ยากและควรจะไปช้ามาก พระกะความเร็ว

ผิดจึงไถลไปชนกำแพงเตี้ย ๆ เข้า รถบุบสลายเล็กน้อย แต่เสียหายไปในทางที่จะแข่งอีกต่อไปไม่ได้ในวันนั้น ในการแข่งคราวนั้นมีนักขับใหม่คนหนึ่ง อันเป็นผู้ดีแปดสาแหรกเข้าแข่งด้วยคือ ดุ๊ก ออฟ กร๊าฟตัน (Duke of Grafton) ผู้อยู่ในตระกูลอันสืบเนื่องมาจากพระเจ้าชาร์ลส์ที่๒แห่งอังกฤษ แต่ในทางสตรีซึ่งไม่เป็นเจ้าและมิได้เสกสมรสกับพระเจ้าแผ่นดิน ฉะนั้นมิโอรสจึงมิได้เป็นเจ้า. ใช้ตั้งให้เป็นดุ๊กแทน คือยรรดาศักดิ์อันสูงสุดในอังกฤษ ลูกหลานเหลนก็เป็นดุ๊กสืบตระกูลกันต่อมา ดุ๊กออฟ กร๊าฟตัน คนนี้ยังหนุ่มอยู่และไม่ชำนาญในการขับแข่ง วันนั้นได้รถคันใหม่มา อันเป็นรถใหญ่รวดเร็วยิ่งขับไปเพียงหนึ่งรอบก็บังคับรถไว้ไม่อยู่ รถไถลไปชนกำแพงจึงเกิดไฟลุกขึ้น ท่านดุ๊กออกจากรถไม่ทันก็ถูกไฟลวกเอาอย่างมาก ถึงแก่ความตายในโรงพยาบาลคืนวันนั้น การที่พระไปเสียที ณ เมืองลิเมริค ย่อมเป็นความพลาดเผลอของตนเองอย่างไม่มีปัญหา แต่จะยังเสียที่อีกถึง ๓ ครั้งติด ๆ กัน คือที่เมืองเปสคาราในอิตาลี ที่กรุงเบอร์นเมืองหลวงสวิสส์ และที่สวน

ดอนิงตัน ล้วนเป็นการแข่งในเดือนสิงหาคมทั้งสิ้น ที่เสียทีสามครั้งติด ๆ กันนี้ ไม่เป็นความผิดของพิระเพราะรถเสียทุก ๆ คราว การที่รถริมุสกับรอมิวลุสผลัดกันเสียทั้งสามคราวนี้ ข้าพเจ้าจะเพิ่งมาทราบเอาต่อสองสามปีภายหลัง ว่าเป็นเพราะความสะเพร่าของช่างเครื่อง เมื่อมีโอกาสได้พักนาน ๆ แทนที่จะตั้งอกตั้งใจปรับปรุงรถให้ดีจริง ๆ ดังที่ข้าพเจ้ากำชับไว้และเขารับรองว่าจะทำ กลับไปมัวหาความสนุกสนานกันเสีย พอจวนใกล้การแข่งแล้วจึงรีบร้อนทำงาน ก็เลยทำไม่ได้ดี ที่เป็นไปได้ดังนั้นก็เพราะความเซ่อและไร้ความรู้ของข้าพเจ้าเป็นส่วนใหญ่ ฐานะของพิระในเรื่องแต้มดาราทองก็ดูไม่ดี แทนที่จะยังเป็นที่ ๑ อยู่และนำหน้าคนอื่น ๆ อย่างง่ายดาย กลับกลายเป็นที่ ๒ และยังมีแต้มรวมเพียง ๖๐ อยู่ดังเดิม การแข่งสามเที่ยวที่พิระประสบรถเสียซีแมนเขาได้ที่หนึ่งทุก ๆ ที ทั้งยังไปได้ที่ ๕ อีกหนหนึ่งด้วย แต้มเต็มของเขาขณะนี้จึงเป็น ๖๒ คนอังกฤษเขาก็ย่อมยินดีเป็นธรรมดา คนไทยเอาใจใส่ในเรื่องแต้มดาราทองกันมาก หนังสือพิมพ์ก็มีลงอยู่ในกรุงเทพ ฯ

อย่างเอิกเกริก เมื่อพิระกลายเป็นที่ ๒ ไปเสียเช่นนั้น คนไทยก็ดูเสียใจกันมาก.

ในเดือนสิงหาคมอันเป็นเดือนซึ่งแสนจะผิดหวังมีของดีอยู่อย่างเดียวคือภายหลังการแข่งรถที่ประเทศอิตาลี ณ เมืองเปสคารา พิระและข้าพเจ้าได้รับเชิญให้ไปพักอยู่กับเจ้าพ้าอุมแบร์โต มกุฎราชกุมาร เราอยู่กับท่านที่พระราชวังในเมืองเนเปิลส์อันใหญ่มหึมาตั้งอยู่บนเนินอันสูง เมื่อดูออกไปจากหน้าต่างจึงเห็นวิวอ่าวเนเปิลส์อันงามและภูเขาไฟเวสูเวียสอันมีควันสีเหลืองพ่นขึ้นมาอยู่ตลอดเวลา ในระหว่างอยู่ที่นั่นในตอนกลางวันมักจะมิได้เฝ้าเจ้าพ้า ทั้งนี้เพราะท่านทรงเป็นพลโททหารยก ทรงเป็นแม่ทัพควบคุมกองทัพน้อย จึงเสด็จไปทำราชการหรือตรวจทหารเสียทั้งวัน โดยมากมักจะตื่นบรรทมไปแต่เช้าตรู่ แต่ถึงกระนั้นก็โปรดอยู่คุยจนดึกดื่น ข้าพเจ้าทูลถามว่าอยู่ดึกตื่นเช้าเสมอ ๆ เช่นนั้นมิเหน็ดเหนื่อยมากเกินไปหรือ เจ้าพ้าทรงพระสรวลและตอบว่า “ฉันไม่ชอบนอนมาก ๆ เมื่อตายไปแล้วก็จะได้นอนถมไป” เวลาที่พิระและข้าพเจ้าไปอยู่กับท่าน

ครั้งแรกนั้น พระชายาคือเจ้าฟ้าหญิงมาร์-โจเส แห่งเบลเยี่ยม ไม่เสด็จอยู่ เวลากลางวันเจ้าฟ้าโปรดให้ราชองครักษ์พาข้าพเจ้าและพี่ระไปเที่ยวตลอดวัน เพื่อดูสถานที่และของแปลกต่าง ๆ ในบริเวณเมือง ครั้นถึงวันเสาร์ ไม่ต้องเสด็จไปทำราชการ ก็ทรงพาเราทั้งสองลงเรือพระที่นั่งไปยังเกาะคาปรี (Capri) อันอยู่ภายนอกอ่าวเนเปิลส์ เป็นเกาะที่เที่ยวอันเป็นที่นิยมของผู้คนทั่วโลก มีชื่อเสียงว่าสวยงามยิ่งนัก เราทั้งหมดไปพักอยู่ในโรงแรม คืนวันนั้นสุภาพสตรีชาวอเมริกันอันเป็นภรรยามหาเศรษฐี แต่มามีบ้านอยู่ในเกาะคาปรี เชิญเสด็จและพวกเราไปกินเลี้ยงอาหารค่ำที่บ้านของเขา นั่งกินกันในสวน มีโคมญี่ปุ่นแขวนระย้าอยู่ ทำให้ข้าพเจ้าคิดถึงเมืองไทยเป็นอันมาก เมื่อเสร็จอาหารแล้วก็ไปกันยังโรงแรม มีการลีลาศ เจ้าฟ้าไม่ทรงลุกขึ้นทำการลีลาศเลย ทูลถามก็ทรงตอบว่าในอิตาลี มีธรรมเนียมว่าเจ้านายจะทำการลีลาศต่อหน้าประชาชนไม่ได้.

เมื่อพักอยู่กับเจ้าฟ้าครั้งนั้น มีโอกาสได้เล่าเรียนถึงขนบธรรมเนียมในพระราชวงศ์อิตาลีอีกหลายอย่าง

จะขอนำมาเล่าสู่กันฟังพอสังเขป ที่อิตาลี เจ้านาย ซึ่งของเขาย่อมมีจำนวนน้อยกว่าของไทยเรา เพราะทางเขาการมีเจ้าจอมมากๆ และชายาหรือหม่อมมาก.ๆ ย่อมไม่เคยมี เพราะเขาเป็นคริสตัง เจ้านายต้องเป็นทหารทุกองค์ และเมื่อเป็นทหารฝ่ายใดหรือเหล่าใดก็แต่งพระองค์ได้แต่เหล่านั้น การที่จะเป็นนายทหารพิเศษและแต่งหลายเหล่า หลายกรม อย่างอังกฤษ และไทยนั้นไม่มี เช่นแม้องค์พระเจ้าแผ่นดินเอง เมื่อทรงเล่าเรียนมาในทางทหารบก เคยทรงเป็นนายทหารบก ก็ไม่ทรงเครื่องทหารเรือเลย เจ้าฟ้าอุมแบร์โตเองก็ไม่ทรงเครื่องทหารอะไรอื่นนอกจากพลโททหารบก อนึ่งราชองครักษ์พิเศษนั้นไม่มี ของเขามีแต่ราชองครักษ์ประจำ ฉะนั้นเจ้านายจึงไม่มีทรงแขวนสายราชองครักษ์เลย พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ทรง ผิดกับอังกฤษที่มีเจ้านายเท่านั้นเป็นราช-องครักษ์พิเศษ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุดของชาติต่างๆ โดยมากจะเป็นสายสะพายกับดารา หรืออย่างไทยเรามีตราจักรี ซึ่งนอกจากสายสะพายและดาราแล้วยังมีสายสร้อยห้อยคออีกด้วย ตราสูงสุดของอิตาลีกลับ

ไม่มีสายสะพาย มีแต่ตราและสายสร้อยหอยคอ ทั้งเย็นของแปลกที่ทั้งตราและห้อยคอ ไม่มีเพชรประดับหรือลงยาเลย เย็นทองล้วน ตรานี้เรียกว่าอานุนซิอาตา (Annunciata) เมื่อเช่นนั้นผู้ที่ได้ตราสูงสุดจึงต้องสวมสายสะพายของตราอันเย็นลำดับรองคือ ซานมอริสและซานแลซารัส (St. Maurice and St. Lazarus) อันมีสายสะพายสีเขียวแปร๊ด พ่อข้าพเจ้าเคยได้รับทั้งสองตรา.

อนึ่งเคยได้ยินว่า มุสโสลินี และพรรคฟาสซิสต์นั้นยังปล่อยให้มีพระเจ้าแผ่นดินอยู่ก็เพราะจำเย็น แต่ที่จริงไม่มีความรักใคร่หรือนับถือ เมื่อไปอยู่ใกล้ๆ เจ้านายไม่เห็นเย็นเช่นนั้น แม้กองรักษาการณ์ที่ในวังก็มีกองทหารฟาสซิสต์มาอยู่ประจำ ผลัดเวรกันกับทหารยกทหารเรือ เจ้านายอยู่ในความเคารพอย่างยิ่ง วันหนึ่งไปเที่ยวรถยนตร์กับเจ้าฟ้า เมื่อถึงทางรถไฟเขากำลังปิดประตูกันมิให้รถยนตร์ผ่านเพราะรถไฟจะมา เจ้าหน้าที่เมื่อเห็นรถพระที่นั่งมาถึงก็กลับรีบเปิดประตูใหม่ ทั้งส่งสัญญาณไปให้ขบวนรถไฟหยุดรอเสียแทน ไม่ว่าไป

เสวยที่โรงแรมใด ก็ไม่เห็นมีการเอาขิลมาให้องครักษ์เลย ไปแอบเสียกันทางใดไม่ทราบ ตามความสังเกตเจ้าพ่านั้นอย่าว่าแต่จะไม่ต้องทรงแตะเงินทองเลย แม้จะเห็นก็ไม่ทรงมีโอกาส อนึ่งไม่ว่าจะไปเสวยที่ภัตตาคารใดหรือโรงแรมใด ก็จะต้องมีเครื่องช้อนซ่อมจานชามจากพระราชวังเอาไปใช้อยู่ด้วยเสมอ จะเย็นเพราะเกรงกลัวถูกวางยาพิษหรือไม่นั้นไม่ทราบ การที่พระราชวังที่เมืองเนเปิลส์ใหญ่โตยิ่ง แม้กรุงโรมจะเย็นนครหลวงของประเทศอิตาลี ก็เย็นเพราะเมืองเนเปิลส์เคยเย็นนครหลวงของประเทศสิซิลทั้งสอง ทั้งนี้เพราะอิตาลีนั้นเพิ่งจะได้รวมกันเย็นประเทศเดียว เย็นมหาประเทศปึกแผ่นก็เมื่อเร็วๆ นี้ ไม่ถึงร้อยปี โดยการกระทำของ *คาวัวร์* รัฐบุรุษผู้สำคัญยิ่ง แต่ก่อนนี้เคยแบ่งเย็นประเทศและอนุประเทศมากมาย ต่างมีพระเจ้าแผ่นดินของตนเองทั้งสิ้น การที่คาวัวร์ได้สนับสนุนพระราชวงศ์ซาวอยให้ได้เย็นใหญ่ ก็เพราะคาวัวร์เองเย็นชาวปีเอดมอนต์ และพระราชวงศ์ซาวอยก็คือ เจ้าใหญ่นายโตของประเทศปีเอดมอนต์ ฉะนั้นมกุฎราชกุมารอิตาลีจึงยังได้รับพระ-

ยศว่าเป็นเจ้าแห่งปีเอดมอนต์ (Prince of Piedmont)[1] ในสมัยใหม่เจ้านายในพระราชวงศ์ซาวอยจึงถูกส่งแย่งกันไปประทับอยู่ตามพระราชวังในเมืองหลวงเดิมต่าง ๆ เป็นธรรมเนียมมาสองรัชกาลแล้วว่า มกุฎราชกุมารจะต้องประทับอยู่ที่เมืองเนเปิลส์.

เจ้าฟ้าอุมแบร์โตทรงมีพระนิสัยอ่อนโยน มีพระทัยกว้างขวางน่ารักและน่าเคารพเป็นอันมาก ได้เคยโปรดข้าพเจ้ามาก่อนแล้ว ต่อเมื่อทรงรู้จักคุ้นเคยกับพระก็ทรงพระกรุณาอีกคนหนึ่งด้วย ที่โปรดพระมากนั้นน่าจะเป็นเพราะลักษณะประจำตัวของพระด้วย คือได้ทูลคุยด้วยและบางทีทูลล้อเล่นอย่างประสาเด็ก เจ้าฟ้าทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นเจ้านายในระบอบรัฐธรรมนูญอย่างแน่วแน่ ไม่ทรงเอาพระทัยใส่ในการเมืองโดยเปิดเผยเลย แม้ข้าพเจ้าจะคุ้นกับท่านเท่าใดก็ดี ถ้าทูลถามถึงการเมืองอิตาลีก็ทรงแสร้งเปลี่ยนเรื่องคุยเสียเสมอ ทูลถามถึงมุสโสลินีก็ทรงตอบแต่เพียงว่า "เป็นคนที่คุยสนุกโปกฮา

---

1 เชิญดู "คาวัวร์" ของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๘๓ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๘๔ และพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๙๓

เย็นอันมาก” เจ้าฟ้ายังทรงเป็นบุรุษที่กล้าหาญอย่างยิ่งอีกด้วย เมื่อเสด็จไปยังกรุงบรัสเซลส์เพื่อพิธีการหมั้นของพระองค์ เสด็จไปวางพวงหรีดยังอนุสาวรีย์ทหารเบลเยียมที่ตายในมหาสงคราม มีคนที่เกลียดชังเจ้านายแอบยิงพระองค์แต่ยิงผิด พระองค์ได้ยินเสียงปืนยิงใกล้ๆ แต่ก็ทรงประกอบพิธีไปจนจบโดยไม่สะทกสะท้านเลย ต่อเมื่อเสด็จขึ้นรถยนตร์แล้วจึงทรงถามองครักษ์ว่าเมื่อกี้มีใครยิงฉันมิใช่หรือ ข้าพเจ้าทูลถามในคราวไปอิตาลีครั้งนั้นว่า ไม่ทรงเกรงกลัวจะถูกยิงอีกหรือ ทรงตอบว่าเกิดมาเป็นเจ้าแล้วกลัวถูกยิงไม่ได้.

เมื่อเร็วๆ นี้ ข้าพเจ้าได้มีโอกาสอ่านต้นฉบับลายพระราชหัตถ์ทูลหม่อมปู่ (พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ) มีถึงพ่อข้าพเจ้าฉบับหนึ่ง มีข้อความว่า

“อนึ่งในวันนี้เป็นอันตกลงในการที่เล็กจะไปช่วยการพระศพกิงฮัมเบิตแน่แล้ว หวังใจว่าคงจะเป็นการเรียบร้อยดีไม่ขลุกขลักอันใด พ่อมีความสงสารกวีนมากเรตมาก. เมื่อไปอยู่ที่โรมเคยวานให้พ่อช่วยเตือน ให้รักษาพระองค์ให้ดีขึ้น.

เพราะอ้ายพวกบ๊อกเซอฝรั่งคอยทำร้ายมาก เพราะก่อนพ่อไปถึงคนขี่นรถขึ้นไปจะแทง ท่านทรงพระศรวลว่า 'ฉันเหนเปนน่าที่ของเจ้าแผ่นดินฝรั่ง จะต้องเอาชีวิตออกล่ออ้ายพวกนี้ จะไม่ทำเช่นนั้นก็ไม่ได้ ถ้ามันเหนว่าคร้ามมัน ๆ ยิ่งกำเริบมาก' ดังนี้"[2] "กิงฮัมเบิต" นั้นก็คือพระเจ้าอุมแบร์โต บู๋ของเจ้าฟ้าอุมแบร์โตเพื่อนของข้าพเจ้า.

เมื่อกลับมาอังกฤษอีก ข้าพเจ้าก็วิตกว่ารถรอมิว-ลุส และริมุสนั้น น่ากลัวจะปรับปรุงให้ดีพอภายในฤดูนั้นไม่ได้ จึงน่าจะผิดหวังที่พิระจะได้ดาราทอง ข้าพเจ้าจำได้ว่านักแข่งฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงคือ ชิรอง เคยออกความเห็นว่าถ้าพิระจะมีโอกาสขับรถขนาดใหญ่บ้างแล้วจะทำให้ขับรถขนาดเล็กได้เชี่ยวชาญขึ้นอีก บังเอิญรถมาเซราติขนาดใหญ่แต่ค่อนข้างเก่าเล็กน้อยมีอยู่ที่อังกฤษที่เขาขอกขาย ข้าพเจ้าจึงรีบซื้อเอามาเสีย เห็นว่าถึงแม้จะเอาไปแข่งทางภาคพื้นยุโรปในการแข่งรถใหญ่ไม่ได้

---

2 ลายพระราชหัตถ์ ลงวันที่ ๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

เพราะจะสู้รถเยอรมันของบริษัทไม่ไหว ทางอังกฤษนี้มีประโยชน์ เพราะเอาเข้าการแข่งรถมิต่อได้ ทั้งยังเป็นการผึกฝนพิระด้วย เราได้นำรถคันใหม่ของเรานั้นไปแข่งที่กรุงดับบลิน เมืองหลวงของไอร์แลนด์ภาคใต้ แข่งกันในสวนใหญ่ มิถนนส่วนมากเป็นทางตรง ตอนเลี้ยวก็ไปได้เร็ว ฉะนั้นความเร็วคิดเฉลี่ยของการแข่งครั้งนี้จึงอยู่ในขีดสูงที่สุดในยุโรป แม้จะยังไม่เคยขับรถที่ไปได้เร็วถึงเพียงนั้น พิระก็ไปได้ดี ตามระยะทางแข่ง ๓๒๐ กิโลเมตร คิดเฉลี่ยความเร็วของพิระเท่ากับ ๑๕๘ กิโลเมตรต่อชั่วโมง และรอบหนึ่งทำเร็วที่สุดเท่ากับ ๑๖๓ กิโลเมตรต่อชั่วโมง แต่เป็นการแข่งมิต่อ มีรถเข้าปนกันหลายชนิด พิระสู้กับการถูกต่อไม่ไหวก็ได้แต่เป็นที่สอง การที่ขับรถใหญ่อย่างรวดเร็วเช่นนั้น ทำให้คนดูพากันตื่นเต้นมาก ถึงแม้จะไม่ได้ชนะที่หนึ่งพิระก็ถูกนับว่าเป็นนักขับที่สำคัญที่สุดในวันนั้นอย่างไม่มีปัญหา ในการแจกรางวัล นายกเทศมนตรีของกรุงดับบลินเป็นผู้แจก จึงแถลงว่าเมื่อพิระผู้เป็นชาวกรุงเทพ ฯ มาแข่งที่

กรุงดับบลิน ในนามของชาวดับบลินจึงขอส่งคำอวยพรไปด้วยแด่ชาวกรุงเทพ ฯ.

เมื่อได้ที่สองเช่นนั้น พิระก็ได้แต้มคาราทองอีก ๘ แต้ม จึงรวมได้ ๗๐ แต้ม ซิแมนยังคงมีอยู่ ๖๒ แต้ม มีข่าวลือว่าซิแมนจะไปขับรถอิตาเลียนที่ในประเทศอิตาลี แต่หาได้ไปจริง ๆ ไม่ ยังนี้จึงเหลือการแข่งครั้งสุดท้ายที่สวนคอนิงตันในการแข่งชิงรางวัลใหญ่ ข้าพเจ้าตกลงเอารถมาเซราติคันใหญ่เข้าแข่ง เพราะทราบดีว่ารถใหญ่ของบริษัทจะไม่มีมาแข่ง เมื่อฉะนั้นรถของเราก็เป็นรถที่เร็วเท่า ๆ กับรถใหญ่ที่มีอยู่ในอังกฤษ และเร็วกว่ารถเล็ก แต่ซิแมนเขาก็คิดเก่ง เขาชวนชาวสวิสส์ชื่อรู้ช (Ruesch) ให้มาแข่งที่อังกฤษ. ทั้งนี้เพราะรู้ชเป็นเอกชนคนเดียวที่ได้ซื้อรถอาลฟา—โรเมโอ ขนาดใหญ่แบบใหม่ ซึ่งจะเป็นรถที่เร็วที่สุดในยุโรป ถ้าไม่นับรถของบริษัท การที่จะชนะย่อมเป็นของง่าย เพราะการแข่งเป็นระยะทางไกล ซิแมนจึงอาสาขับกึ่งทางกับรู้ช ๆ ก็ยินยอม รถคันนั้นก็ชนะได้อย่างง่ายดายจริง ๆ ในสมัยนั้นแม้จะแข่งกันขับคนละครึ่งทางผู้ขับก็ได้แต้มเต็ม

ทั้งคู่ ซิแมนจิงได้ ๑๐ แต้ม แปลว่าแต้มรวมของเขาจิง มี ๗๒ แต้ม พิระนั้นจะเย็นเพราะตื่นเต้นเกินไปเมื่อตอนจะออกหรืออย่างไรก็ตาม พอจะออก เกิดทำให้เครื่องยนตร์ดับ กว่าจะทำให้ติดได้อีก เสียเวลาหลายนาที แต่เมื่อ ออกไปได้ แล้ว ก็ขับ อย่าง เต็มที่ และ สามารถ ยิ่ง แม้แต่แรก ๆ จะอยู่ ล้าหลัง ก็ค่อย ๆ เลื่อน ตำแหน่งขึ้นไป ทุกที จนในที่สุดอยู่ที่ ๕ เมื่อจบการแข่ง จิงได้รับ ๓ แต้ม พิระจิงได้คาราทองโดยมี ๗๓ แต้ม ซิแมนที่สอง ได้ ๗๒ แต้ม มาร์ตินเย็นที่สามได้ ๓๙ แต้ม.

น่าจะเย็นเพราะการชิงคาราทองนี้นั้น มิคนสอง คนได้แต้มอย่างใกล้ชิดและหวุดหวิดกัน จึงมีผู้เอาใจใส่มากผิดธรรมดา แต่ถึงกระนั้นก็ไม่มากเท่ากับความนิยมชื่นชม ยินดี ทางเมืองไทย คำว่า "คาราทอง" ดูงดงามไพเราะถูกใจ คนไทย คนไทย เริ่ม เอาใจใส่ในการแข่งรถ เย็นครั้งแรก เมื่อได้ ชัยชนะ ที่ มอนติคาร์โล ต่อมาเมื่อได้ ชัยชนะอีก ก็มีคน เอาใจใส่ มากขึ้นตามลำดับ จนใน ตอนปลาย จึง บังเกิด การ เอาใจใส่อย่างรุนแรงในเรื่องคาราทอง เมื่อได้สำเร็จคนไทยก็ดูยินดี

กันมาก หนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ ส่วนมากพากันพาดหัวอย่างเอิกเกริก ทั้งยังมิบทนำชมเชยพิระอย่างน่าขับใจ พิระและข้าพเจ้าได้รับโทรเลขและจดหมายจากบุคคลสำคัญต่าง ๆ แสดงความยินดี รวมทั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ นายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีคนอื่น ทั้งพิระยังได้รับยศเป็นร้อยตรีพิเศษสังกัดกรมทหารมหาดเล็กอีกด้วย ย่อมเป็นที่พึงพอใจแก่ข้าพเจ้า ว่าการแข่งรถที่แต่แรกเราได้คิดทำเล่น ๆ ขึ้นเพื่อความสนุกสนาน เลยกลับกลายเป็นประโยชน์แก่ชาติไปด้วยได้ ทั้งยังได้บังเกิดความพอใจแก่เพื่อนร่วมชาติเป็นส่วนมาก การแข่งรถ พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้ผลสำเร็จดีเกินความคาดหมาย ข้าพเจ้าจึงแต่งหนังสือภาษาอังกฤษขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงการแข่งรถปีนั้น เรียกว่า “แข่งรถตามถนน 1936” (Road Racing, 1936) ซึ่งเมื่อออกพิมพ์ก็ขายได้หมดอีก ข้าพเจ้ายังได้แปลหนังสือเรื่องนี้ออกเป็นภาษาไทยขนานนามว่า “ดาราทอง” ได้ออกจำหน่ายในเมืองไทยในเดือน

มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ และก็ขายได้หมดภายในเวลาอันสมควร.

เมื่อถึงฤดูหนาวเราก็มิได้นอนใจ เริ่มตระเตรียมการแข่งรถในปีต่อไป พิระก็ยังคงเล่าเรียนวิชาศิลปทางช่างยนต์สลักอยู่อีก นอกจากตระเตรียมการแข่งรถในฤดูหนาวปีนั้นข้าพเจ้ายังเริ่มแต่งประวัติคัทริน มหาราชินีเป็นภาษาไทยอีกด้วย - เมื่อมีงานทำอย่างเต็มมือเช่นนั้น ฤดูหนาวก็ดูผ่านไปอย่างรวดเร็ว.

ในปีก่อนเราได้เอาใจใส่อย่างมากในการแข่งรถเล็กระหว่างชาติ เพราะเราชนะบริษัท อิ. อาร์. เอ. และมาเซราติหลายหน เช่นเดียวกับซิแมนเขาก็ชนะได้โดยรถเดอลาจที่เขาปรับปรุงดัดแปลงใหม่ ตามความรู้สึกของคนดู คอกหนูขาวของข้าพเจ้าและซิแมน จึงถูกคนดูนับเอาว่าอยู่ในระดับเดียวกันกับบริษัท พิระและข้าพเจ้าควรจะสำนึกตัวว่าเป็นเอกชน ควรจะทำการแข่งอย่างเงียบ ๆ เรียบ ๆ ไปดังเดิม แต่เราก็อดไม่ได้ที่จะพลอยตื่นเต้นตามใจประชาชนทั้งที่อังกฤษและทั้งที่มีคนไทยมารวมหนุนหลังอยู่อีกด้วย บังเกิดทำให้เรา

ทั้งสองรู้สึกว่าในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ จะต้องทำให้ได้ดียิ่งขึ้นอีก.

เราได้ข่าวว่าซิแมนประสบความหวังและความต้องการอย่างแรงกล้าของเขา เขาได้รับเชิญไปเข้าทีมของบริษัทเยอรมัน เมอเซเดส—เบนซ์ อันเป็นทีมที่ดีเลิศในสมัยนั้น เขาจึงตกลงขายรถเดอลาจรวมทั้งเครื่องอาหลับอีกเป็นอันมาก ข้าพเจ้ากับพระปรีกษากันอยู่นานตกลงกันว่ารถเดอลาจนั้นเร็วกว่ารถ อิ. อาร์. เอ. และมาเซราติ กว่าสองบริษัทนั้นจะสร้างรถใหม่และทดลองได้สำเร็จก็อีกหนึ่งหรือสองปี จึงตกลงซื้อรถเดอลาจและเครื่องอาหลับเป็นอันมาก ทั้งยังเอาญยังมีรถเดอลาจอายเท่ากันอยู่อีกคันหนึ่งที่เจ้าของเขาไม่ใช้. ข้าพเจ้าก็ซื้อมาอีกด้วย ข้าพเจ้าไปหา ม. ลุยส์ เดอลาจ เจ้าของบริษัทเดิม ให้เขาออกแบบจะดัดแปลงให้เป็นรถสมัยใหม่ขึ้นอีก และเมื่อช่างเครื่องผู้ข้าพเจ้าเชื่อถือรับรองว่าเขาจะปรับปรุงและดัดแปลงรถเดอลาจนั้นได้จนเราจะมีรถเดอลาจ "ใหม่" สองคันทันฤดูการแข่งปีหน้า ข้าพเจ้าก็กล้าและเชื่อพอที่คิดจะตั้งตัวเป็นบริษัท

สร้างรถแข่ง ก็ได้ผลอันสมกับคนที่มักใหญ่ใฝ่สูงโดยไร้สติปัญญาและความรู้ จะต้องได้รับคือเข็นผลร้ายที่สุดต้องคอยจนเดือนมิถุนายนจึงมีรถเดอลาจ "ใหม่" สร้างสำเร็จคันหนึ่ง แต่พอทดลองก็เห็นผลว่ารถหนักเกินไปไม่สมกับกำลังเครื่องยนตร์ เลยเข็นอันว่าใช้ไม่ได้ ความคิดผิด และพลาดพลั้งครั้งนั้น นำความโทมนัสมาสู่น้ำใจข้าพเจ้าอย่างพิเศษเกินที่จะบรรยายได้ ทั้งยังทำให้ข้าพเจ้าขาดทุนไปเสียถึง ๘,๐๐๐ ปอนด์ (เข็นเงินไทยในสมัยนั้น ๘๘,๐๐๐ บาท หรือถ้าเข็นเดี๋ยวนี้ก็ราว ๔๘๐,๐๐๐ บาท) การพลาดพลั้งครั้งนั้นเข็นบทเรียนที่ดีที่สุดในชีวิตของข้าพเจ้า แต่ก็จะต้องนับว่าเข็นบทเรียนที่มีราคาแพงมาก.

เคราะห์ดีที่มิได้ชะล่าใจมากเกินไปจนไปขายรถสามคันเก่าเสียก่อน ข้าพเจ้ายังคงเก็บไว้ทั้งสามคัน กะว่าจะขายเอาต่อเมื่อรถเดอลาจใหม่สำเร็จแล้ว และเพราะคิดได้ทันเช่นนั้น ฤดูการแข่งรถของพิระ พ.ศ. ๒๔๘๐ จึงมิได้ล้มละลายไปเสียเลย ถึงกระนั้นตอนต้นฤดูก็ไม่ได้ผลดีไปเสียถึงสามครั้ง ทั้งนี้เพราะช่างเครื่องซึ่งแม้

เราจะว้างมาเพิ่มเติมอีก มัวแต่ไปยุ่งเย็นห่วงอยู่ในการดัดแปลงรถเดอลาจ การปรับปรุงรถ อิ. อาร์. เอ. และมาเซราติที่มีอยู่แล้ว จึงมิได้ทำกันอย่างเต็มที่พอ ฉะนั้นเมื่อไปเข้าแข่งก็ต้องออก เพราะมีเสียโน่นเสียนี่เล็ก ๆ น้อย ๆ แต่ก็ร้ายพอที่จะต้องออกจากการแข่ง เพิ่งจะกลับได้ผลดีก็ต่อเมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ คือการแข่งรถเล็กที่เมืองเนเปิลส์ พระขับรถรอบวิลล่าสอันเย็นที่รักยิ่งของเราทั้งสอง ซึ่งขับนั้นเข้าแข่งอยู่ในปีที่สามของอายุแล้ว แต่พระก็ขับดี รถก็แล่นดี พระจึงได้ชัยชนะเหนือรถอิตาเลียนมากมายหลายคันจนได้เป็นที่สอง แพ้แต่ตรอสซี่ผู้มีคนนับถือว่าขับเก่งที่สุดในโลกคนหนึ่ง.

การไปเนเปิลส์ครั้งนั้นก็ได้สนิทสนมกับเจ้าฟ้าอุม-แบร์โตอีก เวลานั้นอังกฤษกับอิตาลีกำลังติงเครียดกันอยู่ทางการเมืองจนถึงกับเจ้าฟ้าเสด็จมาอังกฤษไม่ได้ในงานราชาภิเษกดังได้บรรยายมาแล้ว ถึงกระนั้นข้าพเจ้าพาเพื่อนอังกฤษไปด้วยสองคน เจ้าฟ้าก็ทรงพระกรุณารับรองอย่างดี แม้จะไม่โปรดคุยการเมือง

ข้าพเจ้าก็พอสังเกตได้ว่าที่มีการตึงเครียดเช่นนั้นท่านเสียพระทัยอยู่มาก.

ตอนกลางวันเราก็หมกมุ่นอยู่กับการเตรียมแข่งรถ ตอนค่ำจึงจะได้เฝ้าและสนุกสนานอยู่กับองค์มกุฎราชกุมาร พระและข้าพเจ้าเคยขึ้นไปจนถึงยอดภูเขาไฟเวสูเวียสจนได้ไต่ลงไปในปล่องมาก่อนแล้ว คราวนี้เจ้าฟ้าทรงพาไปดูหมู่ปล่องไฟเล็ก ๆ เรียกว่า ซอลฟาตารา (Solfatara) อันเป็นบ่อกำมะถันอยู่ติดๆ กันหลายบ่อมีควันพ่นขึ้นมา ดูเป็นเหมือนภูเขาไฟเล็ก ๆ หลายลูก ทรงพาไปตอนกลางคืน เมื่อไปถึงเขายึดประตูแล้ว เพราะที่นั่นมีกำแพงรอบ เพื่อเก็บเงินผู้เข้าไปดู แต่องครักษ์ก็ร้องตะโกนปลุกเจ้าหน้าที่ให้มาเยิดประตูจนได้ เจ้าหน้าที่คนนั้นอ้วนตุ๊ พอเห็นเจ้าฟ้าก็ถวายคำนับแล้วถวายคำนับอีก แสดงความเสียใจที่ต้องทรงคอย บ่อกำมะถันนั้นถ้าเอากระดาษติดไฟไปแกว่งเข้าต่อหน้า ก็ดูพ่นควันขึ้นมาอย่างรุนแรงมากกว่าธรรมดา เจ้าฟ้าทรงวิ่งไปทางโน้นกระโดดไปทางนี้ เพื่อจะทำให้บ่อกำมะถันแสดงการพ่นควันมาก ๆ คราวหนึ่งทรงหายเข้าไปใน

ควัน หาหนทางกลับไม่ได้ มีบ่ออยู่สองข้างอาจจะตกลงไปได้ บังเอิญเพื่อนอังกฤษของข้าพเจ้า เอนรี แม็กซะเวลล์ แลไปเห็น จึงไปจูงพระหัตถ์เสด็จกลับมา เมื่อดูบ่อกำมะถันเหล่านั้นพอและออกจะดึกมากแล้ว พระบ่นว่าหิวอยากจะได้กินบะหมี่อย่างอิตาเลียน (Spaghetti) เจ้าพ่าก็ทรงพาพวกเราไปยังภัตตาคารแห่งหนึ่งที่มีชื่อเสียงว่าทำโอชารสดี ไปถึงเขาก็ปิดเสียแล้ว องครักษ์ต้องไปปลุกเจ้าของ พอเขาทราบว่ามกุฎราชกุมารเสด็จมาเสวยก็ยินดี ปลุกพวกพ้องให้ลุกขึ้นปรุงอาหาร พระเห็นขันจึงกระซิบกับข้าพเจ้าเป็นภาษาไทยว่า "เอ้อเฮอ เล่นเจ้ากันอย่างดื้อๆ" แต่ความจริงตาเจ้าของแกดีอกดีใจจริงๆ นอกจากจะทรงพระกรุณาแก่เราทั้งสองแล้ว เจ้าพ่ายังทรงพระกรุณาแก่เพื่อนอังกฤษทั้งสองเป็นพิเศษ เมื่อทรงได้ยินเขาถกกันว่าจะไปเกาะคาปริโดยเรือเมล์ลำใดดี ก็ทรงสั่งให้ทหารเรือจัดเรือยามฝั่งมารับไปและส่ง.

ปลายเดือนเมษายน พระและข้าพเจ้ากลับมาถึงกรุงลอนดอน วันที่ ๑ พฤษภาคม พระก็เข้าแข่งที่สนามบรู๊ค-

แลนด์สชิงราชวัลแคมพ์เบลล์ (Campbell Trophy) อันได้นามนั้นเพื่อเป็นเกียรติแก่ *เซอร์ มาลคัม แคมพ์เบลล์* (Sir Malcolm Campbell) นักขับผู้มีชื่อเสียงและยังนั้นเป็นผู้ถือสถิติความเร็วสูงสุดในโลก เป็นการแข่ง ๑๐๐ รอบ ระยะทางรวม ๓๖๐ กิโลเมตร เป็นการแข่งไม่มีต่อและไม่จำกัดขนาดรถ ข้าพเจ้าจึงเอารถมาเซราติคันใหญ่เข้าแข่ง แต่กระนั้นก็ดีมีรถคันอื่น ๆ ที่เร็วกว่าหลายคัน. ขณะพระกุมารรูปนั้นเข้าประกวดที่ราชศิลปะสภาอิก ประจวบเวลาเดียวกันกับการซ้อมเข้าแข่ง รูปขนที่ส่งเข้าขึ้นคือขนศีรษะของซีริล ผู้จะเป็นชายาของพระต่อไปภายหน้า วันแข่งอากาศดี มีรถเข้าแข่งรวมหมด ๒๒ คัน รถที่เร็วที่สุดนักแข่งอังกฤษที่สามารถที่สุด ล้วนมารวมกันเข้าแข่งทั้งหมด แต่เป็นวันที่มีรถเสียกันมากคัน ผู้ที่ต่อสู้กันได้ดีจริง ๆ ก็คือพระกับ *ลอร์ด เฮาว์* (Lord Howe) นักขับสูงอายุผู้เป็นนายกสโมสรนักแข่งรถอังกฤษ ถึงแม้อายุมากแล้ว ลอร์ด เฮาว์ ก็ยังขับได้ดีอยู่มาก และบางวันไปได้เร็วเท่ากับคนหนุ่ม ๆ วันนั้นดูท่านเชี่ยวชาญมาก แข่งขึ้นหน้าพระได้หลายหน จนข้าพเจ้าส่ง

สัญญาณให้พิระเบาลงและตามหลัง ลอร์ด เฮาว์ ดีกว่า. เพราะรถเร็วอื่น ๆ ดูเสียกันไปแล้วเป็นส่วนมาก รถคันที่อยู่ลำดับที่สามนั้นก็ยังอยู่ไกลลิบลับ. พอถึงรอบที่ ๒๖ ลอร์ด เฮาว์ หันมาดูพิระช้าวินาฑีเดียว รถพุ่งเข้าไปชนกำแพงสะพาน รถกระเด็นขึ้นไปในอากาศแล้วตกลงมาทับลอร์ด เฮาว์ น่ากลัวจะต้องตายแน่ ๆ แต่ท่านเป็นคนหนังเหนียว จึงเพียงแต่ซี่โครงหัก ๖ ซี่ ไปอยู่โรงพยาบาลไม่กี่เดือนก็มาแข่งได้อีก เมื่อขาด ลอร์ด เฮาว์ ไปแล้ว พิระก็นำการแข่งอย่างสบาย ข้าพเจ้าก็บอกให้เบาลง แต่ก็ยังคงต้องไปเร็วพอที่จะไม่ทำให้คนดูเบื่อ ในที่สุดก็ได้ชัยชนะอย่างเด็ดขาด.

ข้อที่ว่าอะไร ๆ ก็ไม่เที่ยง เป็นความจริงเพียงใด เราประสบเมื่อพิระนั้นเอง ก็จะมีอันตราย และรถมาเซราตีคันนั้นเองก็จะบุบสลายอย่างน่าสยดสยอง เมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พิระ ไปทำการแข่งมิต่อที่ เมืองคอร์ค อีกวันแข่งนั้นเองบอกว่าไม่สู้จะสบาย เพราะเมื่อคืนก่อนยังเกิดอาการท้องเสีย ข้าพเจ้าแนะนำว่าอย่าแข่งเลย แต่พิระไม่เชื่อ บอกว่ากินยาแล้วดูสบายดีขึ้น ในตอน

แรกพิระกับมาร์ตินต่อสู้กันอย่างใกล้ชิด ผ่านขึ้นหน้ากันไปมาเช่นกับลอร์ด เฮาว์ ทิ้บรู๊คแลนดส์ แต่ภายในไม่กี่รอบพิระก็หายไป ไม่ผ่านมาตามกำหนด นำความวิตกหนักใจมาสู่ข้าพเจ้าเย็นอย่างยิ่ง สนามแข่งที่เมือคอร์คเย็นรอยใหญ่มาก การติดต่อโดยโทรศัพท์ระหว่างกรรมการก็ไม่สู้จะดีนัก กว่าจะได้ข่าวก็ต้องคอยกันเย็นเวลานาน. ยานเย็นกับข้าพเจ้ามองดูหน้ากันอยู่ในที่ซ่อมเติม แต่ต่างคนก็ไม่พูดอะไรต่อกัน ถึงกระนั้นทั้งสองคนก็ทราบดีว่าอีกคนหนึ่งคิดว่ากะไร ในที่สุดก็ได้รับข่าวว่าพิระประสบอุบัติเหตุแต่เดชะบุญไม่มีอันตราย ภายหลังทราบว่าเย็นเพราะยังเกิดไม่สบายอีก พอจะหันพวงมาลัยรถแขนก็เกิดชาจนหมุนไม่ได้ รถจึงพุ่งเข้าไปชนเสาโทรเลข และตัดขาดออกเย็นสองท่อน เย็นของแย่ลกอย่างยิ่งที่พิระไม่เย็นอันตราย แต่การที่ไปเข้าแข่งเมื่อสุขภาพไม่สมบูรณ์เต็มที่เย็นความคิดที่ผิดอย่างไม่มีปัญหา.

ครั้นถึงวันที่ ๓ มิถุนายน พิระก็ได้เข้าแข่งในการแข่งรถเล็กไม่มีต่ออันสำคัญที่สุด คือที่เกาะแห่งแมน

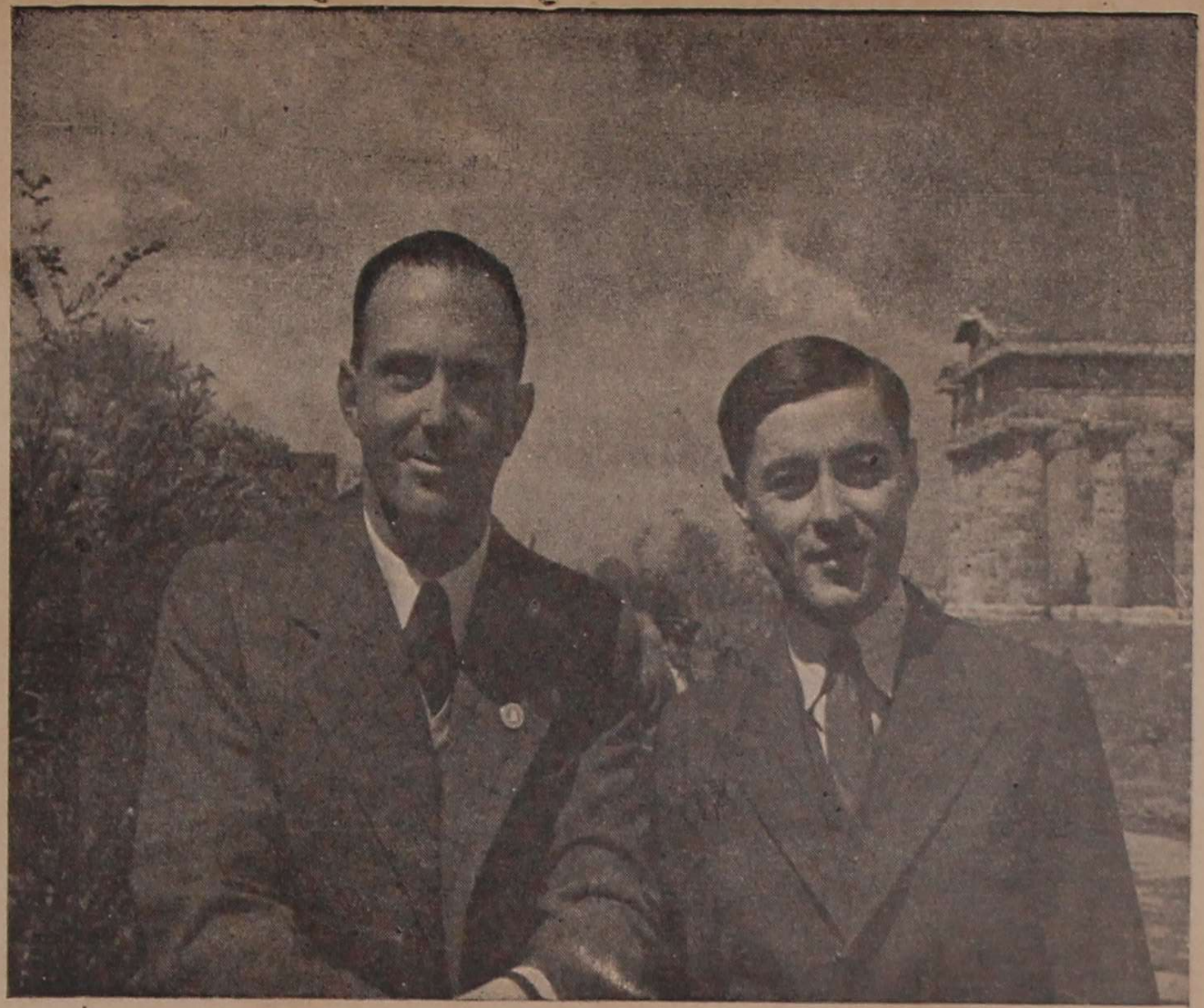
ความจริงเราควรจะเอารถเดอลาจเข้าแข่ง เพราะมีถังน้ำมันใหญ่จะไปได้ตลอด ๓๒๐ กิโลเมตรโดยไม่ต้องหยุดเติมน้ำมันและได้เปรียบเช่นซิแมนเมื่อปีก่อน. แต่ในระหว่างทดลองนั้นเองข้าพเจ้าเห็นว่าไม่เร็วพอ จึงเปลี่ยนเอารอมิวลุสเข้าแทน ทั้งนี้เพราะเคราะห์ดีที่ข้าพเจ้าป้องกันไว้ก่อน โดยเอาซื้อรถทั้งสองคันเข้าแข่ง ทั้งได้ขนเอาไปยังเกาะนั้นทั้งสองคัน เมื่อรถเดอลาจถูกข้าพเจ้าคัดเอาออกเช่นนั้นแล้ว ตามความรู้ที่มีอยู่ทั่วไป รถทุกๆ คันจะต้องหยุดเติม แต่เพราะเหตุใดก็อธิบายไม่ได้แน่ ก่อนการแข่งนิดเดียวข้าพเจ้ายังเกิดสังหรณ์ใจว่ารถอิ. อาร์. เอ. ของบริษัทปรับปรุงมาใหม่ เร็วกว่ารอมิวลุสพอใช้ ซึ่งเมย์สและแฟร์พีลด์จะขับนั้น อาจจะมีถังน้ำมันพิเศษใส่เติมมาเป็นความลับ ข้าพเจ้าส่งช่างเครื่องไปดูสังเกตให้ดี เขาก็กลับมารายงานว่าไม่มีแน่เขายืนยันว่าจะต้องหยุดเติมอย่างแน่ อนึ่งหัวหน้าช่างเครื่องไว้ตัวนั้น เพราะรถเดอลาจสำเร็จช้า เลยยังเกิดป่วยเป็นโรคเส้นประสาทเสีย ต้องลาไปพักผ่อน

ช่างเครื่องผู้รับผิดชอบที่เกาะแห่งแมน จึงเป็นคนรอง ชื่อ ฮอลล์ (Hall).

วันแข่งเป็นวันที่ฝนตกหนักอย่างราวกับที่เมืองไทย เวลารถแล่นผ่านที่ซ่อม มีน้ำกระจาย มาจากล้อ จนมองดูเผิน ๆ เห็นว่า ออกจะเหมือน เรือยนต์ เสียมาก กว่าฝนตกหนัก จนถึงกับ นักขับหลาย คนออกจะบังเกิด ความกลัว พากันบ่นว่าถ้าอย่างนี้เลิกกันเสียจะดีกว่า ครั้งนั้นเป็นครั้งแรกที่ พิระแสดงความสามารถ อย่างแปลก ประหลาดในการขับเร็ว ในเวลาฝนตก และถนนลื่น แม้รถ อิ. อาร์. เอ. ใหม่สองคันจะเร็วกว่า พิระขับ รอมิวลุส เพื่อนรักก็ทิ้งนักขับอื่น ๆ เสียได้อย่างหลุดลุ่ย หมดด้วยกันมี ๕๐ รอบ เมื่อไปได้ ๒๐ รอบพิระนำคนที่สองอยู่ได้ถึง ๔๘ วินาที ช่างเครื่องทั้งสามคนพากันรบเร้าข้าพเจ้าให้ส่งสัญญาณให้เบาลง มิฉะนั้นอาจจะขับพลาดพลั้งไปได้ เพราะถนนลื่นเสียนี่กะไร แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมส่งสัญญาณอะไรเลย นอกจากจะบอกว่าไปได้กี่รอบแล้ว และนำหน้าคนที่สอง เป็นระยะเวลาเท่าใด พิระเองก็แถลง ภายหลัง การแข่งว่าไม่ เข้าใจว่า เพราะเหตุ

ใดข้าพเจ้าจึงไม่ปล่อยให้เขาลง แต่เพราะเขาเชื่อถือไว้ใจในข้าพเจ้าจึงได้ทำตาม แม้ในใจอดคิดไม่ได้ว่าข้าพเจ้าเห็นจะกลายเป็นบ้าไปเสียแล้ว.

ที่ไม่ยอมให้เขาลงนั้นก็เพราะข้าพเจ้ามีแผนการณ์อยู่ในใจ ความจริงจะมาปรากฏชัดเจนในรอบที่ ๓๑ ข้าพเจ้าได้ออกสัญญาณเรียกพิระเข้ามาเติมน้ำมัน ในขณะที่นำหน้าแฟร์พีลด์ผู้เป็นที่สองอยู่ ๕๖ วินาที ช่างเครื่องเติมอย่างรวดเร็วที่สุดที่เขาจะทำได้ เติมยังไม่เสร็จ รอมิวลุสยังจอดอยู่ ทั้งแฟร์พีลด์ผู้เป็นที่สองและเมย์สผู้เป็นที่สามก็ผ่านขึ้นหน้าไปได้ วันนั้นพิระขับอย่างเก่งกาจและวิเศษยิ่ง แม้ตกลงไปเป็นที่สามก็ไม่ย่อท้อเลย คงกวดต่อไป เมื่อขับได้เร็วกว่ามากในยามฝนตกและถนนลื่น พอถึงรอบที่ ๓๖ ก็ผ่านได้ทั้งสองคนและพิระกลับเป็นที่หนึ่งอีก ถ้าข้าพเจ้าทำตามคำแนะนำของช่างเครื่องและเขาพิระลงแล้ว พิระก็จะไม่มีเวลาเติมน้ำมันถึง ๕๖ วินาที ถ้าเช่นนั้นจะผ่านขึ้นหน้าเมย์สและแฟร์พีลด์ได้ทันหรือ คงจะไม่ทันเป็นแน่แท้ ต่อจากนั้นยังมีข้อพิสูจน์ได้อีกว่าข้าพเจ้าถูก คือรถของเมย์สและ

ผู้แต่งกับมกุฎราชกุมารอิตาลี พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๒

แฟร์พีลด์ มีถังพิเศษติดเพิ่มเติมจริง ๆ แฟร์พีลด์ไปได้ตลอดทางโดยไม่หยุดเลย เมย์สนั้นเข้ามาหยุดนิดหนึ่งเผื่อเหลือเผื่อขาด เมื่อหมดหวังที่จะชนะแล้ว ฉะนั้นถ้าพีระไปมัวเบาลงและรีรออยู่แล้ว สองคนนั้นเขาก็จะได้ที่ ๑ และที่ ๒ เป็นแน่แท้ พีระจะได้ดีที่สุดก็ที่ ๓ แต่นี่พีระชนะที่ ๑ อย่างงดงามที่สุด ขอผู้อ่านอย่าพึงเข้าใจผิดว่าข้าพเจ้าจะอวดว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ชัยชนะในวันนั้น ผู้ที่ได้ชัยชนะมีอยู่คนเดียวคือพีระ ผู้ขับในยามฝนตกหนักและถนนลื่นอย่างใจเย็นว่องไวและกล้าหาญอย่างประเสริฐ ข้าพเจ้าเป็นแต่เพียงผู้ที่จะแนะนำเล็กน้อยเท่านั้นอนึ่งตามที่ตกลงกันไว้แล้ว ผู้รับผิดชอบในการไปเร็วโลดโผนเกินไปก็คือพีระ ส่วนข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้แนะนำถ้าพีระเห็นว่าสภาพการณ์วันนั้นร้ายกาจเกินไป จะไปเร็วถึงเพียงนั้นไม่ได้โดยปราศจากอันตราย ก็เป็นหน้าที่ของพีระที่จะเบาลงเอง แทนที่จะเป็นเช่นนั้น พีระเชื่อข้าพเจ้าและไปเร็วได้โดยไม่พลาด ก็เลยได้ชัยชนะอันดีงาม ในการแข่งคราวนั้นข้าพเจ้าจะอดไม่ได้ที่จะชมเชย

ยานเป็นผู้จดเลขรถที่ผ่านไปได้อย่างรวดเร็วโดยไม่ผิดไม่พลาดเลย วันนั้นยากลำยากยิ่งนัก เพราะฝนก็ตกหนัก ทั้งรถทุก ๆ คันก็ถูกโคลนเปรอะ จะจำสีรถหรือจะดูเลขประจำตัวที่มีจดติดอยู่กับรถก็ยากที่สุด.

การแข่งรถในเดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๐ ไร้ผลเท่าเทียมกับเดือนสิงหาคมในปีก่อน ทั้งนี้เพราะเราเข้าแข่งติด ๆ กันมากเกินไป ช่างเครื่องขาดเวลาพอที่จะปรับปรุงรถที่มีอยู่แล้ว ทั้งไปมัวยุ่งพยายามจะดัดแปลงรถเดอลาจให้ได้ ทั้งตัวไวัตส์เองผู้เป็นหัวหน้าการดัดแปลงรถเดอลาจก็ไม่อยู่ในตอนต้นเดือน ยังป่วยเป็นโรคเส้นประสาทอยู่ ฉะนั้นรถรอบวิลูสซึ่งชนะที่เกาะแห่งแมนก็ไปเสียที่อีกสองหนติด ๆ กันในประเทศอิตาลี คือที่เมืองฟลอเรนซ์ (Florence) วันที่ ๑๓ และเมืองมิลาน (Milan) วันที่ ๒๐ ทั้งสองคราวพิระขับอย่างดีสามารถยิ่งตามเคย ที่ต้องออกจากการแข่งก็เพราะมีอะไรเสียแต่เพียงเล็กน้อย ซึ่งถ้าช่างเครื่องตั้งอกตั้งใจตรวจตราและปรับปรุงจริง ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้น ความเหลวไหลและเลินเล่อของช่างเครื่องในสมัยนี้ ข้าพเจ้ายอมรับว่าเป็นความ

ผิดของข้าพเจ้าทั้งสิ้น เป็นเพราะข้าพเจ้าขาดความรู้ที่จะไปควบคุมเขาได้ สมกับที่ยานเย็นพูดอย่างถูกต้องว่าในเรื่องการแข่งรถเราต้อง "ไปเอาจมูกคนอื่นเขามาหายใจ."

การไปอิตาลีครั้งนั้น ถ้าจะนึกถึงการแข่งรถโดยเฉพาะแล้วก็ต้องนับว่าไม่มีผลดีเลย แต่ข้าพเจ้าและพระได้รับความสนุกสนานชื่นใจ เพราะเจ้าฟ้าอุมแบร์โตเสด็จมาพบเราเป็นพิเศษที่เมืองฟลอเรนซ์ ทั้งยังเสด็จไปทอดพระเนตรการแข่งรถ โดยที่ตามกำหนดเดิมว่าจะไม่เสด็จเลย เมื่อการเสด็จเป็นเกียรติยศยิ่งแก่การแข่งรถ กรรมการก็ย่อมจะปีติยินดี จึงทำให้เขาเห็นว่าการที่จะได้พระไปแข่งนั้นเป็นของดี ภายหลังการแข่งรถเจ้าฟ้าทรงชวนเราให้ไปร่วมโต๊ะเสวยที่เมืองเวียเรจจิโอ (Viareggio) อันอยู่ริมทะเล ท่านทรงยินยอมเสด็จไปในรถเบนต์ลีย์ชั่วแต่ข้าพเจ้าและพระโปรดให้องครักษ์สองคนตามเสด็จโดยรถพระที่นั่ง พระขับไปอย่างรวดเร็วยิ่ง เราไปถึงเมืองเวียเรจจิโอก่อนที่รถองครักษ์จะตามไปทัน เจ้าฟ้าทรงพาเราเข้าไปในภัตตาคารชั้นต่ำ

มิแต่นักเที่ยวที่จน ๆ และชาวเมืองกินอาหารอยู่ ในตอนแรกไม่มีผู้ใดแสดงอาการผิดแปลกอย่างใด แต่ในไม่ช้าก็มีผู้จำองค์มกุฎราชกุมารได้ ประเดี๋ยวก็กระซิบบอกกันทั่วไปหมด ในที่สุดทุก ๆ คนในภัตตาคารชั้นต่ำนั้นก็ลุกขึ้นถวายคำนับ ปรบมือโห่ร้องถวายพระพรอย่างอึงมี่ เจ้าฟ้ากัมพระเคียรน้อย ๆ ตอบรับการแสดงความจงรักภักดี โบกพระหัตถ์ให้นั่งลง ทุก ๆ คนก็ดูเกือบจะเข็นข้าโห่ร้องชีติยินดีกันอย่างยกใหญ่ พวกผู้หญิงพากันร้องตะโกนโดยภาษาอิตาเลียนของเขาว่า "Ch' é bello" อันพอแปลเป็นไทยได้ว่า "นี่กระไร ท่านจึงทรงงามถึงเพียงนี้" เจ้าฟ้าทรงยิ้มตอบเขาแล้วหันมากระซิบกับข้าพเจ้าว่า "เขาช่างใจดีจริง ๆ" เมื่อองครักษ์มาถึงก็ดูเกือบจะเหงื่อแตกด้วยความวิตก ที่รถพระที่นั่งแล่นตามรถเบนซ์ลิ่วซึ่งพระขับไม่ทัน ของที่ข้าพเจ้าเองชื่นใจมากก็คือคำวันนั้นเจ้าฟ้าทรงเครื่องพลเรือน และได้ทรงติดเครื่องหมายคอกหนูขาวที่ข้าพเจ้าได้ถวายไว้ทอดพระเนตรเล่นเท่านั้นเอง ท่านทรงมิตราของชาติต่าง ๆ ชั้นสูงสุดรวมทั้งตราจักรีของไทยเราด้วย แต่ถึงกระนั้นถ้า

ข้าพเจ้าไปเฝ้าและอยู่ใกล้ชิดในสมัยแข่งรถแล้ว เย็นไม่ทรงลืมที่จะติดเครื่องหมายดอกหนูขาว ดังจะเห็นได้ในรูปที่ทรงถ่ายกับข้าพเจ้า อันมีพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ อันของเล็กน้อยเช่นนี้เย็นข้อส่อให้เห็นว่าเจ้าฟ้าอุบแยร์โตทรงเย็นเจ้านายที่น่ารักน่านับถือเพียงใด ในปี ๑๙๕๔ (พ.ศ. ๒๔๙๔) ข้าพเจ้าเองอดคิดไม่ได้ว่าชนชาวอิตาลีคิดผิดเย็นอันมาก ที่มิได้ลงมติมหาชนที่จะให้เจ้านายที่ทรงมีความซื่อสัตย์ มีพระทัยกว้างขวางเช่นนั้น ให้ครองเย็นพระเจ้าแผ่นดินของตนต่อไป แต่นั่นแหละถ้าเราเย็นชาวต่างประเทศเราก็ไม่สามารถจะเข้าใจความลึกซึ้งในการเมืองของต่างประเทศเขาได้.

ในตอนปลายเดือน มิถุนายน เราไปเข้าแข่งที่เมืองเปรอนน์ ซึ่งพิระเคยชนะ อย่างงดงามโดย ขับรถ รอมิวลุส เมื่อปีก่อน ไว้ตส์นั้นเย็นอันว่าหายป่วยแล้ว เขาขอนำเดอลาจมาเข้าแข่งให้ได้ ยินยันว่าเขาได้ดัดแปลงปรับปรุงอย่างดียิ่งแล้ว ข้าพเจ้าก็ยินยอมดูอีกครั้งหนึ่ง แต่แม้พิระจะขับอย่างดีและนำหน้าอยู่อย่างดี รถเดอลาจก็กลับเสีย พิระโกรธเคืองก็ต่อว่าไว้ตส์อย่างค่อนข้าง

รุนแรง ไวัตส์ยังอาจโต้ตอบพิระอย่างหยาบคาย ข้าพเจ้าก็ไล่ไวัตส์ออกในทันใดนั้น เมื่อกลับไปถึงกรุงลอนดอน ไวัตส์ยังมีการทะลึ่งอวดดี มีจดหมาย มาว่าจะพ้อง ศาลว่าพิระหมิ่นประมาทเขาต่อหน้าธารกำนัล ข้าพเจ้าก็ตอบท้าว่าเชิญให้พ้อง ตั้งแต่นั้นมาก็ไม่ได้ยินถ้อยความอะไรจากบุคคลผู้นั้นอีกเลย ก่อนเดือนมิถุนายนอันแสนร้ายจะขบลง เราทั้งสองยังได้รับข่าวอันน่าสลดใจว่าแฟร์พีลด์ไปแข่งในการแข่งทางไกลที่เลอมองส์ (Le Mans) ประสบอุบัติเหตุจนถึงแก่ความตาย แฟร์พีลด์เป็นคู่แข่งตัวสำคัญยิ่งของพิระ แต่เขาเป็นคนใจดีและเป็นนักกีฬาอย่างวิเศษ ความตายของแฟร์พีลด์นำความเศร้าโศกเสียใจมาสู่พิระและข้าพเจ้าเป็นอันมาก.

เมื่อขับไล่ไวัตส์ออกไปแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ *เรย์มอนด์ อิงก์แลนด์* (Raymond England) มาเป็นหัวหน้าช่างเครื่อง มิ *โฮลเกต* (Holgate) เป็นผู้ช่วยรวมทั้งชัวราเพื่อนเก่าแก่ของ ข้าพเจ้า เป็นผู้ช่วยอีก คนหนึ่งดังเดิม บัดนนข้าพเจ้าตกลงใจว่าการที่จะพยายาม อุ้มชูรถ

เดอลาจ อันเป็นผลของการคิดผิดมาแล้ว จะคงดื้อดันต่อไปนั้นไม่มีประโยชน์ จึงยกเลิกชั่วคราว อนึ่งได้ตกลงจะปล่อยให้ช่างเครื่องชุดใหม่มีเวลาปรับปรุงรถได้มากพอ ก็ได้ผลดีเลิศดังหวัง คือนำพระเข้าแข่งโดยรอมิวลุสมิตรเก่า ในการแข่งชิงรางวัลใหญ่กรุงลอนดอน (London Grand Prix) เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ที่สนามสวนวังแก้ว (Crystal Palace) อันเป็นสนามเพิ่งสร้างขึ้นใหม่ พระก็ได้ผลดีคือชนะที่ ๑ อย่างเด็ดเดี่ยว ทำให้เราทั้งสองค่อยอุ่นใจขึ้นมาก.

ภายในไม่กี่วันของการแข่งรถชิงรางวัลใหญ่กรุงลอนดอนนั้น ข้าพเจ้ารับพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ ๖ แห่งอังกฤษให้นำพระเข้าเฝ้าในงานราชอุทยานสโมสรณพระราชวังบัคกิงแฮม โปรดให้พระเข้าเฝ้าในหมู่เจ้านายอังกฤษอย่างสนิทสนมรวมกับข้าพเจ้า ทั้งยังทรงพระกรุณาเป็นอันมากต่อพระรวมทั้งพระบรมราชินีและพระพันปีแมรี ตรัสด้วยเป็นเวลานาน เมื่อเราทูลลาก็ยังได้ทรงตักเตือนพระว่าให้ระวังตัวให้ดี ๆ อย่าให้เป็นอันตรายบาดเจ็บไปได้.

ต่อจากนั้น พิระก็ไปได้ชัยชนะที่ ๑ ในการแข่งรถกีฬาเย็นเวลา ๑๒ ชั่วโมงที่สวนดอนิงตัน ในระหว่างเดือนกรกฎาคมและสิงหาคม ข้าพเจ้าพาพิระไปเข้าแข่งถึง ๗ ครั้ง ช่างเครื่องชุดใหม่ทำการปรับปรุงรถอย่างดียิ่ง ถึงแม้จะไม่มีโชคดีพอที่จะได้ชัยชนะที่ ๑ รถก็ไม่เสียและต้องออกจากการแข่งเลย ภายในระหว่างการแข่ง ๗ เที่ยวนั้น พิระได้ที่สอง ๓ ครั้ง ได้ที่สาม ๒ คราว และได้ที่สี่หนหนึ่ง เราไปแข่งในประเทศสวิสส์ไอร์แลนด์ภาคใต้ เชโกสโลวาเกีย ส่วนที่อังกฤษนั้นถือทุกแห่งคือบรู๊คแลนดส์ ดอนิงตัน กับสวนวังแก้วที่กรุงดับบลิน พิระได้ทำสถิติสำหรับสนามแข่งเร็วขึ้นอีกคือรอบละ ๑๘๔ กิโลเมตรต่อชั่วโมง.

เมื่อไปแข่งที่ประเทศเชโกสโลวาเกีย ณ เมืองบระโน (Brno) เพราะข้าพเจ้าได้ทำความรู้จักและเป็นเพื่อนกับนายกรัฐมนตรี ท่าน มิลาน โฮดจา (Milan Hodzǎ) เมื่อครั้งบรมราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ท่านได้สั่งให้เจ้าหน้าที่รับรองพิระและข้าพเจ้าอย่างดียิ่ง ส่ง

ข้ารัฐการกระทรวงต่างประเทศ มาคอยเป็นมหาดเล็กอยู่ตลอดเวลา เสียเงินค่าโรงแรมและค่าใช้จ่ายทั้งหมด มิหนำซ้ำยังปลีกเวลาอันยุ่งเหยิงยิ่งของท่านเอง เดินทางมายังเมืองบระโนเพื่อเลี้ยงอาหารค่ำให้แก่พระและข้าพเจ้า ของที่ทำให้ข้าพเจ้าซึ้นใจเป็นพิเศษก็คือ ที่โต๊ะอาหาร ท่านนายกรัฐมนตรี มิลาน โฮดซา ได้ตั้งเสาธงเล็ก ๆ สองเสา มีธงไทยและธงเชโกสโลวาเกีย การแสดงความไมตรีระหว่างชาติเช่นนี้เป็นของน่าชื่นชมยินดี ข้าพเจ้าจะเสียใจมากภายในหนึ่งปีภายหลังที่จะได้ฟังข่าวว่าท่าน มิลาน โฮดซา จะต้องพ้นตำแหน่งเพราะเยอรมันได้บุกรุกเข้ายึดประเทศเชโกสโลวาเกีย.

ฤดูแข่งรถ พ.ศ. ๒๔๘๐ จบลงอย่างงดงามแก่พระผู้ได้ชัยชนะที่ ๑ ในการแข่งชิงรางวัลมหาราชอาณาจักร์ (Imperial Trophy) ที่สวนวังแก้ว โดยขับรถมิวลุสรถวิเศษชนะทั้งทีมบริษัท อี.อาร์.เอ. และทีมบริษัทมาเซราติ อันมีนักขับผู้เก่งกาจยิ่งคือตรอสซีอยู่ในทีมนั้นด้วย ในที่สุดพระก็ได้รางวัลดาราทองอีกเป็นครั้งที่สอง โดย

มิแต้มรวมมากกว่าใคร ๆ หมดในอังกฤษ เมย์สเป็นคนรอง.

การแข่งรถที่เราได้ทำขึ้นเพื่อสนุกสนานเล่น ๆ กลับทำให้พระเป็นคนไทยคนแรกที่มีชื่อเสียงในยุโรปเท่าเทียมฝรั่ง ตามความสังเกตคนไทยทุกชั้นโดยส่วนมากก็ดูพอใจอย่างยิ่ง จึงทำให้ข้าพเจ้าอดรู้สึกไม่ได้ว่าตัวมีเกียรติยศและโชคดีอย่างประเสริฐ ที่จะมีโอกาสใช้กำลังความคิด กำลังกาย และกำลังทรัพย์ช่วยคนไทยชายหนุ่มผู้หนึ่ง เอาชีวิตเข้าเสี่ยงนำชื่อเสียงมาสู่ชาติไทยที่รักของเรา อันตามความรู้ของข้าพเจ้าหายังได้มีผู้ใดเคยมีโอกาสได้ทำมาก่อนมิได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นผู้อ่านก็คงจะเดาได้ว่าข้าพเจ้าย่อมปลื้มอกปลื้มใจเพียงใด[3]

---

3 เพื่อทราบเรื่องแข่งรถละเอียดยิ่งขึ้น เชิญดู "ดาราทอง" ของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๘ และ "ไทยชนะ" ของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

บทที่ ๑๙

กลับบ้านครั้งที่สอง

เมื่อพิระชนะการแข่งรถที่สวนวังแก้วในเดือนตุลาคม หนังสือพิมพ์เกือบทุกฉบับลงข่าวว่าพิระได้รับคาราทองอีกอย่างไม่มีปัญหา แต่ในไม่ช้าก็จำต้องแก้ข่าว เพราะถึงกลางเดือนปฏิทินการแข่งรถระหว่างชาติฤดูใหม่ออกมา ปรากฏว่าจะมีการแข่งครั้งแรกของฤดูนั้นกลางเดือนธันวาคมที่อาฟริกาใต้ เรย์มอนด์ เมย์สผู้เป็นที่สองก็ตกลงจะไปแข่งที่นั่น กรรมการสโมสรนักแข่งรถอังกฤษอันมี ลอร์ด-เฮาว์ เป็นประธานออกความเห็นว่า การแข่งที่อาฟริกาใต้นั้นจะนับแต้มรวมอยู่ในฤดูที่เพิ่งจบ เพราะยังอยู่ใน ค.ศ. ๑๙๓๗ (สมัยนั้น พ.ศ. ๒๔๘๐ ไม่จบลงจนวันที่ ๓๑ มีนาคม) พิระได้ ๗๓ แต้ม เช่นปีก่อน เมย์สได้ ๖๗ แต้ม คือ อยู่ล้าหลัง

โดย ๖ แต้ม ฉะนั้นถ้าเมย์สได้ที่สองที่อาฟริกาใต้ก็จะได้ ๘ แต้ม คือมีแต้มรวม ๗๕ และซิงคาราทองได้ มีผู้ออกความเห็นว่า เรา ควร จะเลิก การกลับ เมืองไทย ดังได้คิดไว้ น่าจะไปแข่งที่อาฟริกาใต้ พระจะมีโอกาสได้คาราทองอีกเป็นครั้งที่สอง ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยยืนยันว่าการไปเมืองไทยสำคัญกว่า พระก็ยินยอมตามใจข้าพเจ้า อย่างไรก็ดีข้าพเจ้าเองเห็นว่าการแข่งที่อาฟริกาใต้ควรจะเอาแต้มไปรวมกับฤดูใหม่ เพราะถึงแม้ว่าจะอยู่ในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๙๓๗ การแข่งก็อยู่ในปฏิทินปีใหม่ ได้ข่าวว่าในคณะกรรมการมีผู้โต้เถียงกันอยู่มาก แต่ลอร์ด เฮาว์ อยากจะเปิดโอกาสให้เมย์สได้คาราทอง แล้วลอร์ด เฮาว์ชนะในการโต้เถียง ข้าพเจ้าเสียใจอยู่ก็อย่างเดียว ในข้อที่ว่าเรากลับไปครั้งนั้นประชาชนชาวไทยจะยังทราบแน่ไม่ได้ ว่าพระได้คาราทองปีที่สองหรือเปล่า.

การกลับเมืองไทยครั้งที่สองนั้น นอกจากจะเป็นเพราะข้าพเจ้าคิดถึงบ้านแล้ว ยังจะเป็นประโยชน์แก่พระด้วย ทั้งนี้เพราะตั้งแต่ยินยอมจะให้แต่งงานกับซิริล

เมื่อทางผู้หญิงเขาอายุ ๒๑ แล้ว ข้าพเจ้ามีความคิดอยู่เสมอว่าพี่ระควรจะกลับไปเมืองไทยเสียก่อน ไปดูผู้หญิงไทยที่ในเมืองไทย ข้าพเจ้าเคยจำได้ว่ามีนักเรียนรุ่นข้าพเจ้าบางคน เคยรักผู้หญิงฝรั่ง จนถึง กับหมั้นกัน แล้วกลับไปเมืองไทยก่อนแต่งงาน ไปพบและรักผู้หญิงไทยที่เมืองไทย ก็เลยทิ้งคู่หมั้นฝรั่ง อนึ่งการที่คนไทยไปแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่ง ภายหลังเลิกกัน แล้วคนไทยไปแต่งงานกับผู้หญิงไทยภายหลัง เคยมีมาหลายคราว ใครๆก็ทรายกันดีอยู่แล้ว บิดามารดาของซิริลก็เห็นด้วย พี่ระก็ยินยอม จึงเป็นอันจะกลับแน่ สำหรับตัวข้าพเจ้าเองก็จะเป็นประโยชน์ แม้ในใจข้าพเจ้าคิดอยากจะแต่งงานกับลิสบา แต่ก็คิดเห็นไม่ได้ว่าไม่สมควรจะทำถ้าสามารถเลิกคิดเสียได้ ฉะนั้นจึงได้ริรอไว้ถ้าต่างฝ่ายต่างรอๆกันไปจนฝ่ายใดเบื่อ แล้วเลิกกันเสียก็จะเป็นการรู้แล้วรู้รอดไป แต่ถ้ารอไปแล้วกลับไม่เบื่อ ก็จะแปลว่ารักกันจริงๆเท่านั้นเอง ฉะนั้นข้าพเจ้าพูดได้อย่างหนักแน่นใจว่า การแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งนั้น ถ้าจะว่าตามหลักแล้วข้าพเจ้าเห็นว่าไม่ควรจะทำ เพราะมีอันตราย

มากนัก แต่นั้นแหละ เมื่อเราเป็นเพียงมนุษย์ปุถุชน ก็ย่อมไม่สามารถจะทำอะไรให้ถูกต้องตามหลักได้เสมอไป อนึ่งไหนๆ การจะกลับเมืองไทยก็จะเป็นการไปทดลองใจ ข้าพเจ้าจึงแนะนำว่า อย่าไปบอกใครว่าคิดจะแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่ง เพราะถ้าไปบอกเขาแล้วกลับเปลี่ยนใจ แทนที่เขาจะยินดี เขากลับจะหัวเราะเยาะให้เปล่าๆ เอาไว้เมื่อจวนจะกลับมาเมืองนอกจึงค่อยประกาศข่าวหมั้น อีกอย่างหนึ่งก็คือข้าพเจ้านึกถึงการที่พ่อแต่งงานกับแม่ ไปทรงแอบทำเงียบๆ ไม่ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ถูกต้อง ทำความลำบากยุ่งยากภายหลังมากมาย จึงแนะนำพิระให้ทำการขออนุญาตอย่างเรียบร้อย พิระก็เห็นด้วย.

เราออกเดินทางโดยเรือราชปูตานา (Rajputana) ของบริษัทอังกฤษ พี. แอนด์ โอ. (P. & O.) ออกจากเมืองมาเซยเมื่อวันที่ ๑๖ ตุลาคม มิยานเย็นตามไปด้วย กับยังมี นายพุ่ม เพื่อนเรียนเก่าของพ่อ ที่ได้เปลี่ยนสัญชาติเป็นรุสเซียแทนที่จะกลับเมืองไทย แล้วเข้าประจำการในกองทัพรุสเซียจนได้เป็นพันเอก แต่ภายหลัง

ต้องหนีจากคอมมูนิสต์ในรุสเซียไปหากินเย็นเสมียนธนาคารที่ในฝรั่งเศส ภายหลังข้าพเจ้าได้เอามาอยู่ด้วย ภายในอุปถัมภ์ของข้าพเจ้า ให้เย็นเลขานุการของแม่ ทั้งข้าพเจ้ายังได้จัดการขอสัญชาติไทยคืนให้ได้ ข้าพเจ้าลองถามดูเพราะเห็นว่าแกจากเมืองไทยไปตั้ง ๓๓ ปี ว่าแกไม่อยากไปเห็นเมืองไทยอีกหรือ แกบอกว่าแกอยากไปมาก ข้าพเจ้าก็เลยช่วยออกเงินให้แกตามไปด้วย ต่อจากนั้นยังได้ชวนเพื่อนอังกฤษไปด้วยอีกคนหนึ่ง คือ *ยอร์ช บีนนีย์* (George Pinney) ทั้งนี้ เพราะตลอดเวลาที่อยู่อังกฤษนับตั้งแต่เด็ก ๆ ข้าพเจ้าชอบคุยอวดคนอังกฤษถึงของสวยงามต่าง ๆ ที่มีในเมืองไทย เช่นวัดพระแก้ว พระที่นั่งดุสิตมหาประสาท วัดเบญจมบพิตร องค์พระปฐมเจดีย์ วัดอรุณราชวราราม วัดราชประดิษฐ์ หาดทรายที่หัวหิน เกาะยางปะอิน โขนละครของไทยเรา ๆ ล ๆ ข้าพเจ้าเคยอยากอยู่เสมอว่าถ้ากลับไปเมืองไทยจะต้องเอาเพื่อนอังกฤษไปด้วยสักคนหนึ่ง เขาจะได้เห็นกับตาจริง ๆ ว่าของที่ข้าพเจ้าอวดนั้นเป็นความจริง จะได้มาช่วยกันเล่าให้คนอังกฤษอื่น ๆ

ฟัง ข้าพเจ้ามีเพื่อนหลายคนที่ข้าพเจ้าชอบเท่ากับยอร์ช แต่คนอื่นๆ เขามีอุปสรรคไปทั้งนั้น เคราะห์ดีที่ยอร์ชเขาไปได้ ค่าเดินทางของยอร์ชนั้นเขาเสียของเขาเอง ข้าพเจ้าเพียงเตรียมจะรับรองเขาเมื่อเขาอยู่ในเมืองไทย.

การที่คงจะมีผู้เอาใจใส่พิระกับข้าพเจ้าบ้างในเมืองไทย ข้าพเจ้าทราบดีอยู่แล้ว เพราะได้อ่านหนังสือพิมพ์ไทย เห็นการตื่นเต้นในการแข่งรถ แต่หาได้คิดได้ฝันเลยว่าจะเป็นไปดังที่เราจะประสบจริงๆ อนึ่งข้าพเจ้าสั่งไปยังผู้แทนของข้าพเจ้าที่เมืองไทย ซึ่งขณะนั้นก็คือพิศดาร ให้ตระเตรียมบ้านที่ท่าเตียนให้พวกเราไปพักอยู่ แต่ทางเรากลับได้รับเชิญจากคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ซึ่งขณะนั้นมีพระองค์อาทิตย์ฯ เป็นประธาน และมีเจ้าพระยายมราช และเจ้าพระยาพิชเยนทรฯ รวมอยู่ด้วย ให้ไปพักที่พระที่นั่งอุดรฯ ในพระราชวังดุสิต การจะพักที่พระที่นั่งอุดรเป็นที่ยินดีแก่ข้าพเจ้า เพราะได้เคยพักอยู่ที่นั่นแล้วเมื่อกลับบ้านครั้งแรก ฉะนั้นจึงทำให้ดูเหมือนเป็นการกลับบ้านจริงๆ อนึ่งเมื่อก่อนจะออกจากเมืองมาเซย เราก็ได้รับจดหมายจากสโมสร

สิลม ซึ่งใคร่จะรับรองพระและข้าพเจ้า นับตั้งแต่วันนั้น ไม่ว่าเรือจะไปถึงที่ใด ก็จะได้รับเชิญเช่นนั้นอีกเรื่อยต่อๆไป การเดินทางกลับเย็นไปโดยเรียบร้อย ทะเลก็ราบดี พระเพิ่งเคยเดินทางโดยเรือลำใหญ่เมื่อเย็นผู้ใหญ่แล้ว จึงพอใจสนุกสนานเย็นอันมาก ยอร์ชก็ตื่นเต้นที่ได้เห็นของแปลกๆ เพราะตั้งแต่เกิดมาไม่เคยไปตะวันออก พุ่มก็เช่นเดียวกันเพราะห่างจากไปเสียเย็นเวลานมนาน ข้าพเจ้าเองยิ่งใกล้เมืองไทยเข้าไปก็ยิ่งใจเต้นเพราะได้จากมาตั้ง ๑๐ ปี เมื่อออกจากเมืองไทยคราวก่อนนั้น คิดว่าจะมาอยู่อังกฤษเพียงสองหรือสามปีแล้วก็จะกลับไปอีก อนึ่งเมืองไทยภายใต้รัฐธรรมนูญมีหน้าตาอย่างไรข้าพเจ้าก็ยังไม่เคยเห็น เมื่อแต่งหนังสือเรื่องนี้เย็นภาษาอังกฤษ ได้เล่าเย็นสังเขปถึงเหตุการณ์ฝ่ายการเมือง เมื่อก่อนข้าพเจ้าจะกลับ เพื่อผู้อ่านฝรั่งจะทราบได้ว่าสภาพการณ์ในเมืองไทยมีหน้าตาอย่างใดในเมื่อข้าพเจ้าไปถึง เรื่องเหล่านั้นผู้อ่านคนไทยย่อมจะทราบดีอยู่แล้ว จึงไม่จำเย็นจะต้องนำมาอธิบาย

อีก เป็นแต่จะขอซ้อมความจำของผู้อ่านว่าเมื่อข้าพเจ้าไปถึงเมืองไทยคราวนั้น เจ้าคุณพหล ฯ เป็นนายกรัฐมนตรี หลวงพิบูลสงครามเป็นรัฐมนตรีว่าการกลาโหม หลวงประดิษฐมนูธรรมเป็นรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ และหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์เป็นรัฐมนตรีว่าการมหาดไทย.

เรือราชปูตานาไปถึงปีนังเมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พิศดารมาคอยรับอยู่แล้ว - ข้าพเจ้าย่อมปีติยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้พบเพื่อนเก่าแก่ของข้าพเจ้าอีก ภายหลังจากที่ได้ห่างกันไปเสียสองปีกว่า ๆ วันที่ ๕ ออกเดินทางโดยรถไฟ เมื่อข้ามเขตแดนไทยนั้นข้าพเจ้าสังเกตดูพุ่มเห็นยืนอยู่นิ่งและน้ำตาไหลคอตันตันพูดไม่ออก แล้วเขาก็หันมาจับมือข้าพเจ้า แล้วก็เอามือของข้าพเจ้านั้นขึ้นไปทูลอยู่บนศีรษะหลาย ๆ ครั้ง เป็นการที่เขาแสดงความขอบใจที่ข้าพเจ้าพาเขากลับไปเมืองไทยอีก แต่ไม่สามารถจะขอบใจด้วยวาจาได้.

เมื่อผ่านเข้าไปในพระราชอาณาเขตแล้ว ในไม่ช้ารถก็หยุดที่หาดใหญ่ อันเป็นสถานีสำคัญอันแรก พวกเราก็พากันตะลึงพูดไม่ออก เมื่อเห็นคนมาคอยรับอยู่

เต็มชานชาลาสถานี มีข้าหลวง ฯ เป็นผู้นำ มีแตรวง ลูกเสือ และแถวลูกเสือเป็นกองเกียรติยศ นอกจากนั้นยังมีนักเรียนทั้งหญิงและชาย ทั้งประชาชนมาดูอยู่ด้วยอย่างแน่นหนา เคราะห์ดีที่ทั้งพระและข้าพเจ้าได้เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเป็นเครื่องแบบนายทหารบก การตรวจแถวกองเกียรติยศจึงดูเหมาะสมขึ้น ของที่สะดุดตาข้าพเจ้าและอดเห็นว่าแปลกไม่ได้ก็คือ พวกข้าราชการแทนที่จะสวมเสื้อราชปะแตนต์ยืดคอ และนุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงินดังสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เขาแต่งสากลชุดขาว แขะคอกันทั้งนั้น ดูคนที่เขามารับเขาพออกพอใจจริง ๆ เราทั้งสองได้รับพวงมาลัยหลายพวง มีผู้มากระซิบว่าตามธรรมเนียมใหม่จะได้รับพวงมาลัยกี่พวงก็ตามจะต้องสวมรอยคอหมดทุกพวง เราทั้งสองก็ทำตามคำแนะนำ เราจับมือกับผู้นั้นผู้นี้มากมายจนนับไม่ถ้วน การจับมือกันนี่ก็เป็นของใหม่เหมือนกัน ข้าพเจ้าก็ยินดีจับมือเป็นการแสดงความไมตรี ยิ่งมีความไมตรีสมานต่อกันมากเท่าใดก็ยิ่งดี ครั้นตรวจแถวและจับมือกันจนพอสมควรแล้ว ข้าหลวงก็พาไปยัง

แท่นที่พระสงฆ์นั่งคอยอยู่ เป็นตอนที่จับใจข้าพเจ้าเองเป็นที่สุด ข้าพเจ้าเคยบรรยายมาแล้วในเล่ม๑ว่าเวลาอยู่เมืองนอกข้าพเจ้าคิดถึงเมืองไทยเป็นอันมาก คิดถึงคนหลายคน คิดถึงที่หลายที่ คิดถึงของหลายอย่าง แต่ไม่คิดถึงอะไรอย่างรุนแรงเท่ากับคิดถึงพระสงฆ์ ถึงการสวดมนต์และพิธีต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนา เมื่อได้มาพบพระสงฆ์อีกเช่นนั้น ทั้งได้ฟังท่านสวดอวยพรก็ย่อมเป็นที่จับใจข้าพเจ้าอย่างจะหาคำใดมาพรรณนาได้ เมื่อยกมือขึ้นประนมรับพรพระ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าน้ำมือข้าพเจ้าเปียกไปด้วยน้ำตา ซึ่งไม่สามารถจะบังคับยับยั้งไว้ได้ พอเรากลับขึ้นรถก็ค่อยเคลื่อนออกช้า ๆ ทุก ๆ คนที่ยืนอยู่ก็โบกมือเปล่งเสียง “ไชโย” กันอย่างสนั่นหวั่นไหว เป็นที่ปลาบปลื้มยินดีแก่พระและข้าพเจ้าเป็นที่สุด.

ตลอดทางรถไฟไปจนถึงกรุงเทพฯ ไม่ว่าหยุดที่สถานีใดก็เป็นเช่นนั้นทุก ๆ คราว แม้จนเป็นเวลาค่ำคืนข้าพเจ้าไม่อยากจะให้คนที่เขามาคอยรับกลับเก้อไปเปล่า ๆ ฉะนั้น คืนนั้นพระและข้าพเจ้าจึงมิได้หลับได้นอน

เลย รถหยุดสถานีใดเราก็ลงจากรถไปปราศรัยกับคนที่มารับ ข้าพเจ้าขอร้องแต่อย่างเดียวว่าเมื่อภายหลัง ๒๔ นาฬิกาแล้ว อย่าให้มีการโห่ร้อง "ไชโย" เพราะสงสารคนโดยสารอื่น ๆ ที่เขาอยากจะนอน ข้อที่ทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจมากก็คือ การปราศรัยกับคนต่าง ๆ นั้นดูง่ายดายที่สุด ข้าพเจ้าเคยนึกว่าตนเป็นคนติดความอาย การพูดกับคนที่ไม่คุ้นเคยลำบากยากที่สุด เพราะความกระดาก จนกระทั่งเมื่อคราวเป็นนักเรียนที่อังกฤษ นักเรียนอื่น ๆ เคยหาว่าข้าพเจ้าเป็นคนหยิ่ง อวดดีไม่พูดไม่จากับใคร เพราะเขาหาทราบไม่ว่าที่จริงถ้าเป็นเช่นนั้นก็ไม่ใช่เพราะการอวดดีเลย เป็นเพราะความอายเท่านั้นเอง แต่การพูดกับคนทั้งหลายคราวนี้กลับง่าย ทั้งนี้เพราะดูเขาดีใจพอใจที่ได้พบเรา มีของแปลกเกิดขึ้นที่สถานีแห่งเดียวอันควรจะนำมาเล่า เพราะเรื่องนี้เป็นเรื่องจริง คือมีที่สถานีหนึ่งอันข้าพเจ้าจำไม่ได้ว่าสถานีใด แต่ถึงจำได้ก็จะไม่บอก มีบุคคลผู้หนึ่งซึ่งทราบว่าเป็นครู มารับที่สถานีแต่ไม่ยอมพูดกับข้าพเจ้า เขาบอกว่าเขาไม่นับถือเจ้า เขาอยากพูดแต่กับพระเพราะพระแสดง

ตนว่าไม่ใช่เจ้า เพราะในการแข่งรถเรียกตนว่า "พ. พิระ" ครั้นรถจะเคลื่อนออกจากสถานี เขาก็เบ่งเสียงเต็มที่ ร้องอย่างดังว่า "พ. พิระ ไชโย พ. พิระ ไชโย" แล้วจ้องดูหน้าข้าพเจ้าด้วยความไม่พอใจ เย็นของที่ออกจะแปลก และซึ่งข้าพเจ้าจะไม่นำมาเล่าไม่ได้.

เช้าวันรุ่งขึ้นก็เย็นเช่นนั้นตลอดทาง ข้าพเจ้าใจเต้นที่สุดก็เมื่อตอนรถไฟใกล้จะถึงหัวหิน อันเป็นที่รักยิ่งของข้าพเจ้า และที่ข้าพเจ้าเคยมีความสนุกสนานเมื่อเด็ก ๆ เท่ากับที่วังปารุสก์ พญาไท และบางปะอิน บางตอนแลไปไกลเห็นทะเลสีน้ำเงิน เมื่อรถหยุดที่สถานีหัวหินสังเกตดูมีผู้ใหญ่มามากกว่าที่อื่น ๆ และพวกผู้ใหญ่นั้นนั่งเงียบ ๆ แสดงความเคารพโดยไม่มีการโห่ร้องอย่างใด ข้าพเจ้าชอบเข้าใจเอาเองว่าเขาเหล่านั้นเย็นผู้ที่จำพ่อได้ และเมื่อเห็นข้าพเจ้าเขานึกถึงพ่อ ที่อื่นๆ ก็มีการรับรองกันอยู่มากมาย ธงไทยถูกโยกสะบัดนับเย็นร้อย ๆ ที่ราชบุรีมีนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยมารับข้างโรงทหารถึงกับเอาแถวทหารมาตั้ง รวมทั้งกองยิงใหญ่ด้วย รถไฟยิ่งใกล้กรุงเทพฯ ก็มีคนชาวกรุงที่

ออกมารับขึ้นมาบนรถมากขึ้น มีทั้งเพื่อนสนิทเก่าแก่ของข้าพเจ้าทั้งที่เมืองไทยเมืองนอก มีนักหนังสือพิมพ์ที่อยากจะฟังเรื่องแต่เนื่องๆ มีผู้แทนราชยานยนตร์สมาคม อันมีท่านสกลฯ เป็นหัวหน้า ผู้แทนสมาคมนักเรียนเก่าอังกฤษ ทั้งสองคณะเขาดูรู้สึกว่าสนิทสนมกับเรามากกว่าคณะอื่นๆ มีผู้คนแน่นไปหมดจนไม่ทราบว่าพูดกับใครบ้าง.

เมื่อข้าพเจ้ากลับบ้านคราวแรก ทูลหม่อมอาเอียดน้อยเสด็จมารับที่สถานีหลวงสวนจิตรลดา คราวนี้คณะผู้สำเร็จราชการฯ ก็จัดเช่นเดียวกัน ในเวลาราว ๑๑.๐๐ นาฬิกา รถไฟก็ถึงสถานีสวนจิตรลดา ที่นั่นก็มีพระองค์อาทิตย์ฯ ทรงเครื่องขาวทหารมหาดเล็ก กับเจ้าพระยายมราช และเจ้าพระยาพิชเยนทร์ฯ มาคอยรับอยู่ ที่สถานีมีผู้คนมาแน่น พระองค์อาทิตย์ฯ ดูทรงยินดีมากที่ได้พบข้าพเจ้าอีก ทรงรีบเข้ามาจับมือและทรงกอดข้าพเจ้า เมื่อได้จับมือกับท่านผู้สำเร็จราชการฯ อีกทั้งสอง และแนะนำให้พระรู้จักแล้ว พระองค์อาทิตย์ฯ ก็ทรงแนะนำเจ้าคุณพหลฯ ท่านนายกรัฐมนตรีสมัยนั้นมิใคร่มารับ

ด้วย แต่งกายเครื่องสากล เย็นของแปลกดีที่ได้พบบุคคลสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปกครองเย็นคนแรกตั้งแต่ก่อนนั้นเคยได้ยินแต่ชื่อ เจ้าคุณพหล ฯ เย็นผู้ก่อการคนที่สองที่ข้าพเจ้าพบ คนแรกก็คือ *ขุนจำนงภูมิเวช* ซึ่งบังเอิญเดินทางมาจากทางปักษ์ใต้พร้อมกับพวกเรา ข้าพเจ้าเคยรู้จักกับเขาครั้งเย็นนักเรียนนายร้อย มีโอกาสคุยกันในรถไฟ ข้าพเจ้าได้ความรู้ถึงสภาพการณ์แบบใหม่หลายอย่าง.

เมื่อคราวทูลหม่อมอาเสด็จไปรับ ข้าพเจ้ามีโอกาสปราศรัยกับคนอื่น ๆ ที่มารับทั่วถึงกัน แต่คราวนี้พระองค์อาทิตย์ ฯ ดูทรงริบร้อนมาก นอกจากเจ้าคุณพหล ฯ แล้ว ข้าพเจ้ามีโอกาสได้ปราศรัยก็แต่กับหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ มารับในฐานเย็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย แต่งเครื่องทหารเรือชุดขาวและสวมแว่นตาดำอันดำจัดที่สุดที่ข้าพเจ้าเคยเห็น เมื่อพูดกับหลวงธำรง ฯ สองสามคำ ท่านผู้นั้นข้าพเจ้าเคยรู้จักแล้วเมื่อมาหาข้าพเจ้าที่ลอนดอน พระองค์อาทิตย์ ฯ ก็ทรงนำไปขึ้นรถยนตร์หลวง พิระไปกับเจ้าคุณยมราช

ส่วนเจ้าคุณพิชเยนทร์ฯนั่งไปคนเดียวในรถอีกคันหนึ่ง พากันตรงไปยังพระราชวังดุสิต ข้าพเจ้าและพระองค์อาทิตย์ฯเคยเย็นเพื่อนสนิทกันมาแต่เด็กๆ มานั่งเคียงกันในรถหลวงเช่นนั้นก็อดรู้สึกแปลกใจไม่ได้ ภายนอกสถานีมีแถวนักเรียนโรงเรียนอำนวยศิลป์แต่งลูกเสือสมุทรเสนามารับรองอยู่ด้วย ทั้งนี้เพราะโรงเรียนเป็นผู้เช่าของข้าพเจ้า เช่าที่ดินและอาคารทำเป็นโรงเรียนโดยเสียค่าเช่าอย่างถูกที่สุด ถ้าจะเปรียบกับราคาของที่ดินในทำเลนั้น เขาจึงเคยคล้ายกับจะถือว่าข้าพเจ้าเป็นเหมือนประหนึ่งผู้อุปถัมภ์ ข้าพเจ้ายินดีที่ได้กลับไปอยู่พระที่นั่งอุดรอีก แต่ก็อดวาบเหว่ใจไม่ได้ เมื่อมองไปทางพระที่นั่งอัมพรอันเงียบสงัดว่างเปล่าอยู่ ไม่คึกคื้นแน่นไปด้วยผู้คนดังสมัยทูลหม่อมอาท่านเสด็จอยู่ อีกข้อหนึ่งที่อดรู้สึกแปลกใจไม่ได้ก็คือเมื่อมองไปยังเสายนยอดพระที่นั่งอนันตสมาคม แทนที่จะเห็นธงครุฑมหาราชดังเช่นเคยกลับกลายเป็นธงไตรรงค์แห่งชาติ เมื่อส่งข้าพเจ้าและพี่พระที่นั่งอุดรแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการฯก็ลากลับไป.

ครั้นได้พักผ่อนพอสมควรแล้ว พิระกับข้าพเจ้าขึ้นรถไปยังพระบรมมหาราชวัง รถที่คณะผู้สำเร็จฯ ส่งมาให้ใช้นั้นคือรถเดอลาจสีเหลืองอันเคยเรียกกันว่ารถพระประเทียบ ทูลหม่อมอาทรงซื้อมาไว้หลายคันเพื่อเจ้านายผู้หญิงทรงใช้ อีกคันหนึ่งก็คือรถเดอลาจสีแดง อันเป็นรถมหาดเล็ก มีมาไว้ใช้สอยทั่วไป เมื่อไปถึงพระบรมมหาราชวังก็ไปร่วมโต๊ะอาหารกลางวันกับคณะผู้สำเร็จฯ บ่ายวันนั้นเอง พระองค์อาทิตย์ฯ เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ไปยี่นัง เพื่อไปรับชายาของท่าน *หม่อมกอบแก้ว* ซึ่งกำลังจะกลับมาจากไปเที่ยวเมืองนอก.

ทางราชการจัดรับรองพวกเราอย่างดี อยู่รวมกันหมดอย่างสบายที่พระที่นั่งอุดร มีโรงครัวอาหารทั้งฝรั่งและไทย มีมหาดเล็กมารับใช้อยู่พร้อม ข้าพเจ้ายินดีมากที่มีมหาดเล็กสองคนที่เคยเป็นคนเก่าของย่าตั้งแต่สมัยพญาไท คือ *ชาย* และ *เฟื่อง* เครื่องแต่งกายไทยของข้าพเจ้าเช่นผ้านุ่ง กางเกงแพร เสื้อชั้นใน นั้น *แม่ปั้ม* เป็นผู้จัดมาให้ ส่วนเครื่องทหารและเครื่องสากลพิศดารเป็นผู้จัด ยอร์ชก็มีเสื้อชั้นในและกางเกงแพร

ด้วย เมื่ออยู่ที่บ้านเขาก็แต่งไทยอย่างพวกเรา เขาอยู่กับเราอย่างสนิทสนมเป็นไทย ๆ ด้วยกันอย่างเต็มที่.

ทางราชการจัดให้มีสมุดลงนามผู้ที่มาเยี่ยมข้าพเจ้าวางไว้ที่ปะรำในสวน ในไม่ช้าก็มีผู้มาลงนามกันเป็นอันมากรวมทั้งทูตต่างประเทศด้วย มีอัครราชทูตอังกฤษ *เซอร์ จอไซ ครอสบี้* (Josiah Crosby) เป็นอาทิ ทางฝ่ายไทยเจ้าคุณพหล ฯ มาลงนามอย่างเร็ววัน ข้าพเจ้าและพี่ระไปเยี่ยม ตอบเจ้าคุณ พหล ฯ ซึ่งเวลานั้น อยู่ที่วังปารุสก์ อยู่ตำหนักที่พ่อทรงเรียกว่าเรือนรับแขก และเคยมีนามว่าจิตรลดา การเข้าไปในวังปารุสก์ในฐานที่เป็นที่อยู่ของคนอื่น ย่อมจะทำให้รู้สึกแปลกอยู่บ้างเป็นธรรมดา เจ้าคุณพหล ฯ ดูเป็นคนที่พูดตรงไปตรงมา ใจคอดี ทั้งคุยสนุก ทำให้ข้าพเจ้าหัวเราะบ่อย ๆ ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟังถึงเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทั้งในทางที่เป็นความรู้แก่ข้าพเจ้าและเป็นทางตลกขบขันยิ่ง.

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่คนอื่น ๆ ที่มีใจดีกรุณามาเยี่ยมข้าพเจ้าก็ยังมีอีกหลายท่าน แต่ข้าพเจ้าไม่สามารถ

จะมีหน้ากระดาษพอที่จะนำมาเรียงนามได้หมดทุกคน ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เคยจำได้ว่านายทหาร แม้เป็นนายทหารพิเศษ ถ้ากลับมาจากเมืองนอก จะต้องไปรายงานตนเองต่อผู้บังคับบัญชาทุก ๆ ชั้น จึงมีจดหมายไปขอถามคำแนะนำของพันเอกหลวงพิบูลสงคราม ว่าพิระและข้าพเจ้าควรจะไปรายงานตนเองต่อผู้ใดบ้าง ได้รับตอบว่าเพราะเป็นนายทหารพิเศษ จึงไม่ต้องไปรายงานกับผู้ใดเลย และว่าหลวงพิบูล ฯ เองจะมาเยี่ยม ในไม่กี่วันหลวงพิบูล ฯ ก็มาเยี่ยมข้าพเจ้าดังว่า เป็นครั้งแรกที่ได้เคยพบกัน ข้าพเจ้าสังเกตเห็นเป็นคนหน้าตาสะสวย กิริยาสุภาพละมุนละม่อมอย่างที่สุด พูดช้า ๆ โดยน้ำเสียงอันไพเราะ ดูไม่สมจะเป็นหัวหน้าพวกก่อการทางฝ่ายทหารอันเข้มแข็ง ดังข้าพเจ้าเคยอ่านถึงในหนังสือพิมพ์หรือฟังคนอื่น ๆ เขาเล่าถึงเมื่ออยู่เมืองนอก สังเกตเห็นว่ามีลักษณะอันเดียวที่บางเวลาอาจจะเปลี่ยนเป็นดุไปได้ก็คือดวงตา หลวงพิบูล ฯ เป็นคนแรกที่ออกความเห็นว่าคนไทยคงอยากจะได้เห็นพระขับรถแข่งให้ดูที่กรุงเทพ ฯ อีกคนหนึ่งที่เคยได้ยินถึงมามาก จึงอยากจะ

ได้พบก็คือหลวงประดิษฐมนูธรรม ท่านผู้นั้นหาได้ดูท่าทางเย็นคนหัวใหม่ดังข้าพเจ้านึกว่าจะเย็นไม่ ในการพูดจาและกิริยาวัตรดูสมเย็นคนหัวเก่าอย่างยิ่งมากกว่า ทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจมาก หลวงธำรง ฯ ข้าพเจ้านับว่าคุ้นเคยกันมาบ้าง เพราะเคยมาหาที่ลอนดอนดังบรรยายมาก่อนแล้ว ดูเย็นคนพูดจาคล่องแคล่วและหนักแน่น ดูเย็นผู้ต้องการ ทำอะไรให้ถูกต้อง ตามแบบแผนอย่างมาก ในบรรดาพวกผู้ก่อการที่คุยสนุกติดตลกมากที่สุดก็คือ *หลวงศุภชลาศัย* *หลวงอดุลเดชจรัส* เวลานั้นเย็นอธิบดีกรมตำรวจ ได้ยินเขาลือกันว่ามีผู้คนกลัวกันทั้งเมือง เมื่อได้พบจึงรู้สึกแปลกใจที่เห็นเย็นผู้มีร่างเล็กและผอม ไม่สมจะมีเรี่ยวแรงพอที่จะทำหน้าที่อันยากลำยากได้อย่างเข้มแข็ง ในบรรดาผู้ก่อการที่เคยเย็นเพื่อนกันกับข้าพเจ้ามาแต่สมัยนักเรียนก็มีอยู่คนเดียวคือ วิลาศ โอสถานนท์ นอกจากบางคนที่กล่าวนามมาแล้ว มิคนมาเยี่ยมข้าพเจ้าและพี่ระมากรวมทั้งเพื่อนเก่า ๆ แต่มีบุคคลเฉพาะหมู่หนึ่งที่ไม่มีมาเลย นอกจากที่เย็นเพื่อนสนิท เช่น *ท่านตั๋ว* คือพวกหม่อมเจ้า.

เจ้าหน้าที่ทางราชการเชาเชิญให้ข้าพเจ้าไปพูดทางวิทยุกระจายเสียง ข้าพเจ้าก็ยินดีทำตามเมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน[1] เลยถือโอกาสขอบใจประชาชนและหนังสือพิมพ์ที่ได้ต้อนรับเราทั้งสองอย่างดีเป็นพิเศษ ข้าพเจ้ามิเวลาพูดได้ยาว แต่จะขอนำมาบันทึกลงในที่นี้เพียงบางตอนที่เห็นว่าสำคัญแก่ข้าพเจ้า คือ

"ข้าพเจ้าขอตั้งต้น โดยขอบใจสำนักงานโฆษณาการของรัฐบาลที่ได้เชื้อเชิญข้าพเจ้าให้มาแสดงวิทยุกระจายเสียงแก่ท่านทั้งหลายในวันนี้ เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าพเจ้าได้กล่าวคำตอบแทนสำหรับตัวข้าพเจ้าเอง และพระองค์เจ้าพิระพงศ์ ขอบใจท่านทั้งหลาย ทั้งชาวกรุงเทพฯ และชาวเมืองภาคใต้ที่เราได้ผ่านมาตามทางรถไฟ ที่ได้มีใจกรุณามาต้อนรับเราทั้งสอง อย่างอุ่นหนาฝาคั่ง นำความปลาบปลื้มโสมนัสมาสู่เราทั้งสองเป็นที่สุด จะหาคำอะไรมากล่าวให้เพียงพอกับความรู้สึกของเราไม่ได้ ธรรมดาคนที่ได้

1 มีลงเต็มในหนังสือ "ชุมนุมจุลจักรสาร" ของ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่ม ๑ พิมพ์พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๑

จากบ้านไปนานเช่นเราทั้งสองดังนี้ เมื่อได้มีโอกาสกลับมายังบ้านเกิดเมืองนอน ย่อมต้องตื่นเต้นยินดีเป็นธรรมดาอยู่แล้ว แต่สำหรับเราทั้งสอง การกลับบ้านประเสริฐยิ่งกว่าธรรมดา พอข้ามเขตแดนถึงตำบลหาดใหญ่ ก็มีนักเรียนทั้งหญิงชายและประชาชนชาวสงขลามารับเราอยู่ที่สถานีอย่างหนาแน่น ต่างยิ้มแย้มแช่มใส ดูยินดีที่สุดที่ได้เห็นหน้าเราทั้งสอง ต่างเปล่งเสียงไชโยอย่างกึกก้อง.....ต่อจากหาดใหญ่ก็เป็นเช่นนี้ทุก ๆ สถานี. พวกชาวตรังเดินทางมาตั้ง ๗๐ กิโลเมตร เพื่อจะพบเราที่สถานีพัทลุง พวกชาวนครศรีธรรมราชก็เดินทางมาพบเราณสถานีร่อนพิบูลและทุ่งสง.....ในระหว่างที่เราอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๓ วันมานี้ ไม่ว่าเราไปที่ไหนก็เห็นแต่หน้าคนที่ชื่นบานแช่มใสยินดีเห็นเรา ทำให้เราชื่นใจอย่างยิ่ง ขอถือโอกาสนี้ขอบใจท่านทั้งหลายทุก ๆ คน.....

การที่ปวงชนพากันยินดีต้อนรับเราทั้งนี้ ก็เป็นเพราะพระองค์เจ้าพิระพงศ์ได้มีโอกาสไปทำชื่อเสียงให้แก่ประเทศสยามในยุโรปทวีป ในการแข่งรถ ดังนั้น

การที่ตัวข้าพเจ้าเองพลอยได้ดีไปด้วย ก็นับว่าเป็นการเคราะห์ดี."

เมื่อเล่าถึงการแข่งรถของพระตามที่เจ้าหน้าที่เขาขอร้องโดยพอสมควรแล้ว ข้าพเจ้าจึงลงเอยดังนี้

"ขอพูดกับเด็ก ๆ โดยตรง ท่านเห็นไหมว่าประชาชนชาวสยามตอบแทนกับผู้ที่ทำชื่อเสียงให้แก่ชาติอย่างใด เคยมีใครบ้างที่ได้เกียรติยศและได้รับรองอย่างพระพงศ์ฯ ใครเขาจะบอกว่าทำอะไรให้ชาติเสียเวลาเปล่า ๆ จะไม่ได้ผลอะไร ไม่มีรางวัลอะไรก็อย่าเชื่อ ดูพระพงศ์ฯ เป็นตัวอย่าง..... พวกเด็ก ๆ จงจำแม่นไว้เป็นตัวอย่าง จะมีช่องทำตัวเป็นพลเมืองดีอย่างใดก็ต้องทำ สยามจะไม่ลืม สยามจะรักท่าน และภูมิใจในตัวท่าน เช่นเดียวกับในพระพงศ์ฯ และถ้าเด็ก ๆ ผู้ซึ่งจะเป็นคนรับช่วงดูแลสยามต่อไป คิดเช่นนั้นแล้ว เราผู้ใหญ่ก็ไม่ต้องห่วง สยามของเราก็จะเจริญ ขอให้เจริญ ไชโย."

ถ้อยคำที่ได้มีโอกาสนำขึ้นกล่าวเช่นนั้น จะทำ

ประโยชน์ให้ได้บ้างหรือไม่ เย็นของที่น่าทราบ แต่เรา
ก็ไม่มีหนทางจะทราบได้ และคงไม่มีโอกาสจะทราบ.

คืนวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน คณะรัฐบาลได้มีการ
เลี้ยงอาหารค่ำที่โรงโขนหลวงสวนมิสกวัน โรงโขน
แห่งนั้นสร้างขึ้นชั่วคราวเมื่องานบรมราชาภิเษกทูล-
หม่อมลุง จึงมีนามขนานว่าโรงโขนหลวงชั่วคราว
แต่นี่ ๒๗ ปีภายหลังก็ยัง "ชั่วคราว" อยู่เช่นนั้นเอง
เย็นของแปลกที่ทูลหม่อมลุงท่านโปรดโขนละครเย็นอัน
มาก แต่ไม่ทรงสร้างโรงละครที่ถาวรดีจริง ๆ สักแห่ง
เดียว ทูลหม่อมอาเอียดน้อยท่านโปรดภาพยนตร์ ก็
ทรงสร้างศาลาเฉลิมกรุง ในการเลี้ยงคืนวันนั้นคณะ
รัฐมนตรีดูเหมือนจะมาพร้อมกันหมด ทั้งรัฐมนตรี
ว่าการกระทรวงและผู้ช่วย ผู้ที่ได้รับเชิญมีแต่คณะที่
กลับไปจากยุโรปกับข้าพเจ้า มีเพิ่มอยู่คนเดียว คือ
พิศดาร เก้าอี้ข้างขวาข้าพเจ้าว่างอยู่นาน ทั้งนี้เพราะควร
เย็นที่นั่งของหลวงพิบูลฯ แต่ในที่สุดก็ไม่มา และหลวง
สินธุสงครามชัยมานั่งแทน นั่นเย็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้

พบคุยกันสนุกสนานดี เพราะข้าพเจ้าชอบเรือรบและกิจการทหารเรือมาก หลวงสินธุฯ ชวนข้าพเจ้าให้ไปออกทะเลด้วย ข้าพเจ้าเสียใจมากที่ไม่เคยมีโอกาสรับเชิญได้ การเลี้ยงเย็นไปโดยเรียบร้อย ภายหลังมีการระบำของกรมศิลปากร หลวงวิจิตรวาทการผู้เขียนอธิบดีแสดงปาฐกถาว่าด้วยละครรำและโขน แล้วก็มีคนรำให้ดู ผู้อ่านอาจจะจำได้ว่า ข้าพเจ้าชอบโขนและละครรำเพียงใด จึงพอใจในระบำคืนวันนั้นเย็นอันมาก.

เมื่อคนไทยไม่เคยเห็นรถแข่ง แต่ได้ยินถึงและเอาใจใส่มาก ข้าพเจ้าจึงเอารถรอมิวลุสกลับไปเมืองไทยด้วย พิศดารได้จัดปลูกปะรำอย่างสวยงามที่ในสวนที่บ้านตำบลท่าเตียน ทำเป็นสิพระ รถรอมิวลุสนั้นวางอยู่บนแท่นกลางปะรำ มีรูปถ่ายชัยชนะต่างๆ และรายนามชัยชนะต่างๆ ของพระอยู่รอบ ทั้งมีแผนที่ยุโรปอันใหญ่แสดงให้เห็นได้ว่าพระเคยไปแข่งที่ใดบ้าง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายนนั้นเอง ข้าพเจ้าเลี้ยงน้ำชา เชิญคนใหญ่คนโตรวมทั้งท่านนายกรัฐมนตรี และเพื่อนฝูงของข้าพเจ้า มากินน้ำชาและดูรถแข่ง มีคนมารวม

หมดด้วยกันราว ๔๐๐ คน ต่อจากนั้นก็เปิดให้คนเข้าไปดูได้ทุก ๆ วัน.

เช้า ๆ เรามักจะต้องออกไปเยี่ยมตอบผู้ที่มาเยี่ยมพระและข้าพเจ้า มีผู้สำเร็จราชการฯ ทั้งสามและยังมีคนสำคัญ ๆ เช่น หลวงพิบูลฯ หลวงประดิษฐ์ฯ หลวงอำรงฯ เย็นอาทิ แล้วก็ยังต้องไปเฝ้าเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ ที่สำคัญที่สุดก็ คือ *สมเด็จย่าใหญ่* และสมเด็จกรมพระนริศฯ ทั้งสองพระองค์ทรงรับรองอย่างดียิ่ง การเฝ้าสมเด็จย่าใหญ่ย่อมทำให้ข้าพเจ้าคิดถึงย่าแท้ ๆ ของข้าพเจ้าเย็นที่สุด สมเด็จกรมพระนริศฯ ไม่ทรงยอมให้เรียกท่านว่าสมเด็จปู่ สั่งให้เรียกว่าเสด็จปู่ เพราะท่านเคยเย็นพระองค์เจ้ามาก่อน ขนบธรรมเนียมเหล่านี้เจ้านายท่านทรงพิถีพิถันกันมาก เนื่องด้วยวันหนึ่งน่ากลัวจะลืมกันหมดและจะสูญหายไปหมด จึงขอบันทึกไว้ว่าเมื่อข้าพเจ้าเย็นเด็ก ได้รับคำสั่งสอนเช่นนี้ เจ้าฟ้าที่เมื่อมีพระกำเนิดมาก็เย็นเจ้าฟ้าทันที อันเรียกว่าประสูติภายใต้เศวตฉัตร เรียกว่า ทูลหม่อม เจ้าฟ้าที่ได้ทรงรับตั้งต่อภายหลังเรียกว่า สมเด็จ พระองค์เจ้า

ชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระเจ้าพี่หรือน้องยาเธอ พระเจ้าวรวงศ์เธอ เรียกว่าเสด็จพระองค์ ..... พระวรวงศ์เธอ เรียกว่า ท่านพระองค์ ..... หม่อมเจ้าเรียกว่าท่าน ..... ฉะนั้น เมื่อ พระ บาท สมเด็จ พระเจ้า อยู่ หัว รัชกาลปัจจุบันทรงมีพระราชโอรสหรือธิดา ก็น่าจะทรงเข็นทูลหม่อมอย่างไม่มีปัญหา.

การคุยกับเสด็จปู่นริศ ฯ นั้นสนุกและได้ความรู้เป็นพิเศษยิ่ง ท่านทรงพระปรีชาสามารถและทรงเป็นนักปราชญ์ และทรง มีความรู้ ในศิลปะ ของไทย เรา เพียงใดผู้อ่านก็ย่อมทราบอยู่ดีแล้ว เจ้านายผู้ใหญ่อีกองค์หนึ่งที่เราได้เฝ้าก็ คือ *เสด็จอารังสิต* เมื่อเด็ก ๆ ข้าพเจ้าได้เคยทราบว่า ท่านทรงมีของเก่างาม ๆ ของไทยเรา อย่างมากมาย ไปเฝ้าคราวนี้ได้เห็นของท่านเป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าเอาใจใส่ในของงามต่าง ๆ ของไทยเรา คิดจะจัดมีพิพิธภัณฑ์ชั่วคราวที่ลอนดอน พูดกับหลวงวิจิตร ฯ ก็ดูเอาใจใส่ ได้พูดกับคนสำคัญทางอังกฤษที่อาจจะช่วยได้ เช่น มร. วิเลอร์ อาจารย์ของพี่ระผู้เป็นสมาชิกราชศิลปะสภาที่อังกฤษเป็นต้น ถ้ามหาสงครามไม่เกิดขึ้น

แล้ว ก็อาจจะทำได้สำเร็จทั้งยังคิดว่าจะนำละครรำออกมาด้วยในโอกาสเดียวกัน.

คราวนั้นพี่ระและข้าพเจ้าอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ราวเดือนครึ่ง มีสมาคมและสโมสรเชิญเราไปในการรื่นเริงมากมาย จนเกือบจะว่าต้องไปทุกวัน วิธีรื่นเริงที่ดูชอบกันมากก็คือมีละครที่โรงโขนสวนมิสกวัน แล้วก็มีสัปเปอร์และลีลาศภายหลัง ตามความสังเกตของข้าพเจ้าเห็นว่ามีผู้เอาใจใส่ในการลีลาศใน พ.ศ. ๒๔๘๐ น้อยกว่าเมื่อแรกกลับไปใน พ.ศ. ๒๔๗๔ โรงเต้นรำและคาบาเรต์ที่เคยมีมากครั้งนั้นก็ดูสูญหายไปเสียโดยมาก แต่ได้ข่าวว่า ภายหลังมหาสงครามโลกครั้งที่สองนี้ ได้กลับมีชุกชุมขึ้นอีก.

ข้าพเจ้าเคยเล่ามาแต่ก่อน ว่าชายหนุ่มที่กลับมาจากเมืองนอกใหม่ ๆ มักจะเย็นคนหรูหราที่ผู้หญิงชอบเอาใจใส่กันอยู่พักหนึ่ง แต่เปรียบกันกับพี่ระแล้ว ดูคนอื่นๆ รวมทั้งข้าพเจ้าเองด้วย ไม่เคยมีใครเอาใจใส่มากเท่าที่จะสู้สมัยพี่ระกลับครั้งนี้ได้เลย มีคนเอาใจใส่กันอย่างมากมายที่สุด แต่ถึงแม้พี่ระจะชอบสุภาพสตรีสาว

สองสามคน แต่ในใจก็ยังคิดถึงซีริลอยู่และยังคิดว่าจะกลับมาแต่งกับซีริลอยู่เสมอ.

งานริเริ่มที่นับว่าสำคัญพิเศษสำหรับเราทั้งสองก็คือการเลี้ยงอาหารค่ำของราชยานยนตร์สมาคมแห่งสยาม ซึ่งทั้งพระและข้าพเจ้าเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ และสมาคมนักเรียนเก่าอังกฤษ ซึ่งข้าพเจ้าเป็นสภานายกกิตติมศักดิ์ สมาคมนักเรียนเก่าอังกฤษแสดงละครเรื่อง "ตรวจราชการ" อันข้าพเจ้าแปลจากภาษาอังกฤษที่เขาได้แปลมาจากละครภาษารุสเซียของโกกล เพื่อนเก่า ๆ ที่เคยแสดงละครร่วมกับข้าพเจ้าที่อังกฤษมาแสดงอยู่ด้วยอีกหลายคน. ข้าพเจ้ายินดีมากที่เขาให้เกียรติยศเลือกละครของข้าพเจ้า ทั้งยังมีโอกาสไปช่วยเขาในการซ้อมด้วย.

มหาวิทยาลัยทั้งสองเชิญข้าพเจ้าไปแสดงปาฐกถาที่อุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ข้าพเจ้าพูดเรื่อง "พิธีราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๖ แห่งประเทศอังกฤษ"[2] ที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พูดเรื่อง "ศิลปะและวรรณคดี"[2] ออกความเห็นเกรงกลัวว่า

2 มีลงเต็มในหนังสือ "ชุมนุมจุลจักรสาร" เล่ม ๑ ทั้ง ๒ เรื่อง.

ไทยเราจะลืมและละทิ้งของเก่าๆ เสียหมด หลวงประดิษฐ์ฯ ผู้ไปฟังอยู่ด้วยกล่าวถ้อยคำสนับสนุนข้าพเจ้าภายหลัง ภายหลังปาฐกถาทางธรรมศาสตร์การเมือง เขาเลี้ยงน้ำชา และจัดให้ข้าพเจ้าได้ดูเรือกรรเชียง ๘ คนอย่างแบบอังกฤษ ที่มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์เลี้ยงอาหารค่ำในตึกสโมสรที่ข้าพเจ้าสร้างขึ้นภายหลังกลับบ้านครั้งแรก หลวงพิบูลฯ ผู้เป็นอธิการบดีว่าจะมาร่วมโต๊ะ แต่ภายหลังก็บอกป่วยไม่มา ข้าพเจ้าเสียใจเพราะชอบคุยกับท่านมาก. แต่มีผู้กระซิบว่าคุณหลวงไม่ออกไปกินเลี้ยงที่ใดเลย ต่อไปอีกหลายวันจึงจะได้พบหลวงพิบูลฯในการเลี้ยงอาหาร โดยเพื่อนสนิทของท่านเป็นผู้เลี้ยงข้าพเจ้าจึงได้มีโอกาสได้คุยอย่างเต็มที่ ได้ฟังเหตุผลว่าเพราะเหตุใดจึงร่วมคิดก่อการใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แต่นั่นไม่เป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิตข้าพเจ้า ไม่มีเหตุผลจะนำมากล่าว ภรรยาของคุณหลวง คือ *นางละเอียด พิบูลสงคราม* ในเวลานั้น ข้าพเจ้าก็ได้พบหลายคราว ดูเป็นคนใจคอกว้างขวางโอบอ้อมอารีอย่างดี เวลานั้นมีบุตรียังเล็กอยู่ที่น่าเอ็นดู และข้าพเจ้ามักจะล้อว่า

เหมือน เชอลี เทมเปิล (Shirley Temple) ดาราภาพยนตร์เด็ก ๆ หลวงพิบูล ฯ ได้จัดเลี้ยง พระ และข้าพเจ้าที่กระทรวงกลาโหม มีนายทหารชั้นผู้ใหญ่มานั่งร่วมโต๊ะด้วยหลายคน และคุณหลวงยังมีความคิดดีเพิ่มอีก คือจัดเอานายทหารประจำการกรมทหารมหาดเล็ก อันเป็นกรมที่ทั้งพระและข้าพเจ้าเป็นนายทหารพิเศษมาร่วมโต๊ะ ล้วนสวมกางเกงมีแถบแดงคู่ อย่างเราทั้งสองเข้าในหมู่นายทหารเช่นนั้น ข้าพเจ้าอดเสียใจบ้างไม่ได้ที่ไปเลิกเรียนวิชาทหารเสีย และไม่ได้เข้ารับราชการทหาร จึงได้พูดทำนองนั้นกับหลวงพิบูล ฯ ดังได้บรรยายมาก่อนแล้ว คุณหลวงตอบว่า "ที่ทรงทำอย่างอยู่นี้ ก็ดีแล้ว."

ในระหว่างอยู่เมืองไทย ข้าพเจ้าพบทูตต่างประเทศทุก ๆ คน แต่ที่พบบ่อยที่สุดก็คือ ทูตอังกฤษ ครอสบี้ ทั้งนี้เพราะนอกจากที่ข้าพเจ้าเคยเป็นนักเรียนอังกฤษ ยังพักอยู่ที่อังกฤษ มีความสนิทสนมอยู่บ้างกับพระราชวงศ์อังกฤษแล้ว ครอสบี้ ยังได้เคยรู้จักพ่อและทูลหม่อมปู่

น้อย (พระบิดาของพิระ) อย่างดีมากด้วย ครอสบี้เลี้ยงข้าพเจ้าและพิระที่สถานทูต รับรองเราอย่างเจ้านายเต็มที่ ขอให้ทุกคนสวมเสื้อราตรีดำหางยาวผ้าผูกคอขาว ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์รวมทั้งสายสะพาย อันเป็นธรรมเนียมอังกฤษเมื่อเขารับรองเจ้านายชั้นสูง ครอสบี้นั้นเหมือนกันกับหลวงพิบูล ฯ ในข้อหนึ่ง คือทั้งสองมีความวิตกและเกรงกลัวอยู่มาก ว่าสงครามระหว่างญี่ปุ่นกับอังกฤษจะต้องเกิดขึ้นอย่างแน่นอน ครอสบี้พูดอยู่เสมอว่า อังกฤษมิได้มีหวังหรือมีความประสงค์อย่างใดเลยที่จะให้ไทยเราเข้ากับอังกฤษ เขาขอแต่อย่างเดียวคือให้เราทำตนเป็นกลางอย่างจริงใจเท่านั้น.

พระองค์อาทิตย์ ฯ มิได้เสด็จไปเข้าร่วมในการรีบเร่งรับรองพิระและข้าพเจ้าเลย ทั้งนี้เพราะตอนแรกไม่เสด็จอยู่ เสด็จไปรับหม่อมกอบแก้วที่เมืองปีนัง ในตอนต่อมาท่านอธิบายว่าคณะต่าง ๆ มิได้เชิญท่าน เพราะเขาไม่อยากจะมีราชสีห์สองตัวอยู่ในถ้ำเดียวกัน คือเขาอยากจะให้เกียรติยศแก่ข้าพเจ้า แต่ท่านก็เย็น

ประธานผู้สำเร็จราชการ ฉะนั้นจะให้เกียรติยศอย่างสูง แก่ข้าพเจ้าในเมื่อท่านเสด็จอยู่ด้วยก็ไม่ได้ แต่ถึงกระนั้นข้าพเจ้าก็พบพระองค์อาทิตย์ฯ บ่อย ๆ จะเป็นณที่ประทับที่วังสวนกุหลาบหรือพระที่นั่งอุดรก็ดี และเราก็คุยกันอย่างสนิทสนมโปกฮากันอย่างเพื่อนสนิทดังแต่ก่อน หม่อมกอบแก้วนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นสุภาพสตรีไทยที่โก้เก๋ฉลาดยิ่งคนหนึ่ง ช่างแต่งกายอย่างสวยงามและเหมาะสมัยที่สุด กิริยามารยาทก็เก่งทั้งในทางแบบไทยหรือแบบฝรั่ง พูดภาษาอังกฤษได้อย่างดิเลิศ เป็นคนช่างคุยสนุก คล่องแคล่วและเข้าใจซึมซาบในการรับรองทุกประการ เป็นสุภาพสตรีไทยที่พร้อมไปด้วยลักษณะอันพึงปรารถนาอย่างยิ่งคนหนึ่งที่ข้าพเจ้าได้เคยพบ เพื่อนอังกฤษของข้าพเจ้าทุก ๆ คนที่เคยพบกอบแก้วล้วนติ่นเต้นและเผ้าออกคำชมเสียอย่างลอยฟ้า ซึ่งข้าพเจ้าเองเห็นด้วยกับเขาทุกประการ.

ในระหว่างที่ข้าพเจ้าอยู่กรุงเทพฯ ที่ปราจีนบุรีจะมีการเบิดตึกต่าง ๆ ของจังหวัด และจะมีการเบิดสโมสรสถานที่ค่ายจักรพงษ์ของกองทัพบก อันยังเอิญมีชื่อว่า

ค่ายจักรพงษ์ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพ่อข้าพเจ้าผู้เป็นเสนาธิการทหารบก ในเมื่อค่ายนั้นสร้างขึ้นครั้งแรก ขุนจำนงฯ ผู้เดินทางมากรุงเทพฯ พร้อมกับข้าพเจ้าจากบ้านไป ผู้เคยเป็นเพื่อน นักเรียน นายร้อย มาด้วยกัน กับข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าไปในงานนั้นให้ได้ ข้าพเจ้าและพี่ระก็ยินดีรับเชิญ เราจึงเดินทางโดยรถไฟไปยังปราจีนบุรี พร้อมด้วยพระองค์อาทิตย์ฯ และเจ้าพระยาพิชเยนทร์ฯ ในการตกแต่งตึกรามต่าง ๆ ที่ปราจีนบุรีนั้น เพิ่มเติมจากเครื่องหมายของ คณะผู้สำเร็จราชการฯ ขุนจำนงฯ ยังได้มีติดดาราทองเพื่อเป็นเกียรติยศแก่พี่ระ และตราจักรกะบองสำหรับข้าพเจ้าอีกด้วย ในการพิธีวันนั้นมีการสาบานธงทหารใหม่ ข้าพเจ้าอดดีใจไม่ได้ ที่เห็นครูวิชาทหารเก่าของข้าพเจ้า ครั้งโรงเรียนนายร้อยคือ *หม่อมหลวงจวง เสนีย์วงศ์* เป็นผู้บังคับทหารในการสาบานธงในวันนั้น ในตอนค่ำมีการเลี้ยงอาหารโดยจัดเต็นท์ขึ้น ข้าพเจ้ารู้สึกปลาบปลื้มและซาบซึ้งยิ่งในคืนวันนั้น เมื่อผู้บัญชาการกองพลทหารได้กล่าวชมเชยถึงพ่อในเมื่อเขาแสดงสุนทรพจน์ภายหลังการกินอาหาร.

ในเวลาอยู่กรุงเทพ ฯ ในสมัยนั้น ข้าพเจ้าไปดูโรงพยาบาลต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าได้ออกเงินบำรุง โดยซื้อเครื่องมือต่าง ๆ หรือสร้างตึกหรือเรือนอะไรต่าง ๆ ในสมัยที่ข้าพเจ้าทำบุญวันเกิดอายุ ๒๕ ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ การที่จะไปเห็นของเหล่านั้น และได้เห็นคนไข้ใช้ของเหล่านั้นจนได้ประโยชน์ เย็นที่ชื่นชมยินดีแก่ข้าพเจ้ามาก เมื่อข้าพเจ้ากลับเมืองไทยคราวนั้น การบริจาคเงินที่ออกจะเย็นที่ชื่นชมยินดีอย่างมากต่อรัฐบาลก็คือการออกเงินซื้ออาวุธ ข้าพเจ้าเองไม่เห็นด้วย คิดว่าเงินซื้ออาวุธนั้น รัฐบาลควรจะได้รับมาพอแล้วจากภาษีอากร ซึ่งข้าพเจ้ารู้สึกว่าได้เสียอยู่พอแล้ว ฉะนั้นจึงไม่เคยออกเงินพิเศษเพิ่มเติมในการซื้ออาวุธเลย ข้าพเจ้าทราบดีว่าคนที่ไม่ชอบข้าพเจ้า มักจะหัวเราะเยาะว่าการที่ข้าพเจ้าออกเงินเย็นจำนวนไม่น้อยเพื่อการกุศลนั้นมิใช่เพราะอยากจะทำบุญโดยบริสุทธิ์เลย ได้บริจาคไปเพราะใคร่จะได้ดีจากรัฐบาลใหม่ เมื่อรัฐบาลใหม่สนับสนุนการออกเงินซื้ออาวุธอย่างแข็งแรง แต่ข้าพเจ้ายังกลับคอดันไม่ยอมออกเงินพิเศษซื้ออาวุธ ผู้ที่หาว่า

ข้าพเจ้าประจบรัฐบาลใหม่ จะมีความคิดขบขันหาน้ำอย่างใดได้นั้น ข้าพเจ้าไม่สามารถจะทราบได้.

เราอยู่เมืองไทยโดยเวลาอันน้อย ทั้งมีคณะต่าง ๆ มีใจยินดีเชิญเราไปโน่นไปนี่อย่างย่อยมากเช่นนั้น การพบเพื่อนฝูงที่สนิทสนมหรือคนเก่าแก่ ก็ไม่ได้ย่อยมากเท่าความประสงค์ พระมีพี่เลี้ยงที่ยังมีชีวิตอยู่คือ นางสินยงใจยุทธ์ ที่พระเรียกว่ายายสิน ซึ่งมาคอยอยู่ณพระที่นั่งอุดรทุก ๆ วัน ดังชมก็เคยมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ พระรักยายสินมาก พยายามพบและคุยอยู่ด้วยเสมอ ๆ ซึ่งทำให้ข้าพเจ้ายินดีด้วยกับเขา แต่ก็ยิ่งทำให้ข้าพเจ้าเองคิดถึงและอาลัยถึงพี่เลี้ยงของข้าพเจ้าเอง คือชมเย็นอันมากยิ่งขึ้นด้วย ชมผู้ชราอยู่แล้ว ได้ถึงแก่กรรมเสียเมื่อข้าพเจ้ายังอยู่เมืองนอก ในโอกาสอยู่กรุงเทพ ฯ คราวนั้น ข้าพเจ้าได้จัดทำการศพทั้งชมและพระยาสิริจุลเสวกด้วย แม่ยิ้มนั้นข้าพเจ้าไปหาบ่อย ๆ แม่ยิ้มเกือบเย็นคนที่ข้าพเจ้ายังมีเหลืออยู่คนเดียวที่จะคุยด้วยถึงย่าและชีวิตที่พญาไท การไปหาและคุยกับแม่ยิ้มจึงเย็นข้อที่ทำให้ชื่นใจสบายใจ แม่ยิ้มอุตส่าห์ทำของว่าง

ชนิดต่าง ๆ ที่เคยมีเย็นของโปรดของย่าครั้ง พญาไท เตรียมไว้ให้ข้าพเจ้ากินทุก ๆ คราวที่ไปหา บ้านแม่ยัมนั้นไม่ว่าจะแลดูไปทางไหน ก็จะเห็นติดเต็มไปด้วยพระบรมรูปทูลหม่อมลุง และพระรูปย่า พ่อ และทูลหม่อมอาทุก ๆ พระองค์.

เพื่อที่จะมีโอกาสพบเพื่อนฝูงที่สนิท พิระกับข้าพเจ้าจึงไม่ยอมรับเชิญไปที่ไหนในวันอาทิตย์ เรามักจะไปเที่ยวเรือยนตร์ คือใช้เรือยนตร์หลวงที่พระองค์อาทิตย์ฯ ทรงพระกรุณาให้ยืมไปใช้ นอกจากคณะของข้าพเจ้าแล้ว คนอื่น ๆ ที่มีมาเที่ยวกับเราก็คือ *เสด็จพระนางลักษมี ฯ* ซึ่งข้าพเจ้าได้คุ้นเคยและรักท่านมามากแล้ว ตั้งแต่เมื่อเด็ก ๆ ท่านเป็นคนช่างคุยอย่างยิ่ง แล้วก็มี *ท่านทองต่อ* ซึ่งข้าพเจ้าคุ้นเคยมาด้วยมาก เมื่อท่านทำราชการอยู่ที่สถานทูตไทยที่ลอนดอน แล้วก็ท่านตั้ว *พระยาอนิรุธเทวา* คนโปรดของทูลหม่อมลุง ได้แสดงความใจดีแก่ข้าพเจ้ามาก ท่านมีโขนละครของท่านเรียกว่า คณะศรีอยุธยา เชิญข้าพเจ้าไปดูบ่อย ๆ ทั้งยังจัดแสดงโขนละครอย่างที่ข้าพเจ้าชอบเป็นพิเศษ

ด้วย เช่น "วิวาห์พระสมุท" หรือโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนที่ถูกใจข้าพเจ้า เจ้าคุณมีภรรยาชื่อเฉลา ซึ่งเป็นสุภาพสตรีที่สะสวย กิริยามารยาทดี ใจคอดี แต่งกายเก่ง ที่ทั้งพี่และข้าพเจ้าชอบพอด้วยเป็นอันมาก แล้วก็ยังมีเพื่อนนักเรียนอังกฤษเก่าของข้าพเจ้าอีกที่พบบ่อย ๆ และไปเที่ยวด้วยกัน เช่น *หลวงประกอบนิติสาร ประวีติ สุขุม* และภรรยาของเขาคือ *ชำนัญ* ซึ่งเป็นผู้ที่ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าเอ็นดูอย่างยิ่ง การไปเที่ยวเรือยนต์ กินอาหารปิกนิก ไปดูพระราชวังบางปะอินอันเป็นที่เล่นของข้าพเจ้าเมื่อเด็ก ๆ เป็นของสนุกสบายหย่อนใจเป็นอันมาก.

ในไม่ช้าก็ถึงเวลาที่จะต้องตกลงเรื่องการแต่งงานของพี่กับซิริล ข้าพเจ้าขอพบเจ้าคุณพหล ฯ ท่านก็รับรองข้าพเจ้าอย่างดี ข้าพเจ้าเล่าเรื่องให้ท่านฟังและถามว่า รัฐบาลจะขัดข้อง หรือขัดขวาง อย่างใด หรือไม่ ท่านตอบว่าจะไม่มีการขัดข้องขัดขวางอย่างใด แล้วท่านก็แถมว่า "แต่นั่นละพะยะค่ะ คนน่ะเขาก็จะไม่ชอบ" ท่านแนะนำให้พี่ไปเฝ้าเสด็จปู่นริศ ฯ เสด็จปู่นริศ ฯ ท่านก็แนะนำให้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตโดย

ส่งผ่านคณะผู้สำเร็จราชการ พระองค์อาทิตย์ฯ ทรงตอบว่าเรื่องเกี่ยวกับความรักนั้นใครจะไปห้ามปรามใครได้ ในไม่ช้าก็ทรงจัดการให้มีพระบรมราชานุญาตเป็นทางการ พิระก็ส่งโทรเลขไปยังซิริลที่ลอนดอน วันที่ ๓๐ พฤศจิกายนก็ประกาศการหมั้นทั้งที่กรุงลอนดอนและกรุงเทพฯ พร้อมๆ กัน.

หลวงพิบูลฯ เป็นคนแรกที่ออกความเห็นว่าประชาชนคงอยากจะดูพิระขับรอบมิวสุส ยิ่งมีคนไปดูรถตั้งอยู่ที่บ้านท่าเตียนมาก ก็ได้ยินข่าวว่ามีคนอยากดูมาก รวมทั้งหลวงอดุลฯ เอง จึงช่วยจัดการให้ปิดถนนราชดำเนินบ่ายวันอาทิตย์วันหนึ่ง เพื่อพิระจะได้แล่นเร็วอย่างเต็มที่ ท่านสกลฯ ผู้เป็นนายก ร.ย.ส.ส. จึงทรงคิดว่าควรจะจัดให้เป็นงานของ ร.ย.ส.ส. ข้าพเจ้าก็ออกความเห็นให้มีการประลองความเร็วรถของชาวกรุงเทพฯ ท่านสกลฯ ทรงขอให้ข้าพเจ้าร่างระเบียบข้อบังคับการประลองความเร็ว ข้าพเจ้าก็ทำถวายตามพระประสงค์ พี่ชายของพระยาอนิรุธฯ คือ เจ้าพระยารามราฆพ ผู้ที่อ่านเล่ม ๑ คงจะจำได้ว่าข้าพเจ้าเคยรักมากเมื่อเด็กๆ และเมื่อท่านมา

อยู่ที่อังกฤษก็ได้พบกันบ่อย ๆ แต่คราวนั้นแม้ท่านจะมาณ พระที่นั่งอุดร ๆ บ้าง แต่ก็ไม่บ่อยนัก น่าจะเป็นเพราะหน้าที่ของท่านในฐานเป็นนายกเทศมนตรี จึงคิดธุระมากเกินไป ในการประลองความเร็วข้าพเจ้าขอให้ท่านเป็นกรรมการตัดสิน ท่านก็ช่วยเหลืออย่างเต็มที่ แม้ในวันซ้อมซึ่งข้าพเจ้าจัดให้มีแต่เช้ามืด เพื่อจะไม่เป็นที่รบกวนแก่จราจร เจ้าพระยาราม ๆ ก็ตื่นมาทำหน้าที่ อีกสามคนที่เป็นตัวตั้งตัวตีในงานนี้ก็คือ ท่านสกล ๆ หลวงศุภชลาศัย และ *หลวงชำนิกลการ (ฉา โพธิทัต)*.

มีเพื่อนฝูงบางคนยังเกิดความเกรงกลัวว่าถ้าเราประกาศข่าวหมั้นของพิระก่อนการแสดงขบวนรถ ประชาชนอาจจะไม่พอใจในตัวพิระ เลยจะไม่ต้อนรับอย่างดี แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย และไม่เคยคิดเลยว่าคนไทยจะใจดำเช่นนั้นได้ การประลองความเร็วและการแสดงของพิระได้กระทำไปโดยเรียบร้อย เมื่อบ่ายวันอาทิตย์ที่ ๕ ธันวาคม ท่านสกล ๆ ทรงมีความคิดที่จัดที่นั่งบนป้อมมหากาฬให้คนดูผู้มีเกียรติได้นั่งดู ก็มีคนใหญ่คนโตเต็มหมด

ของที่น่าชมมากก็คือเขาจัดให้ยายสินไปนั่งดูอยู่ในหมู่ท่านรัฐมนตรีและภรรยา เมื่อวันซ้อมได้มีนักกีฬาไทยผู้หนึ่งขับรถเลี้ยวเร็วเกินไปที่สะพานผ่านฟ้า อันเป็นที่เลี้ยวแห่งเดียว เมื่อเลี้ยวเร็วไปเช่นนั้นรถก็คว่ำ แต่เคราะห์ดีผู้ขับไม่บาดเจ็บ วันจริงก็มีคนขับเร็วเกินไปจนรถลื่นไปชนถุงทราย แต่ไม่ถึงคว่ำ สำหรับจะให้ผู้อ่านได้เห็นความรู้สึกของคนดูที่มีมาดูนับหลายหมื่น ข้าพเจ้าขอนำเอาข้อความที่มีลงหนังสือพิมพ์ในภายหลังมาให้ท่านอ่านเล่นสามฉบับ.

ประชาชาติ: "อยากจะดูท่านพิระขับรถรอบวิลุสอดทนอยู่จนได้ยินกระจายเสียงบอกให้เตรียมตัวเตรียมทาง ท่านพิระจะออกแล้ว คราวนี้คนที่นั่งลุกขึ้นยืน คนที่ยืนก็เขยิบเข้าไป ดูหวั่นไหวยวบยาบไปทุก ๆ หย่อมความตั้งอกตั้งใจคอยดูนี่ ช่างทรมานช้านานเสียจริง ๆ แต่พอได้ยินเสียงบิ๊งและทั้ง ๆ ที่จ้องตาดูอย่างไม่กะพริบก็ได้เห็นพระองค์เพียงแวบเดียวเหมือนสายฟ้าแลบ อกใจสั่นสะเทือนด้วยเสียง แม้ความนึกคิดอันแสนรวดเร็วก็ตามไปนึกถึงพระรูปโฉมไม่ทัน ตาแก่คนหนึ่งร้อง "เอ้อ

อย่างชิดจะเรียกว่าเร็ว" อีกคนหนึ่งเห็นจะเป็นเมียแกว่า "หูอยังไม่หายเลย" ครั้งไรเป็นเทียวของพิระความตื่นเต้นของคนดูก็มีเช่นนี้ทุกครั้ง."3

ดาวนคร: "แต่ก่อนพวกเราเคยเข้าใจกันว่าการแข่งรถนั้นก็คือการแสดงความสามารถของเครื่องยนตร์แห่งรถที่เข้าแข่งนั้น ๆ ใครมีรถที่มีชนิดดีกว่าคุณภาพในทางเร็วกว่า ย่อมชนะในการแข่งขัน แต่บัดนี้ พ. พิระได้แสดงให้เราเข้าใจได้ว่า การแข่งรถนั้นสำคัญอยู่ที่ความเร็วของเครื่องครึ่งหนึ่ง และความชำนาญทางขับเร็วอีกครึ่งหนึ่งประกอบกันด้วย พิระแสดงเทคนิคของการขับรถเวลาเลี้ยวให้เราเข้าใจ ถ้าความชำนาญของผู้ขับไม่พอกับความเร็วของรถ นั่นเป็นบ่อเกิดแห่งอันตราย ความชำนาญหนักแน่นมั่นคงในส่วนประสาท เป็นหัวใจสำคัญของการแข่งรถเท่ากับความสำคัญของคุณภาพแห่งรถที่เข้าแข่งนั้นทีเดียว."4

---

3 ประชาชาติ วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

4 ดาวนคร วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

อิสสระ: "เสียงสตรีที่นั่งข้างๆ ข้าพเจ้าร้องออกมาว่า อุ๊ยต๊ายตาย ขับเร็วอย่างนี้ มิน่าเล่าฝรั่งจะไม่ชอบอย่างไรได้."[5]

เริ่มแรกการแสดงขับรถรอบวิลุสควรจะจัดขึ้นแต่ในปลายเดือนพฤศจิกายน เพราะเตรียมจะกลับเมืองนอกวันที่ ๔ ธันวาคม แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่หลายท่านแสดงความเสียใจว่าพระและข้าพเจ้าจะไม่อยู่ทันงานรัฐธรรมนูญอันจะเริ่มเมื่อวันที่ ๘ เมื่อคนโดยมากแสดงความกรุณาต่อเราทั้งสองเป็นอย่างยิ่ง จะไม่อยู่ดังเขาต้องการก็ดูจะไม่เหมาะ ข้าพเจ้าจึงอยากจะอยู่ แต่นั่นก็แปลว่าจะต้องเลื่อนวันเสกสมรสของพระและซีริล พระจึงโทรเลขไปถามซีริล เขาก็ตอบมายินยอม แล้วเมื่อบังเอิญน้ำมันพิเศษที่จะเอามาใช้สำหรับรอบวิลุสก็มาช้า การแสดงขับจึงเลื่อนไปจนวันที่ ๕ ธันวาคม.

อนึ่งคณะกรรมการจัดงานรัฐธรรมนูญ ขอให้ข้าพเจ้ายอมเอารถรอบวิลุสไปตั้งให้คนดูที่งาน ข้าพเจ้าก็ยินยอม

---

5 อิสสระ วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

รถคันนั้นได้จัดตั้งให้คนดูมาเรื่อยที่บ้านท่าเตียน มีคนไปดูราวสองหมื่นคนแล้ว แต่เราปิดบ่ายวันหนึ่งเพื่อเปิดโอกาสถวายเจ้านายผู้ใหญ่ และข้าราชการผู้ใหญ่ได้เสด็จและมาดู เช่นสมเด็จย่าใหญ่ทอดพระเนตรแล้วรับสั่งว่าเสียพระทัยที่มิทันนั่งอันเดียว มิฉะนั้นอยากจะเสด็จขึ้นกับพิระให้พิระขับ หลวงพิบูล ฯ ซึ่งไม่ได้มาในวันเปิดรอบวิ่งครั้งแรก เมื่อข้าพเจ้าเลี้ยงน้ำชา ข้าพเจ้าก็เชิญมาดูในวันหนึ่งเมื่อปิดงาน ท่านพาภรรยาของท่านและหลวงอดุล ฯ มาด้วย ที่งานรัฐธรรมนูญนั้นเราก็สนุกสนานกันมาก ถึงแม้พิระจะประกาศหมั้นกับซิริลแล้ว ก็มีสตริเป็นอันมากไปในงานนั้นโดยแต่งสีพิระ งานรัฐธรรญนูญทำให้หวนคิดถึงงานวัดของสมัยก่อน และคิดถึงร้านเจ้านาย ปู่ ลุง อาที่เคยมีอยู่ในสมัยนั้น.

เมื่อตอนปลายการอยู่กรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าได้จัดการเลี้ยงตอบบุคคล และคณะที่ได้กรุณารับรองพิระและข้าพเจ้า จัดให้มีขึ้นที่โรงละครศรีอยุธยา โดยความเออเพื่อและช่วยเหลือของเจ้าคุณอนิรุธ ฯ จัดเล่นละคร

"วิวาห์พระสมุท" แล้วมิสัปเบ่อร์ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเย็นเกียรติยศอย่างใหญ่หลวงที่เสด็จปูนริศ ฯ เสด็จ ได้ข่าวว่าไม่ค่อยจะเสด็จไปไหนในตอนค่ำ เมื่อคนดูส่วนมากกลับกันไปแล้ว เหลือแต่พวกเรากันเอง เราขึ้นไปบนเวทีแสดงอะไรกันต่าง ๆ อย่างสนุกสนาน และข้าพเจ้าได้ดูทั้งเจ้าคุณราม ฯ และเจ้าคุณอนิรุธ ฯ รำละครอีกครั้งหนึ่ง ทำให้อาลัยถึงทูลหม่อมลุงเย็นอันมาก.

พุ่มนั้นทั้งแม่และข้าพเจ้าบอกว่าถ้าอยากจะอยู่กรุงเทพ ฯ ก็ได้ เข้าใจว่าหลวงพิบูล ฯ ได้ลองทายทามถามว่าจะอยากเข้าเย็นทหารอีกหรือไม่ เพราะถ้าเช่นนั้นจะใช้เย็นอาจารย์ พุ่มตอบว่าถ้าเข้าก็ต้องเย็นพันเอกเท่ากับที่เคยเย็นในกองทัพรุสเซีย ทางไทยน่าจะเห็นว่าเกินไป พุ่มจึงบอกข้าพเจ้าว่าอยากจะไปรับใช้แม่อยู่ตามเดิม.

การอยู่เมืองไทยคราวนั้น ข้าพเจ้ามีความเสียใจอยู่มากอย่างหนึ่งคือ ข้อที่พระยาสิริวุลเสวกได้ตายไปเสียแล้ว ไม่มีโอกาสได้ชื่นชมยินดีในผลสำเร็จของการแข่งรถ และได้สนุกสนานด้วยกันกับเราในครั้งนั้น.

เราออกเดินทางจากสถานีสวนจิตรลดาแต่เช้ามืด ถึงกระนั้นยังมีท่านผู้ใหญ่มาส่งกันเย็นอันมาก เสด็จปู่นริศฯ ก็อุตส่าห์เสด็จ มีพระองค์อาทิตย์ฯ เจ้าคุณพหลฯ หลวงพิบูลฯ หลวงประดิษฐฯ เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ เซอร์ จอไซ ครอสบี้ และคนอื่นๆอีกเย็นอันมาก เราไปพักอยู่ที่บ้านหัวหินคืนหนึ่ง แล้วก็เดินทางไปสงขลา ที่นั่นเขาขอให้ข้าพเจ้าแสดงปาฐกถาเรื่องแข่งรถ จากสงขลาเราไปปีนังลงเรือกลับยุโรป มีคนเพิ่มติดมาอีกคนหนึ่งคือนาย *เบี้ยน จุลินทร* ที่จะมาอยู่ทำงานให้แก่ข้าพเจ้าที่อังกฤษ.

ข้าพเจ้าจำต้องถือโอกาสนี้ขอบใจ ยานเย็น พิศดาร และชาย ผู้ทำงานอย่างเหน็ดเหนื่อยยิ่ง เพื่อให้ข้าพเจ้าประสบความสุข สนุกสนานในเมื่ออยู่เมืองไทย คราวนั้นเราทุกๆคนอดไม่ได้ที่จะโศกเศร้าในใจที่จากบ้านไปอีก และยอร์ชนั้นเขาเสียใจไม่น้อยกว่าพวกเรา.

เราลงเรือราชปูตานาออกจากปีนังเมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม ก็พอดีได้ข่าวว่าเมย์สเย็นที่ ๘ ในการแข่งรถที่

อาฟริกาใต้ ฉะนั้นได้แต้มรวมดาราทองเพียง ๗๐ แต้ม พิระได้ ๗๓ แต้ม จึงชนะอีก และได้ดาราทองติด ๆ กัน เป็นยี่สิบสอง น่าเสียดายที่มิได้ทราบข่าวนี้ก่อนออกจากกรุงเทพ ฯ.

ความกรุณาและหวังดีของคนไทยส่วนมากเท่าที่ได้เห็นได้พบในเมืองไทยคราวนั้น พิระและข้าพเจ้าจะไม่มีวันลืมเสียได้ ความรู้สึกเมื่อออกจากเมืองไทยคราวนั้นมีอยู่ว่า ภายใน ๑๐ ปีที่ข้าพเจ้าจากไปเสียนั้น เมืองไทยก้าวหน้าไปได้อย่างแน่ ๆ จึงทำให้คิดว่าถ้าเรามีความสามัคคีกันดีจริง ๆ และไม่มีภัยภายนอกมาเบียดเบียน ก็คงจะก้าวหน้าไปได้อีก.

บทที่ ๒๐
แต่งงาน

ในระหว่างการเดินทางกลับยุโรป ข้าพเจ้ามีความรู้สึกคิดถึงบ้านอย่างมากเท่ากับเมื่อสมัย พ.ศ. ๒๔๗๔ แต่มีข่าวดีที่ทำให้สบายใจคือ หนังสือชีวประวัติที่ข้าพเจ้าได้แต่งขึ้นเมื่อปีก่อน และนำออกพิมพ์ในระหว่างอยู่กรุงเทพฯ คือ เรื่อง *"คัทรินมหาราชินี"* ขายหมดทุกฉบับที่พิมพ์ขึ้น และขายหมดรวดเร็วภายใน ๖ สัปดาห์ ข่าวนี้ข้าพเจ้าทราบโดยพิศดารโทรเลขบอกมายังที่เรือ แผนการณ์แต่งชีวประวัติต่อไปดังได้กะขึ้นในบัดนั้นก็คือ จะแต่งเรื่องของ *คามิลโล คาวัวร์* รัฐบุรุษอิตาลีผู้เดินสายกลาง อันเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ผู้ที่ข้าพเจ้านับถือและเลื่อมใสมานานแล้ว แต่กว่าจะทำได้สำเร็จก็จะต้องคอยอีกหลายปี.

เรือถึงเมืองมาร์เซย พวกเราก็เดินทางโดยรถไฟตรงไปกรุงปาริส พระนั้นรีบไปกรุงลอนดอนโดยด่วนเพื่อจัดการแต่งงานของเธอ ข้าพเจ้าพักอยู่ที่กรุงปาริสกับแม่สองสามวัน ข้าพเจ้าไปถึงลอนดอนเพียงก่อนวันแต่งงานของพระวันเดียว เขาแต่งงานกับซิริลเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๐ เซ็นนามกันที่สถานทูตไทย โดยมีอัครราชทูต คือ *พระยาราชวังสัน* เป็นประธาน พระมีความประสงค์จะให้มีการรดน้ำมนต์ตามแบบไทยด้วย ที่จริงทูลหม่อมอาเอียดน้อยก็ประทับอยู่ในอังกฤษถึงแม้จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์นอกราชสมบัติก็จริง แต่ภายในพระราชวงศ์ย่อมทรงเป็นผู้ที่เจ้านายยังนับถือสักการะอยู่ พระและข้าพเจ้าซึมทราบอยู่ดีว่าท่านไม่โปรดการเสกสมรสระหว่างคนไทยกับผู้หญิงฝรั่ง ฉะนั้นจึงมิได้คิดจะไปรบกวนพระยุคลบาท พระว่าเขานับถือข้าพเจ้ามากกว่าผู้ใด จึงขอให้ข้าพเจ้ารดน้ำมนต์ให้ ข้าพเจ้าก็กระทำตามความประสงค์ จนบัดนี้เจ้าย่าวเจ้าสาวคู่นั้นก็ยังเป็นคู่เดียวที่ข้าพเจ้าเคยรดน้ำมนต์ให้ เป็นข้อน่าเสียดายที่ข้าพเจ้าอวดไม่ได้ ว่าการที่ข้าพเจ้าเป็นผู้รด

น้ำมนต์ให้นั้น จะเป็นมงคลแก่เขาทั้งสองสืบไป การจดทะเบียนที่สถานทูตและการรดน้ำไม่มีใครมา มีแต่บิดาและพี่ชายของซิริลเท่านั้น ส่วนมารดานั้นป่วยหนักอยู่และในไม่ช้าก็จะถึงแก่กรรม.

ทางฝ่ายตระกูลเฮย์คอคมีความเห็นอยู่ว่า ไหน ๆ ก็ได้ยินยอมให้บุตรีเสกสมรสกับคนไทยแล้ว ควรจะทำให้ใหญ่โตสมฐานะตระกูลและบุตรีของเขา มิฉะนั้นคนทั่วไปจะหาว่าเย็นแต่ยินยอมด้วยปากแต่ในใจยังอับอายอยู่ เมื่อเช่นนั้นเขาจึงจัดมีการรับรองอย่างที่เขาน่าจะทำ หากว่าซิริลแต่งกับคนอังกฤษ บิดามารดาเห็นสมควรทั้งนี้เพราะธรรมเนียมอังกฤษ การเสกสมรสต้องเป็นหน้าที่ของครอบครัวทางเจ้าสาวเป็นผู้จัดทั้งสิ้น แต่นั้นย่อมต้องยกเว้นในพระราชวงศ์ อันองค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะต้องทรงจัด พระราชทานทั้งพระราชโอรส หรือธิดา ในสมัยนั้นตึกรามมีมาในกรุงลอนดอน ที่ครอบครัวเจ้าของเดิมยึดอยู่เป็นเคหสถานมีน้อย แต่มีหลายแห่งที่เจ้าของเขารักษาไว้อย่างดี เพื่อให้ผู้อื่นเช่าทำการรับรองใหญ่โตต่าง ๆ บิดาของซิริลคือ พันโท เฮย์คอค

ก็ได้เช่าตึกเช่นนั้นตามธรรมเนียม มีการรับรองเชิญผู้คนมาถึงกว่า ๔๐๐ คน ข้าพเจ้าเชื่อว่าตั้งแต่มีคนไทยแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่ง ไม่เคยมีการพิธีรับรองอย่างหรูหราเช่นนั้นเลย ครั้นเสร็จพิธีแล้วเจ้าบ่าวเจ้าสาวก็ไปพักอยู่ ณ เมืองมอนติคาร์โล เมื่อขาดพระไปเช่นนั้น แม้ข้าพเจ้าจะมีเพื่อนฝูงในลอนดอนมาหาบ่อย ๆ ก็ต้องยอมรับว่าเหงาหงอยพอดู ถึงเวลากลับมาจากไปเที่ยวพระก็ยังเอิญหาที่อยู่ได้ใกล้ ๆ บ้านข้าพเจ้า เดินถึงกันเพียง ๕ นาที ทั้งยังใจดีมาหาข้าพเจ้า อนึ่งซิริลก็ใจดีกิริยาดีอ่อนหวานแก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก เราชอบกันคุยถูกคอกันและเป็นเพื่อนกันอย่างดีนับตั้งแต่ต้น.

ถึงได้แต่งงานแล้วพระก็ยังมีความเอาใจใส่ตื่นเต้นในการแข่งรถอยู่ดังเดิม เมื่อพิจารณาดูผลของการแข่ง พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็รู้สึกว่าการที่รถของเราเสียหลายครั้งก็เพราะเราแข่งมากเกินไป ทั้งไปมัวยุ่งพยายามจะดัดแปลงรถเดอลาจ ถึงบัดนี้จึงยกเลิกการดัดแปลงรถเดอลาจเสียเลย เตรียมจะขายเสียทั้งหมดเมื่อได้ราคาดี เพื่อจะชดเชยกับที่ขาดทุนไปมาก ทั้งยังขายรถริมุส

และรถแบบกิฟฟาเดอลาเฮย์อีกด้วย คงเก็บไว้แต่รถรอมิวลุสอันเป็นที่รักยิ่ง กับรถมาเซราติคันใหญ่ แต่ยังได้ซื้อรถ อี. อาร์. เอ. แบบใหม่ อันบริษัทเขาใช้ในปีก่อนมาได้อีกคันหนึ่ง ข้าพเจ้าชอบเรียงรามเกียรติ์มาก ทั้งติดใจหนุมานมาตั้งแต่เด็ก ๆ จึงได้ขนานนามรถคันใหม่นั้นว่า "*หนุมาน*" อนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงในทีมคือ อิงค์แลนด์ลาออก เพราะไปได้ตำแหน่งอันดีในอุตสาหกรรม ข้าพเจ้าตั้งโฮลเกตเป็นหัวหน้าช่างเครื่องสำหรับปีนี้.

การแข่งสำคัญครั้งแรกในปีนี้ก็คือที่สวนวังแก้วในการแข่งชิงรางวัลยรมราชาภิเษก เมื่อวันที่ ๒ เมษายน คนโดยมากคิดว่าเราควรจะเอารถ "หนุมาน" เข้าทันที แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย คิดว่ารอมิวลุสอันเคยชนะที่นั่นมาสองครั้งแล้วเมื่อยังก่อนจะเหมาะกว่า เหตุผลนั้นอยู่ในทางเทคนิคอันจะไม่ขอนำมากล่าวให้เป็นที่เบื่อหน่าย ในระหว่างซ้อมพิระทำให้ข้าพเจ้าตกใจโดยขับไถลไปชนกำแพงดินเข้าครั้งหนึ่ง เคราะห์ดียิ่งที่ทั้งคนขับและรถไม่เป็นอันตรายอย่างใด การแข่งนั้น

เป็นไปตามแบบที่สวนวังแก้ว คือมีการแข่งรอบแรกสองเที่ยว แล้วจึงจะคัดเลือกไปเข้าในรอบสุดท้าย บัดนี้ถึงสมัยที่เขานับกันว่าพีระและดอยสันเป็นคู่แข่งตัวสำคัญที่สนามนั้น กรรมการเขาจึงจัดแยกให้อยู่คนละเที่ยว ทั้งพีระและดอยสันก็ชนะที่หนึ่งในรอบแรกทั้งคู่ สนามอันมีถนนแคบและคดเคี้ยวเช่นนั้นให้เปรียบแก่ผู้ที่ออกหน้าไปได้แต่แรก เพราะคนอื่นๆ ผ่านขึ้นหน้าได้ยาก ข้าพเจ้าจึงแนะนำพีระว่าในรอบสุดท้ายอันเป็นรอบสำคัญต้องพยายามออกให้ดีและนำหน้าตั้งแต่แรก พีระก็เชื่อข้าพเจ้าและทำได้ดีจริงดังประสงค์ นำหน้าได้อย่างดีและชนะที่หนึ่งได้อย่างง่ายดาย ข้าพเจ้าก็พอใจอย่างที่สุด การได้ชัยชนะแต่เมื่อต้นปีเป็นของดีมาก เพราะทั้งทำให้พวกเราเองมีขวัญดี อันเป็นของสำคัญแก่พวกช่างเครื่อง ดูทำให้เขาขยันขันแข็งขึ้น ทั้งยังทำให้พวกคู่แข่งของเราขวัญเสีย ยำเกรงและกลัวอานุภาพของทีมเราอีกด้วย.

ต่อจากนั้นก็ไปแข่งที่สวนดอนิงตันในการแข่งชิงรางวัลมหาราชอาณาจักรอังกฤษ นี่เป็นบทสัทพีระเข้า

แข่งชิงรางวัลนั้น เคยมีโอกาสจะชนะถึงสองปี แต่รถเสียหรือมีอุบัติเหตุทั้งสองครั้ง ข้าพเจ้ามีความประสงค์และความหวังอย่างแรงกล้า ว่าคราวนี้จะต้องเอาที่หนึ่งให้ได้ จึงเอารถคันใหม่ "หนุมาน" เข้าแข่ง มีรถอีกคันหนึ่งเท่านั้นที่เร็วเท่าหรืออาจจะเร็วกว่าบ้าง คือรถอี. อาร์. เอ. ของบริษัทซึ่งเมย์สจะเป็นผู้ขับ แต่การแข่งเป็นการแข่งมีต่อตามขนาดรถดังเคย จึงมีทีมรถอ๊อสตินขนาดเล็กของบริษัทอ๊อสตินอยู่อีกทีมหนึ่ง ที่ทางเราต้องกลัว เขาได้ต่อถึงรอบละ ๗ วินาที ฉะนั้นการที่จะกวดเขาทันนั้นออกจะยากพอดู โฮลเกตปรับปรุงตระเตรียมรถ "หนุมาน" ไว้อย่างดีในฤดูหนาว เมื่อพีระออกทดลองก็พอใจมาก แต่พีระก็แสดงการโลดโผนในเวลาซ้อมอย่างน่าวิตกอีก คือเลี้ยวเร็วเกินไปจนรถลื่นไถลไปตกท้องร่อง พีระเองไม่เป็นอันตราย ส่วนตัวรถนั้นตอนคานหน้าบุบสลาย จะแก้ไขให้ทันวันแข่งไม่ได้ เพราะห่างที่การแข่งณสวนวังแก้วสัปดาห์ก่อนระยะทางสั้นเพียง ๘๕ กิโลเมตร รถรอมิวลุสจึงแข่งได้อีกโดยไม่ต้องมีการปรับปรุงอย่างใด ข้าพเจ้าสั่งให้ช่างเครื่อง

ริบไปเอารถรอมิวลุสจากลอนดอนมาแทน ช่างเครื่องต้องขับรถโกดังตลอดคืน เป็นระยะทาง ๔๕๐ กิโลเมตร ทั้งขาไปและกลับ (เกือบเท่ากับจากกรุงเทพ ฯ ไปชุมพร) ก็เอารถรอมิวลุสขึ้นไปยังสวนดอนิงตันได้ทัน อนึ่งเพราะเราลงนามรถไว้ว่าเป็นรถ อิ. อาร์. เอ. ขนาดเครื่องยนตร์ก็เท่าเทียมกัน กรรมการจึงยอมให้เปลี่ยนรถได้ เมื่อรถรอมิวลุสช้ากว่ารถ อิ. อาร์. เอ ใหม่ของบริษัท ข้าพเจ้าจึงแนะนำว่าอย่าไปพยายามสู้เขาจนเกินขนาดไป ถึงวันแข่งวันที่ ๙ เมษายน พิระก็ขับอย่างระวังแต่ก็กวดรถ อิ. อาร์. เอ. ของบริษัทอยู่ได้ใกล้ ๆ ในไม่ช้า อิ. อาร์. เอ. ของบริษัททั้งสองคันก็เสีย ข้าพเจ้าจึงส่งสัญญาณให้กวดทีมม๊อสตินอันมีอยู่ ๓ คัน ซึ่งล้วนได้รับต่ออย่างมาก พิระกวดได้ทันสองคัน แต่คันที่สามอันมีดอดสัน (Dodson) ขับนั้นกวดไม่ทัน เขาก็เลยชนะที่หนึ่ง พิระเป็นที่สอง ฉะนั้นถ้าได้ขับหนุมานก็คงน่าจะได้ที่หนึ่ง เพราะคงจะได้ไปเร็วกว่าเสียแต่ในตอนแรก พิระแก้ตัวได้สำเร็จในไม่ช้า เมื่อนำหนุมานที่แก้ไขสำเร็จแล้ว เข้าสู่ชัยชนะที่หนึ่งในการชิงรางวัลแคมพ์เบลล์ที่

บรู๊คแลนดส์ เป็นการแข่งชิงรางวัลอันพระได้ที่หนึ่งมาแล้วเมื่อปีก่อน แต่ปีนี้เขาลดระยะทางแข่งลงจนเหลือเพียง ๓๕ กิโลเมตรเท่านั้น พระต่อสู้กับคอยสันอย่างทรหดและชนะได้เพียงนิดเดียว ปีนี้การต่อสู้ระหว่างพระกับคอยสันกำลังกลายเป็นของสนุกน่าดูยิ่งของคนดูแข่งรถอังกฤษ.

ปีนั้นการแข่งรถที่เมืองคอร์ค ไอเร จะทำเป็นการใหญ่โตผิดธรรมดา คือแทนจะมีการแข่งมิต่อเช่นเคย เขาจัดมีการแข่งไม่มิต่อระหว่างชาติทั้งรถเล็กและรถใหญ่ เพราะคิดลดจำนวนการแข่งลงในปีนี้ ที่จริงมิได้คิดแต่แรกว่าจะไปแข่งที่เมืองคอร์คอิก แต่กรรมการเขาก็มีหนังสือมาอ้อนวอนอย่างเต็มจิตเต็มใจ ทั้งยังยินยอมจะให้ค่าป่วยการอิกเป็นจำนวนมาก ประชาชนที่ไอเรก็ชอบพระมาก ทั้งพระก็ยังไม่เคยได้รับผลดีที่เมืองคอร์คเลย พระเองนั้นก็อยากจะไป ข้าพเจ้าจึงตกลงยอมรับไปคอร์ค ไหน ๆ จะไปทั้งที ก็เลยตกลงจะเข้าการแข่งทั้งสองเที่ยว คือเอาหนุมานเข้าการแข่ง

รถเล็ก และรถมาเซราติคันใหญ่เข้าแข่งรถใหญ่ การแข่งรถเล็กนั้นมีคู่แข่งมือสำคัญมาต่อสู้มาก คือมินกแข่งตัวลิอของอิตาลี วิลโลเรสี เอารถมาเซราติมาเข้าแข่ง มี ฮูก (Hug) จากสวิสส์ ทั้งนักขับอังกฤษชื่อจอน เวคฟีลด์ (John Wakefield) ซึ่งมีรถมาเซราติใหม่และกำลังเริ่มจะมีชื่อเสียง รวมทั้งดอยสันด้วย ถึงวันแข่งจริงคือวันที่ ๒๓ เมษายน ผู้ที่เย็นตัวตั้งตัวติกับพระแท้ ๆ ก็คือดอยสันอีก เวคฟีลด์เคราะห์ร้าย เลี้ยวเร็วเกินไปตรงมุมที่มีหลุมบ่ออันลึกอยู่ใกล้ ๆ รถไถลไปริมถนน เวคฟีลด์บังคับไว้ไม่อยู่รถกระดอนขึ้นและตกลงไปในหลุมอันลึก เวคฟีลด์ได้รับบาดเจ็บอย่างแสนสาหัส จนเราเกรงกันอยู่นานว่าจะถึงเสียชีวิต แต่ก็หายรอดมาได้ เวคฟีลด์เย็นคนดีมาก มีใจนักกีฬาแท้ พูดจาติดตลกเย็นคนพันดีอยู่เสมอ ผลของการแข่งดีย่งสำหรับทีมหนูขาว คือพระได้ชัยชนะที่หนึ่งอย่างงดงาม ประชาชนชาวไอเรมีความรักใคร่ในตัวพระมาก ไม่เคยได้เห็นชนะที่หนึ่งเลย เห็นชนะที่หนึ่งเย็นครั้งแรกจึง

พอใจกันมาก โห่ร้องยินดีอันเย็นที่น่าชื่นใจแก่พวกเรา ชาวไทยที่มีไปดูอยู่ที่นั้นคือยานเย็นและข้าพเจ้า.

ในการแข่งรถใหญ่ เขาหวังกันมากว่า ทีมเยอรมันกับอิตาเลียนจะมีมา แต่ถึงเวลาจริงหามีมาไม่ มีมาก็คือทีมฝรั่งเศสบริษัทเดอลาเฮย์ อันกำลังมีชื่อเสียงโด่งดัง เพราะเมื่อเร็ว ๆ นั้นเป็นรถชาติอื่นคันแรกที่ไปเอาชนะรถเยอรมันได้ พิระขับดีมาก ทั้งรถมาเซราติก็ปรับปรุงมาอย่างดี ในตอนแรกถึงกับนำรถเดอลาเฮย์ได้ แต่สู้ความเร็วกว่า และใหม่กว่าของเดอลาเฮย์ไม่ไหว เดรย์ฟุสชนะที่หนึ่ง แต่พิระก็เป็นที่สองได้ การที่คน ๆ เดียวชนะที่หนึ่งในการแข่งรถเล็ก และชนะที่สองในการแข่งรถใหญ่ในวันเดียวกัน เป็นของแปลกที่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน คนดูจึงตื่นเต้นกันมาก แม้ว่าพิระจะแต่งงานแล้ว ซีริลไม่ได้ไปคอร์คด้วย ข้าพเจ้าและพิระไปด้วยกันสองต่อสองมีแต่ยานเย็นไปด้วย เมื่อเราขึ้นรถยนตร์ธรรมดาจะกลับจากสนามแข่ง คนดูพากันร้องตะโกนกับพิระว่า "คราวหน้าเอาเมียมาด้วยสิ"

(Bring the wife next time) แสดงให้เห็นว่าการที่พระแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งไม่เป็นที่รังเกียจแก่คนดูเลย.

การแข่งรถในเดือนเมษายนจึงนับว่าได้ผลดีอย่างประเสริฐ เข้าแข่ง ๕ เที่ยว ได้ที่ ๑ สามครั้ง และที่ ๒ สองครั้ง แต้มดาราทองก็นำอย่างสบายคือได้ ๓๖ แต้ม ลอร์ดเฮาว์ผู้เป็นที่ ๒ มีเพียง ๑๒ แต้ม เราย่อมมีความหวังอยู่มากที่จะอยากให้พระได้ดาราทองอีกเป็นครั้งที่สาม ๓ ปีติดๆกัน แต่ข้าพเจ้าก็แน่ใจว่าจะยึดตามนโยบายใหม่ จะไม่ทำการแข่งมากเที่ยวเกินไป มิฉะนั้นช่างเครื่องจะไม่มีเวลาตระเตรียมปรับปรุงรถ ถ้าคนอื่นเขาจะแย่งเอาดาราทองไปเสียได้ เพราะเขาทำการแข่งมากกว่าและย่อยกว่า ทางเราจะต้องปล่อย การที่เดือนเมษายนแข่งได้ถึง ๕ เที่ยว ก็เพราะรถทั้งสามคันเพิ่งจะได้รับการปรับปรุงใหญ่ในฤดูหนาว.

ถึงแม้ว่าข้าพเจ้าจะยังเอาใจใส่ในการแข่งรถอย่างเต็มที่ และถือว่าเป็นงานประจำ เมื่อกลับมาจากเมืองไทยแล้วก็ยังมีเรื่องสำคัญหมกมุ่นใจอยู่อีก คือเรื่องจะตกลงใจอย่างแน่นอนว่าจะแต่งงานกับลิสยาหรือไม่

ฉะนั้นเมื่อมาอยู่อังกฤษอีกในสมัยนั้น จึงมิได้มีโอกาส
ทำการแต่งหนังสือเลย ตลอดเวลาที่เดินทางมาในเรือ
ข้าพเจ้าเฝ้าแต่คิดถึงเรื่องนี้เพื่อจะตัดสินใจ หากว่า
ข้าพเจ้ามีตำแหน่งหรือหน้าที่อันการมีเมียฝรั่งจะเป็นของ
เสียหายแก่หน้าที่หรือราชการ จะตกลงใจตัดสินก็จะ
ง่าย คือเลิกคิดถึงการแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งเท่านั้นเอง
แต่นี่ก็มิได้มีตำแหน่งหรือหน้าที่อย่างใดเลย ข้าพเจ้า
เป็นเอกชนผู้หนึ่ง จะแต่งกับใคร ผู้ใดก็ได้ การตัดสิน
ใจจึงกลับยากขึ้น เพราะดูไม่มีเหตุผลอะไรดีพอที่จะช่วย
หวงห้ามมิให้ข้าพเจ้ามีโอกาสแสวงหาความสุขกับผู้หญิง
ที่ข้าพเจ้ารัก และผู้ที่รักข้าพเจ้า ถ้าในระหว่างอยู่
กรุงเทพฯ ได้ไปติดใจรักผู้หญิงไทยก็จะง่าย และ
ข้าพเจ้าส่งโทรเลขไปถึงลิสยาฉบับเดียว เขาก็จะเห็นใจ
เพราะเขาทราบดีว่าการไปเมืองไทยครั้งนั้นข้าพเจ้าอาจ
จะเปลี่ยนใจได้ ข้าพเจ้าก็ทราบดีว่าจากไปกว่าสามเดือน
ทางเขาก็อาจจะเปลี่ยนใจ เนื่องด้วยเขายังเอิญเป็นยุตริ
คนมั่งมี ฉะนั้นในทางการเงินจึงไม่ต้องเป็นห่วงเขา
เลย ปัญหาอันนั้นข้าพเจ้าต้องขบแตกโดยตนเอง จะ

ปรึกษาใครๆก็ไม่ได้ เพื่อนฝูงของข้าพเจ้าทั้งไทยและอังกฤษก็ล้วนเย็นคนที่ชอบลิสยาทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะเขาเย็นคนชนิดที่ข้าพเจ้ายังแลไม่เห็นว่าใครจะเกลียดได้ แต่ถ้าถามเพื่อนๆเขา เขาก็จะต้องตอบว่า ถ้าแต่งกับผู้หญิงอังกฤษคนไทยก็คงจะไม่ชอบ ข้าพเจ้าเย็นผู้เดียวที่จะตกลงใจได้ว่าจะเลือกอย่างไร จะทำให้คนไทยเขาไม่ชอบ หรือจะแสวงหาความสุข ข้าพเจ้าอดนึกไม่ได้ว่าคนไทยส่วนมากจะไม่ใจดำพอ ที่จะหวงห้ามและอยากให้ข้าพเจ้าสละความสุข ซึ่งการสละนั้นจะไม่นำประโยชน์อะไรมาสู่ชาติเลย.

การที่จะไปหลงรักกับผู้หญิงไทยแทนก็ไม่ปรากฏขึ้น ผู้หญิงไทยสวยๆนั้นมีมากมาย ทั้งสาวทั้งสดชื่นน่ารักน่าชมมีอยู่มากมายเต็มไปหมด อันผมดำมันขลับและเนื้อสองสีนุ่มนวลเต่งตึงนั้นถูกตาถูกใจข้าพเจ้าไม่น้อยกว่าผมสีอ่อนและดวงตาสีน้ำเงินแก่เลย ผิวสีขาวจนเกือบจะค่อนข้างแดงข้าพเจ้าก็ไม่ชอบ ลิสยาบังเอิญมีผิวไปทางนวลมากกว่าขาว บังเอิญผู้หญิงไทยที่ถูกใจข้าพเจ้ามากที่สุดก็มักจะแต่งงานกันไปเสียหมดแล้ว

ข้าพเจ้ายอมรับโดยใจบริสุทธิ์ว่าได้พบสองคนที่ข้าพเจ้าอดเสียดายบ้างไม่ได้ แต่แน่ละจะนำนามเธอมาเผยไม่ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ดียังแลไม่เห็นว่าจะมีผู้หญิงใดชาติใดที่จะรักข้าพเจ้ามากเท่าลิสยารัก ทั้งนี้เพราะเขามีกำลังใจในทางความรักอย่างพิเศษยิ่ง ฉะนั้นการที่จะเลิกคิดแต่งงานเพราะลิสยาจะเปลี่ยนใจก็เย็นอันลัมเลิกไปอีกด้วย แทนที่จะเย็นดังนั้นเขากลับคิดถึงข้าพเจ้าจนล้มป่วยเจ็บ เย็นที่วิตกแก่ยิดามารดาของเขามากเมื่อการเสกสมรสของพระผ่านไปโดยเรียบร้อยแล้ว ลิสยากับข้าพเจ้าคุยกันก็ตกลงใจแน่ว่าเราก็จะต้องแต่งงานด้วยกันแน่ ๆ แต่เราเห็นว่าควรรออย่างน้อยหกเดือนเพื่อจะมิให้กระชั้นกับพิธีเกินไปจนน่าเกลียด ลิสยาบอกว่าเพราะเขาเจ็บป่วยเมื่อข้าพเจ้าไม่อยู่ ยิดาเขาวิตกเป็นถามว่าการเย็นเพื่อนกับข้าพเจ้านั้นจะกลับกลายเย็นรักกันขึ้นจนถึงจะแต่งงานกันหรือ เขาจึงเห็นว่าควรจะไปพูดกับยิดาเขาเสียทีก็จะดี ข้าพเจ้าก็ยินดีทำตามความประสงค์ มร. ฮันเตอร์ก็ว่าเขาไม่มีข้อขัดข้องในตัวข้าพเจ้าเองอย่างใด แต่เขาเห็นว่าการแต่งงาน

ระหว่างคนๆ ละชาตินั้นไม่ดี มิหนทางจะเจริญได้น้อย เขาย้ำอยู่หลายครั้งว่ามิได้มีการดูถูกคนไทยอย่างใดเลย เราเป็นคนละชาติกันเท่านั้น แต่ลิสยาก็อายุเกิน ๒๑ บรรลุนิติภาวะแล้ว ฉะนั้นถ้าอยากจะแต่งจริงๆ เขาก็ห้ามไม่ได้ และถึงจะแต่งกับผู้ที่เขาเห็นว่าไม่เหมาะการจะตัดเงินทองเขาเห็นว่าไม่ดี เขาจะไม่ตัดเพราะเขาไม่ชอบให้ลูกสาวเขาต้องไปพึ่งใครอื่น แม้สามี ในเรื่องเงินทองส่วนตัว เขาเพียงขอจะให้รออยู่อีกราว ๖ เดือน ซึ่งก็ตรงกับความประสงค์ของเราทั้งสอง จึงเป็นอันตกลงกันดังนั้น และเราก็ยังตั้งใจจะเก็บความตกลงใจนั้นไว้เป็นความลับต่อไป ทั้งลิสยาและข้าพเจ้ายังได้สัญญาต่อกันว่าถ้าในระหว่างที่ยังต้องคอยอยู่ ถ้าฝ่ายใดจะเกิดเปลี่ยนใจเลิกไม่อยากแต่งงาน อีกฝ่ายหนึ่งก็จะปล่อยให้ไปได้โดยดี อนึ่งการตกลงใจกันกับลิสยามิได้ทำให้ข้าพเจ้าลดการเอาใจใส่ในการแข่งรถของพีระเลย ยังไปช่วยอยู่เสมอและลิสยาก็มิได้บ่นเลยสักคำเดียว ถ้ามีการแข่งในอังกฤษ ลิสยาก็มักจะไปด้วย เขาเป็นผู้มีหน้าที่ถ่ายภาพยนตร์.

ครั้นถึงต้นเดือนพฤษภาคม พระก็ได้รูปขึ้นเข้ารับประกวดในราชศิลปะสภาอีกเป็นปีที่สาม นับว่าการเรียนวิชานั้นได้ผลดีมาก คราวนี้ทำรูปของตนเอง มีแว่นตากันฝุ่นของนักแข่งรถแขวนไว้รอบคอ และก็มีการแข่งรถที่บรูคแลนดส์พร้อม ๆ กันด้วย เป็นการแข่งชิงรางวัล ระหว่างชาติ อันพระเคยชนะที่หนึ่งมาแล้วเมื่อสองปีก่อน ปีนี้เรามีหวังอย่างมากว่าจะชนะได้อีก ในระหว่างซ้อมก็แล่นได้เวลาเร็วที่สุด รถมาเซราตีคันใหญ่ที่เราจะใช้ ก็ได้แข่งมาดีมากที่เมืองคอร์ค แล่นได้ถึง ๓๒๐ กิโลเมตรโดยไม่ต้องหยุดเติมน้ำมัน อันเป็นที่ได้เปรียบมาก แต่การกะจำนวนน้ำมันที่จะต้องใช้ยากมาก เพราะไปไกลถึงเพียงนั้น อย่างไรก็ย่อมหวุดหวิด ครั้นถึงวันแข่งเข้าก็เป็นจริงดังนั้น พระนำหน้าไปได้อย่างดี พอมีเหลืออีก ๗ รอบเท่านั้น เกิดกลัวว่าน้ำมันจะหมด จึงมาหยุดเติมในที่ซ่อม เติมได้เสร็จก่อนผู้เป็นที่สองจะมาถึง ฉะนั้นจึงออกไปได้อีกโดยไม่เสียตำแหน่งที่หนึ่งเลย ไปได้ไม่กี่วารถก็หยุด มีชิ้นอะไรเล็กนิดเดียวในเพลาหลัง (Back Axle) หัก ต้อง

ออกจากการแข่ง การจะได้ชัยชนะในการแข่งรถนั้น ช่างยากลำบากเช่นนี้.

วันนั้นเย็นวันหนึ่งที่ชีวิตของข้าพเจ้าอาจจะจบลงเสียได้ และหนังสือเรื่องนี้ก็จะไม่มีแต่งขึ้นให้ท่านอ่าน คือเมื่อก่อนตอนออกข้าพเจ้ายืนคุยอยู่กับเพื่อนฝูงหลายคนที่ใกล้ๆที่ออก เฉพาะอย่างยิ่งคนคิดทำรถยนต์ผู้เก่งกาจยิ่งคือ *มะเรย์ เจมิสัน* (Murray Jamieson) แต่เขายืนอยู่ทางด้านที่รถจะออก ข้าพเจ้ายืนพิงรั้วอยู่ทางด้านถนนที่รถจะวกกลับมา ยังเอิญก่อนหมู่รถจะออกนิดเดียวข้าพเจ้าเกิดต้องการปัสสาวะ จึงเดินไปยังส้วม เมื่อกำลังเดินกลับจะมาคุยกับมะเรย์ เจมิสัน ข้าพเจ้าพบกับชัวราซึ่งขอถามอะไรข้าพเจ้าบางอย่าง ข้าพเจ้าหยุดพูดอยู่กับชัวรา ก็พอดีรถแข่งออกกันทั้งหมู่ ก็เลยยืนดูอยู่ รถก็แล่นจบรอบแรก ยังแข่งแย่งชิงหน้ากันอยู่เป็นหมู่ พอวกมาทางถนนที่ข้าพเจ้ายืนอยู่เห็นพิระกำลังเป็นที่สอง ตามเมย์สอยู่ประเดี๋ยวเห็นคนขับฝรั่งเศสชื่อ ปอล กำลังยืนอยู่บนที่นั่ง พยายามถือพวงมาลัยด้วยเท้า รถยนต์ไฟไหม้มีเปลวลุกขึ้นรอบข้าง

พอปอลผ่านข้าพเจ้าไปแล้วก็ยังคับรถไว้ไม่ได้ต่อไป โดดลงจากรถ รถก็หันเฉเข้าไปชนรั้วเหล็กเฉพาะตรงที่ข้าพเจ้าได้กำลังยืนคุยอยู่กับมะเรย์ เจมิสัน เมื่อ ๒ นาทีก่อนนั้นเอง มะเรย์ เจมิสัน ถูกรถนั้นชนและทับตายคาที่ รถยังแล่นเลยไปจนชนและทับคนอื่น ๆ ตายและบาดเจ็บอีกหลายคน ลิสยายืนอยู่อีกด้านหนึ่ง เพื่อถ่ายภาพยนตร์ให้แก่ข้าพเจ้า เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเป็นภาพอันน่าสยดสยองหวาดเสียวยิ่ง หากว่าข้าพเจ้ามิได้เกิดต้องการบัสสาวะ และถ้าข้าพเจ้ายังคงยืนอยู่กับมะเรย์ เจมิสัน จะมีผลกับข้าพเจ้าอย่างใดผู้อ่านคงพอจะเดาได้.

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม พีระไปแข่งที่สวนวังแก้ว โดยใช้รถรอมิวลุสตามเคย พีระก็ขับดี รอมิวลุสแล่นดีอยู่ตามแบบ แต่พีระขับไล่รถเล็กที่ได้รับต่ออยู่ไม่ได้หนึ่งคัน ทั้งนี้เพราะมีรถคันหนึ่งมีน้ำมันหยอดเครื่องตกเปรอะยังถนน ทำให้ถนนลื่น พีระจึงไปไม่ได้เต็มที่เพราะเกรงจะมีอันตราย แต่รถขนาดเดียวกันนั้นพีระนำหน้าไปได้อย่างสบาย ทั้งไล่ทันรถเล็กคันอื่น ๆ ได้หมดจนได้ตำแหน่งที่สองอย่างงาม ยี่นันพีระชนะที่หนึ่งมาก

จนกระทั่งหนังสือพิมพ์ "โมเตอร์" ลงข้อความดังนี้ "เราเกือบจะถึงสมัยแล้ว ที่เราจะเห็นว่าชัยชนะของพระโดยขับรถของพระองค์เจ้าจุลฯ นั้น จะเป็นของธรรมดาต่อเมื่อพระไม่ชนะ นั่นละจึงจะเป็นข่าวพิเศษ" ในหมู่คนที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดอยู่กับการแข่งรถก็เป็นเช่นเดียวกัน รถของเราได้ที่สองก็เป็นของดีอย่างยิ่ง ควรจะมาแสดงความยินดีด้วย เขากลับมาแสดงความเสียใจต่อพวกเรา.

การแข่งรถนั้น เราแข่งที่อังกฤษหรือไอร์แลนด์เสียเป็นส่วนมาก ทั้งนี้เพราะถูกเงินกว่า ทั้งอยู่ใกล้บ้าน มีอะไรเสียก็เอาเครื่องอาหลั่ยไปสมทบได้ง่ายและเร็ว เราเพิ่งไปภาคพื้นยุโรปก็ต่อกลางเดือนมิถุนายน คือไปแข่งที่เมืองเปรอนน์ในฝรั่งเศส พระและข้าพเจ้าไปด้วยกันเพียงสองคน ลิสยาและซีริลไม่ได้ไปด้วย รถที่เอาไปคราวนั้นคือหนุมาน ได้รับการปรับปรุงกันมาอย่างดีตลอดเดือนพฤษภาคมไม่ได้เอาเข้าแข่งเลย แต่เคราะห์ร้ายที่เปรอนน์ แม้พระจะชนะที่หนึ่งในรอบคัดเลือกทั้งในรอบสำคัญจะนำหน้าอยู่อย่างไกลลิบลับก็จริง มิ

ก้อนกรวดก้อนเล็กนิดเดียวกระเด็นเข้าไปในท่อน้ำมันหยอดเครื่อง ทำให้น้ำมันเดินไม่สะดวกจนทำให้เครื่องยนตร์ระเบิด รถเสียเลยและต้องออกจากการแข่ง มิค่อยยังชั่วที่มีโอกาสแก้ตัวได้ในไม่ช้า คือไปเข้าแข่งรางวัลใหญ่ลอนดอนที่สวนวังแก้ว ข้าพเจ้าจัดการเอารถรอบวิลสเข้าแข่งอีก และพระก็ชนะที่หนึ่งให้ข้าพเจ้าอีกสมดังความปรารถนา ถึงแม้หมู่นั้นจะชนะบ่อย ๆ พระและข้าพเจ้ามิได้น้อยใจหรือหายดีอกดีใจตื่นเต้นในชัยชนะที่หนึ่งนั้น ๆ เลย แต้มคาราทองของพระยังก็ดูมันคงยิ่งขึ้นอีก นำหน้าอยู่โดยมีถึง ๔๘ แต้ม ตอยสันยังเป็นที่สองอยู่มีเพียง ๑๕ แต้ม แต่กระนั้นจะนอนใจก็ไม่ได้ ถ้าไปโดนตอนรถเสียบ่อย ๆ เข้าอย่างเมื่อสองปีก่อนก็อาจจะไม่ได้คาราทอง.

ตอนต้นเดือนกรกฎาคม ข้าพเจ้ามีปัญหาลำบากอยู่คือจะนำพระเข้าแข่งชิงรางวัลนัฟฟิลด์ที่สวนดอนิงตันดี หรือจะไปฝรั่งเศสและแข่งที่อาลบิ เพราะทั้งสองเทียวนั้นอยู่ติด ๆ กัน วันเสาร์อาทิตย์ ในที่สุดก็เลือกรางวัลนัฟฟิลด์ เพราะอยู่ที่อังกฤษ และก็ได้ผลดีจริง ๆ คือ

พระได้ที่หนึ่งอย่างงดงามน่าดูอย่างยิ่ง วันแข่งนั้นยังมีเกียรติเพิ่มเติมแก่นักแข่งไทยอีก คือ แฟร์พีลด์ได้ประสบอุบัติเหตุจนถึงแก่ความตายเมื่อยี่ก่อน แฟร์พีลด์นั้นเป็นที่รักใคร่นิยมในวงการแข่งรถทั่วไป จึงมีผู้ออกความเห็นว่าสโมสรนักขับแข่งอังกฤษควรจะสร้างอนุสาวรีย์แฟร์พีลด์ขึ้นที่สนามแข่งสวนดอนิงตัน อันเป็นที่แฟร์พีลด์เคยได้ประสบผลดีที่สุดในชีวิตแข่งรถของเขา พระเป็นนักขับแข่งคนเดียวที่นับว่ามีอาชีพเป็นช่างปั้น สโมสรเขาจึงว่าจ้างให้พระปั้นรูปแฟร์พีลด์ ทั้งออกแบบอนุสาวรีย์อันเป็นที่ดมน้ำอกด้วย พระก็ทำได้อย่างดียิ่ง วันแข่งวันนั้นจึงมีเกียรติที่ได้ยืนดูอยู่ในฐานเป็นศิลปิน เมื่อลอร์ด เฮาว์ ทำพิธีเปิดอนุสาวรีย์นั้นแล้วภายหลังก็ได้เข้าทำการแข่ง และก็ชนะที่หนึ่ง นับว่าเป็นของแปลกสำหรับนักขับแข่ง อันเป็นของที่ย่อมนำความสนใจและตื่นเต้นมาสู่คนดูเป็นส่วนมาก.

เมื่อปลายเดือนกรกฎาคม ข้าพเจ้าแถลงแก่เพื่อนสนิทของข้าพเจ้าทั้งไทยและอังกฤษ ในระหว่างคนไทยก็มี พระ อาภัส และยานเป็น ว่าข้าพเจ้าจะแต่งงาน

กับลิสยาอย่างแน่นอน ต่างก็ดูพากันวิตกและไม่พอใจกันทั้งนั้น ข้าพเจ้าก็อธิบายว่าได้ตริกตรองดูละเอียดลออแล้ว แลไม่เห็นว่าจะทำได้ดีกว่านั้นได้ เมื่อปลายเดือนกรกฎาคม ข้าพเจ้าไปพักอยู่กับแม่ที่บ้านในชนบทใกล้กรุงปารีส ก็ได้บอกให้แม่ทราบ แม่ก็ไม่สู้จะพอใจอยากจะให้ข้าพเจ้าแต่งกับเจ้าหญิงไทยองค์หนึ่งองค์ใดมากกว่า เมื่อข้าพเจ้าเองเป็นคนเดียวที่จะต้องดำเนินชีวิตของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้แต่จะฟังความคิดความเห็นของทุก ๆ คนด้วยความสนใจและขอบใจ แต่ยังแลไม่เห็นว่าเพราะเหตุใด ข้าพเจ้าจะต้องเสียสละเช่นนั้น เมื่อคนอื่น ๆ ก็ไม่เห็นเคยเสียสละอย่างใด และความสุขของข้าพเจ้าก็จะไม่นำความเสียหายหรืออันตรายมาสู่ชาติบ้านเมืองของเราอย่างใดเลย.

ต่อจากที่อยู่กับแม่ ลิสยากับข้าพเจ้าไปพักอยู่กับพระและซิริลที่โรงแรมแห่งหนึ่งในเมืองริวา (Riva) อยู่ริมทะเลสายการ์ดา (Garda) อันอยู่ทางภาคเหนือของอิตาลี ข้าพเจ้าเพิ่งได้ให้เรือยนตร์ลำเล็ก ๆ แก่พระเพื่อเป็นของขวัญวันเกิด พระขอให้ข้าพเจ้าให้นามเรือลำนั้น

ข้าพเจ้าก็เรียกว่า รอมิวลา (Romula) เพื่อเย้นคู่กันกับรถแข่ง รอมิวลุส ซึ่งพิระได้รับเย้นของขวัญวันเกิดจากข้าพเจ้าสามปีก่อนนั้น ถึงแม้เมืองริวาจะเย้นถิ่นที่สวยงาม การอยู่ที่นั้นควรจะเย้นสุขสนุกสนานยิ่ง แต่ลิสยากับข้าพเจ้าเกิดไม่ถูกคอกันขึ้นเย้นครั้งแรก น่าจะเย้นเพราะใกล้ขณะที่เราจะแต่งงานกันเข้าแล้ว และทั้งสองทราบว่าพ่อแม่น้าอาพี่น้องเพื่อนฝูงพากันไม่เห็นด้วยทั้งนั้น จึงเลยทำให้เส้นประสาทผิดปรกติ พูดจาอะไรกันก็ขัดคอกันอยู่เรื่อย ต่างคนต่างเริ่มเห็นว่าการที่จะแต่งงานกันนั้นไม่ดีแน่ ๆ แต่ก็ยังไม่ถึงจะพูดออกมาตรง ๆ เย้นแต่เถียงกันไปเถียงกันมาอย่างไม่เย้นเรื่องเย้นราว สรุปความว่า อยู่ที่ริวาคราวนั้นลิสยากับข้าพเจ้าไม่มีความสุขเลย เมื่อครบกำหนดการอยู่ที่ริวาจบลงแล้ว เราทั้งสองเดินทางไปยังกรุงเบอร์น เมืองหลวงสวิสส์เพื่อพิระจะแข่งที่นั้น ข้าพเจ้าเอาหนุมานรถคันใหม่ของเราเข้าไปได้รอบเดียวก็เสีย อันไม่เย้นการช่วยที่จะทำให้ข้าพเจ้ากลับฟื้นดีขึ้น เมื่อออกจากกรุงเบอร์น ลิสยาเขาจะไปพักอยู่กับมารดาที่เมืองเอ็กซ์-เลส์-แบงส์ (Aix-

les - Bains) ในฝรั่งเศส ส่วนข้าพเจ้านั้นกลับมาอังกฤษกับพี่ระและซีริล เมื่อได้พรากจากลิสยาที่กรุงเบอร์น ข้าพเจ้าเกือบจะตกลงใจอย่างแน่นอนแล้ว ว่าการจะแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งนั้นเป็นของที่จะทำไม่ได้อย่างแน่ ๆ.

กลับมาถึงลอนดอนไม่กี่วัน พี่ระก็เข้าแข่งรถที่บรู๊คแลนด์ส์อีก คือการแข่งระยะทาง ๒๐๐ ไมล์ ของจูเนียร์คาร์คลับ (Junior Car Club 200 Miles Race) เป็นการแข่งเก่าแก่ พี่ระเคยได้ที่สองเมื่อปีก่อน ปีนี้ข้าพเจ้าอยากจะให้ชนะที่หนึ่งเป็นที่สุด แต่ก็ไม่ได้ผลสมประสงค์ แม้จะนำหน้าเป็นที่หนึ่งไปได้นาน แต่ตอนปลายยางเกิดสึกขึ้นอย่างที่เรามิได้นึกได้ฝัน ช่างเครื่องแปลกใจเกินไปจนเปลี่ยนยางได้ไม่เร็วพอ เวคฟิลด์จึงเป็นที่หนึ่ง ได้ชัยชนะอย่างใหญ่เป็นครั้งแรก พี่ระนั้นเป็นที่สอง มาถึงหลักชัยเพียง ๔๒ วินาทีภายหลัง แม้จะเป็นการแข่งระยะทางไกลถึง ๓๒๐ กิโลเมตร ส่อให้เห็นว่าเป็นเพราะเปลี่ยนยางช้าไปโดยแน่แท้ แต่เพราะพี่ระมีชื่อ

เสียงว่าชนะที่หนึ่งอยู่บ่อย ๆ เสียเหลือเกิน แทนที่ใคร ๆ จะมาแสดงความยินดีว่าเราได้ที่สอง กลับพากันมาแสดงความเสียใจด้วยว่าเราไม่ได้ที่หนึ่ง เย็นของแปลกมาก.

สัปดาห์ต่อมาพิระก็ได้เข้าแข่งอีก คราวนี้เย็นการแข่งของสโมสรนักขับแข่งอังกฤษ แข่งที่บรู๊ค-แลนดส์เช่นเดียวกัน ระยะทางก็ ๓๒๐ กิโลเมตร บรรดารถและนักขับสำคัญของอังกฤษล้วนจะเข้าแข่งทั้งสิ้น ข้าพเจ้าควรจะนำรถหนุมานเข้าแข่ง แต่เพราะพิระไม่ได้ชนะที่หนึ่งมาตั้งกว่า ๒ เดือนแล้ว เลยอดหันเข้าหารอมิวลุสเพื่อนเก่าไม่ได้ การแข่งนั้นแม้จะมีรถเข้าตั้ง ๒๖ คัน ก็กลายเย็นการต่อสู้ตัวต่อตัวระหว่างพิระและเมย์ส เมย์สขับรถใหม่เอี่ยมของบริษัทแต่ก็ทิ้งพิระไม่ได้ คนอื่น ๆ พากันตกอยู่ล้าหลังไปหมด แทนจะเย็นการแข่งรถทั่วไป ดูกลับจะเย็นการสู้กันสองต่อสองระหว่างพิระกับเมย์ส พิระวันนนข้าพเจ้าเห็นว่าขับวิเศษยิ่งเหลือจะหาคำใดมาชมเชยเพียงพอได้ รอมิวลุสก็

แล่นอย่างดีไม่มีพลาด ในที่สุดพิระก็ชนะที่หนึ่ง ได้ผลสำเร็จอย่างประเสริฐยิ่ง.

ในระหว่างอยู่ลอนดอนคนเดียวครั้งนั้น ข้าพเจ้ามีความหนักใจและหมกมุ่นอยู่มากในเรื่องการแต่งงาน ยิ่งเห็นว่าการแต่งงานกับลิสยาไม่สมควรเลย ไม่ดีทั้งสำหรับเขาและข้าพเจ้า จึงนั่งลงเขียนจดหมายอย่างยืดยาวไปถึงลิสยา ผู้ยังอยู่กับมารดาที่ฝรั่งเศส อธิบายให้เหตุผลอย่างละเอียดว่าการที่เราจะแต่งงานกันนั้นไม่ดีแน่ ๆ เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับตัวเขาเอง ควรจะเลิกคิดเสียทันที ภายในสองสามวันก็ได้รับโทรเลขตอบมาจากเขามีใจความว่า "ถ้าท่านเห็นสมควรเลิก ฉันก็จะยินยอมเลิกตามใจท่าน แต่ส่วนตัวฉันเองนั้นเชื่อมั่นว่าจะคงรักท่านอยู่จนตลอดชีวิต" เมื่อข้าพเจ้าส่งจดหมายนั้นไป ในใจหวังว่าลิสยาจะยินดีเลิกเล็งเห็นไป แต่ในทางเสียทั้งสิ้น ครั้นได้รับโทรเลขเช่นนั้นเข้าจริง ๆ ก็ตัวชาไปหมด ข้อที่ว่าจะไม่ได้พบลิสยาอีก ทำให้อะไร ๆ ดูมืดมัวไปหมด ข้าพเจ้านั่งนิ่งอยู่เช่นนั้นเป็นเวลานาน ได้แต่ลูบหัวโจน สุนัข

ของข้าพเจ้าซึ่งลิสยารักมาก จำได้ถึงถ้อยคำของซิริล เล่าให้ฟังว่าเมื่ออยู่ที่ริวา เขาได้ถามลิสยาว่าเมื่อแต่งงานกับข้าพเจ้าแล้ว จะรักและเลี้ยงดูโจนไหม และลิสยาได้อวดว่าเมื่อแต่งงานกับข้าพเจ้าแล้ว เขาจะรักและเลี้ยงดูโจนอย่างดียิ่ง จะพาไปเดินเล่นและจะแปรงขนทุกๆวัน นี่อย่าว่าแต่เขาจะไม่ได้เลี้ยงดูโจนเลย แม้ข้าพเจ้าจะพบเขาก็จะหมดโอกาสแล้ว เพราะข้าพเจ้าได้ออกความเห็นไปว่า การที่คนไทยเช่นข้าพเจ้าจะแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งเช่นเขานั้นไม่ดี ควรจะเลิกกันเสียดีกว่า เพราะเขามีความรักใคร่และไว้ใจในตัวข้าพเจ้าเย็นอย่างยิ่ง แทนที่เขาจะโต้เถียงหรือโต้แย้งอย่างใด "ถ้าท่านเห็นสมควรเลิก ฉันก็จะยินยอมเลิกตามใจท่าน แต่ส่วนตัวฉันเองนั้น เชื่อมั่นว่าจะคงรักท่านอยู่ตลอดชีวิต" พ่อแม่ของเขา เขายังกล้าจะโต้เถียงดื้อดันจะแต่งกับข้าพเจ้าให้ได้ แต่ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นเขาไม่โต้เถียง ยินยอมเห็นด้วยทันที ข้าพเจ้าได้แต่ถือโทรเลขนั้นไว้แล้วก็ลูบหัวโจนต่อไป บังเอิญพระมาหาข้าพเจ้า ถามว่าเย็นอะไรกัน ข้าพเจ้าคอตันตันไป

หมดพูดไม่ออก ได้แต่ส่งโทรเลขให้ดู พิระดูอยู่ครู่หนึ่ง แล้วก็ออกความเห็นว่าลิสยา และข้าพเจ้ารักกันอย่างดูดดื่มยิ่งอย่างไม่มีปัญหา จะเลิกกันไม่ได้เป็นอันขาด ขอให้ริบโทรศัพท์ไปยังเอ็กซ์-เลส์-แยงส์ ทันทีและบอกว่าไม่เลิก ข้าพเจ้าก็ยังนั่งอย่างคนบ้าตะลึงอยู่ดังนั้น พิระจึงไปโทรศัพท์ให้ ยังเอิญเป็นเวลาที่ลิสยากำลังจะเดินออกไปจากโรงแรมอยู่แล้ว แต่มีคนเขาเรียกตัวกลับมาได้ทัน ข้าพเจ้าก็ไปพูดด้วยและในไม่ช้าเราทั้งสองก็ต้องตกลงว่าจะเลิกกันไม่ได้ ของที่น่าเอ็นดูอยู่มากก็คือ แม้ในเวลาคับขันเช่นนั้นก็ดี ลิสยาผู้มีนิสัยเป็นเด็กอยู่มากเสมอ ก็อดพูดไม่ได้ว่าของที่เขาวิตกอยู่มากก็คือ ถ้าเราเลิกกันจริง ๆ แล้ว เขาจะทนไปยังภัตตาคารหรือที่ลิลาศที่เราเคยไปด้วยกันมามากมายอย่างไรได้ ช่องโอกาสที่ข้าพเจ้าจะเลี่ยงหนีการแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งก็เลยสูญหายไปเสียในวันนั้น.

ข้าพเจ้าได้เตรียมไว้ก่อนแล้วในการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต มีจดหมายถวายพระองค์อาทิตย์ฯ ในฐานทรงเป็นประธานผู้สำเร็จราชการมา

ก่อนแล้ว ซึ่งได้ส่งไปยังพิศดารซึ่งเป็นผู้แทนของข้าพเจ้าที่กรุงเทพฯ ในเวลานั้น แต่เพราะเกรงว่าลิสยาหรือตัวข้าพเจ้าเองอาจจะเปลี่ยนใจ จึงห้ามมิให้นำจดหมายนั้นขึ้นถวายจนกว่าจะส่งโทรเลขไปอีก ยังนี้จึงส่งโทรเลขไปยังพิศดาร เขาก็นำจดหมายขึ้นถวาย พระองค์อาทิตย์ฯ ก็ส่งพระบรมราชานุญาต มาทางโทรเลข โดยทันที เราจึงประกาศการหมั้นในหนังสือพิมพ์อังกฤษเมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน หนังสือพิมพ์ต่างๆ พากันลงข่าวอย่างเอิกเกริก ทั้งลงรูปลิสยากันทั่วไป รูปที่เราเลือกให้หนังสือพิมพ์ลงในประกาศการหมั้น ก็คือรูปที่มีปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ยังเอิญเดือนกันยายนปีนั้นเป็นเวลาที่ภัยสงครามอย่างร้ายกาจยิ่งกำลังก่อหวอดขึ้น เพราะฮิตเลอร์กำลังเอะอะเรื่องคนเยอรมันที่มีอยู่ในส่วนหนึ่งของประเทศเชโกสโลวาเกีย ประเทศอังกฤษส่งบิดาของมิตรเอกคนหนึ่งของข้าพเจ้าคือ ลอร์ด รันซิแมน ให้ไปทำการไกล่เกลี่ย แต่ก็หาได้ผลสำเร็จไม่ ดูเป็นที่แน่นอนว่าเยอรมันจะยกรุกเข้าไปในเชโกสโลวาเกีย ถ้าอังกฤษฝรั่งเศสคิดจะช่วย มหายุทธสงครามโลกก็

จะบังเกิดขึ้นแน่ ถึงแม้การประกาศหมั้นของเราทั้งสอง จะทำขึ้นในระหว่างยุทธภัยเช่นนั้น ฝรั่งเขายังมีจิตใจชอบความรักและคู่รักกันเสียนี่กระไร แม้หน้าสำคัญของหนังสือพิมพ์จะเต็มไปด้วยข่าวยุทธภัยก็จริง แต่ก็อดมิรูปลิสยาไม่ได้ พากันลงแทยทุกฉบับ และแถลงว่าเป็นรูปหญิงสาวสวยชาวลอนดอน ที่จะแต่งงานกับเจ้าชายไทย.

วันที่ ๒๔ กันยายน มีการแข่งรถที่บรูคแลนดส์ อันบริษัททำยาง ดันลอบ (Dunlop) ได้จัดขึ้น เป็นการฉลองที่บริษัทมีอายุ ๕๐ ปี การแข่งขันครั้งนั้นควรจะสนุกสนานยิ่ง มีรถเข้าแข่งมากมาย มีคนสำคัญๆ ไปแข่งหลายคน มีคนดูนับเป็นหมื่นๆ แต่สำหรับข้าพเจ้าไม่สนุกเลย ทั้งนี้เพราะข่าวยุทธภัยดูน่าวิตกมากขึ้นทุกๆ วัน การที่อาจจะเกิดมหายุทธสงครามโลกขึ้นอันย่อมจะนำความทุกข์และเศร้าโศกมาสู่มหาชนนับล้านๆ นั้น เป็นของที่ข้าพเจ้าอดนึกถึงโดยไม่มีใจคออันเต็มตื้นไปด้วยความท้อใจและสงสารมนุษยโลกไม่ได้ ที่เผ่าท่องเที่ยวอยู่ในวัฏสงสาร ดังพระพุทธองค์ท่าน

ได้ทรงสั่งสอนไว้อย่างถูกต้องยิ่ง แทนที่จะรักกันช่วยเหลืออุปการะต่อกัน กลับมีแต่ความอิจฉาริษยา การแก่งแย่งต่อกัน เกลียดชังกัน คิดจะรบราฆ่าฟันต่อกัน เป็นที่น่าเวทนายิ่งนัก คนที่จวนจะถึงกำหนดเวลาแต่งงานควรจะมีความสุขชื่นบาน แต่ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่าข้าพเจ้ามิได้มีความรู้สึกเช่นนั้น เพราะมัวเป็นห่วงและหนักใจในเรื่องยุทธภัยอยู่ตลอดเวลา ข้าพเจ้าไม่เคยฝันว่า ฮิตเลอร์จะโง่เหมือนที่จะได้เป็นไปจริง ๆ ข้าพเจ้าทราบดีว่า เยอรมนีในสมัยนั้นมีกำลังอากาศมากกว่าอังกฤษหลายเท่า ข้าพเจ้าจึงกะเอาว่าถ้าสงครามเกิดขึ้นแล้ว ฮิตเลอร์คงจะส่งเรือบินมาราว ๑,๐๐๐ ลำ เพื่อทิ้งลูกระเบิดและทำลายกรุงลอนดอนเสียเลยทีเดียว เมื่อคิดเช่นนั้น ถึงแม้เรากำลังเตรียมจะแต่งงานอยู่ก็ดี เราก็ทราบว่าสงครามอาจจะเกิดขึ้นเมื่อใด ๆ ก็ได้ และเราอาจจะถูกภัยลูกระเบิดตายเสียก่อนที่จะแต่งงานก็ได้.

การแข่งที่บรู๊คแลนด์ส วันนั้นใคร ๆ ก็พากันมีหน้าเศร้าและเต็มไปด้วยความห่วง จริงอยู่ *มร. เชมเบอร์เลน* (Mr. Chamberlain) ได้ขึ้นเรือบินไปเจรจากับฮิตเลอร์

นางสาว เอลิสะเบธ ฮันเตอร์

(ภายหลังเป็นหม่อมเอลิสะเบธ จักรพงษ์)

แต่ก็ยังไม่มีผู้ใดทรายแน่นอนว่าจะตกลงกันได้หรือไม่ ตรงกันข้ามหนังสือพิมพ์ที่มีออกมาทุกๆฉบับ ก็เต็มไปด้วยข่าวการระดมพลและเตรียมพร้อมของชาติโน้นชาตินี้ ความหนักใจและเย็นห่วงเรื่องสงครามก็ร้ายอยู่พอแล้ว แต่สำหรับข้าพเจ้ายังมีของร้ายไปกว่านั้นอีก คือพระประสบอุบัติเหตุอย่างน่ากลัวในวันนั้น คือในการแข่งสำคัญที่สุด เป็นการแข่งไม่มีต่อ มีรถเข้าแข่งตั้งกว่า ๒๐ คัน การแข่งเย็นระยะทางเพียง ๑๐ รอบจึงไม่จำเย็น จะมีการอำนวยการจากที่ซ่อมเติม ซีริลข้าพเจ้าและบานเย็นจึงยืนดูอยู่บนหลังคาของที่ซ่อมอันทำเย็นดาดฟ้า พอรถทั้งหมู่ออกพระก็นำหน้าทันที มีคนเยอรมันชื่อ เบอร์ก (Berg) ตามติดๆไป ถนนใหญ่ที่บรูคแลนด์สนั้นมีจะตรงไปก็ได้ หรือจะเลี้ยวซ้ายไปสู่ถนนเล็กก็ได้ วันนั้นเขากะไว้ว่าจะต้องเลี้ยว แต่หาได้ตั้งป้ายหรือมีลูกศรไว้ให้เห็นอย่างชัดแน่นอนไม่ เพียงแต่อธิบายกับคนขับวันก่อน ฉะนั้นน่ากลัวว่าเบอร์กผู้เป็นคนเยอรมันอาจจะไม่เข้าใจดี รถทั้งหมู่ผ่านตรงที่เรายืนอยู่ บังเอิญฝนตกหนักลงมาห่าใหญ่ เมื่อรถทั้งหมู่ผ่าน

เราไปนั้นพิระกำลังนำหน้าอยู่อย่างไม่มีข้ญหา บานเย็น
ริบวิ่งไปดูที่ปลายคาดฟ้า เพอะได้แลเห็นที่มุมหัวเลี้ยว
ฝ่ายข้าพเจ้าและซิริลคงยืนอยู่ ณ ที่เดิม เพื่อคอยดู
เมื่อรถทั้งหมดเลี้ยวกกลับมาใหม่อีกด้านหนึ่ง ครั้น
หมู่รถแข่งผ่านมาจริง ๆ กลับไม่เห็นพิระ ซิริลและข้าพ-
เจ้าก็ตกใจอย่างยิ่ง ริบมุ่งไปทาง ปลายคาดฟ้าก็พอดี
เจอะบานเย็น วิ่งหน้าตื่น กลับมา พลางร้องตะโกนว่า
“ท่านพิระถูกชน” เมื่อเราไปถึงก็เห็นรถมาเซราติ
คันใหญ่ ของเราจอดนิ่งอยู่ ถังน้ำมันท้ายรถนั้นหลุด
ออกจากที่และดูเหมือนถูกซ้อนขึ้นไปสูงโด่งอยู่ รถคัน
ขาวของเบอร์กก็จอดนิ่งอยู่อีกด้านหนึ่งของ รถมาเซราติ
เคราะห์ดีที่เราเห็นพิระในทันใดเห็นว่าเดินอยู่ได้ดีโดยไม่
มีผู้ใดพยุง จึงอุ่นใจได้ว่าไม่มีอันตรายร้ายกาจอย่างใด
เหตุที่เกิดขึ้นเย็นฉะนี้ เบอร์กไม่เข้าใจคำอธิบาย เมื่อ
ถึงมุมหัวเลี้ยวอันแรกนั้น พิระผู้กำลังนำหน้าอยู่ก็เลี้ยว
ซ้ายตามคำสั่ง พอเลี้ยวได้ดีเบอร์กผู้เย็นที่สอง คิดว่า
จะไม่ต้องเลี้ยว จึงมิได้ห้ามล้อรถของตนเอง ก็ชนรถ
พิระเข้าเปรี้ยงใหญ่อย่างเต็มที่ ชนตรงถังน้ำมันอันใหญ่

ซึ่งเลยกระดอนขึ้นไปชนเศียรพระ มีแผลอันยาวที่ด้านหลัง แต่เคราะห์ดีไม่ลึก บุตร์ของเซอร์ มาลคอม แคมพ์เบลล์ นักขับแข่งตัวลือ เป็นผู้นำพระขึ้นรถยนต์ไปหาแพทย์ แพทย์ต้องเย็บแผลตั้งสามเข็ม เคราะห์ดีที่พระหายสบายเรียบร้อยในไม่ช้า แต่อุบัติเหตุวันนั้นอันยังเกิดขึ้นเมื่อเรากำลังหมกมุ่นเย็นห่วงยุทธภัย ทำให้ข้าพเจ้าไม่สบายใจเป็นอย่างยิ่ง.

ลิสยาและข้าพเจ้าตกลงไว้เดิมว่า จะแต่งงานกลางเดือนตุลาคม การแต่งงานจะทำกันที่สถานทูตไทยเท่านั้นไม่ได้ ทั้งนี้เพราะเมื่อพระและซิริลแต่งงานกันใหม่ ๆ โดยเซ็นนามกันที่สถานทูตไทยเท่านั้น ต่อมาไม่กี่วันภายหลังทูตไทยได้รับหมาย จากกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ แถลงว่าการแต่งงานเช่นนั้นอาจจะสมบูรณ์สำหรับคนไทยและกฎหมายไทย แต่ไม่แน่ว่าจะสมบูรณ์สำหรับคนอังกฤษและกฎหมายอังกฤษ ทั้งนี้เพราะทางอังกฤษเพิ่งมีกฎหมายออกมาใหม่ ห้ามมิให้คนอังกฤษไปแต่งงานในสถานทูตหรือสถานกงสุลต่างประเทศ ถ้าสถานที่เหล่านั้นอยู่ในราชอาณาเขตของอังกฤษ เจ้า

หน้าที่เขาว่า เขาเดาเอาได้ว่าจุดประสงค์ของกฎหมายนั้น น่าจะมีไว้เพื่อป้องกันมิให้คนอังกฤษไปแต่งงานกันระหว่างคนอังกฤษเอง ในสถานทูตต่างประเทศในราชอาณาเขตอังกฤษ การแต่งกับชาวต่างประเทศในสถานทูตของชาติเขานั้นคงจะไม่เป็นไร แต่กฎหมายมิได้บ่งชัดดีพอ ถ้าต่อไปมีการขัดขวางโดยผู้ใดขึ้น จนถึงขึ้นศาลหลวงแล้ว กระทรวงการต่างประเทศรับรองไม่ได้ว่าผู้พิพากษาศาลหลวงจะตีความอย่างใด เขาจึงแนะนำให้ไปแต่งงานกันที่สำนักจดทะเบียนของอังกฤษเสียอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพิระและซีริลกลับมาจากการไปพักอยู่ที่เมืองมอนติคาร์โล ข้าพเจ้าจึงแนะนำให้ไปจดทะเบียนตามกฎหมายอังกฤษเสียอีกครั้งหนึ่ง เขาทั้งสองก็ทำดังคำแนะนำ เลยกลายเป็นแต่งงานสองหน.

ครั้นมาถึงเวลาที่ข้าพเจ้าเองจะแต่งงานกับผู้หญิงอังกฤษ จึงตกลงว่าจะต้องทำเช่นเดียวกัน คือจะไปแต่งงานที่สำนักงานทะเบียนอังกฤษและที่สถานทูตในวันเดียวกัน การจะเลือกวันแต่งงานที่สถานทูตนั้นง่าย เพราะเจ้าคุณราชวังสันท่านใจดี ท่านยินดีจะจัดให้

เมื่อใด ๆ ก็ได้ แต่การที่จะไปจดทะเบียนอังกฤษนั้น ลำบากมากกว่า เพราะต้องบอกเขาล่วงหน้าอย่างน้อย สองสัปดาห์ ความเกรงกลัวยุทธภัยทำให้เราตกลงจะแต่งงานโดยเร็วที่สุด แทนที่จะคอยจนกลางเดือน ตุลาคมดังกะไว้ บิดามารดาลิสยาก็ยอม เย็นอันตกลงว่าจะแต่งวันที่ ๓๐ กันยายน ข้าพเจ้าต้องไปนั่งคอยที่สำนักงานทะเบียนเย็นเวลานานเพื่อจะกะเวลา ทั้งนี้เพราะที่เมืองอังกฤษนั้น ถ้ามีการกลัวสงครามคราวใดก็มีคนพากันอยากจะแต่งงานกันอย่างมากมาย ทุก ๆ คราว ครั้นได้พบกับเจ้าหน้าที่ เขาก็แถลงว่าเวลาที่เหมาะในวันที่ ๓๐ นั้นเต็มหมดแล้ว เราจะแต่งไม่ได้นอกจากเวลา ๙.๓๐ น. ซึ่งเราก็จำเย็นต้องยินยอม เมื่อจวนจะถึงวันนั้นภัยสงครามก็ร้ายกาจยิ่งขึ้น ตามสวนในกรุงลอนดอนเจ้าหน้าที่เขาจ้างคนขุดสนามเพลาะเพื่อป้องกันภัยลูกระเบิด ตามที่ว่าการอำเภอก็มีคนเข้าแถวเพื่อจะรับหน้ากากกันไอพิษ เนื่องด้วยดูเต็มไปด้วยความยุ่งเหยิงเช่นนั้น และการแต่งงานจะกระทำอย่าง

เงียบที่สุด ข้าพเจ้าจึงแนะนำไปยังแม่ว่าอย่าให้เดินทางมาจากฝรั่งเศส.

คืนวันที่ ๒๙ พิระมาหาข้าพเจ้าและเรากินอาหารค่ำกันสองต่อสองแล้วไปดูภาพยนตร์ วันนั้นเป็นวันสำคัญมาก เพราะนอกจาก มร. เชมเบอร์เลน จะไปหาฮิตเลอร์แล้ว มุสโสลินีและ ม.ดาลาดิเอร์ (M. Daladier) นายกรัฐมนตรีฝรั่งเศสก็ไปประชุมกันอยู่ที่เมืองมูนิคด้วย คืนนั้นเขาจึงมีการแถลงข่าววิทยุตลอดคืน เมื่อก่อนข้าพเจ้าจะเข้านอนราว ๓.๐๐ น. ถึงได้ทราบข่าวว่ารัฐบุรุษทั้งสี่พูดจาตกลงกันได้ ฉะนั้นมหายุทธสงครามไม่น่าจะมีขึ้นในปีนั้น วันที่ ๓๐ อันเป็นวันสำคัญในประวัติศาสตร์ คือวันที่มหาประเทศทั้งสี่เซ็นสัญญาปรองดองกันในเรื่องประเทศเชโกสโลวาเกีย วันนั้นเองลิสยาและข้าพเจ้าก็เซ็นสัญญาแต่งงานกันที่สำนักงานจดทะเบียนถนนมาร์โลส์ (Marloes Road) ในตำบลเคนซิงตัน ใกล้ๆ สถานทูตนั่นเอง ที่สำนักงานมีแต่พระ ซิริล บานเย็น ชัวรา บอริส (เพื่อนชาวรุสเซียที่มาช่วยเป็นสมุห์บัญชีคอกหนูขาว) บิดามารดาของลิสยา พี่สาวลิสยาทั้ง

สองคน สามีของพี่สาวคนรอง และน้องสาว เมื่อเสร็จที่นั่นแล้วเราก็พากันไปที่สถานทูต ทำการจดทะเบียนกันอีกครั้งหนึ่ง โดยมีเจ้าคุณราชวังสันเย็น ประธานการรดน้ำมนต์นั้นไม่มี ทูลหม่อมอาไม่โปรดการแต่งงานระหว่างคนไทยกับฝรั่งดังได้บรรยายมาแล้ว ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงมิได้ไปทูลหรือทูลเชิญ เวลานั้นการติดต่อระหว่างท่านกับข้าพเจ้าไม่สู้ดีนัก และค่อนข้างจะลำบาก ข้าพเจ้าจึงคิดเลี่ยงท่านเสีย ไม่อยากจะไปกวนพระทัยท่านเปล่า ๆ เพราะท่านมีเรื่องราวหมกมุ่นพระทัยมากอยู่พอแล้ว เมื่อมิได้เชิญเสด็จทูลหม่อมอามาพระราชทานน้ำสังข์ และเมื่อไม่มีคนไทยผู้อื่นในอังกฤษที่ข้าพเจ้าถือได้ว่าเป็นผู้ใหญ่ และข้าพเจ้านับถือพอที่จะให้มารดน้ำมนต์ การรดน้ำมนต์จึงเป็นอันยกเลิกเสียชั่วขณะหนึ่ง.

เมื่อแต่งงานกันเสร็จแล้ว ลิสยากับข้าพเจ้าก็ไปอยู่ในชนบทสองสามวัน ที่จริงเขาเคยอยากจะไปเที่ยวทางภาคพื้นยุโรป อยากจะไปกรุงปารีสและกรุงบูดาเปสต์ต่อไป แต่เพราะมัวเกรงกลัวการมหาสงครามกัน

เสีย จึงมิได้จัดเตรียมจะไป ไปอยู่ชนบทสองสามวัน แล้วเราก็กลับมาอยู่ด้วยกันที่แฟลตเดิมของข้าพเจ้าในกรุงลอนดอน ในไม่ช้าแม่กับหินก็เดินทางจากกรุงปาริสมายังกรุงลอนดอน และแม่ได้พบลิสยาในฐานเป็นลูกสะใภ้เป็นครั้งแรก แม้ว่าจะได้เคยรู้จักกันมาเกือบสามปี ฉะนั้นนับตั้งแต่คราวแรกที่ข้าพเจ้าพาลิสยาไปเที่ยวสองต่อสองเมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๗ และวันแต่งงานวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๑ นับได้ว่าข้าพเจ้ากับลิสยาเป็นเพื่อนกันอยู่เป็นเวลา ๓ ปี ๓ เดือนกับ ๒๕ วัน เป็นสมัยที่ข้าพเจ้าได้ความสุขสนุกสนานและชื่นใจอย่างยิ่ง ไม่เคยเห็นผู้หญิงคนใดชาติใดที่จะเป็นเพื่อนเที่ยวเพื่อนคุยที่สนุกสนานเท่า การที่ลิสยายินยอมแต่งงานกับข้าพเจ้า ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นคนเคราะห์ดีอย่างยอดเยี่ยม.

เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม บิดามารดาของลิสยามีการเลี้ยงอาหารกลางวันเพื่อฉลองการแต่งงาน มีเชิญมาแต่ญาติสนิททางลิสยา แม่ของข้าพเจ้าและหิน พิระซิริลและเพื่อนฝูงของข้าพเจ้า การที่ไม่มีการรับรอง

ก่อนไปในงานลีลาศสำคัญที่กรุงลอนดอน

พ.ศ. ๒๔๙๙

อย่างใหญ่หลวงเช่นเมื่อคราวพิระและซิริลแต่งงานกัน ก็เพราะทั้งข้าพเจ้าและลิสยาไม่ต้องการให้มิ ยิดามารดาของเขาก็จัดการตามความประสงค์ของเรา เมื่อเสร็จการกินเลี้ยงแล้ว ลิสยากับข้าพเจ้าก็เดินทางโดยรถยนตร์ไปยังเมืองโดเวอร์ เอาสุนัขโจนไปด้วย ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจที่จะต้องจากโจนไปหลายเดือน คราวนี้จะพรากจากสุนัขที่ข้าพเจ้ารักมากนั้นนานที่สุด จึงได้กำชับคนขับรถและคนใช้ที่บ้านให้ดูแลโจนให้ดีจริง ๆ การที่คนอยู่อังกฤษเอาสุนัขที่ตนรักไปเที่ยวต่างประเทศไม่ได้ก็เพราะที่อังกฤษนั้นเขากำจัดโรคหมาบ้าได้อย่างเด็ดขาด ฉะนั้นเขาจึงไม่ยอมให้ผู้ใดเอาสุนัขเข้าประเทศโดยมาจากที่อื่น ถ้าเอามาก็ต้องถูกเขาเอาไปขังป้องกันไว้เสียก่อนเป็นเวลา ๖ เดือน ด้วยเหตุฉะนั้นเวลาจะไปต่างประเทศที่ใดก็ต้องทิ้งโจนไว้ทุก ๆ คราว เมื่อได้ลาโจนแล้วลิสยากับข้าพเจ้าก็ลงเรือข้ามไปฝรั่งเศส.

ที่กรุงปารีสเราไปอยู่ที่โรงแรมคริลยอง (Hotel Crillon) อันตั้งอยู่ที่วงเวียนเดอ ลา คองคอร์ด (Place

de la Concorde) ทั้งนี้เพราะลิสยาบอกข้าพเจ้าว่าตั้งแต่เขายังเป็นเด็กหญิงสาว เคยมีความหวังอยู่เสมอว่าเมื่อแต่งงานใหม่ ๆ เขาจะได้ไปอยู่ที่โรงแรมคริลยองนั้น และมีห้องนอนอันมีหน้าต่างเปิดออกไปดูวงเวียนเคอลา คองคอร์ด อันเป็นสถานที่แห่งหนึ่งในกรุงปาริสอันนับว่าสวยงามอย่างยิ่ง และซึ่งชาวต่างประเทศ เฉพาะอย่างยิ่งคนอังกฤษ ต้นเต้นและชอบเป็นที่สุด.

ในระหว่างอยู่ที่ปาริสสองสามวันนั้น ข้าพเจ้าและลิสยาก็ถือโอกาสพบแม่ ผู้กลับมาปาริสหนึ่งวันภายหลัง ทั้งนี้เพราะข้าพเจ้าจะกลับเมืองไทยจึงจะต้องจากแม่ไปตั้งหกเดือน ในเวลาเดียวกันนั้นพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษนอกราชสมบัติ ซึ่งทรงเคยเป็นพระเจ้าเอดเวิดที่ ๘ และบัดนั้นทรงดำรงตำแหน่งดุ๊กแห่งวินด์เซอร์ ยังเอิญทรงทราบว่าข้าพเจ้าอยู่ที่ปาริส และทรงทราบว่าข้าพเจ้าได้แต่งงานกับผู้หญิงอังกฤษที่สวยงามมาก จะเป็นเพราะท่านทรงเห็นว่าข้าพเจ้ากับพระองค์ท่านเหมือนกัน อยู่ในฐานเดียวกันหรืออย่างไรก็ตาม ซึ่งข้าพเจ้าก็ย่อมจะทราบไม่ได้ ทรงโปรดเชิญข้าพเจ้าและลิสยาไปร่วมโต๊ะ

เสวยกลางวัน แต่ยังเอิญทรงเชิญวันสุดท้ายที่เราจะอยู่ปารีส ข้าพเจ้าได้นัดว่าจะกินอาหารกลางวันกับแม่อยู่แล้ว ข้าพเจ้าทราบดีว่าถ้าขอกเลิกกับแม่เพราะจะไปร่วมโต๊ะกับดุ๊กแห่งวินด์เซอร์ แม่ก็จะเสียใจมาก ฉะนั้นจึงต้องทูลปฏิเสธ แต่ถึงกระนั้นก็ทรงอยากจะให้เผ้าให้ได้ จึงตกลงจะไปเผ้าเวลา ๑๒.๓๐ น.

เมื่อถึงวันลิสยากับข้าพเจ้าก็ไปยังโรงแรมเมอริซ (Hotel Meurice) ขึ้นลิฟต์ไปยังชั้นบนอันเป็นที่ประทับ เมื่อได้กดกริ่งที่ประตูภายนอกก็มีบุรุษผู้หนึ่งเปิดประตู คนนั้นคือผู้ทำหน้าที่เป็นองครักษ์ ห้องภายนอกนั้นมืดมาก พอเราไปถึงองครักษ์ก็นำลิสยาเข้าไปภายในห้องรับแขกทันที ปล่อยให้ข้าพเจ้ามัวคลำหาที่แขวนเสื้อนอกกันหนาวอยู่ในที่มืดมัวนั้น เมื่อปล่อยลิสยาเข้าไปในห้องรับแขก องครักษ์ก็หาเข้าไปด้วยไม่ ลิสยาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังต่อภายหลังว่ารู้สึกแปลกมาก ที่ไปยืนอยู่ใกล้ๆ สองต่อสองกับดุ๊กแห่งวินด์เซอร์เป็นครั้งแรก ต่างฝ่ายต่างยิ้มอย่างเหยๆ เพราะไม่มีผู้ใดจะแนะนำให้รู้จัก ลิสยาว่ารู้สึกแปลกมากที่ไปยืนอยู่ใกล้ๆ เช่นนั้นเป็นครั้ง

แรก เพราะเคยเห็นพระพักตร์ในภาพยนตร์ข่าวและภาพหนังสือพิมพ์มาหลายปีแล้ว ในสมัยที่เคยทรงดำรงตำแหน่งปรินซ์ออฟเวลส์และพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปถึงก็ทรงมาจับมือกับข้าพเจ้าอย่างกันเอง และข้าพเจ้าก็แนะนำลิสยาถวาย ต่อจากนั้นในไม่ช้าดัชเชสส์ก็เข้ามา ดัชเชสส์นั้นก็คือผู้ที่เคยเป็นนางซิมพ์สันมาก่อน องค์ดุ๊กนั้นขนาดสูงเท่ากับข้าพเจ้าพอดี ทรงเตี้ยกว่าพระอนุชาทุก ๆ พระองค์ ดัชเชสส์ก็ขนาดเดียวกัน จะว่างามจริง ๆ ก็ว่าไม่ได้ แต่มีกิริยาท่าทางดีและเป็นคนที่รับแขกและคุยเก่ง องค์ดุ๊กนั้นทรงคุยกับข้าพเจ้าดีอย่างกันเอง แต่นาน ๆ ก็ทรงนิ่งไปเฉย ๆ ดูทรงทอดพระเนตรออกไปทางหน้าต่าง เหมือนกับความคิดอ่านย้ายหนีไปอยู่ไกลจากพระองค์ นาน ๆ ทีก็เป็นเช่นนั้นสักครู่ใหญ่ ๆ แล้วจึงจะกลับมาคุยกันต่อไปอีก.

ดุ๊กตรัสว่าบัดนี้เมื่อไม่มีอะไรจะทำ อยู่เฉย ๆ จึงอยากจะเสด็จไปท่องเที่ยว รับสั่งว่าเป็นของแปลกที่แม้ท่านจะเคยเสด็จไปเกือบทั่วโลก ในสมัยเป็นปรินซ์ ออฟเวลส์ก็จริง แต่เมืองไทยไม่เคยเสด็จไปเลย ใคร่จะ

เสด็จไป ข้าพเจ้าก็ทูลตอบว่าเวลาดีที่สุดก็คือระหว่างเดือนพฤศจิกายนและมกราคม ตรัสตอบว่าบางทีปีหน้าจะเสด็จไป ดัชเชสส์ก็ว่าอยากจะไป เพราะเคยทราบว่าสวยงามน่าดูมาก ข้าพเจ้าก็สนับสนุนอย่างเต็มที่และเทอดเกียรติประเทศไทย อย่างมากที่สุดที่จะทำได้ ตรัสถามว่ารัฐบาลไทยจะถวายความสะดวกหรือไม่ ข้าพเจ้าก็ทูลว่าตนเองไม่มีตำแหน่งราชการอย่างใด ฉะนั้นตอบอย่างยืนยันไม่ได้ แต่เชื่อว่ารัฐบาลคงจะถวายความสะดวกทุกอย่างที่จะทำได้ ข้าพเจ้าทูลถามว่าทรงกะว่าจะเสด็จโดยเรือหรือโดยเรือบิน ดัชเชสส์ริบตอบทันทีว่าจะไปกันโดยเรืออย่างแน่นอน เพราะดัชเชสส์เองไม่ชอบเรือบิน องค์ดุ๊กเองก็ทรงยืนยันว่าไม่โปรดการบิน ทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจ เพราะเมื่อทรงเป็นปรินซ์ ออฟ เวลส์ไม่ว่าจะเสด็จไปไหนก็มักจะไปโดยเรือบิน จึงทำให้ใคร ๆ คิดว่าโปรดการบินเป็นอันมาก ตรัสอธิบายว่าที่จริงไม่โปรดเลย บางเวลาก็ถึงกับทรงเมาเรือบินเสียด้วยซ้ำ แต่ทรงใช้การบินบ่อย ๆ เพราะว่าเร็วดี แล้วจึงตรัสเติมว่า “ฉันเคยมีเรือบินและคน

ขัดคิมากเมื่อฉันเคย.....” แล้วทรงนิ่งชะงักอยู่ครู่หนึ่งจึงต่อไปว่า “เมื่อฉันเคยอยู่ที่อังกฤษ” ทำให้เรานึกว่าในชั้นต้นน่าจะรับสั่งว่า “เมื่อฉันเคยเป็นพระเจ้าแผ่นดิน” แต่ทรงหยุดและแก้เสียได้ทัน เป็นที่น่าเสียดายที่มหายุทธสงครามได้บังเกิดขึ้นในปีต่อมา ดุ๊กและดัชเชสส์แห่งวินด์เซอร์จึงมิได้มีโอกาสเสด็จไปเมืองไทย.

ลิสยาและข้าพเจ้าออกจากกรุงปารีสโดยรถไฟนอนเมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม เดินทางไปยังเมืองฟลอเรนซ์ในอิตาลี ไปพักอยู่ที่นั่นสองสามวัน ลิสยาเขาชอบเมืองนั้นมาก ซึ่งเขาเคยไปอยู่หนึ่งปีเมื่อเป็นนักเรียน จากเมืองฟลอเรนซ์ก็เดินทางไปเมืองเวนิซ ไปถึงก็ได้รับโทรเลขจากเจ้าพ้าอุมแบร์โต ทรงอวยพรในการแต่งงานและส่ง ของขวัญ มาประทานด้วย ก่อนออกจากลอนดอน ข้าพเจ้า ก็ มิ จดหมาย กราบทูล สมเด็จ พระเจ้าแผ่นดินและสมเด็จพระพันปีแมรีในเรื่องแต่งงาน แต่มิได้มีโอกาสพาลิสยาไปเฝ้า เพราะเวลานั้นกำลังยุ่ง

หมกมุ่นกันในเรื่องยุทธภัย ครั้นเมื่อเขาขางลง เราก็ได้ออกไปเสียจากประเทศอังกฤษ.

พิระ ซิริล อาภัส และขานเย็นไปพบกับเราที่เมืองเวนิซ คราวนั้นเย็นครั้งแรกที่อาภัสจะกลับเมืองไทย นับตั้งแต่มาเย็นนักเรียนที่อังกฤษแต่แรก เราลงเรือกองเตแวร์เด (Conte Verde) ของ บริษัท อิตาเลียน ลอยด์ ทริสติโน (Lloyd Triestino) ออกจากเมืองเวนิซ เมื่อวันที่ ๓๐ ตุลาคม ซิริลไม่เคยเดินทางโดยเรือใหญ่ๆ เลย จึงสนุกสนานมาก ในหมู่พวกเรามีแต่ซิริลและข้าพเจ้าเท่านั้นที่เย็นคนเมาคลื่นจัด เคราะห์ดีที่ไปคราวนั้นทะเลรายเกือบตลอดเวลาจึงไม่เมา และได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลินในเรือได้อย่างเต็มที่ ลิสยานั้นเขาคุ้นกับการอยู่ในเรือใหญ่ เขาเคยไปอเมริกามาแล้วโดยเรือใหญ่ที่สุดในโลก เขาชอบชีวิตในเรือ ลิสยาเย็นคนชอบว่ายน้ำเย็นที่สุด เมื่อผ่านไปจากยุโรปและประสบอากาศอบอุ่น ในตอนเช้าเขาก็ขึ้นไปว่ายน้ำในอ่างที่อยู่บนดาดฟ้าชั้นบนเกือบทุกๆ วัน ตอนบ่ายก็เล่นกีฬาหรืออ่านหนังสือ กลางคืนเมื่อกินอาหารค่ำแล้วก็มีการลีลาศ

เพิ่งแต่งงานใหม่ ๆ เช่นนั้นลิสยาก็มีเสือราตรีสวย ๆ ไปด้วยหลายตัว มีคนแสดงความยินดีต่อข้าพเจ้าบ่อย ๆ ในการที่มีเมียสวยเช่นนั้น ซีริลเขาก็แต่งตัวสวยเหมือนกัน ผู้หญิงทั้งสองมีคนชมเชยมากตลอดทาง ในวันแต่งแฟนซี ซีริลได้รางวัลที่หนึ่ง.

ถึงแม้ลิสยาจะเคยเดินทางมามากแล้วก็ดี แต่ก็ไม่เคยไปทางตะวันออกมาก่อนเลย ฉะนั้นทั้งลิสยาและซีริลจึงตื่นเต้นสนุกสนานมาก เมื่อเรือหยุดตามเมืองท่าต่าง ๆ ในเรือมีคนโดยสารสำคัญ คือ *มหาราชาแห่ง คาปุร์ตาลา* (Maharaja of Kapurtbala) เย็นเข้าอินเดียองค์หนึ่งที่ข้าพเจ้ารู้จักคุ้นเคยกันดี ท่านมหาราชาเสด็จไปคราวนั้น มีโอรสไปด้วยสององค์ มีมหาดเล็กไปด้วยมากรวมทั้งคนทำครัวด้วย วันหนึ่งบังเอิญเย็นวันที่ร้อนจัดมาก ท่านมหาราชาเชิญพวกเราไปร่วมโต๊ะเสวย ทรงเลี้ยงอาหารอินเดียปรุงโดยคนครัวของพระองค์เอง แกงกาหรี่ที่มีเลี้ยงโอชารสแต่เผ็ดเสียนี่กระไร เมื่อวันนั้นอากาศร้อนจัด พวกเราก็เลยเหงื่อโซมไปตาม ๆ กัน การคุยกับเจ้าอินเดียนั้น

สังเกตดูมีความรู้สึกเหมือนกันทุก ๆ องค์ แม้ว่าจะได้ประโยชน์จากอังกฤษมาก คือเขาส่งคนไปทำงานปกครองรัฐของมหาราชา โดยที่มหาราชาเกือบไม่มีอะไรทำ เขาปกครองได้ดีจนมีรายได้อย่างสูง เขาก็ปล่อยให้มหาราชาเอารายได้นั้นไปใช้ทำประโยชน์ส่วนองค์เสียเป็นจำนวนมากมาย ชาวเมืองจะกบฏก็ไม่ได้ อังกฤษเขามีทหารคอยคุมเชิงอยู่ เสด็จมาเที่ยวอังกฤษเขาก็รับรองให้เกียรติยศอย่างดี สรุปความตามสังเกตได้ว่า ในสมัยที่อังกฤษยังคุมอินเดียอยู่นั้น ดูพวกมหาราชาได้ประโยชน์อย่างมาก แต่กลับไม่สู้จะชอบอังกฤษจริงอยู่ภายนอกแสดงความจงรักภักดี อังกฤษมีภัยสงครามก็ส่งเงินและกำลังทหารช่วยอย่างเต็มที่ แต่ในใจจริงดูไม่สู้จะชอบและมีความแค้นใจอยู่เสมอ ของที่แค้นใจมากที่สุดก็คือ อังกฤษไม่ยอมให้ใช้ยศ "ฮิส รอแยล ไฮเนสส์" ให้แต่เพียง "ฮิส ไฮเนสส์" แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าพวกมหาราชาแค้นใจผิด ทั้งนี้เพราะยศ "ฮิส รอแยล ไฮเนสส์" นั้น เป็นยศของเจ้านายประเทศอิสระ รัฐอินเดียทั้งหลายนั้น เมื่ออังกฤษไปได้อินเดีย

หาได้เคยเป็นอิสระมาก่อนไม่ เป็นแต่เพียงประเทศราชของมหาราชอาณาจักรโมกุล (Mogul Empire) มาแต่ก่อน แล้วย้ายมาสามิภักดิ์กับอังกฤษ ฉะนั้นข้าพเจ้าไม่เห็นว่ามีเหตุผลอะไรที่ท่านพวกมหาราชาจะแค้นอกแค้นใจดังนั้น แต่เราฟังดูเล่นก็สนุกดี.

เรือไปถึงสิงคโปร์เมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน มีหลวงประกอบฯ พิศดาร และกงสุลไทยมารับที่ท่าเรือ วันนั้นเป็นวันร้อนจัด ลิสยาจัดของอยู่ในห้องในเรือ แม้จะสวมเพียงเสื้อชั้นในก็เหงื่อโซม อาบน้ำลูบตัวหลายๆ ครั้งก็ไม่หายร้อน เลยตกใจนึกว่าจะทนความร้อนไม่ไหว แต่ที่จริงเป็นเพราะประสบความร้อนจัดเมื่อเรือไม่แล่นและไม่มีลม ในไม่ช้าก็เคย และตั้งแต่วันนั้นก็มิได้บ่นอีกเลย.

พวกเราพักอยู่ที่โรงแรมแรฟเพิ้ลส์ที่สิงคโปร์สามวัน ข้าพเจ้าพาลิสยาและซิริลไปดูสถานที่ต่างๆ สนุกเพลิดเพลินดี วันหนึ่งผู้สำเร็จราชการอังกฤษ คือ *เซอร์เชนตัน ทอมาส* (Sir Shenton Thomas) และภรรยาเชิญพวกเราไปกินอาหารกลางวันที่วน ผู้สำเร็จราชการและ

รับรองอย่างดี สังเกตได้ว่าทั้งสองเย็นคนใจดีมาก เราออกเดินทางโดยรถไฟจากเมืองสิงคโปร์เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน กรมรถไฟของมลายูได้กรุณาให้รถนอนแก่ข้าพเจ้าทั้งคัน ที่เราใช้อยู่ตลอดจนถึง กรุงเทพฯ ไม่ต้องไปเปลี่ยนที่เมืองไปรดังควรจะต้องทำ.

ข้าพเจ้ามิได้คิดเลยว่าเมื่อเดินทางขึ้นไปกรุงเทพฯ ภายหลังจากที่ได้ผ่านเขตแดนไทย จะมีผู้คนมารับรองอย่างหนาแน่นเช่นคราวก่อน ทั้งนี้เพราะพระและข้าพเจ้าเพิ่งกลับไปเมื่อปีก่อนนั้นเอง อีกประการหนึ่งการที่เราแต่งงานกับผู้หญิงอังกฤษ ก็ย่อมไม่เย็นที่พอใจแก่ท่านผู้ใหญ่ทางราชการ อีกประการหนึ่ง อันเย็นข้อสำคัญที่สุด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลก็เพิ่งจะเสด็จไปถึงพระนคร จึงมีการรับรองกันอย่างหรูหราที่สุด ฉะนั้นการที่จะมารับรองพวกเราอย่างเมื่อปีก่อนก็ย่อมไม่สมควรและไม่จำเย็นเลย ข้าพเจ้าจึงแปลกใจเมื่อถึงสถานีหาดใหญ่ มีข้าหลวงมารับพร้อมด้วยผู้คนเย็นอันมาก มีแตรวงและแถวลูกเสือ เข้าใจว่าชาวเมืองสงขลามีความประสงค์พิเศษที่จะมารับ แต่ต่อจาก

นั้นไปทุก ๆ สถานีก็ไม่มีผู้ใดมาอีก นอกจากที่เขามากันเป็นการส่วนตัวบางแห่ง และเราเดินทางต่อไปอย่างเงียบและสบาย.

ข้าพเจ้ามีความประสงค์อย่างแรงกล้ามานานแล้วที่จะอวดบ้านหัวหิน และทำเลถิ่นนั้นแก่ลิสบา จึงหยุดลงรถไฟที่หัวหินและพักอยู่ที่นั่นสองสามวัน ลิสบานั้นชอบหัวหินทันที ในระหว่างที่ข้าพเจ้ามาที่อังกฤษพิศดารได้จัดบ้านและจัดทำสวนไว้อย่างดี เย็นที่พอใจทั้งข้าพเจ้าและลิสบาเย็นอันมาก ของที่ลิสบาเห็นแปลกก็คือในสวนมีเสาโคมไฟฟ้าอยู่หลายแห่ง เขาเห็นว่าทำให้ดูเหมือนเย็นสวนสาธารณะมากเกินไป แต่ก็เห็นด้วยเมื่อข้าพเจ้าอธิบายว่าที่เมืองไทยเราต้องมีโคมไว้เพื่อกันงู เวลาที่อยู่ที่หัวหินลิสบาผู้ชอบอาบน้ำทะเลและชอบว่ายน้ำ ฉะนั้นจึงลงอาบน้ำทะเลวันละสองครั้ง คือตอนเช้าและตอนเย็น ได้ข่าวว่ามีผู้ถ่ายรูปของหนังสือพิมพ์มาแอบพยายามจะถ่ายรูปลิสบาเวลาใส่เสื้ออาบน้ำ แต่ก็ถ่ายไม่สำเร็จเลย ที่จริงถ้าเขามาขอกันตรง ๆ ก็จะยอมให้ถ่ายได้โดยดี เพราะข้าพเจ้าเองไม่เห็นเสีย

หายอย่างใด การจะว่ายน้ำทะเลแต่งกายอย่างใดใครๆ ก็ทราบดี แล้วผู้หญิงสาวๆ ที่มีรูปโฉมดีแต่งก็ย่อมไม่น่าเกลียด.

เมื่ออยู่ที่หัวหินมีของแปลกเกิดขึ้น คือในคืนแรกที่เรานอนอยู่นั้น ลิสยามีความรู้สึกเหมือนว่าตื่นขึ้นในตอนเช้าตรู่ แต่ยังไม่สว่างดี แลไปดูทางปลายเตียงเห็นมีหน้าสตรีไทยคนหนึ่งลอยอยู่ คือมีแต่ศีรษะไม่มีตัว ผมดำยาวเพียงคอประบ่า นัยน์ตาโต และเมื่อดูลิสยาแล้วก็ยิ้ม แสดงให้เห็นว่ามีฟันขาวสะอาดและเรียบดี ทั้งฟันทุกๆ ซี่ค่อนข้างจะโต ลิสยาเห็นเช่นนั้นก็ตกใจ หลับตาเอาผ้าห่มคลุมหน้าของตนเองเพื่อจะได้ไม่เห็นหน้าซึ่งลอยอยู่และยิ้มอยู่เช่นนั้น ภายหลังก็เลยหลับไปอีก ต่อเมื่อตื่นขึ้นแล้วจึงเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง ตามคำอธิบายของลิสยา ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหน้านั้นอาจจะเป็นของคนหนึ่งที่ข้าพเจ้าเคยรู้จัก แต่ตายไปแล้ว ลิสยาเองนั้นเขาไม่ยอมนึกว่าเขาอาจจะได้เห็นผีจริงๆ เขาแน่ใจเอาว่าเขาฝันไปเท่านั้น นับตั้งแต่วันนั้นและตลอดเวลาที่อยู่เมืองไทยลิสยามิได้เห็นอะไรแปลกอีกเลย.

เมื่ออยู่ที่หัวหิน มีเพื่อนฝูงมาเยี่ยมจากกรุงเทพฯ บ้าง ก็ได้ฟังข่าวคราวต่างๆ ข้าพเจ้ามีความยินดีมากที่ได้ฟังข่าวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระราชชนนี สมเด็จพระพี่นางและสมเด็จพระอนุชา เสด็จถึงพระนครโดยเรียบร้อยและประชาชนพากันไปเฝ้ารับเสด็จมากมาย และแสดงความจงรักภักดีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ข่าวที่กำลังอื้อฉาวอยู่มากก็คือเรื่องหลวงพิบูลฯ ถูกคนร้ายลอบยิงในบ้านที่พัก แต่ยิงผิด ข้าพเจ้าได้รับความอบรมในอังกฤษมานาน จึงมีนิสัยอังกฤษที่ไม่ชอบการทำร้ายกันในระหว่างนักการเมือง ฉะนั้นเมื่อได้ฟังข่าวรัฐมนตรีว่าการกลาโหมถูกคนร้ายจะลอบยิงเช่นนั้น ก็ย่อมรู้สึกหวาดเสียวเป็นอันมาก.

เราออกจากหัวหินเมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พอถึงนครปฐม ก็มีเพื่อนฝูงมารับอย่างมากมาย เช่นเมื่อขาไปก่อน คุยกันไปตลอดทางจนถึงกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าจำได้ดีว่าผู้ที่มีเรื่องมากที่สุดและคุยสนุกยิ่งวันนั้นก็คือ ครูนวล เมื่อรถจะถึงสถานีหัวลำโพง กระบวนรถจอดอยู่

นอกสถานีเย็นเวลานาน อันเย็นที่รำคาญแก่ลิสยามาก เพราะเขาประหม่าอย่างยิ่งในการที่จะต้องลงจากรถไฟที่กรุงเทพฯ เย็นครั้งแรก เย็นครั้งเดียวตั้งแต่ข้าพเจ้ารู้จักกับลิสยามา ที่ได้เห็นเขาประหม่าเช่นนั้น ตั้งแต่นั้นมาก็ไม่เห็นประหม่าเช่นนั้นอีก ครั้นรถเคลื่อนเข้าชานสถานีก็เห็นได้ว่ามีคนมารับพวกเราเย็นทางส่วนตัวมากมาย คนแรกที่มาจับมือกับพวกเราก็คือท่านไวฯ พระองค์อาทิตย์ฯ ส่งโทรเลขมายังหัวหินว่าจะเสด็จมารับในพระบรมนามาภิไธยในฐานเย็นผู้สำเร็จราชการฯ แต่ถึงวันจริงประชวรจึงมิได้เสด็จ เจ้าคุณพิชเยนทร์ฯ มาแทนในหน้าที่ราชการ และกอยแก้วมาแทนพระองค์ในทางญาติ เจ้าคุณพหลฯ ผู้เย็นนายกรัฐมนตรีก็ส่งนายทหารคนสนิทมาแทน เมื่อได้คุยกับผู้มารับพอสมควรแล้ว พวกเราก็ขึ้นรถยนต์ไปยังบ้านที่ท่าเตียนอันเย็นที่อยู่ของพวกเรา ซึ่งพิศดารได้จัดตกแต่งไว้อย่างดีพออยู่ได้ เนื่องจากท่าเตียนนั้นเย็นนามทำเลท้องถิ่น ข้าพเจ้าจึงไม่อยากจะให้คงใช้เรียกกันว่าวังท่าเตียน ดังเคยใช้กันอยู่แต่ก่อน อนึ่งการเรียกที่อยู่ของเจ้าไม่ว่าที่ไหนว่า 'วัง'

ข้าพเจ้าก็ไม่ชอบ ยิ่งบ้านที่ท่าเตียนเป็นบ้านขนาดย่อมธรรมดา จะเรียกว่าวังข้าพเจ้าเห็นไม่เข้ารูปเลย จึงขนานนามบ้านนั้นว่า *"บ้านจักรพงษ์"* ตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นไป คือจักรพงษ์นั้นเป็นนามสกุลของข้าพเจ้าและลิสยา เขาก็เป็น*หม่อมเอลิสะเบธ จักรพงษ์* นับแต่วันที่เราแต่งงานกันมา ในการอยู่กรุงเทพฯ คราวนั้นข้าพเจ้าเชิญพิระ ซิริล และอาภัสฯ ไปอยู่ด้วยที่ท่าเตียน.

การอยู่ที่ท่าเตียนข้าพเจ้าชอบมาก เพราะข้าพเจ้ารักแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่สุด อีกประการหนึ่งจากหอคอยบนยอดบ้านเราเห็นวิวกรุงเทพฯ ได้อย่างน่าดู เห็นหลังคาของ ติกราม อันงดงาม ในพระบรม มหาราชวัง และวัดโพธิ์ ทางตรงกันข้ามแม่น้ำก็เห็นได้ทั้งวัดอรุณฯและวัดกัลยาฯ เป็นที่ชื่นตาชื่นใจแก่ข้าพเจ้ามาก ลิสยาผู้มีความรู้มากในติกรามของเก่าต่าง ๆ เขาแลเห็นของไทยเราเขาก็เข้าใจได้ทันทีว่าของเราสวยงามมาก คือสัดส่วนของเราดีไม่สั้นม่อต้ออย่างของพม่า ดังนี้เป็นต้น ไม่ว่าจะพาไปดูวัดวาอารามเท่าใดเป็นไม่เบื่อ ยิ่งดูยิ่งชอบ เขามีความเสียใจแต่ในข้อที่อยู่เมืองไทยน้อยเกิน

ที่หัวหิน ลิสบาชอบอาบน้ำทะเลมาก

ไปและไม่ได้เห็นมากพอให้เต็มใจ ข้าพเจ้าก็พาซิริลไปดูสถานที่ต่าง ๆ ด้วยและเขาก็ชอบ แต่ไม่ตื่นเต้นเท่าถึงลิสบา ทั้งนี้เพราะซิริลเขาชอบไปทางของอันเย็นของผู้หญิงมากกว่า เช่นการไปซื้อเข้าของต่าง ๆ เป็นต้น แต่ลิสบานั้นไม่ชอบ เขาเห็นการซื้อของเย็นของจำเป็นเท่านั้น.

ตลอดเวลาที่อยู่ที่ท่าเตียน ลิสบาและข้าพเจ้าเอาใจใส่กันมากในการตกแต่งบ้านให้ดียิ่งขึ้น เย็นที่น่าเสียดายที่มีเครื่องเรือนที่ดีจริง ๆ เหลืออยู่น้อย แต่เดิมพ่อเคยมีของท่านอย่างมากมาย มีมากพอถึงกับจะตกแต่งได้ถึงสามตำหนัก คือตำหนักปารุสก์และตำหนักจิตรลดาที่วังปารุสก์ และตัวบ้านที่ท่าเตียนนั้นเองก็เคยมีเครื่องเรือนอยู่พร้อม แต่บัดนี้สูญหายไปเกือบหมด ของที่เราเคราะห์ดียังมีเหลืออยู่มากก็คือเครื่องจานชามและเครื่องแก้วอย่างสวยงาม ข้าพเจ้าให้ลิสบาเขาเย็นผู้ดูแลการเรือนดังสมเย็นหน้าที่ของเมีย ซึ่งเขาก็ทำได้ดี เมื่อภาษาไทยซึ่งทั้งเขาและซิริลพยายามเรียน

อยู่อย่างเข้มงวด ยังไม่คลอง ก็มี พิงพิศ ภรรยาของพิศดารเย็นล่าม ต่อจากนั้นของที่ลิสยาชอบมากก็คือการวาดรูป เขามักจะไปนั่งอยู่บนหอคอยและเขียนรูปหลังคาและเจดีย์ต่าง ๆ ที่เห็นได้จากหอคอยนั้น ตอนเช้าเขามักจะไปว่ายน้ำที่ราชกริฑาสโมสร ได้ข่าวว่าตอนนั้นเงียบดีเกือบจะไม่มีใครอื่น ๆ เลย.

ในคืนวันที่เราไปถึงนั้นเอง นักเรียนเก่าของราชวิทยาลัยเขามีงานรื่นเริงและแสดงละครที่โรงโขนหลวงสวนมิสกวัน หลวงประกอบฯ ผู้เป็นนักเรียนเก่าคนหนึ่งเชิญพวกเราไปด้วย คืนวันนั้นเป็นครั้งแรกที่สังคมของกรุงเทพฯ ได้เห็นลิสยาและซิริล วันรุ่งขึ้นก็ได้ไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวที่พระตำหนักสวนจิตรลดา คือ ลิสยา ข้าพเจ้า พิระและ ซิริลได้รับเชิญไป ร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารกลางวัน พระเจ้าอยู่หัวนั้นได้ทรงรู้จักกับพิระและข้าพเจ้าแล้ว คือไปเฝ้าหลายครั้งที่เมืองโลซานน์ ในสมัยนั้นทั้งสองพระองค์เคยโปรดการแข่งรถมาก ทรงมีสมุดอาลบั้มที่ทรงตัดรูปเกี่ยวกับการแข่งรถออกยึดไว้ หนังสือที่ข้าพเจ้าแต่งในภาษาอังกฤษเกี่ยวกับการแข่งรถก็

โปรด ฉะนั้นจึงพอมีเรื่องคุยกันได้มาก วันที่ไปเฝ้านั้น เองคณะผู้สำเร็จราชการก็จัดให้มีการพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้น ๑ แก่ข้าพเจ้า และพระได้รับชั้น ๒ สมเด็จพระราชชนนีนั้นข้าพเจ้าเคยคุ้นเคยด้วย กับท่านดีตั้งแต่ข้าพเจ้ายังเด็ก ๆ อยู่ ดังผู้ที่ได้อ่านภาคหนึ่งควรจะทราบดีอยู่แล้ว.

เรื่องเหรียญรัตนาภรณ์นี้ ข้าพเจ้ามีความรู้สึกอยู่อย่างหนึ่ง ที่อดจะนำออกมาแถลงไม่ได้ เพราะเป็นความเห็นที่ข้าพเจ้ามีอยู่โดยใจบริสุทธิ์ที่สุด คือในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั่วไปนอกจากตราจักรี พระราชทานสำหรับความชอบทางราชการ ใครจะได้ชั้นเชิงอย่างใดก็ย่อมโดยมีกำหนดตามตำแหน่งและยศศักดิ์ ข้าราชการชั้นผู้น้อยแม้จะเป็นเจ้านายก็ไม่สามารถจะได้ช้างเผือกหรือมงกุฎชั้น ๑ ดังนี้เป็นต้น แต่รัตนาภรณ์นั้นเป็นของส่วนพระองค์แท้ ๆ จะพระราชทานผู้ใดชั้นใดก็ได้ ไม่ต้องทรงคิดเกี่ยวพันไปในทางราชการเลย เช่นพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ พระราชทานชั้น ๑ แก่ข้าพเจ้า เพราะเป็นหลานอันสนิท

เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าถ้าเผื่อจะมีความเห็นในสมัยประชาธิปไตย ว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่ควรจะพระราชทานเหรียญตราอะไรโดยไม่มีรัฐมนตรีรับสนองพระบรมราชโองการ เพื่อป้องกันมิให้มีการตำหนิติเตียนพระเจ้าแผ่นดินได้ ถ้าเช่นนั้นก็ควรจะยกเลิกรัตนาภรณ์เสียเลยทีเดียว แต่ถ้าจะคงมีอยู่แล้ว ก็ควรจะถวายให้ท่านพระราชทานใครก็ได้ตามพระราชหฤทัย ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงมีความเห็นว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว การพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ควรจะยังยับยั้งไว้ก่อน แต่นี่ก็เป็นเพียงความเห็นโดยใจบริสุทธิ์ของเอกชนผู้หนึ่งเท่านั้น.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มิได้เคยทรงมีโอกาสได้เห็นงานพระราชพิธีต่าง ๆ เมื่อทรงพระเยาว์ยิ่งกว่านั้น ดังข้าพเจ้าเคยได้ประสบเมื่อเป็นเด็ก ๆ ท่านมิได้เคยประทับอยู่ที่ใกล้พระบาทพูลหม่อมลุงอย่างที่ข้าพเจ้าเคยนั่งและเคยเห็นงานพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นอันมากจนจำได้อย่างขึ้นใจ แม้กระนั้นก็ทรงประกอบงานพระราชพิธีต่าง ๆ ในฐานะทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้

อย่างดียิ่ง อันควรจะทรงได้รับสรรเสริญอย่างเต็มที่ ทั้งนี้เพราะหน้าที่ของประมุขในงานพิธีของเราต่าง ๆ นั้นมีมากอยู่ เช่นในงานทำบุญพระบรมอัฐิดังนี้เป็นต้น เมื่อถึงเวลาจะจุดเทียนบูชาพระพุทธรูป พระเจ้าแผ่นดินก็จะต้องทรงรับเทียนจากกรมวัง และจุดแนวเทียนและธูปธรรมดา แต่เมื่อจะจุดเทียนบูชาพระบรมอัฐิ ก็จะต้องทรงรับเทียนจากมหาดเล็ก และทรงจุดแนวเทียนทองธูปเงินดังนี้เป็นต้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ ทรงพลาดเลยในข้อนี้.

วันหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชชนนี สมเด็จพระอนุชา และสมเด็จพระพี่นาง เสด็จมาเสวยน้ำชาที่บ้านจักรพงษ์ ข้าพเจ้ามีรถไฟฟ้าที่ทูลหม่อมลุงพระราชทานแก่ข้าพเจ้าเมื่อข้าพเจ้าอายุ ๘ ขวบ ซึ่งก็ยังใช้ได้ดีอยู่ จึงนำรถไฟฟ้าออกถวายให้ทรงขับเล่นทั้งสองพระองค์ ดูเป็นที่พอพระทัยอยู่มาก อนึ่งเรือเร็วรอยิวลานั้นเราก็เอาไปเมืองไทยด้วย พระได้เชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านายอีกทั้งสองพระองค์เสด็จไปเที่ยว

โดยเรือรอมิวลา ซึ่งดูโปรดกันเย็นอันมากทั้งสามพระองค์.

การไปอยู่กรุงเทพฯ คราวนั้น ข้าพเจ้าอยู่ในฐานะอันลำบาก อันตามใจจริงของข้าพเจ้า อยากจะอยู่อย่างเงียบที่สุด เย็นคนธรรมดาสามัญอย่างยิ่ง ไม่มีอะไรหรูหราเลย แต่เมื่อพี่ระและข้าพเจ้ากลับไปยี่ก่อน เราได้ประสบการรับรองอย่างดียิ่งทุกๆ ทาง จะเย็นคณะผู้สำเร็จราชการฯ คณะรัฐบาล คณะทูต หน่วยราชการ สโมสรสมาคมทั้งหลายก็ดี ข้าพเจ้าจึงรู้สึกว่าถ้ากลับไปคราวนี้ แล้วจะปลีกตัวออกแอบเงียบไม่พบใคร คนโดยมากก็คงจะอดสงสัยไม่ได้ว่าข้าพเจ้าอับอายอดสูเพราะมีเมียฝรั่ง ถ้าเย็นเช่นนั้นจริงก็ไม่เย็นไร แต่ไม่เย็นเช่นนั้น ตรงกันข้าม ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่ง ที่มีโชคลาภดีที่ได้ผู้หญิงที่สะสวยอย่างยิ่งและซึ่งมีความรักในตัวข้าพเจ้าเย็นอย่างมากเย็นเมีย การที่เขายังเอิญเย็นฝรั่งนั้นก็เย็นของที่ข้าพเจ้าแก้ไขไม่ได้ แต่เพื่อจะแสดงว่าไม่มีการอับอายหรือรู้สึกอดสูอย่างใดเลยเช่นนั้น ก็ต้องปฏิบัติให้คล้ายเมื่อไปเมืองไทยคราวก่อน เมื่อคณะ

ผู้สำเร็จราชการฯได้เชิญให้ไปอยู่ณพระที่นั่งอุดรฯ ข้าพเจ้าจึงต้องผันใจมิสมุดให้คนลงนามเมื่อเขามาเฝ้าเยี่ยม ก็มีมามากมายมิใช่น้อย รวมทั้งท่านเจ้าพระยายมราช ผู้สำเร็จราชการฯ รัฐมนตรีหลายท่าน คณะทูตฝรั่งเฉพาะอย่างยิ่ง เซอร์ จอไซ ครอสบี้ อัครราชทูตอังกฤษ ตามธรรมเนียมของคณะราษฎร์ หัวหน้าสำคัญคนหนึ่งจะต้องเป็นนายกงานฉลองรัฐธรรมนูญ ปีนั้นผู้เป็นนายกก็คือ *หลวงโกวิทอภัยวงศ์ (นายควง อภัยวงศ์)* และท่านผู้นั้นก็ได้มาเยี่ยมข้าพเจ้าที่บ้าน และนำเครื่องหมายติดอกเกี่ยวกับงานนั้นมาให้ข้าพเจ้า ลิสบา พิระและซิริล นอกจากไปเฝ้าเจ้านายใหญ่โตเช่น เสด็จปู่นริศฯ และเสด็จอารังสิต ข้าพเจ้ายังได้ไปเยี่ยมคำนับผู้สำเร็จราชการทุกๆท่าน และรัฐมนตรี ผู้สำคัญ และในขณะนั้นก็มีข่าวออกมาถึงหลวงพิบูลฯอีก คือ ภายหลังจากที่ถูกระลอบยิงมาไม่นานนัก ก็มีข่าวว่าถูกวางยาพิษ เมื่อข้าพเจ้าไปเยี่ยมที่บ้านพักในกรมทหารบกใหญ่ที่บางซื่อ และคนใช้นำน้ำมาจะให้ข้าพเจ้าดื่ม คุณหลวงห้าม

มิให้ดื่ม เพราะอาจจะมีผู้ใดใส่ยาพิษในน้ำในบ้านของท่านอีกได้.

พระองค์อาทิตย์ฯ นั้น ข้าพเจ้าริบไปเผ้าที่วังสวนกุหลาบในวันรุ่งขึ้น เมื่อท่านยังประชวรอยู่และบรรทมอยู่บนเตียง เราคุยกันอย่างสนิทสนมเช่นเคย พอท่านหายประชวรแล้วก็เสด็จมาเยี่ยมที่บ้าน วันเดียวกันนั้นเองเจ้าน้องภาณุฯ ก็มาหา ข้าพเจ้ายินดีมากที่ได้พบเธออีกในโอกาสที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัตน์พระนครคราวนั้น พระองค์อาทิตย์ฯ ได้เลื่อนจากพระวรวงศ์เธอเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ ซึ่งข้าพเจ้าอดเห็นแปลกไม่ได้ เพราะตามที่ได้รับการสั่งสอนมาแต่เด็กๆ พระวรวงศ์เธอถ้าทำราชการมีความชอบ หาได้ทรงเลื่อนเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอไม่ ทรงใช้วิธีตั้งเป็นกรมหมื่นแทน แต่นั่นแหละในเรื่องการเกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์ ข้าพเจ้าหัวเก่าฉะนั้นตามของใหม่ๆ ไม่สู้จะทัน แต่ข้อสำคัญที่สุดก็คือพระองค์อาทิตย์ฯ เองท่านพอพระทัยเป็นอย่างยิ่ง.

ในระหว่างอยู่กรุงเทพฯ คราวนั้นมีการรื่นเริงต่างๆ มากมายเกี่ยวกับการที่พระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่กรุงเทพฯ

และข้าพเจ้ากับพวกก็ได้ รับเชิญไปร่วมงานอยู่ด้วย เกือบเสมอ เมียฝรั่งของเราทั้งสองก็ได้รับเกียรติในเรื่องที่นั่งอย่างเรียบร้อย ในวันที่ทรงเลี้ยงน้ำชาในสวน ข้างพระที่นั่งบรมพิมาน ลิสยาได้นั่งร่วมโต๊ะเสวยน้ำชาบนปะรำ เรื่องนั่งบนปะรำในวันอุทยานสโมสรนี้ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ เคยมีเรื่องยุ่งอยู่คือทูลหม่อมอาไม่โปรดให้พันทิพย์ชินนั่งบนปะรำ เจ้าพิจุมภฏฯ ก็ไม่ทรงยอมขึ้นปะรำ ในข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นว่า เจ้าพิจุมภฏฯ ท่านทำถูก เพราะงานอุทยานสโมสรเขาเป็นงานแบบฝรั่ง เราเอาอย่างฝรั่งเขามา ฉะนั้น สามีภรรยาจะต้องได้เกียรติเท่ากัน ข้าพเจ้าเองก็ได้ตกลงใจไว้ว่าจะดำเนินตามแบบนั้น ถ้าเป็นงาน แบบฝรั่ง และเมีย ข้าพเจ้าจะไม่ได้เกียรติ เท่ากับข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าก็จะไม่ไป แต่ถ้าเป็นงานแบบไทยนั่นคนละอย่าง ตลอดเวลาที่เราอยู่เมืองไทยคราวนั้น ไม่มีการ รับรองลิสยา และซิริลอย่างใด ที่ ข้าพเจ้า จะไม่พอใจได้เลย เขาทั้งสองได้ประสบแต่การรับรองอย่างให้เกียรติดียิ่ง และข้าพเจ้าซาบซึ้งอยู่เสมอด้วยความขอบใจท่านทั้งหลายอย่างมากที่สุด.

อีกเรื่องหนึ่งที่ข้าพเจ้าหัวเก่าก็คือเรื่องการไปงานในวังตามหมายกรมวัง ถ้ามีหมายมาเย็นไปทุกที และคอยตักเตือนพระให้ไปด้วย แต่ลิสยากับซีริลข้าพเจ้าบอกว่าไม่ต้องไป ทั้งนี้เพราะตามแบบเดิมนั้น หม่อมของเจ้านายที่ตนเองไม่เคยได้ตรา ไม่ต้องไปงานในวัง เรื่องตรานี้มีเหตุเกิดขึ้นอันเย็นที่น่าเสียดาย คือพระองค์อาทิตย์ฯ กับข้าพเจ้านั้นพบกันคุยกันบ่อย ๆ วันหนึ่งท่านรับสั่งกับข้าพเจ้าว่าลิสยากับซีลินั้นควรจะได้ตรา ท่านจะทรงจัดการให้ ข้าพเจ้าก็ทูลตอบว่าก็ไม่เห็นจะควรขัดข้องอะไร เพราะการแต่งงานของเราทั้งสองคู่ก็ทำไปโดยได้รับพระบรมราชานุญาต นอกจากนั้นแล้วก็มิได้พูดอะไรเพิ่มเติมอีกเลย แต่พระองค์อาทิตย์ฯ คงจะทรงเล่าให้คนอื่นฟัง แล้วบางคนก็จะไปต่อเติมเรื่องขึ้น จนมีข่าวลือออกุศลว่าข้าพเจ้าขอตราให้แก่ผู้หญิงสองคนนั้น ซึ่งไม่เย็นความจริงเลย พูดกันจริง ๆ แล้วผู้หญิงติดตราข้าพเจ้าไม่ชอบ ยิ่งสาว ๆ สวย ๆ แล้วยิ่งไม่ชอบ เห็นว่าไปรุงรังเกะกะทำให้เสียรูปโฉมของเครื่องแต่งตัวราตรีเสียด้วยซ้ำ สายสะพายเย็นพอ

ไปได้ ถ้าสิไม่กินกันกับสิเสีย เช่นตราการ์เตอร์ของพระราชินีอังกฤษเวลาทรงฉลองพระองค์สีน้ำเงินดังนี้เป็นต้น แต่กระนั้นก็ยังจะต้องมีตราไปติดอยู่ใกล้ๆกับถันข้าพเจ้าเห็นว่าน่าเกลียด ถ้าข้าพเจ้ายังเอิญเป็นผู้เผด็จการโลกแล้ว คงจะต้องเลิกตราผู้หญิงทั้งหมด พูดถึงการให้เกียรติอย่างดีแก่ลิสยาและซิริล ก็ต้องขอนำมาเล่าว่าเมื่อวันมีการลิลาศใหญ่ที่กระทรวงการต่างประเทศหลวงประดิษฐฯ ผู้เป็นรัฐมนตรีในขัดนั้นก็ได้ให้เกียรติแก่ข้าพเจ้าและลิสยา โดยเป็นผู้จูงลิสยาเข้าไปในห้องเมื่อถึงเวลากินสัปเปอร์.

ภายในไม่กี่วันที่เราไปถึงกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าก็ได้รับเกียรติอย่างใหญ่หลวงที่จะได้พาลิสยาเข้าเฝ้าสมเด็จย่าใหญ่ ท่านทรงรับรองอย่างดี และเพราะข้าพเจ้าได้ทูลขอไว้ก่อนแล้วโดยจดหมาย ก็ทรงหลั่งน้ำสังข์รดน้ำเราด้วยกันในฐานเป็นผัวเมีย อันเป็นที่ยินดีแก่ข้าพเจ้าและลิสยามาก พี่ระกับซิริลก็ไปเฝ้าในไม่กี่วันภายหลัง เป็นที่น่าเสียใจอย่างยิ่งที่เรามิได้ไปเฝ้าทูลหม่อมอาหญิง ทั้งนี้เพราะเมื่อท่านเสด็จมาเที่ยวอังกฤษ

เมื่อก่อนนั้นหน่อย เพราะข้าพเจ้าห่างเหินกับทูลหม่อมอาเอียดน้อย ทูลหม่อมอาหญิงท่านจึงออกจะกริ้ว ซึ่งก็ถูกของท่านแล้ว ข้าพเจ้าไม่ควรจะห่างเหินกับทูลหม่อมอาเอียดน้อย เย็นความผิดของข้าพเจ้า แต่มันมีเรื่องยุ่งยากซับซ้อนกันมากมายที่ไม่รู้ว่าจะแก้ไขในทางใดได้ ข้าพเจ้ารักท่านไม่อยากจะไปทะเลาะกับท่าน และทราบว่าท่านมีเรื่องกวนพระทัยอยู่มากแล้ว ก็เลยเลี่ยงท่านเสีย เมื่อไปถึงเมืองไทยได้ทราบว่าทูลหม่อมอาหญิงไม่ทรงสบาย และทรงหงุดหงิดอยู่มาก ท่านจะทรงรู้สึกอย่างใดในเรื่องการแต่งงานก็เดาไม่ได้ เลยเลี่ยงท่านเสียด้วย ได้ไปเฝ้าก็แต่พระศพเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว และเพราะเย็นพระญาติอันสนิทที่สุดที่มีอยู่ในเมืองไทยในเวลานั้น จึงได้รับเกียรติหิ้วพระเกศาก่อนที่ภูษามาลาจะได้เชิญพระศพเข้าสู่พระโกศ ทั้งนี้เพราะเมื่อทูลหม่อมอาหญิงสิ้นพระชนม์ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับไปอังกฤษแล้ว.

เมื่ออยู่กรุงเทพฯ ในปลายเดือนธันวาคม พระยาพหลฯ ลาออกจากเย็นนายกรัฐมนตรี และหลวงพิบูลฯ

ได้รับตำแหน่งถือยังเหียนรัฐบาลนั้นแทน ภายในคณะผู้สำเร็จราชการฯ ก็มีเหตุสำคัญคือ ท่านเจ้าพระยายมราชถึงแก่อสัญกรรม แปลว่าเมืองไทยเราขาดคนเก่าแก่อย่างยิ่งในราชการไปคนหนึ่ง ข้าพเจ้าจำได้ว่ามีโอกาสได้คุยกับคุณหลวงพิบูลฯ และถามดูเล่นๆ ว่าใครจะเป็นแทน ท่านยิ้มและตอบอย่างเยาๆ ว่า "ไม่เห็นจำเป็นจะต้องตั้งใคร."

ข้าพเจ้าพาครอบครัวและพวกพ้องไปอยู่ที่หัวหินในสมัยตรุษคริสตมาสและปีใหม่ฝรั่ง (ดังเคยเป็นอยู่ในสมัยนั้น) สนุกสนานรื่นเริงกันมาก ลิสยาชอบหัวหินมาก อาบน้ำทะเลและว่ายน้ำทุกๆ วัน จะไปจากหัวหินที่ใดลิสยาเสียใจจนน้ำตาไหล แต่เรามิได้อยู่นานพอที่จะสมใจ ต้องกลับกรุงเทพฯ เพราะคุณหลวงพิบูลฯ เชิญไปดูการเปิดค่ายพระนารายณ์ที่ลพบุรีโดยพระเจ้าอยู่หัว และดูมีความประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะให้พี่ระและข้าพเจ้าไป รวมทั้งภรรยาด้วย เมื่อทางรัฐบาลดูแสดงใจดีและช่วยเหลือข้าพเจ้าและพวกทุกประการ ข้าพเจ้าก็ยินดีไป ขากลับรถไฟพระที่นั่งออกก่อน

หลวงพิบูลฯ เชิญพวกเราไปที่บ้าน ได้พักผ่อนอยู่ที่นั้น จนถึงเวลารถไฟจะออก จึงได้มีโอกาสคุยกับท่านนายกรัฐมนตรีอย่างสนิทสนม.

พระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม การส่งเสด็จลงเรือรบหลวงแม่กลองที่ท่าราชวรดิษฐ์เย็นพิธีแต่งเต็มยศ เมื่อข้าพเจ้าไปถึงเจ้านายและข้าราชการมีคอยอยู่แล้ว พอข้าพเจ้าไปไปในพระที่นั่งที่เราเรียกกันว่า *ตำหนักแพ* (แต่ไม่ใช่แพ) เจ้าคุณพหลฯ และ เซอร์ โจไซ ครอสบี้ ทูตอังกฤษก็ยืนขึ้น คนอื่นๆก็เลยพลอยต้องยืนกันด้วย ทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจมาก เพราะที่จริงยศของข้าพเจ้าไม่สูงพอที่ควรจะยืนต้อนรับเช่นนั้น เมื่อเสด็จลงเรือแล้ว พระกับข้าพเจ้าก็รีบกลับท่าเตียนเพื่อลงเรือยนตร์ตามไปส่งเสด็จจนถึงปากน้ำ.

เสด็จปีนริศฯ ทรงพระกรุณาแก่ข้าพเจ้าและลิสยาเย็นอย่างมาก เสด็จมาเยี่ยมที่บ้านหลายครั้ง ทั้งโปรดให้เราไปเฝ้า ลิสยาบอกว่าท่านรับสั่งภาษาไทยอย่างช้าๆ และชัดเจน เย็นอันว่าเขาเข้าใจได้ง่ายกว่าผู้ใดอื่นๆ

ทั้งหมด เสด็จปู่ดำรง ฯ เวลานั้นประทับอยู่ที่ปีนัง เรา ได้เฝ้าก็แต่เมื่อผ่านปีนังเดินทางกลับยุโรป ท่านก็ทรง พระกรุณาต่อลิสยาอย่างดียิ่งเหมือนกัน เสด็จอารังสิต ก็ทรงเชิญ พวกเราไปร่วมโต๊ะเสวย ที่วัง ของ ท่านหลาย ครั้ง ตลอดเวลาที่ลิสยามาอยู่เมืองไทย คนไทยทุก ๆ คนที่เขาพบปะด้วย ได้มีจิตใจไมตรีพูดจากับเขาอย่าง ดียิ่ง เย็นที่ชื่นชมยินดีแก่ข้าพเจ้าที่จะไม่มีวันลืมเสีย ได้เลย.

ตลอดเวลาที่มีอยู่ ข้าพเจ้าก็พยายามติดต่อกับพระ สงฆ์ให้มากที่สุด ได้เคยอธิบายหลายครั้งแล้วว่าสิ่งที่ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าขาดไปอย่างยิ่งในเวลา อยู่เมืองนอกก็คือ การติดต่อกับพระสงฆ์ เรามีงานทำบุญต่าง ๆ ที่บ้าน ได้ นิมนต์หลวงพี่ (เวลานั้นยังเป็น*สมเด็จพระวชิรญาณ-วงศ์*) เมื่อท่านจะกลับ เห็นลิสยาไหว้ท่าน ๆ ก็ว่า "เออ หม่อมไหว้พระก็เป็นแล้ว" ข้าพเจ้ามีเพื่อนอังกฤษผู้ซึ่ง แม้แก่กว่าข้าพเจ้าเพียง ๕ ปี ก็เคยเป็นครูของข้าพเจ้า ที่เคมบริดจ์ คือ สตีเวน รันซิแมน บุตรของ ลอร์ด รันซิแมน ผู้ขัดนั้นเป็นรัฐมนตรีอังกฤษ สตีเวนเขาเป็น

นักประวัติศาสตร์ เป็นผู้มีความรู้ชำนาญยิ่งในศาสนาคริสตังและอิสลาม แต่ไม่ชำนาญในพระพุทธศาสนา แต่อยากจะทราบข้อสำคัญต่าง ๆ หลายอย่าง ข้าพเจ้าจึงได้พาเข้าไปหาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ข้าพเจ้าเป็นล่ามให้ เขาได้ถามท่านในเรื่องราวต่าง ๆ และปัญหาอย่างยุ่งยากในพระพุทธศาสนามากมาย ท่านก็ตอบได้โดยเร็วอย่างปราดเปรื่องยิ่ง ข้าพเจ้าเองได้รับความรู้เพิ่มเติมมาก แต่ต้องยอมรับว่าเมื่อเสร็จจากเป็นล่ามรู้สึกเหน็ดเหนื่อยมันสมองเป็นอันมาก.

เคราะห์ดีอย่างยิ่งที่เมื่อไปเมืองไทยคราวนั้น แม่ยิ้มยังมีชีวิตอยู่ ข้าพเจ้าพาลิสยาไปหาและแม่ยิ้มก็ชอบลิสยาทันที เอาของว่างและผลไม้อย่างโอชารสพิเศษออกเลี้ยง ที่บ้านท่าเตียนก็ส่งอาหารแปลก ๆ และเข้าของอะไรต่าง ๆ มาให้ตลอดเวลา พิระและซิริล แม่ยิ้มก็เอ็นดูและกรุณามาก เป็นที่เศร้าโศกเสียใจแก่ข้าพเจ้าอย่างที่สุดเมื่อแม่ยิ้มสิ้นชีพเสียในเดือนกุมภาพันธ์ แม่ยิ้มนับว่าเป็นคนสุดท้ายที่ข้าพเจ้าจะคุยด้วยได้อย่างสมใจถึงสมเด็จย่าและชีวิตอันประเสริฐยิ่งที่วังพญาไท.

เย็นของแปลก และถ้าไม่เย็นที่น่าเกลียด ข้าพเจ้าก็จะเห็นว่าเย็นของขบขัน แต่เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในเมืองไทยคราวนั้น มิได้นึกถึงเหตุผลที่เขาเข้าใจว่าทำให้ข้าพเจ้าแต่งงานกับฝรั่ง คือ ข้าพเจ้าได้ขอเจ้าหญิงไทยชั้นสูงองค์หนึ่ง แต่ผู้ใหญ่ทางเจ้าหญิงองค์นั้นไม่ยอมให้ข้าพเจ้าโกรธเลยไปแต่งงานกับฝรั่ง เจ้าหญิงที่เขาพูดถึงและซึ่งข้าพเจ้าขอไม่นำพระนามมาคลุกคลีกับเรื่องเหลวไหลไร้สาระเช่นนั้น อ่อนกว่าข้าพเจ้าถึง ๑๕ ปี เมื่อข้าพเจ้าเคยพบก็ยังเป็นเด็กเล็ก ๆ อยู่ ฉะนั้นจึงแลไม่เห็นว่าจะไปขอได้อย่างไร หวังว่าเมื่อข้าพเจ้าแถลงอย่างแน่นอนเช่นนี้แล้ว ข่าวลืออันเหลวแหลกก็คงจะสงบลงสักทีหนึ่ง.

เมื่ออยู่กรุงเทพ ฯ ดูมีอะไรต้องทำกันอยู่เกือบทุก ๆ วัน มีงานพิธีต่าง ๆ การต้อนรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว งานเลี้ยงอาหารโดยทูตต่าง ๆ และการที่เราเองเลี้ยงตอบได้ทราบว่า ความคล่องแคล่ว และชำนาญของลิสยาในการจัดเลี้ยงดูและรับรอง เย็นที่แปลกใจแก่คนไม่น้อย

อนึ่งข้าพเจ้าได้ลองคิดจะทำการแสดงปาฐกถา เพื่อเก็บเงินบำรุงการกุศล ซึ่งทราบว่ายังไม่มีผู้ใดเคยกระทำ และเมื่อได้รับความอุดหนุนช่วยเหลือของสำนักงานโฆษณาการของรัฐบาลก็ทำได้สำเร็จ ปรากฏว่ามีคนมาฟังมากพอใช้.

เมื่อก่อนกลับเมืองไทย ข้าพเจ้าเป็นผู้แทนของราชยานยนตร์ไปจัดการที่ปารีสให้ราชยานยนตร์เข้าเป็นสมาชิกขององค์การรวมยานยนตร์สโมสรของโลก อันเป็นผู้จัดการแข่งรถ ตั้งแต่นั้นพิระก็จะขับแข่งโดยใบอนุญาตของราชยานยนตร์แทนของอังกฤษ ไทยเราก็จะมีสิทารถในการแข่งระหว่างชาติของเราเองได้ ข้าพเจ้าได้รับฉันทะให้เลือกเมื่อรถของข้าพเจ้าเป็นรถของคนไทยคันแรกที่เคยไปเข้าแข่ง ข้าพเจ้าจึงเลือกเอาสีน้ำเงินดังเดิมนั้นเอง แต่ให้มีล้อและส่วนล่างของรถเป็นสีเหลือง เพื่อจะฉลองการที่ไทยเราจะออกใบอนุญาตนี้ได้ ท่านสกล ฯ ทรงขอให้ข้าพเจ้าช่วยจัดการชุมนุมยานยนตร์ให้แก่ราชยานยนตร์ที่พระลานพระบรมรูป ข้าพเจ้าก็จัดถวายและเข้าใจว่าสำเร็จเรียบร้อยดี.

เจ้าคุณมานวราชเสวี ประธานสภาผู้แทนราษฎร มีใจดีเชิญข้าพเจ้าไปฟังการประชุม ของที่จับใจข้าพเจ้ามากก็คือ เมื่อได้ฟังสมาชิกหลายคนที่พูดโดยมีเสียงแปร่งไปจากเสียงเราชาวกรุงเทพ ฯ ก็ทำให้รู้สึกว่าที่นั่นมีคนไทยที่เป็นผู้แทนคนไทยจากทั่วทุกมุมประเทศมาชุมนุมกันอยู่ที่นั่นจริง ๆ เมื่อเสร็จการประชุมแล้วเจ้าคุณมาน ฯ เลี้ยงน้ำชาเชิญสมาชิกที่กำลังมีชื่อเสียงอยู่มาราว ๓๐ คน เป็นโอกาสดีที่ข้าพเจ้าได้คุยและแลกเปลี่ยนความเห็นกับท่าน ส.ส. เหล่านั้น.

เรื่องการออกความเห็นนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคนไทยยินดีฟังกันมาก ท่านนายกรัฐมนตรีก็ขอให้ออกความเห็นต่าง ๆ และก็ฟังโดยเอาใจใส่ ข้าพเจ้าแนะนำให้จัดการแข่งรถระหว่างชาติขึ้นที่กรุงเทพ ฯ ในปีหน้า ท่านก็ว่าจะรับไปพิจารณา ข้าพเจ้ามีความเห็นเกี่ยวกับการเก็บภาษีรายได้ คุณหลวงประดิษฐ ฯ ซึ่งขณะนั้นย้ายไปเป็นรัฐมนตรีว่าการคลัง ก็เชิญข้าพเจ้าไปหาที่กระทรวงการคลัง และเปิดโอกาสให้แถลงความเห็นและฟังอย่างดี.

ตลอดเวลาที่อยู่ในเมืองไทย ข้าพเจ้าโล่งใจมากที่ไม่มีท่านผู้ใหญ่คนใดออกความเห็นเลยว่าข้าพเจ้าควรจะทำราชการหรือมีตำแหน่งอย่างใด.

ข้าพเจ้ายินดีมากที่มีสติเวนมาอยู่ด้วย เป็นโอกาสที่จะได้พาดูและอวดของสวยงามต่าง ๆ ของเราที่ข้าพเจ้ารักและตื่นเต้นของเราอย่างยิ่ง สติเวนชอบเมืองไทยมาก จนถึงกับเตรียมว่าจะหาเพื่อนฝูงพวกพ้องจัดตั้งสมาคมอังกฤษไทย (Anglo - Siam Society) ขึ้นที่อังกฤษ เพื่อเผยแผ่เกียรติของไทยและศิลปะของไทยแต่มหายุทธสงครามทำให้ต้องเลิกล้มไป สติเวนเหมือนลิสยาชอบโขนและละครรำอย่างเก่าของไทยมาก ในข้อนี้เราได้รับความกรุณาอย่างดียิ่งจากเจ้าคุณอนิรุธฯ ที่ได้จัดแสดงพิเศษให้พวกเราได้ดูหลายครั้ง สำหรับลิสยานั้นเขาเข้าใจในโขนและละครรำได้รวดเร็วอย่างประหลาด ยิ่งดูยิ่งชอบไม่มีเบื่อเลย ถึงแม้แม่ข้าพเจ้าจะอยู่เมืองไทยถึง ๑๓ ปี ก็ดูไม่เห็นจะเข้าใจในเรื่องนี้ได้ดีเท่าลิสยาผู้อยู่เพียง ๕ เดือนเท่านั้น การไปเที่ยวเรือ

ยนตร์ในยามวันอาทิตย์ ก็ยังคงเป็นของ ชอบอยู่ เช่นเมื่อกลับคราวก่อน ครั้งนี้ข้าพเจ้าเอาเรื่อยนตร์ลำใหม่ไปจากอังกฤษ ไปเที่ยวบางปะอิน อยุธยา และปากน้ำกันอย่างสนุกสนาน.

ปลายเดือนมกราคม ทุก ๆ คนได้ฟังข่าวอย่างสะทกสะท้านหวาดหวั่นมาก ว่ามีคนสำคัญและผู้หลักผู้ใหญ่และคนอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ถูกตำรวจจับโดยข้อหาว่าจะทำการกบฏ แต่คดีจะยังไม่ขึ้นสู่ศาลจนกว่าข้าพเจ้าจะได้ออกจากเมืองไทยมาแล้ว.

เราออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พิระซิริลและอาภัสตามมาด้วย แต่บานเย็นขออยู่กรุงเทพ ฯ และรับหน้าที่เป็นผู้แทนของข้าพเจ้าโดย มิพิศดารเป็นผู้ช่วย เสด็จปีนริศ ฯ และผู้คนมากมายได้เสด็จและมาส่งเมื่อไปถึงสิงค์โปร์ ผู้สำเร็จราชการเชิญให้ไปอยู่ที่จวนและรับรองเลี้ยงดอย่างดี.

เมื่อวันที่ ๒๘ ข้าพเจ้าอายุ ๓๑ ลิสยาได้จัดเลี้ยงพวกเราที่มีตามไปด้วยหลายคน ได้เลือกโรงแรมเร็กซ์

(Rex Hotel) เพราะกุ๊กวัดซึ่งเคยเย็นกุ๊กของพ่อที่วังปารุสก์เย็นกุ๊กอยู่ที่นั้น ลิสยาได้ยินถึงมานานแล้วจึงอยากลองฝีมือ และก็ไม่เสียใจเพราะกุ๊กวัดทำอย่างเต็มที่ และล้วนเลือกแต่ของที่เคยเย็นของโปรดของพ่อที่วังปารุสก์.

ออกจากเมองไทยมาคราวนั้น ลิสยาและข้าพเจ้าได้สั่งให้ทำการก่อสร้างและตกแต่งบ้านทั้งที่ท่าเตียนและหัวหิน เพราะเราเตรียมพร้อมว่าเมื่อมาช่วยพระทำการแข่งรถในฤดูร้อนแล้ว ก็จะกลับไปเมืองไทยอีกในเดือนพฤศจิกายน ชีวิตของข้าพเจ้าต่อจากวันเกิดวันนั้นจะเย็นไปอย่างใด เพราะเหตุใดจึงยังมิได้กลับเมืองไทย และเรื่องอะไรอื่น ๆ ก็ยังมีอีกมาก และถ้ามีผู้เอาใจใส่และอยากอ่านและทราบถึงมากพอ ข้าพเจ้าก็จะพยายามแต่งภาค ๓ มาสู่ให้ท่านได้อ่านอีก.

ขอลงเอยในภาคนี้ถึง การแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งสองข้อ ข้อหนึ่งก็คือการแต่งงานกับผู้หญิงฝรั่งนี้มิได้เคยนึกเคยฝันว่าจะกระทำเลย นับตั้งแต่เด็ก ๆ ก็มี

ความคิดแน่วแน่อยู่เสมอว่าจะแต่งกับคนไทย เคยรักอยู่หลายคนแต่ยังเอิญเกิดมีเหตุผลต่าง ๆ ไม่อำนวยไปเสียทุกครั้ง ผู้หญิงฝรั่งเคยชอบอย่างเผิน ๆ หลายคน แต่ไม่เคยรักจริง ๆ เลยจนพบลิสบา ส่วนลิสบานั้นข้าพเจ้าก็พยายามเลี่ยงหนีอยู่เกือบปี ข้อสองก็คือการอยู่กับลิสบามิทำให้ข้าพเจ้าขาดเพื่อนคุยในเรื่องไทย ๆ ที่ข้าพเจ้าชอบเช่นศาสนาและศิลปะเลย ทั้งนี้เพราะเขาก็ชอบและเอาใจใส่มาก จนคุยด้วยได้เหมือนคุยกับคนไทย ถึงแม้เขาอยู่เมืองไทยแต่เพียง ๕ เดือน ผู้ที่ลองคุยกับเขาในเรื่องของไทย หรือลองชิมอาหารไทยที่เขาปรุงขึ้นได้โดยไม่มีใครช่วยเลย ผู้นั้นน่าจะแปลกใจมาก.

เคยมีผู้ออกความเห็นแก่ข้าพเจ้าว่าเย็นบุพเพสันนิวาส แต่ข้อนั้นจริงหรือไม่ข้าพเจ้าตอบไม่ได้.

จบภาคที่สอง

อักษรานุกรม

ก.

กองเต แวร์เด 535
กอบแก้ว, หม่อม 458, 473, 474, 543
กรองส์ กินยอล 166
กลอสเตอร์, ดุ๊ก ออฟ 210, 212, 215, 216, 224, 301
กลอสเตอร์, ดัชเชสส์ ออฟ 330
กัลยา ฯ, วัด 544
กัลยาณีวัฒนา, พระองค์เจ้า 30
การ์ดา, ทะเลสาบ 511
กาบีย์ 160
กราฟตัน, ดุ๊ก ออฟ 407
กลาง, ทูลหม่อม ปู่ 30
กาสิโน เดอ ปารีส 173
กำแพง, กรม 44
กีตี, ชาชา 162, 165
กรีช 302, 307
เกรย์ อินน์ 112
กรุ๊ต 123, 344

กรุงเทพฯ 4, 15, 41, 43, 46, 50, 51, 53, 56, 61, 69, 70, 124, 134, 158, 337, 339, 389, 394, 399, 408, 417, 418, 420, 454, 460, 474–478, 480, 485, 486, 488, 489, 518, 539, 542–544, 546, 550, 552, 555–558, 561, 563, 565
กุสตาวุส, อะดอลฟุส 271, 293, 301
โกกล 470
โกวิทอภัยวงศ์, หลวง 551
โกร๊สสมิธ, ยอร์ช 10

ค.

ครอมเวลล์ 71
ครอสบี, เชอร์ จอไช 459, 472, 473, 487, 551, 558
คอเวนตรี 342
คอร์ค 395, 398, 428, 429, 497, 499, 505
คองเชียร์จ 179, 180
คอร์ต 238–241, 247, 249, 250
คอร์นวอลล์ 79
คัทริน มหาราชินี 421, 489
คัทริน 18, 19

คัทริน ดัชเชสส์ ออฟ พิศณุโลก 314
ครัวส์เสต์, ฟรองซิส เดอ 166
คาปุร์ตาลา, มหาราชา แห่ง 536
คาปรี 410, 426
คาโรล แห่ง รูเมเนีย, พระเจ้า 301
คาวัวร์ 413, 489
คริลยอง 529, 530
คริสเตียน ที่ 9 แห่งเดนมาร์ก, พระเจ้า 252
คริสเตียน ที่ 10 แห่งเดนมาร์ก, พระเจ้า 255, 259, 301
คิริน, เจ้าฟ้า 276
คุก, ฮัมฟรีย์ 348, 358, 393
เครกแอวอน, ลอร์ด 142
เค้นต์, ดุ๊ก ออฟ 250, 252, 256, 276, 301
เค้นต์, ดัชเชสส์ ออฟ 330
เคมบริดจ์ 3, 13, 14, 38, 40, 48, 68, 106–108, 110, 112, 117, 118, 128, 129, 140, 142, 182, 188, 206–208, 210, 222, 337, 339, 358, 559
เคปเปล, เซอร์ เดเรค 210, 212
เค้าตซ์ 385
แคนเตอเบรี, อาร์ชบิชอป ออฟ 237
แคมพ์เบลล์, เซอร์ มาลคัม 427, 523
แคล์ริดจ์ 70–72, 137, 177

แคล์ริสบรุ๊ค, มาร์ควิสส์ ออฟ 230, 235
แคล์ริสบรุ๊ค, ลอร์ด 231, 234
แคล์เร็นซ์, ดุ๊ก ออฟ 206
โคเพนเฮเกน 123, 344
โครเมอร์, เอิล ออฟ 229
โครเมอร์, ลอร์ด 229, 230, 232

จ.

จรูญ ฯ, พระองค์ 154—156
จวง เสนียวงศ์, หม่อมหลวง 475
จอน ไลออนส์, บริษัท 76
จอนสัน 125
จอมเกล้า ฯ, พระบาทสมเด็จพระ 212
จักรณะบอง, ตรา 475
จักรพงษ์, หม่อม เอลิสะเบธ 544
จักรพงษ์, ค่าย 474, 475
จักรพงษ์, บ้าน 544, 549
จาตุรนต์รัศมี, สมเด็จเจ้าฟ้า 30
จำนงภูมิเวช, ขุน 456, 475
จิรศักดิ์สุประภาต, พระองค์เจ้า 3, 29, 137
จิระศักดิ์ 353
จิตรลดา, สถานีหลวง 455
จิตรลดา 459, 487, 545, 546
จีน 122
จุมภฏ ฯ, เจ้าพี่ 12, 15, 73, 115, 116, 138, 139, 293, 553

จุลจักรพงษ์ 16
จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ 202
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 470, 471
จุฬาลงกรณ์, โรงพยาบาล 7
เจมิสัน, มะเรย์ 506, 507
โจน 117, 118, 141, 515, 516, 529

ฉ.

เฉลา 479
เฉลิมเขตรมงคล, พระองค์เจ้า 2
เฉลิมพล ฯ, พระองค์เจ้า 13

ช.

ชม 177
ชวา 116
ชวลิต, ท่านหญิง 49, 50, 58
ชัวรา 261, 371–438, 506, 526
ชาเลียบีน, เฟียดอร์ 161, 162, 171
ชาย, สมเด็จอา 2, 70, 71, 107, 108, 137
ชาย, ทูลหม่อม 44
ชาย, สมเด็จ 162
ชายกลาง, องค์ 108
ชาย 458, 487
ชายลด์, พลจัตวา เซอร์ ฮิลล์ 192, 193

ชาร์ลส์ แห่ง เบลเยียม, เจ้า 260, 277, 292, 303
ชาร์ลส์ แห่ง สวีเดน, เจ้าชาย 271, 282
ชาร์ลส์ ที่ 2 407
ชำนัญ 479
ชำนิกลการ, หลวง 481
ชิชิบู, เจ้าฟ้า 323, 327, 328, 330
ชิรอง, ลุยส์ 363, 364, 381, 382, 384, 388, 416
ชั้น, ท่าน 73
เชโกสโลวาเกีย 329, 366, 440, 441, 518, 526
เช็คสเปียร์ 170
เชมเบอร์เลน, เซอร์ ออสติน 259
เชมเบอร์เลน, มร. 520, 526

ซ.

ซอดี อะเรเบีย, มกุฎราชกุมาร 328
ซังต์คลูด์ 156
ซันกิวดุล, โบสถ์ 280, 281
ซาวอย 71, 79, 177, 298, 345
ซาเวียร์ บูร์บอง–ปาร์มา 270, 272
ซากซ์–โคเบิก 283
ซิซิลี 413
ซิมพ์สัน, นาง 290, 316–321, 532

ชีแมน, ดิค 349, 357, 358, 361, 367, 374, 380, 395, 396, 400, 401, 405, 408, 418, 419, 421, 422, 430
ชีริล 145, 146, 250, 297, 343, 345, 366, 367, 388, 427, 444, 445, 470, 479, 480, 484, 485, 490–492, 499, 508, 513 516, 522–524, 526, 528, 529, 535, 536, 538, 544–546, 551, 553–555, 560, 565
เชด, เจ้า 301
เชนต์ เจมส์, พระราชวัง 227–229, 291
เชนต์ เจมส์, ถนน 308
เชนต์ ยอร์ช, โบสถ์ 306, 310
เชนต์ปีเตอร์สเบอร์ก, พระราชสำนัก 260
เชี่ยงไฮ้ 118
แชนดริงแฮม, วัง 296, 298

ญ.

ญี่ปุ่น 122, 323, 327, 473

ด.

ดอดสัน 496

ดอนิงตัน 346, 370, 375, 376, 403, 408, 418, 440, 494, 496, 509, 510
ดอบสัน, อาร์เธอ 406, 494, 497, 498, 509
ดักลาส 395
ดับลิน 417, 418, 440
ดานชิก 123
ดาลาดิเอร์, ม. 526
ดำรงฯ, สมเด็จกรมพระยา 51
ดำรงฯ, เสด็จบู๊ 186, 197, 199, 559
ดำรัสฯ, ท่าน 37, 38, 40, 54, 115, 185, 187, 225, 227, 228, 230
ดิเรก ชัยนาม 148
ดิเอปป์ 355, 357, 358, 361–366, 369, 381
ดุสิต 448, 457
เดวิด 216
เดนมาร์ก 123, 207, 254
เดรย์ฟุส, เรอเน 363, 364, 499
เดอลาจ 374, 375, 395, 396, 401, 421, 423, 424, 430, 434, 437, 439, 492
เดอลาจ, ม. ลุยส์ 422
เดอลาเฮย์ 493, 499
แดง, ทูลหม่อมอา 30, 52, 70–72, 76–79, 80, 82, 101, 162
โดเวอร์ 529

ต.

ตรอสซี, เค้านต์ 398, 400, 401, 424
ตั้ว, ท่าน 461, 478
ตรินิตี, วิทยาลัย 68, 107, 207, 358
ตั๋ว, ทูลหม่อมอา 30
ตุ้ย, ท่าน 37, 38, 40, 115
ตุรกี 328
ตูรส์ 22, 24, 25
เตนนี, โอ 383, 384, 398, 400

ท.

ทอมาส, เซอร์ เชนตัน 538
ทองต่อ, ท่าน 478
ทาลลิน 123, 124
ทิพย์ฯ, ท่านหญิง 2
เทพศิรินทร์, วัด 7, 9
เทพศิรินทร์, โรงเรียน 8
เทมเบิล, เชอร์ลี 472
เทววงศ์วโรทัย, กรมหมื่น 264
โทนี 117

ธ.

ธรรมศาสตร์และการเมือง, มหาวิทยาลัยวิชา 470, 471
ธำรงนาวาสวัสดิ์, หลวง 148, 450, 456, 461, 467

น.

นครปฐม 8, 542
นโปเลียน มหาราช, พระเจ้า 220
นโปเลียน ที่ 1 175
นโปเลียน ที่ 3 101, 172, 175
นราเศรษฐสุริยลักษณ์, พระองค์เจ้า 3
นริศฯ, สมเด็จกรมพระ 51, 467
นริศฯ, เสด็จปู่ 467, 468, 479, 486, 487, 551, 558, 565
นวล, ครู 542
นอนนีย์ 117, 118
น้อย, ท่าน 11
น้อย, ทูลหม่อมปู่ 2–8, 15, 16, 28–30, 35, 52, 53, 472
นอร์เวย์ 123, 261, 271
นาเดียร์คาน 270
นิโคลาส แห่ง กรีช, เจ้าชาย 252
นิโคลาส แห่ง รูเมเนีย, เจ้าฟ้า 271, 281
นิโคลาสที่ 2, พระเจ้า 275, 314

นิพันธ์ภาณุพงศ์, พระองค์เจ้า 2
นิวยอร์ค 173
เนเบิลส์ 274, 292, 409, 410, 413, 414, 424
เนยยี 10, 38, 118, 160, 178
น้ำ 11

ป.

บระโน 440, 441
บริพัตร, ทูลหม่อมลุง 30, 51, 116
บลอมเบอร์ก, จอมพล ฟอน 329
บอมเบย์ 122
บอริส แห่ง บุลกาเรีย, พระเจ้า 276, 279, 301—303
บอริส 526
บอลด์วิน, นายกรัฐมนตรี 318
บอลติก, ทะเล 123, 124
บัคกิงแฮม, พระราชวัง 189, 208, 209, 222, 229, 231, 238, 240, 241, 250, 251, 300, 320, 325, 332, 439
บรัสเซลส์ 260, 263, 265, 266, 269, 283, 285, 286, 293, 321, 328, 415
บราสชอฟฟ์, เค้านต์ 314
บราสชอฟฟ์, เคาน์เตสส์ 314
บางปะอิน 101, 102, 454, 479, 565

บานเย็น 73, 119–121, 141, 265, 389, 390, 406, 429, 434, 435, 446, 487, 499, 510, 521, 522, 526, 535, 565
บาบารา 344
บายแอมชอว์, โรงเรียน 143
บาร์คลีย์ 76, 77, 80, 297
บิวกาตตี 362
บีตตี้, เอิล 257
บุรี ฯ เจ้าคุณ 184
บรู๊คแลนดส์ 337, 344, 345 347, 365, 366, 375, 389, 426, 429, 440, 497, 505, 513, 514, 519–521
บูเช, วิกตอร์ 162, 164, 268
บูดาเปสต์ 527
บูรพา, วัง 6, 29
เบนจาฟิลด์, ดร. 388
เบนต์ลีย์ 141, 142, 150, 344–347, 367, 381, 436
เบลฟาสต์ 370
เบลเยียม, ประเทศ 135, 263–267, 269–271, 277, 283, 289, 293, 303
เบอร์ก 521, 522
เบอร์เกน 123
เบอร์คิน, เซอร์ เฮนรี 404

เบอร์ติล, เจ้าชาย 126
เบอร์ตี้ 216
เบอร์ลิน 37, 40, 266
เบอร์น 367, 269, 407, 512, 513
เบอร์นาร์ด, เจ้าชาย 326
เบี้ยน จุลินทร 487
เบียตรีซ, เจ้าฟ้าหญิง 230, 231
เบียริตซ์ 13, 39, 40
แบร์ราคลัฟ, จ.ป. 129, 130, 142
ไบรตัน 133
โบดูแอง 286
โบวส์–ไลออนส์ 217
โบวส์–ไลออนส์, เลดี เอลิซะเบธ 217

ป.

ปกเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ 128
ปฐมบรมราชานุสรณ์, สะพาน 43
ปอร์ตุเกส 346, 347, 366
ปอล, เจ้าฟ้า 271, 301
ปอล, ซีริล 379, 406
ปอล, เจ้า 271, 281, 301
ปอล, ม. 506, 507
ประกอบนิติสาร, หลวง 479, 538, 546
ประดิษฐมนูธรรม, หลวง 450, 461, 467, 471, 487, 555, 563
ประวัติ สุขุม 479

ประสพศรี จีระ, พันตรี หม่อมเจ้า 265
ประสพศรี, พี่ 268, 279
ประสิทธิ ศิทธิสาริบุตร 381
ปรัสเซีย 40, 329
ปั้ม, แม่ 458, 477, 478, 560
ป๊าร์ค วอร์ด, บริษัท 127
ปราจีนบุรี 474
ปารีส 10, 11, 14, 22, 27, 40, 49, 50, 58, 70. 85, 106, 136, 153, 155–164, 166, 168, 169, 174–176, 178, 180, 181, 263-265, 296, 326, 490, 511, 527–529, 530, 534, 562
ปารุสก์ 69, 97, 115, 158, 454, 459, 545, 566
บีลา, ม. แฟร์นองด์ 53
บีกกาดิลลี 77, 309
บีนนีย์, ยอร์ช 447–449, 458, 487
บีนัง 450, 458, 473, 487, 559
บู๊, ทูลหม่อม 34, 100, 125, 195, 200, 201, 252, 254, 273, 275, 284, 415
เปรอนน์ 401, 403, 437, 508
เปสคารา 407, 409

เปอร์ติฮูเกอแนง, ม. 160
แปรงตองปส์, อีวอน 165
แปดดิงตัน 308, 310

ผ.

ผ่านฟ้า 482

ฝ.

ฝรั่งเศส 13, 21, 25, 53, 101, 118, 136, 153–158, 160, 163–165, 167, 171–177, 178, 180, 208, 265, 268, 270, 277, 287, 305, 310, 346, 355, 363, 366, 380–382, 385, 398, 403, 416, 447, 508, 509, 513, 515, 526, 529

พ.

พญาไท, วัง 69, 454, 458, 477, 478, 560
พหลพลพยุหเสนา, พระยา 132, 450, 455, 456, 459, 479, 487, 543, 556

พหิทธานุกร, พระ 14, 265, 266
พหิทธา ฯ, พระ 38, 268
พ่อ 4–7, 29, 32, 42, 46, 58, 59, 60, 81, 82, 84, 105, 115, 124, 140, 141, 158, 200, 252, 276, 302, 303, 335, 336, 344, 412, 446, 454, 459, 472, 475, 478, 566
พันธ์ทิพย์, ม.ร.ว. 115, 116, 138, 139, 553
พัว จุลเสวก 61
พิชเยนทร์ ฯ, เจ้าพระยา 448, 455, 457, 475, 543
พิบูลสงคราม, พันเอก หลวง 132, 152, 450, 460, 465, 467, 471–473, 480, 485–487, 542, 551, 556–558
พิลัยเลขา, ท่านหญิง 199
พิศดาร จุลเสวก 132
พิศดาร 133, 140, 354, 357, 389, 448, 450, 458, 465, 466, 487, 489, 518, 538, 540, 543, 546, 565
พิศณุโลก, กรมหลวง 314
พิษณุโลก 394
พี. แอนด์ โอ. บริษัท 122, 446

พีระ 1, 3, 7–16, 19–29, 35, 36, 38–42, 48, 64, 67, 68, 85, 106, 116–118, 121, 128–130, 133, 134, 136, 137, 141–143, 145, 146, 150, 265, 267, 297, 336, 339, 340, 342–348, 350–353, 355, 357–359, 361–367, 369, 372–377, 379-388, 390-394, 396-410, 414, 416–429, 431–446, 448, 449, 453–461, 466–470, 472, 473, 475, 477–486, 488, 490, 492-500, 505, 507–511, 513–517, 521–524, 526, 528, 529, 535, 539, 544, 546, 547, 549, 551, 554, 555, 557, 558, 560, 562, 565, 566

พีระพงศ์ 19

พีระพงศ์ภาณุเดช 1

พี่, หลวง 559

พึงพิศ 546

พุทธโฆษาจารย์, สมเด็จพระ 530

พุ่ม 446, 449, 450, 486

พูลพิศมัย, ท่านหญิง 199
โพธิ, วัด 544

ฟ.

ฟอลี—แบแยร์ 156, 157, 173
ฟอร์ตเบลเวแดร์ 320, 321, 432
ฟรองซิส 166
ฟลอเรนซ์ 434, 435, 534
ฟารุค, เจ้าฟ้า 301, 303, 304
ฟารูซ์, ชาร์ลส์ 364
ฟิลด์, นางสาว เกรซี 391
ฟูลิส 403
เฟรเดริคมหาราช 64
เฟรเดริคมหาราช แห่งปรัสเซีย, หนังสือ 126
เฟลิกซ์ แห่งลุกเซมเบอร์ก, เจ้าชาย 271, 281, 301, 324
เฟอราร์ 371
เฟอราโร, ฟิลิโป 77, 78
เฟื่อง 458
แฟร์ฟิลด์, แพต 349, 357, 362, 363, 374, 380, 381, 383, 388, 396, 401, 402, 430, 433, 438, 510

ก.

กะรตฯ, พระยา 20
ละรตฯ, เจ้าคุณ 47, 70
ภาณุฯ เจ้าน้อง 552
ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, กรมพระยา 2
ภาณุรังษีสว่างวงศ์, เจ้าฟ้า 2, 18
ภูมิพลอดุลเดช, พระองค์เจ้า 30

ม.

ม. สงขลา, ดอกเตอร์ 72
มโนปกรณ์นิติธาดา, พระยา 61
มลิ 158
มหากาฬ, บ๊อม 481
มหิดล สงขลา, มิสเตอร์ 72
มอนต์กอมะรี, มิเตอร์ 142
มอนตีคาร์โล 265, 380, 381, 386, 388, 399, 401, 419, 524
มาเซราตี 348, 350, 361, 374, 381, 384, 396, 398, 416, 418, 421, 422, 424, 427, 428, 441, 492, 493, 498, 505, 522
มานวราชเสวี, เจ้าคุณ 563
มาร์กาเร็ต, เจ้าหญิง 218, 222
มาร์เชย 134, 446, 448, 490

มาร์ติน 419, 429
มารินา 162, 172
มารินา แห่งกรีซ, เจ้าหญิง 252
มารินา, เจ้าหญิง 254, 256
มาร์โลส์ 526
มาสซีน, เลโอนีด 353
มิลา, หม่อม 158
มิลาน 434
มิดเดิล เทมเปิล 112
มุสโสลินี 412, 414, 526
มูนิค 526
มูแลง รู้ช 173
เมคเคลนบูร์ก—ชะเวริน 273
เมยส์, เรมอนด์ 348, 349, 357, 361, 362, 366—368, 373, 374, 391—393, 430, 432, 433, 442—444, 487, 506, 514
เม้าต์แบตเตน, ลอร์ด หลุยส์ 242
เมอร์เซเดส—เบนซ 38, 422
เมอริช 531
แมรี, พระบรมราชินี 137, 187, 194, 198, 200, 201, 209, 220, 243, 255, 261, 262, 299, 302, 308, 318, 325, 439, 534

แม่ 4—6, 10, 13, 14, 21, 22, 24, 25, 38, 39, 49, 50, 59, 70, 76, 85, 106, 115, 118, 119, 121, 124, 159, 160, 162, 165, 175, 178, 208, 276, 296, 344, 446, 447, 490, 511, 526, 528, 530, 531
แมกชะเวลส์, เฮนรี 426
แม้น บุนนาค, คุณ 2
โมกุล 538
โมนาโค 380, 385
ไมเคล, เจ้าพ่า 314, 331

ย.

ยมราช, เจ้าพระยา 151, 448, 455, 456, 551, 557
ยอร์ค, ดุ๊ก ออฟ 137, 210, 215, 216, 222, 230, 231, 234, 237, 238, 241, 244, 245, 248, 301, 320
ยอร์ค, ดัชเชสส์ ออฟ 210, 241, 256
ยอร์คเชียร์ 211
ยอร์ช 10, 186, 194, 199, 200, 202—205, 207, 223, 226, 227, 243, 252, 296

ยอร์ช ที่ 2 แห่งกรีซ 255, 260
ยอร์ช ที่ 5 33, 137, 185, 187, 193, 197, 200, 201, 209, 222, 224, 231, 238, 241, 250, 252, 255, 256, 261, 262, 275, 276, 295, 298, 300, 302, 306, 311, 321, 323, 332, 354
ยอร์ช ที่ 6, พระเจ้า 210, 320, 321, 323, 326, 332, 333, 335, 439
ย่า 477, 478, 560
ยุโรป 23, 85, 134, 201, 252, 260, 265, 273, 313, 328, 337, 349, 370, 372, 416–418, 442, 465, 466, 487, 489, 527, 535, 559
ยูโกสลาเวีย 271
ยูลิอานา, เจ้าฟ้าหญิง 326
เยอรมัน 123, 126, 273, 283, 301, 305, 382, 397, 399, 422, 441
เยอรมนี 40, 123, 126, 323, 350, 366, 396, 399, 417, 518, 520

ร.

รณนภากาศ, เรืออากาศเอก ขุน 299, 321
รองบุยเยต์ 119, 277
รอด, พี่ 158, 159
รอมิวลา 512, 549, 550
รอมิวลุส 374, 380, 388, 391, 394, 398, 403, 408, 416, 424, 430—432, 434, 437, 439, 441, 466, 480, 482, 484, 485, 493, 495, 496, 507, 509, 512, 514
รอแยล, เจ้าฟ้าหญิง 211, 215, 217
รังสิต, เสด็จอา 468, 551, 559
รันซีแมน, สตีเวน 117, 225, 559, 564
รันซีแมน, ลอร์ด 518, 559
ราชปูตานา 446, 450, 487
ราชวังสัน, พระยา 490, 524, 527
ราชยานยนตร์สมาคม 455, 470
รามโปนี 375, 395
ราห์ม, ม. 161
รามราฆพ, เจ้าพระยา 480
รำไพประพา 3
รำไพพรรณี, สมเด็จพระนาง 135, 382
ริวา, เรือง 511, 512
ริเวียรา, แควน้ 134, 136, 263

ริตซ์ 71, 76, 177
รัมฺส 374–377, 380, 394, 398, 403, 406, 408, 416. 492
รุสเซีย 124, 158, 160, 161, 171, 181, 260, 353, 446, 447, 486
รู้ช 418
เร็กซ 565
แรฟเฟิลล์ 538
โรม 413
โรลส์รอยซ์ 127, 134, 141, 343
โรสมารี 103–105
ไรลีย์ 342–347

ล.

ละเอียด พิบูลสงคราม 471
ลักษมี, เสด็จพระนาง 478
ลอนดอน 12, 14, 22, 27, 37, 38, 40, 48, 49. 54, 59, 69–71, 73–79, 85, 88, 96, 100–104, 106–108, 112, 114, 116, 121, 129, 131, 134, 136, 138, 139, 142, 145, 157, 163–165, 169, 174, 175, 177, 178, 183, 185, 189, 201, 228, 240,

264, 291, 293, 296, 300, 312, 328, 331, 340, 342, 344, 371, 381, 386, 398, 438, 439, 456, 468, 478, 480, 490–492, 496, 509, 513, 515, 519, 520, 531

ลอยด์ ทริสติโน 535

ลิธุเอเนีย 123, 124

ลิเมลิค 406, 407

ลินคอนล์น อินน์ 112

ลิลิเบต 219

ลิสบา 143, 146–148, 250, 297, 298, 342, 346, 353, 354, 386–388, 402, 445, 500, 504, 508, 511–513, 515, 519, 523, 525–531, 532, 534–536, 538, 540, 541, 543–546, 551, 553–555, 557–561, 564–567

ลิอองส์ 265

ลุกเซมเบอร์ก 272, 280

ลุง, ทูลหม่อม 7, 8, 35, 58, 61, 163, 165, 201, 242, 251, 252, 276, 335, 465, 478, 486 548, 549

ลุยส์, เจ้า 385
เลเว 225, 227, 228, 230 238, 240, 244, 246, 247
เลโอโปลด์ ที่ 1 238,
เลโอโปลด์ ที่ 3 277, 278, 283, 301
เลโอโปลด์ แห่งประเทศเบลเยียม 260, 283, 284, 285, 293
เล็ก, ทูลกระหม่อม 16, 18
เล็ก, หม่อม 2–7, 19
เลอบรัง แห่งฝรั่งเศส, แอลแบร์ต 276, 302
เลอบรัง, ม. 277, 279, 304
เลอมองส์ 438
เลอฮูซ์ 385
แลเคน 281, 283
แลสแซลลส์, ยอร์ช 217
แลสแซลลส์, เยราลด์ 217
โลซานน์ 22, 24, 546

ว.

วัด, กุ๊ก 566
วัวแซง 337, 339
วอชิงตัน 115
วอเตอร์ลู 220
วอนเดอเรอ 336, 337
วรรณไวทยากร, พระองค์เจ้า 14
วาลี คาน. ชาห์ 270, 281, 328

วาลเดอมาร์, เจ้าฟ้า 274–276
วิกตอเรีย, เจ้าฟ้าหญิง 296
วิกตอเรีย, ควีน 195, 212, 231, 283
วิกตอเรีย, สถานี 13, 137, 310
วิจิตรวาทการ, หลวง 466, 468
วิชิตฯ, เจ้าคุณ 14
วินด์เซอร์, พระราชวัง 137, 208–210, 214, 218, 219, 221, 222, 306, 310
วินด์เซอร์, ดุ๊ก ออฟ 224, 319, 320, 530, 531
วิลาส โอสถานนท์ 54, 461
วิลเลียมที่ 1, พระเจ้า 209
วิเลอร์, ชาร์ลส์ 130
วิเลอร์, มร. 143, 352, 468
วิลโลเรชี 488
วุฒิไชย, เสด็จอา 10
วูดเฮ้าส์, ปี.จี. 9
วูลีช 10, 304
เวคฟิลด์, จอน 498, 513
เวนิช 124, 534, 535
เวรองย์ 362, 363
เวลส์, ปรินซ์ ออฟ 202, 216, 219, 229, 230, 234, 272, 276, 290, 291, 299, 321, 332, 532, 533
เวสูเวียส 409, 424
เวสมินสเตอร์ ฮอลล์ 300, 306, 308
เวสมินสเตอร์, โบสถ์ 324

เวอร์ยิเนีย วอร์เตอร์, ตำบล 312
เวียเรจจิโอ 435
ไวฯ, ท่าน 14, 22, 23, 37, 85–88, 92, 97, 183, 543
ไว้ตส์ 373, 406, 430, 434, 437, 438
ไวซ์รอย ออฟ อินเดีย 122

ศ.

ศรีธรรมาธิเบศ, เจ้าพระยา 148, 487
ศรีอยุทธยา 165
ศุภชลาศัย, หลวง 461, 481

ส.

สกล, ท่าน 455, 480, 481, 562
สก๊อตแลนด์ 141
สต๊อกโฮล์ม, เมือง 124, 125
สแตนฟอร์ด คอร์ต 128
สเปญ, ประเทศ 346, 347, 366
สวัสดิ์ฯ, สมเด็จกรมพระ 55, 56
สวิเดน, ประเทศ 124–126, 271
สวิสส์ 22, 154, 161, 366–368, 407, 440, 498, 512
สมเด็จ 134, 137

สตร๊าธมอร์ และคิงฮ๊อร์น, เอิล ออฟ 217
สังวาลย์, หม่อม 80
สวนกุหลาบ, วัง 474, 552
สิงคโปร์ 122, 538, 539, 565
สิงหวิกรมเกรียงไกร, กรมขุน 10
สิน ยงใจยุทธ์, นาง 7, 477, 482
สิน, ยาย 7, 477, 482
สินธุสงครามชัย, หลวง 465, 466
สิริจุลเสวก, พระยา 61, 133, 140, 477
สิริ ฯ, พระยา 65, 119, 389, 486
สิริราชไมตรี, หลวง 321
สุโขทัย, วัง 337
สุมาตรา, เกาะ 119
สุพรรณสมบัติ, เจ้าคุณ 115

ห.

หนุมาน 493, 495, 496, 497, 508, 512, 514
หัวหิน 4, 51, 59, 454, 487, 540–543, 557
หิน 39, 121, 528
หญิง, ทูลหม่อมอา 76, 77, 80, 555, 556
ใหญ่, สมเด็จย่า 467, 485, 555
หนูขาว 372, 498
อดุลเดชจรัส, หลวง 461, 480, 485
อนันตสมาคม, พระที่นั่ง 457

อนิรุธเทวา, พระยา 478, 480, 485, 486, 564
อมร ฯ, ท่าน 49, 50
อเมริกา 28, 80, 137, 317, 328
อรุณ, วัด 544
อเล็กซานดรา, สมเด็จพระราชินี 252
อเล็กซานดรา, พระราชินี 274
อเล็กซานเดอร์ 161
อเล็กซานเดอร์ แห่งเต็ก, เจ้า 200, 302
อ๊อกซะฟอร์ด 112, 291
อ๊อศ, อา 151
อ๊อสโล, กรุง 123
อ๊อสเตรีย 366
ออสติน, ลอร์ด 403, 404
ออสติน, บริษัท 495, 496
อะเดอเนา 397
อัมพร, พระที่นั่ง 184, 458
อัลฟา—โรเมโอ 382, 418
อา, ทูลหม่อม 9, 21, 22, 23, 26—29, 36—38, 41—43, 45, 47, 51, 53, 55, 59, 60, 65, 67, 85, 134—137, 139, 141, 147, 148, 152, 156, 184, 202, 208, 223, 263—265, 277, 292, 295, 456, 458, 527, 553

อาทิตย์ฯ, พระองค์ 2, 9, 10, 12, 15, 73, 151, 158, 159, 330, 335, 448, 455–458, 473, 474, 478, 480, 487, 517, 518, 543, 552, 554
อาร์เธอร์ แห่งคอนนอต, เจ้าชาย 241, 301
อาร์เธอร์, เจ้าชาย 245, 248, 249
อาร์เธอร์, เจ้าหญิง 244
อานันทมหิดล, พระองค์เจ้า 30
อานันทมหิดล, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 150, 299, 539, 548
อาภัส 3, 7, 10–14, 16, 19, 23, 25–27, 35, 38–40, 42, 48, 68, 85, 106, 107, 117, 118, 210, 337, 339, 340, 353, 510, 535, 544, 565
อาภัสสร 17–19, 73
อาภัสสรวงศ์ 3
อาฟริกา 292, 443, 444, 488
อาลบี 403–405, 509
อ๊าสตริค, เจ้าหญิง 280, 286
อิงแลนด์, เรมอนด์ 438, 493
อิตาลี 8, 136, 137, 212, 264, 271, 273, 274, 323, 366, 384, 398, 407, 408, 410, 411, 413–415, 418, 424, 434, 435, 489, 511, 534

อิวาน, สุง 160
อินเดีย 122, 123, 244, 249, 311
อินเนอร์ เทมเบิล 112, 114–116
อิสต์ เอเชียติก, บริษัท 134
อีเดน, มร. แอนโธนี 329
อีตัน 10, 12–14, 20, 27, 28, 36, 38–40, 48, 106, 340
อีย์ปอร์ต 156, 180
อีวอน 166
อีสบอร์น 13
อี. อาร์. เอ. 348, 350–355, 357, 358, 361, 362, 367, 368, 370, 373, 374, 376, 382, 393, 396, 400, 401, 406, 241, 422, 424, 430, 431, 441, 493 496
อุดร ฯ, พระที่นั่ง 119, 448, 457, 458, 474, 477, 481, 551
อุทยานภูมิเสถียร 101
อุมแบร์โต, เจ้าฟ้า 264, 271, 273, 274, 278 279, 287, 292, 301, 303–305, 323, 409, 411, 414, 416, 424, 435, 437, 534
เอ็กซ์–เลส์–แบงส์ 512, 517
เอ็ดวิน 9, 11

เอ็ดเวิด ที่ 8, พระเจ้า 299, 301, 307, 311, 312, 316, 319—321, 332, —530
เอ็มเบริคอส 385
เอ็ม. จี. 64, 141, 340, 347, 348, 350, 351, 373
เอลิชะเบธ 210, 260
เอลิสะเบธ, เจ้าหญิง 218, 221
เอียดน้อย, ทูลหม่อมอา 2, 9, 14, 19, 30, 70, 71, 74, 76, 78, 104, 134, 154, 156, 162, 182, 184, 197, 200, 263, 274, 312, 337, 353, 455, 465, 490, 556
แอกเซล แห่งเดนมาร์ก, เจ้าชาย 271, 274, 276, 287
แอชะสัน, ลอร์ด 337
แอตตลี 318
แอธโลน, เอิล ออฟ 301, 302, 307
แอลเบิต, พระเจ้าแผ่นดิน 135
แอลเบิต, พระเจ้า 210, 263, 266, 282, 283, 294
แอลเบิต 216
แอสคอต 209, 261
แอสตอเรีย, โรงแรม 266
โอลาฟ, เจ้าฟ้า 271, 301
ไอเพิล 396—398, 400, 401

ไอเร 395, 497, 498
ไอร์แลนด์ 141, 142, 370, 394, 395, 406, 417, 440, 508

ฮ.

ฮอลล์ 431
ฮอลแลนด์ 271, 273, 284, 326
ฮังการี 366
ฮันเตอร์ มร. 503
ฮันเตอร์, เอลิสะเบธ 143
ฮาคอน แห่งนอร์เวย์, พระเจ้า 255, 301
ฮาร์เพ็นเดน 12
ฮามบูร์ก, เมือง 126
ฮาร์วูด, เอิล ออฟ 211, 212, 301
ฮาร์วูด, ลอร์ด 213, 215, 217
ฮิตเลอร์ 143, 144, 518, 520, 526
ฮุสซาร์ 112
ฮูก 498
เฮก, กรุง 284, 329
เฮนรี, เจ้า 210, 273, 284
เฮย์คอค, แจ็ก 39
เฮย์คอค, ซีริล 143
เฮย์คอค, พันโท ป.ร. 145, 491
เฮย์คอค, นาง 145
เฮลี เซลาสซี 323

เฮเวน, มาร์ควิสส์ ออฟ มิลฟอร์ด 242
เฮเวน, เลดี มิลฟอร์ด 244
เฮเวน, ลอร์ด มิลฟอร์ด 245
เฮาว์, ลอร์ด 427—429, 443, 444, 500, 510
แฮรี 216
แฮร์ โรว์ 3, 10, 13, 39, 73, 85, 86, 180, 181, 183, 268, 337
โฮดจา, ดร. มิลาน 329, 440, 441
โฮลเกต 438, 493, 495
ไฮด์ปาร์ก 309

หนังสือของ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์
ที่ได้ทรงนิพนธ์

ประวัติศาสตร์

"เฟรเดริคมหาราชแห่งปรัสเซีย"

พิมพ์ครั้งที่ ๑ เล่ม ๑ พฤษภาคม ๒๔๗๕
เล่ม ๒ ตุลาคม ๒๔๗๖
พิมพ์ครั้งที่ ๒ โดยกระทรวงธรรมการ ๒๔๗๘
พิมพ์ครั้งที่ ๓ โดยกระทรวงธรรมการ ๒๔๘๑

"คองเกรสแห่งเวียนนา"

พิมพ์ครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ กันยายน ๒๔๗๖

"คัทรินมหาราชินี"

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๘๐
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พฤษภาคม ๒๔๘๑
พิมพ์ครั้งที่ ๓ พฤษภาคม ๒๔๙๓

"คาวัวร์และกำเนิดอิตาลีอิสระ"

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๘๓

พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๘๔

พิมพ์ครั้งที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๙๓

"ฮานนิบาล"

พิมพ์ พฤศจิกายน ๒๔๙๐

อัตชีวประวัติ

"เกิดวังปารุสก์" เล่ม ๑

สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

พิมพ์ครั้งที่ ๑ มีนาคม ๒๔๙๓

พิมพ์ครั้งที่ ๒ สิงหาคม ๒๔๙๓

ละครพูด

"สุดหนทาง"

พิมพ์ มิถุนายน ๒๔๗๔

"ตรวจราชการ"

พิมพ์ลง "มหาวิทยาลัย" และ "วิทยาจารย"

มิถุนายน ๒๔๗๙

เบ็ดเตล็ด

"ชุมนุมจุลจักรสาร" เล่ม ๑
พิมพ์ พฤศจิกายน ๒๔๘๑

"ชุมนุมจุลจักรสาร" เล่ม ๒
พิมพ์ มิถุนายน ๒๔๙๓

แข่งรถ

"คาราทอง"
พิมพ์ มีนาคม ๒๔๗๙

"ไทยชนะ"
พิมพ์ กันยายน ๒๔๘๔

เริงรมย์

"สามสาว"
พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๕ กันยายน ๒๔๘๔
พิมพ์ครั้งที่ ๒ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๘๔

"คัดสันดานอิเหนา"
พิมพ์ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๕๐

หนังสือภาษาอังกฤษ

"Wheels at Speed"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษ ครั้งที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๗๙
และมีพิมพ์ครั้งที่ ๒, ๓ และ ๔

"Road Racing, 1936"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษครั้งที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๙
และมีพิมพ์ครั้งที่ ๒

"Road Star Hat Trick"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษครั้งที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๘๒
และมีพิมพ์ครั้งที่ ๒, ๓ และ ๔

"Dick Seaman—Racing Motorist"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษครั้งที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๘๔
และมีพิมพ์ครั้งที่ ๒, ๓, ๔ และ ๕

"Brought up in England"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษ เมษายน ๒๔๘๖

"Blue and Yellow"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษ พฤศจิกายน ๒๔๘๙
และพิมพ์ครั้งที่ ๒

"The Education of the Enlightened Despots"

พิมพ์ที่ประเทศอังกฤษ พฤษภาคม ๒๔๙๑

หนังสือที่แปลจากภาษาอังกฤษ

"วาระสุดท้ายของฮิตเลอร์

พิมพ์ครั้งที่ ๑ มีนาคม ๒๔๙๒
พิมพ์ครั้งที่ ๒ มีนาคม ๒๔๙๒

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อุดม ใกล้ป.ณ. บ้อมปราบ ถนนเจริญกรุง
นางประหยัด ชาตบุตร ผู้พิมพ์ และผู้โฆษณา
พ.ศ. ๒๔๙๔